

IUSTITIA EMLÉKEZIK

IUSTITIA EMLÉKEZIK

TANULMÁNYOK
A „JOG ÉS IRODALOM” KÖRÉBŐL

SZERKESZTETTE
FEKETE BALÁZS
MOLNÁR ANDRÁS

Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet
Budapest 2020

A Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének kiadványa
Felelős kiadó: a Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója
Szerkesztők: Fekete Balázs, Molnár András
Szakmai lektor: Bodnár Kriszta
© Szerzők, szerkesztők, 2020
© Társadalomtudományi Kutatóközpont

A kötet letölthető a Társadalomtudományi Kutatóközpont
Jogtudományi Intézetének honlapjáról: <http://jog.tk.mta.hu>
ISBN 978-963-7311-85-7 (print)
ISBN 978-963-7311-86-4 (elektronikus)

Olvasószerkesztő: Fedinec Csilla
Borítóterv: Pintér József
Tördelés: Könczöl Miklós (X_Y-L^AT_EX, *Linux Libertine* 10 pt)
Nyomdai munkálatok: Séd Nyomda, Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna ügyvezető

Tartalomjegyzék

Hibridítások, transzgressziók, asszociációk: mozaikos előszó egy konferenciakötethez	7
„Átmenni a másik térfélre”. Tamás a Tilos Rádióban	11
NAGY TAMÁS EMLÉKÉRE	29
FALUSI MÁRTON Eszmetörténet és/vagy kultúratudomány – avagy van-e a „jog és irodalom” kutatásoknak módszertana?	31
FEKETE BALÁZS Arkangyal és avantgárd. A 2000-es évek ködlovagja emlékére	49
H. SZILÁGYI ISTVÁN Franci, Tomi és a selyembivaly	59
MATYASOVSZKY-NÉMETH MÁRTON A szocialista törvényesség kultúrája a Hajnóczy–Nagy-féle jogi néprajz tükrében	65
MUNKÁCSI PÉTER Iustitia-gondolatok Iustitia-olvasók számára Balás P. Elemér <i>Jog és irodalom</i> című írása nyomán	81
TÖRTÉNETEK A KÁRPÁTOKON INNEN	93
FAZAKAS ZOLTÁN JÓZSEF Egy század eleji képviselő rajza. A dualizmus megjelenése, problémái, végőrái Bánffy Miklós <i>Erdélyi történetében</i>	95
Izsák-Somogyi Katalin Az <i>Egy piaci nap</i> margójára: a tanúság mint traumanyelv Závada Pál regényében	107

KOKOLY ZSOLT	
„Tetszett is az új nevenből az Andrej nagyon.”	
Személyiségi jogi vonzatok Bodor Ádám regényeiben	123
SZILÁGYI PÉTER	
Justizmord és vidéke. A jog és az irodalom viszonyáról	
Rónay György <i>A párdúc és a gödölye</i> című regénye kapcsán	133
VARGA ATTILA	
Erdélyi sakkfigurák, avagy a transzilvanizmus hatása	
az irodalomra és a jogra	169
VERESS EMŐD	
Erdélyi sorsfordulók Fekete Andor marosvásárhelyi ügyvéd emlékirataiban	187
TÖRTÉNETEK A KÁRPÁTOKON TÚL	203
FILÓ MIHÁLY	
„[Ú]gy érezte, szégyene talán még túléli őt.” Bűnösség és büntudat	
Kafka világában	205
MOLNÁR ANDRÁS	
A szerződés mint a társadalom destabilizálásának eszköze	
Stephen King <i>Hasznos Holmik</i> című regényében	213
PETHŐ NÓRA	
„Mérd föl, hogy mennyi hitelt kaphatok” – a jog hitelessége	
<i>A velencei kalmárban</i>	229
TÓTH KATINKA	
A szocialista törvényesség „aranymérlegén”. Költői igazságszolgáltatás	
az 1970-es évek német és magyar nyelvű Kohlhaas-parafraízisaiban	247
TÓTH J. ZOLTÁN	
Az utópia mint disztópia	273
A KÖTET SZERZŐI	287

Hibriditások, transzgressziók, asszociációk: mozaikos előszó egy konferenciakötethez

Napjaink gyakran használt kifejezései a „hibrid”, a „hibriditás”: egyes politikai elemzők hibrid rezsimeket emlegetnek, amikor a demokráciák és az autokráciák között elhelyezkedő, a demokratikus kereteket feszegető, de nem egyértelműen autoriter politikai rendszerek leírására törekcsenek.¹ A kultúratudomány pedig előszeretettel tanulmányozza a hibriditást – akárcsak „kebelbarátját”, a szörny alakját – mint a társadalmi-konvencionális (és nem ritkán elnyomóként jellemzett) kategóriák áthágásától való irtózat kulturális kivételét. Ez a transzgresszióra irányuló figyelem különösen a spekulatív fikció terén kiemelkedő, amelynek szubverzív jellege még egyes elméleti definíciós kísérleteknek is sarkalatos pontjává vált.² A hibriditásnak e különféle tematizálásaiban megfigyelhető az az ellentmondás, amelyre a jog és az irodalom interdiszciplináris metszéspontját illetően oly találóan hívta fel a figyelmet Posner nyomán Falusi Márton, miszerint a jog a stabilitásra, a kiszámíthatóságra, a fennálló kategóriák megőrzésére törekszik, ezzel szemben az irodalom lényege a határok átlépése, a korlátok meghaladása.³

Ezzel összhangban a „jog és irodalom” irányzat ugyan meglehetősen távol áll a politikai hatalomgyakorlástól, mindeközben ugyanakkor nagyon is jellemző rá a szubverzív igénye, elvégre számos képviselője az egyenlőtlen *establishment* leleplezésének eszközeként tekint rá az elnyomottak (jogi) történeteinek meghallgatása révén. A „jog és irodalom” eleve „hibrid” szellemi kezdeményezés, avagy mozgalom, amely a társadalom két részterületének elemeit olvasztja magába, létrehozva egy kevert entitást, ami kicsit ez is, kicsit az is – „valami jog van ami irodalom”.⁴ Ez a keveredés már önmagában alkalmas aggodalom kiváltására, legalábbis a „jog és x”-törekvésekkel szembeni egyes kritikai észrevételek ezt tükrözik.⁵ Könyvünk azonban, mely a 2019. szeptember 20-án, Kolozsváron megrendezett *VII. Jog és irodalom szimpózium* tanulmányait gyűjti egybe, még ettől az általános diszciplináris elhelyezéstől eltekintve is a hibriditás jegyeit viseli magán.

¹ Pl. GYULAI Attila – STEIN-ZALAI Juliane: „Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire” *Metszetek* 2016/2, különösen: 49–51.

² Pl. Rosemary JACKSON: *Fantasy. The literature of subversion* (London: Routledge 1981).

³ FALUSI Márton: *Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmétörténetben* (Budapest: Magyar Művészeti Akadémia 2018) 46–47.

⁴ NAGY Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom. PhD-értekezés* (Szeged: SZTE ÁJK JJT 2007) http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1916/1/Nagy_Tamas_ertekezés.pdf

⁵ E téren Harry T. Edwards véleményét hivatkozva POKOL Béla: *Autentikus jogelmélet* (Budapest–Pécs: Dialóg Campus 2010) 30.

Iustitia emlékezik – ezt a címet kapta a kötet, híven kitarva a hagyomány mellett, mely szerint a bekötött szemű (vak? megvakult? megvakított?) istennő mindig „csinál valamit”. A 2019-es szimpózium volt az első, amely úgy került megrendezésre, hogy Nagy Tamás már nem volt közöttünk, az emlékezés tehát tudatos része volt a konferenciának. H. Szilágyi István szövege, melyben a szerző a szakmai pályatárs és a barát hangján búcsúzik Nagy Tamástól, érzékletesen tükrözi a megrendülést és az értetlenkedést, amit a váratlan tragédia kiváltott; Fekete Balázs tanulmányában pedig, melyben a szerző felfedi bloomi hatásszorongását,⁶ s ezen felbuzdulva elmélyült újraértelmezési kísérletét adja az *Egy arkangyal viszontagságai* című Nagy Tamás-szövegnek, Nagy Tamás kísértő alakként lebeg a szerző szeme előtt, aki igyekszik felérni hozzá.

Az emlékezés gesztusa mellett a *VII. Jog és irodalom szimpózium* egyfajta „terjeszkedést” is felmutatott, hiszen először zajlott Magyarország határain kívül. A tartalom hármas tagolása térben egyfajta kifelé haladást tükröz: az első, emlékezési blokk fókuszában egyetlen életmű áll, amely szervesen beleilleszhető a magyar „jog és irodalom” mellett a magyar jogszociológia korpuszába is; a második blokk témafelvetései a Kárpát-medence határon inneni és túli történeteikhez kalauzolnak bennünket; végül a harmadik blokk elhagyja a szűkebb és tágabb hazát és világszerte történetszerű útra indul. A 2019-es szimpóziumot az elmúlás és a növekedés együttesen jellemezte.

A konferencia kiírása két tematikus hangsúlyt emelt ki: Nagy Tamás örökségét és szellemi hagyatékának továbbgondolási lehetőségeit, valamint az erdélyi magyar irodalom jogi történeteit; ezt részben a tartalomjegyzék kialakítása is tükrözi. Ez a kettség is hozzájárult ahhoz a tematikai sokoldalúsághoz, amit a *Jog és irodalom szimpózium* konferenciasorozat képvisel, melynek sorozatjellegét az egységes formátumúra szabott borítókonceptió is erősíti – úgy látszik, a sorozat műfaj nem csak a népszerű kultúrában virágzik. E sokoldalúság kapcsán joggal vetődik fel a kérdés, hogy „hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak”,⁷ és Falusi Márton is jó okkal szentelte vizsgálódását annak, van-e egyáltalán módszertana ezeknek a vizsgálódásoknak.

Sajátosan hibrid tudomány-módszertani entitást demonstrált (!)⁸ ingolstadti... helyett kolozsvári laboratóriumában Matyasovszki-Németh Márton, aki Hajnóczy Pétert Nagy Tamás tudományos vizsgálódásainak objektumából Nagy Tamás kutató kollégájává, egyenrangú szubjektummá emelte téren és időn át: az előbbi által szolgáltatott nyers szociográfiai forrásanyagot az utóbbi módszertanilag körbebástyázott jogi szociográfiává, jogi etnográfivá alakította.

Talán Nagy Tamás és az erdélyi magyar irodalom találkozása felé mutató kezdeményezésként is értékelhetjük Fazekas Zoltán és Veress Emőd szövegeit. Ezekben több szinten rétegzett narratívákkal találkozunk: egyéni történetekkel, professziótörténetekkel, nemzeti történetekkel, és e tanulmányokon keresztül a személyes élettörténe-

⁶ Harold BLOOM: *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry* (Oxford: Oxford University Press 1997).

⁷ NAGY Tamás: „S ó levelemre városunkba jön», avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak?» in FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelmélet köréből* (Budapest: ELTE Eötvös 2016) 115–168.

⁸ A jelen szöveg elején futólag említett szörnymotívum sejtik fel homályosan e szóvalasztással, a szörny (*monstrum*) etimológiailag ugyanis a *demonstro*, azaz „megmutatni” igéből származik. Pl. Niall SCOTT: „Introduction” in Niall SCOTT (ed.): *Monsters and the Monstrous. Myths and Metaphors of Enduring Evil* (Amsterdam–New York: Rodopi 2007) 1.

tek társadalomrajzzá és a jogászai szakma állapotjelzőivé válnak. Fazekas írása a (nemzeti és nemzetközi) politika és a jog dualizmus korabeli összefonódását dokumentálja Bánffy Miklós *Erdélyi történet*-regénytrilógiája segítségével; Veress Emőd pedig Fekete Andor marosvásárhelyi ügyvéd emlékiratait elemezve nemcsak eleven képet nyújt a XX. század első felében az erdélyi magyarság politikai küzdelmeiről, de az ügyvédi szakma helyzetére is rálátást kínál. Az erdélyi vonatkozású tanulmányok körét gyarapítja Varga Attilának a transzilvanizmus hatásait körbejáró okfejtése. Mindezekben a szövegekben az egyéni sors történetek embercsoportok narratíváivá, össztársadalmi narratívákká terebélyesednek.

A kötet hangsúlyos szegmensét képezi annak a klasszikusnak mondható – mint Munkácsi Péter fejtegeti szintén e gyűjtemény lapjain –, a magyar jogbölcselet nagyjain is visszanyúló gondolati hagyománynak a folytatása, amely valós jogi problémák tematizálására hívja fel a figyelmet irodalmi művekben oly módon, ami akár az egyetemi oktatásban való hasznosításra is alkalmas. Tóth J. Zoltán az utópia és disztópia műfaji megkülönböztetését dekonstruálja, egybeolvasztva azt, ami látszólag két különálló kategória, hangsúlyozva a bennük rejlő társadalom- és eszmekritikai potenciált, ami a tökéletes társadalom bemutatásának immanensen riasztó hatásából fakad. Szilágyi Péter és Tóth Katinka az államszocialista múlt velünk élő örökségét jogi axiológiai szempontból dolgozzák fel irodalomelemzésbe oltva, eltérő hangsúlyokkal és eltérő „végki-fejlettel”: a Tóth Katinka által feldolgozott egyes Kohlhaas-parafrázisok nem zárják ki az igazságosság érvényesülésének lehetőségét – ha mégoly abszurd módon is –; Szilágyi Péter irodalomkritika–jogbölcselet–kordokumentum-gyűjtemény montázsa ezzel szemben olyan időszakba vezeti vissza az olvasót, ahol nem valósulhatott meg „költői igazságszolgáltatás”, de még csak az abszurd fogalomkörébe sem sorolható, kifacsart igazság sem, a rendszer mindennek lehetőségét kifacsarta és bekebelezte magával az egyénnel együtt, a tanulmány végén bemutatott újságkivágások pedig azt sugallják az olvasó számára, hogy talán még a legszörnyűbb tettekről beszámoló irodalmi alkotások is csak szublimálják azt a borzalmat, amivel az emberi lét kendőzetlen valóságában olykor elkerülhetetlenül szembesülnünk kell. Szilágyihoz hasonlóan a totalitárius rezsim működési mechanizmusait térképezi fel – továbbra is – Izsák-Somogyi Katalin, aki a holokauszt-tanúságtételek szerepét, lehetőségeit boncolgatja, a jelen kötetben Závada Pál *Egy piaci nap* című regényén keresztül, kontrasztba állítva a narrátor tudását – és annak hézagait – a környezet tudásával.

A „jog és irodalom” jogágakon átívelő potenciáljáról tanúskodik Kokoly Zsolt tanulmánya, amely Bodor Ádám egyes szövegeinek személyiségi jogi vetületeit taglalja. Filó Mihály büntetőjogi szemléletű Kafka-olvasata a karteziánus dualizmus és a kanti morálfilozófia embereszményének – egy horrorkedvelő számára fölöttébb izgalmas – megkérdőjelezését végzi el elsősorban *A perre* fókuszálva, a pszichoanalízis talaján, itt-ott idegtudományi kikacsintásokkal. Pethő Nóra klasszikus témához nyúlt *A velencei kalmár* – egy polgári jogi intézmény körül forgó darab – elemzésével, és azt mutatja be, milyen kulcsfontosságú szereppel bírt e drámában a jog hitelessége, majd ezen keresztül mutatta ki, hogy a cselekmény előremozdításában a meggyőzés – vagyis egy hitelességen alapuló aktus – játszotta a fő szerepet.

E sorok szerzője is írt kontribúciót, horrosztikus lett.

A kötetet egy hibrid tudományterület magyar nyelvterületi fejlődésének és alakulásának pillanatképeként ajánljuk az olvasó figyelmébe.

Last but not least, a szerkesztők mindenképpen szeretnének köszönetet mondani a Sapientia EMTE Jogtudományi Intézetének, amiért remek körülményeket biztosított a VII. Jog és irodalom szimpózium megrendezéséhez. Biztosak vagyunk benne, hogy az őszi kolozsvári hangulat jelentősen hozzájárult az szimpózium sikeréhez, ami nélkül e kötet biztosan nem készülhetett volna el.

MOLNÁR ANDRÁS

„Átmenni a másik térfelre” Tamás a Tilos Rádióban

2017. augusztus 18-án a Tilos Rádió Polkult című műsorában Nagy Tamás volt Fekete Balázs és Zódi Zsolt vendége.¹ A jog és irodalom „együttállását”, a „fűrészpörizű” jogi oktatás problémáit, a bírói ítéletek esztétikumát vagy éppen a mályva színű, IKEA-s kartondobozok történetét Tamás a rádióhallgatók számára is könnyedén, a rá jellemző, mindenféle tudományos arroganciától mentes, viszont nagyon is elegáns stílusban tudta közelebb hozni. Tette ezt ezúttal is amolyan „nagytamásosan”: sohasem csupán a felszínt kapargatva, sohasem sablonosan; érdekesen, érthetően, őszintén, szerényen és – talán éppen mindezek miatt – nagyon hitelesen.

A hanganyag átírata közlésének nem titkolt célja, hogy az olvasó a rádió nyilvánossága előtt zajló – nem is leplezetten – baráti beszélgetésbe ily módon is „behallgatva” valamivel közelebb férközhessen Nagy Tamás személyiségéhez. Egy kicsit talán úgy, ahogy ez a szerencséseknek egy szegedi vagy pesti kocsmá asztalánál, egy korsó sör mellett megadatott.

(A zene elhalkul. Sutyorgás, majd Balázs megköszörüli a torkát.)

Balázs: Kedves Hallgatók! Köszöntünk mindenkit! Meleg van, augusztus vége felé közeledünk – és itt a Polkult. Mai műsorunk – mondjuk úgy – rendhagyó lesz abban az értelemben, hogy [...] kicsit irodalom, kicsit szociográfia és kicsit jogtudomány: egy határterülettel fogunk foglalkozni. Nagyon örülünk, hogy itt van eme jogtudományi vagy irodalomtudományi határterületnek az egyik legjelentősebb képviselője, Nagy Tamás! [...] Szia Tamás!

Tamás: Sziasztok!

Balázs: Itt ül Zódi Zsolt is. Ma ő fog „beszólni” a műsorba, mint ahogy én szoktam régebben.

Zsolt: Igen, igen.

Balázs: Mielőtt rátérnénk a mai témánkra, ami egyrészt a „jog és irodalom”, másrészt pedig Hajnóczy [Péter] irodalmi munkássága lesz: van egy *Belterj* rovatunk, ami arról szól, hogy meg szoktuk kérdezni a vendégünket: mi az, amit fontosnak tart elmondani magáról a hallgatóknak. Hogy tudnád tehát magadat bemutatni, Tamás?

Tamás: Mennyire belterj a *Belterj*? (Morajló nevetés, majd egymás szavába vágva...)

¹ Az adás az alábbi linkre kattintva meghallgatható: <https://archive.tilos.hu/cache/tilos-20170818-200000-210000.mp3>. A szöveget gondozta és a lábjegyzeteket összeállította: Tóth Katinka.

Balázs: Amennyire te érzed.

Zsolt: Az egészségügyi problémáidról nem szeretnénk hallani.

Tamás: Jó, azokat mellőzném.

Balázs: A gyerekkori pszicho-nyomásokra sem vagyunk annyira kíváncsiak, de...

Tamás: Sajnos nem tudnék beszámolni róla, mert traumák nem maradtak, tehát...

Zsolt: Hogy kerültél bele ebbe a „jog és irodalom”-ba?

Tamás: Ebbe a „jog és irodalom”-ba egészen egyszerűen úgy kerültem bele, hogy – nyilván ahogy ez másoknál is megfigyelhető – több jeles „jog és irodalom” szerző (mármint hogy én nem vagyok az) – nyilatkozik arról, mennyire fontos volt számára mindig is az irodalom, lásd Horváth Barnát a *Forradalom és alkotmány*ban, vagy mondjuk Rudolf von Jheringet a *Küzdelem a jogért* című könyvében.² Én eleve ilyen közegben nőttem fel, világeletemben könyvek között, édesanyám irodalomtanár volt, és mindig is ez vonzott; csak azt mondták, hogy...

Balázs: Keress, fiam, valami jól fizető pályát...

Tamás: Igen, keressék valami jól fizető pályát, tehát ne legyek pedagógus, mert ugye mindenki azt volt a családban. Aztán erre hol kötöttem ki: egy egyetemen; és ha már az egyetemen kötöttem ki, méghozzá jogi egyetemen, akkor próbáltam valamit találni magamnak, ami...

Zsolt: (*kuncogva*) Ami nem jog...

Tamás: Igen, ami nem jog, ami átjárás az irodalom felé. Győrfi Tamás jogfilozófus kollégám hívta föl a figyelmemet húszéves koromban arra, hogy léteznek úgynevezett „jog és irodalom” kutatások, és ennek nyomán kezdtem el foglalkozni ezzel.

Balázs: Miért maradtál ezen a területen? Amikor Te elkezdted ezzel foglalkozni húszéves korodban, akkor azt nem állíthatjuk, hogy Magyarországon a „jog és irodalom”-nak bármilyen kánonja, hagyománya létezett volna. És ahogy én ismerem ezt a közeget, azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy többen megpróbálták róla – „nagy emberek” – lebeszélni, hogy hát ez nem tudomány, ennek nincs értelme, és így tovább.

Tamás: Igen, valóban kellett valamifajta ellenállást folytatni velük szemben: tehát mondjuk a saját tanszékvezetőm azt mondta, hogy ezt így hanyagoljuk, neki mindig is ellenérzésesei voltak ezzel kapcsolatosan. Én viszont azt mondtam, hogy jó, engem viszont ez érdekel; és annyiban végülis kedves volt, hogy aztán rámhagyta. A véleménye mindig is megvolt, de [am]úgy rámhagyta, hogy csináljam. Én meg, mivel ez érdekel, hát...

Balázs: Mi az, ami ebben igazán érdekel? Mert maga a kifejezés is elég érdekes, hogy „jog és irodalom”. Az angolszász világban ezt *law and literature*-nek hívják. Mesélj arról, hogy mi az, ami ebben téged megfog! Annyit azért előre elmondanánk a hallgatóknak, hogy a „jog és irodalom”-nak nincs sem Angliában, sem Amerikában valami egységesült kánonja, hanem ez nagyon sokfajta gondolkodásmódot egyesít. Mi az ebből, ami téged elér, ami számodra fontos?

² HORVÁTH BARNÁ: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-től* [ford. NAGY Endre] (Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet 1993); RUDOLF VON JHERING: *Küzdelem a jogért* [ford. SZILASSY Cézár, szöveggond. VARGA Csaba] in VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2003) 1–25.

Tamás: Ennek az egész „jog és irodalom” néven ismeretes irányzatnak több leágazása van. A hagyományos megkülönböztetés az, hogy egyrészt van a „jog az irodalomban”, másrészt pedig a „jog mint irodalom”. Az első alapvetően irodalmi művekben vizsgálja a jogászok ábrázolását, eljárásokat, teoretikus szempontból is fontos problémákat (lásd mondjuk a természetjog és a pozitívizmus ütközését). Egy Theodore Ziolkowski nevű szerzőnek van egy nagyszerű könyve, ami megmutatja azt, hogy ha a világirodalom történetét végigkövetjük, akkor azt lehet látni: minden egyes olyan korszakban, amikor a jog valamilyen szempontból krízishelyzetbe kerül, valamilyen szempontból válsághelyzetbe kerül, az a korszaknak az irodalmában lecsapódik.³ Legyen szó az antikvitás görög drámáiról, legyen szó az izlandi sagákról, legyen szó az Erzsébet-kori drámairodalomról, legyen szó Dickens műveiről – aki konkrétan angol felsőbbírási reformokhoz hozzászólt –, legyen szó Dosztojevszkijről, legyen szó Franz Kafkának *A peréről* vagy Albert Camus-ról: végig lehet követni azt, hogy mindig, amikor valami krízishelyzet van, az lecsapódik a korszak irodalmában. Nem véletlenül írta azt Michel Foucault annak idején, hogy a görög drámairodalom – ha megnézzük jobban – nem más, mint a görög jogtörténet „színpadra állítása”.⁴ Ez tökéletesen tetten érhető számos görög drámában, csak hogy egyetlen példát mondjak: a legismertebb mondjuk az *Antigoné*.

Balázs: Igen, ez a klasszikus példa a természetjog és a jogpozitívizmus összehasonlítására.

Tamás: Igen, ez a klasszikus példa, amit mindenki ismer: a természetjogi felfogás, természetjogi tanítások és a jogpozitívizmus ütközése itt érhető tetten először, egészen konkrét formában. Nyilván mindenki ismeri a történetet: Kreón, a város zsarnoka megtiltja, hogy Antigoné bátyját elhantolják – mondván, hogy ő a városra támadt –, ehhez képest viszont Antigoné mégiscsak szembeszegül ezzel a paranccsal és eltemeti. Van egy jelenet, amikor Kreón kvázi „kiszáll a helyszínre”, majd Kreón és Antigoné összecsapnak egymással: ekkor Antigonének elhangzik egy monológja, ami a klasszikus görög természetjogi felfogást egy az egyben visszatükrözi. Megjelenik tehát az a fajta klasszikus görög felfogás, amit természetjogi tanításnak lehet nevezni, amikor Kreón megkérdezi Antigonét – bocsánat, ha nem teljesen pontosan, mert fejből idézem –: „S a rendelettel szembe mertél szállani?”, akkor Antigonének az a válasza (ez a monológnak egy részlete): „A rendeletet nem Zeusz hirdette meg; / s az alvilágiak közt trónoló Diké / ilyen törvényt az emberekre nem szabott. / Olyan hatalmas soha nem lehet szavad, / hogy bármi földi rendelettel elsöpörd / az istenek iratlan, szent törvényeit. / Azok nem mától: mindöröktől állanak, / és senki sincs, ki fölfedhetné keltüket. / Én nem kívántam, földieknek hajtva főt, / magamra vonni isteneknek bosszúját.”⁵ [...]

Balázs: Ez egy komplett jogelméleti érvelés, klasszikus narratívába ágyazva.

Tamás: Egy az egyben benne van ez a természetjogi tanítás, tehát nagyon perverz

³ Theodore ZIOLKOWSKI: *The Mirror of Justice: Literary Reflections of Legal Crisis* (Princeton, NJ: Princeton University Press 1997).

⁴ Michel FOUCAULT: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák* [ford. SUTYÁK Tibor] (Debrecen: Latin Betűk 1998) 23–45. Vö. NAGY Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai* (Budapest: Gondolat 2018) 19. 7. j.

⁵ SZOPHOKLÉSZ: „Antigoné” [ford. MÉSZÖLY Dezső] in SZOPHOKLÉSZ: *Antigoné; Oedipusz király; Oedipusz Kolónosban; Elektra* [ford. MÉSZÖLY Dezső, BABITS Mihály, DEVECSERI Gábor; szerk. BOLONYAI Gábor] (Budapest: Osiris 2020) 449–459. sorok.

módon azt is lehetne mondani, hogy az *Antigoné*nak a központi konfliktusa egy jogfilozófiai...

Balázs: ... egy jogelméleti probléma.

Tamás: Igen, egy jogelméleti probléma, ami aztán végighúzódott kétezer éven keresztül...

Balázs: ... és a mai napig nem rendeződött el megnyugtatóan.

Tamás: Igen. Ez volt tehát az egyik leágazás, a „jog az irodalomban”. A másik része az, amikor arról beszélünk – és ez az elvontabb, ez az absztraktabb része –, hogy „jog mint irodalom”: amikor megpróbálták az irodalomtudomány szépirodalmi szövegek értelmezésével kapcsolatos módszereit jogi szövegek értelmezése során felhasználni, illetőleg megnézni azt, hogy mennyiben hasznosíthatók, mennyiben nem. De ez tényleg már az abszolút teória, ez a teljesen elvont része.

Balázs: Igen, de itt azért fölfedem azt a kártyát, amit közismert szerénységed miatt nem... (*Morajló nevetés.*)

Zsolt: Közismert szerénységed miatt...

Balázs: De tényleg, ez most nem ilyen alámondásos dolog volt: azért ennek itt Magyarországon Te vagy az egyik „cölöpverője” – hogy így fogalmazzak –, tehát igazából mindannyian a te írásaidból tanuljuk az irodalomelméletet...

Tamás: Jó, hát néhányan csináljuk, kész.

Balázs: Igen, van ilyen is. Ha már jog és irodalom – még így bevezetesként –, szerintem van egy nagyon érdekes jelenség...

Tamás: Bocsánat, csak ha befejezhetem...

Balázs: Természetesen, elnézést.

Tamás: Onnan indult a kérdés, hogy engem mi érdekel a „jog és irodalom”-ban. Engem leginkább az érdekel, hogy... Két dolog. Az egyik az, hogy jogi és szépirodalmi szövegek között milyen egészen konkrét textuális, szövegszerű kapcsolatokat lehet találni. Mondok megint egy példát: ott van Franz Kafkának *A per* című műve: az teljesen bizonyítható módon konkrét szövegösszefüggésben áll az Osztrák–Magyar Monarchia 1852-es *Büntető Törvénykönyvével*, tehát ki lehet venni azokat a mondatokat, amelyek direktben arra reflektálnak, amelyek behelyettesíthetők a karkai szövegbe.⁶ Engem tehát leginkább az érdekel, hogy hogyan lehet jogi és irodalmi művek között ilyen konkrét szövegszerű kapcsolatokat találni. Másrészt pedig – ami az „intézményi” szinten érdekel – az az, hogy úgymond „kimenni a terepre”: a „jog és irodalom” kutatások eredendően jogfilozófiai belügynek számítottak, tehát túlnyomó többségében jogfilozófusok foglalkoztak vele...

Balázs: Magyarul két-három embernél többet az égvilágon nem érdekelt soha.

Tamás: Igen, de világszinten sokan csinálják. Az intézményesülése már abszolút lejátszódott: a kilencvenes években a legtöbb amerikai jogi karon volt ilyen kurzus, foglalkoztak vele meglehetősen sokan, mindenki állítása szerint a kortárs jogelméletben az öt meghatározó irány egyike; úgyhogy ilyen szempontból intézményi pozíciókkal nincs baj. Ami nekem mindig valamelyest gondom volt az az, hogy tényleg egyfajta jogfilozófiai belügynek tűnt a dolog; és én azt határoztam el néhány évvel ezelőtt, hogy

⁶ Tamás az összefüggést részletesen bemutatja: NAGY Tamás: *Josef K. nyomában – jogról és irodalomról* – (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor 2010) 109–117.

azt próbálom csinálni: „átmenni a másik térfelre”. Irodalmároknak viszonylag kevésé van fogalmuk arról, hogy létezik ilyenfajta kutatási irány, és jó lenne „átvinni az egészet”...

Balázs: Halkan jegyzem meg, hogy történt egy érdekes fejlemény: kaptunk a Menyhárd Attila és én egy meghívót az Irodalomtudományi Intézetbe. A Magyar Tudomány Napját egy olyan érdekes kísérletnek szentelik, hogy összeszedtek több területet, ahol az irodalmat valahogy alkalmazzák nem irodalmárok, és ebből szeretnének egy szimpóziumot szervezni. Ennek keretében hallottak arról, van olyan, hogy „jog és irodalom”, és a hölgy, aki ezt szervezi, véletlenül pont engem ismert, meg az Attilát és akkor így minket kerestek meg.⁷ Tehát oldódni látszik ez a helyzet...

Tamás: Oldódni látszik abszolút. Debrecenben is volt két évvel ezelőtt egy hasonló nagy konferencia, ahol ilyen multidiszciplináris megközelítéseket vettek sorra, és döntően azt is irodalmárok szervezték, ott részt vettem én is.⁸ Szivárog ez, lassan szivárog, szivárog át, tehát most már ők is mintha tudomást vennének róla.

Balázs: Említettél egy nagyon fontos dolgot: az intézményesülés lejátszódott, és nagyon nehéz már észak-amerikai – mondjuk – jogi egyetemi curriculumot „jog és irodalom” nélkül elképzelni, és Magyarországon is azért – mondjuk a kétezres évek eleje óta – zajlik egy elég erős önszerveződő folyamat. Erre akár azt is lehet mondani, hogy ez siker. Európában is megvannak ennek a maga hatásai – francia nyelvterületen, német nyelvterületen –, tehát mintha lenne valami ilyen „jog és irodalom” újjászületés, vagy terjedés, vagy siker, sokféleképpen lehet ezt megfogalmazni. Szerinted ennek mi az oka? Hogy történhet meg az, hogy – amikor válságban van az egész felsőoktatás, amikor alapvetően úgy tűnik, hogy a jogi oktatás is válságban van, amikor minden egy kicsit átalakulóban van, hogyha szélesebb körben szétnézünk – akkor egy ilyen nagyon – első látásra – periférikusnak tűnő dolog, amivel az égvilágon semennyi pénzt nem lehet keresni, tehát nem tudod ezeket az ismereteket használni például mondjuk egy büntetőeljárásban és így tovább...

Tamás: Dehogynem.

Balázs: Tényleg, tényleg? Ugye abszolút nem kérdezek alá – tényleg, tényleg? (*Nevetnek.*)

Zsolt: Idézik is a „jog és irodalom”-mal kapcsolatos műveket az amerikai legfelsőbb bírósági ítéletekben.

Tamás: Igen, többször előfordult. Több amerikai felsőbbbírósági ítélet van, ahol kifejezetten mondjuk azt a fogalmat, hogy „kafkai”, használják az indoklásban valamilyen eljárással, procedúrával kapcsolatosan.

Zsolt: De a magyar Kúria azért még nem... (*Morajló nevetés.*)

Balázs: De mi vajon a siker oka?

Tamás: Szerintem a siker oka az lehet – már amennyiben ezt sikernek tudjuk ne-

⁷ A 2017. november 22-én megrendezett szimpózium címe: *Irodalomtudomány a határain kívül – Irodalomértelmezés a társadalom- és természettudomány diszciplinái felől*. <https://iti.btk.mta.hu/hu/intezet/galeria/429-2017-1122-mtu>

⁸ A *KULTOK IV. Irodalom és interdiszciplinaritás* című konferenciát a József Attila Kör és a KULTer.hu rendezte 2015. április 10–11-én a debreceni MODEM-ben. Tamás „*Let's kill all the lawyers?*” – *Avagy mi köze egymáshoz a jognak és az irodalomnak?* címmel tartott előadást. <http://kulter.hu/2015/03/a-kultok-iv-hivatalos-programja/>

vezni –, hogy a hallgatók vevők rá: én úgy látom, hogy kifejezetten érdeklődést tanúsítanak. Meglepő módon – ahhoz képest, hogy a nagy többségük mennyire keveset olvas, vagy úgy jön le, hogy viszonylag keveset olvas –, ez a fajta megközelítés mégis érdekesnek tűnik a számukra. Innen indult ugye az egész: a kortárs „jog és irodalom” kutatásoknak van egy szimbolikus kezdő dátuma...

Balázs: Ez a *Legal Imagination*...

Tamás: Igen, 1973-ban jelent meg James Boyd White *Legal Imagination* című könyve.⁹

Balázs: Ami egy *hardcore* egyetemi tankönyv. Ez megvan nekünk, láttuk: ez egy töről metszett egyetemi tankönyv.

Tamás: Tankönyvnek készült, igen. A „jog és irodalom”-mal kapcsolatban – amit H. Szilágyi István kollégám emleget mindig – a *fun factor* központi jelentőségű: élvezetesebbé tudja tenni egyáltalában a jogászképzést vagy a jogtudományok elsajátítását.¹⁰ Emlékszünk rá, hogy Franz Kafka – aki maga is Prágában végzett jogi egyetemet, aztán egész életében jogászként dolgozott egy biztosítótársaságnál – írta azt a naplójában, hogy szenvedett a jogi egyetemi tanulmányai során, mert egészen egyszerűen az agyának olyan volt, mintha fűrészporthoz kellett volna rágnia, méghozzá olyan fűrészporthoz, amit már előtte ezren megcsócsáltak: tehát hogy dögunalmas.¹¹ Alapvetően a jogászképzés halálunalmas; amikor pedig egy kicsit más szempöngből nézzük a jogot: akár az irodalom felöl, akár mondjuk a populáris kultúra más megnyilvánulásait is ide lehetne sorolni, például ha beviszel szemináriumra valami ilyen tematikájú filmet levétíteni...

Balázs: Én még tovább megyek: nekem ebböl a popkultúrából a kedvencem – amit egyébként hallgatóknál használok –, az a *South Park*: elképesztö mennyiségű jogi relevanciájú része van, és egyik jobb, mint a másik (anélkül, hogy a részletekbe belemenék).¹²

Tamás: Igen, tehát ez nem feltétlen korlátozódik a szépirodalomra: ilyen értelemben a „jog és irodalom” fogalma – azt hiszem – az utöbbi időben ki is tágult, és inkább a „jog és populáris kultúra” valamifajta leágazásáról beszélhetünk – aztán ki ezt szereti, ki a filmeket.

Balázs: Nekem van egyébként még egy másik elképzelésem erröl – azontúl, hogy egyszerűen mindez csak érdekes és a hallgatóknak felüdülés egy büntetőjog és mondjuk egy dologi jog szeminárium között Kafkát olvasni. Szerintem nagyon fontos, hogy a jog és irodalom be tud tölteni egy olyan funkciót, ami Magyarországon biztos hiányzik

⁹ James Boyd WHITE: *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression* (Chicago, IL: Chicago University Press 1973).

¹⁰ „Az irodalmi művek bevonása az oktatásba [...] megmozgatja a diákok képzelöerejét, fejleszti íráskészségüket, és nem utolsósorban élvezetes foglalatosság, ami segít enyhíteni a jogi oktatás túlságosan technikaivá vált nyelvezetének szárazságát.” Ian WARD: „The Educative Ambition of Law and Literature” *Legal Studies* 1993, 323–331. Idézi H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” (habilitációs előadás) *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 23–24.

¹¹ „Tehát jogot tanultam. Ez azt jelentette, hogy a vizsgák előtti pár hónapban – idegeim böséges igénybevételével – szellemileg szabályszerűen fűrészporthoz táplálkoztam, amelyet ráadásul már ezer száj rágott meg előttem.” Franz KAFKA: *Levél Apámhoz* [ford. SZABÓ Ede] (Budapest: Fapadoskönyv 2011) 103.

¹² A *South Park* 1997 óta futó, felnötteknek szóló amerikai animációs komédiasorozat, forgatókönyvét Trey Parker és Matt Stone írja. A sorozat a coloradói South Parkban élő négy fiú szürreális kalandjait mutatja be, az amerikai közélet eseményeit, személyiségeit satirikus stílusban ábrázolja. A sorozat honlapja: <https://southpark.cc.com/>

a jogi képzésből – az Egyesült Államokban annyira nem, de itt is van jelentősége –: ez a készségfejlesztés. Az irodalmon keresztül a szövegértési, érvelési, szövegformálási készségek fejlődhetnek. Nagyon jól lehet a „jog és irodalmat” erre a készségfejlesztésre használni, ami teljesen el van hanyagolva – itthon biztosan, és szerintem külföldön sem olyan jó a helyzet, mint ahogy ezt be szokták állítani.

Tamás: Teljes mértékben egyetértek ezzel. Ha megnézzük a magyar jogászképzést: azért döntően szabályszoveg-központú. Meg kell tanulni a *Büntető Törvénykönyvet*, a *Polgári Törvénykönyvet*, akármilyen törvénykönyvet, meg kell tanulni és vissza kell mondani a vizsgán. Hááát, ez azért... (*nagyot sóhaj*)... nem a vége a dolognak... Sőt azt mondanám, hogy az egyetem azt a képet sugallja önmagáról: „tanuld meg ezeket a jogszabályszovegeket, és akkor onnantól kezdve jó jogász leszel”. Nem jön át azonban az, hogy ez az egész szakma, tehát az egész konkrét gyakorlat valahol ott kezdődik, ahol a szövegek végződnek, tehát ahol a jogszabály-szöveg végződik. Onnan jön minden: az értelmezés onnan jön, onnan jön egy-egy helyzetnek, történetnek a megítélése, leírása, megfogalmazása. Nyilvánvalóan, ha ilyen természetű szövegekkel, tehát szépirodalmi szövegekkel foglalkoznak a hallgatók, akkor ez a fajta készségszintű szövegfeldolgozás, a megértés, a megfogalmazás – túl azon, hogy emberi helyzeteket plasztikusabban tud leírni...

Balázs: Igen, ezt divatos szóval ma „érzékenyítésnek” hívnánk.

Tamás: Igen, de ez nem is árt. Az tehát, hogy egy ilyen nagyon szigorúan technikai jellegű közegben az ember képes...

Balázs: Aminek azért a társadalmi rekrutációs bázisa nagyon egyhangú: alapvetően a középosztály, felső-középosztály, városi, urbánus réteg gyermekei vesznek részt döntően a jogi képzésben.

Tamás: Igen, és ha az ember ezeket a szépirodalom által a lehető legjobban ábrázolt helyzeteket látja: látja azt, hogy sok különböző nézőpont van, mindent másfelől is meg lehet vizsgálni, és látja azt, hogy hogyan lehet különböző történeteket felvázolni... Mindenki szembesül mondjuk egy bírósági tárgyaláson azzal, hogy csupa érdekevezérelt történet találkozik össze egymással: nyilván más a vádlottnak a története, más az ügyészé, a védőé, a bírónak pedig ebből össze kell kalapálni valami történetet. Nem beszélve arról, hogy a tanúknak is rengeteg különböző verziójuk van, amögött is húzódnak érdekek: magát megvédeni, nem bajba sodorni, satöbbi, satöbbi. A szépirodalmi szövegek tanulmányozása segítségével sokkal könnyebben lehet látni azt, hogy a különböző történetek hogyan ütköznek egymással, illetőleg hogy az ember a saját érdekeinek megfelelően hogyan rakjon össze egy történetet. Nyilvánvalóan az a klasszikus alapállás, hogy egy jogásznak beszélni kell tudni, nem?

Balázs: Igen, tehát a retorikai képesség... Voltak a nagy professzorok, akiktől el voltunk ájulva, aztán pár év múlva rájöttünk: lehet, hogy...

Tamás: Igen, de egy jogásznak nem beszélni kell tudni, hanem írni.

Balázs: Ezt miért állítod? Ez kicsit szembemeget a kánonnal. Mondanál erről pár szót?

Tamás: Hát azért, mert ha megnézzük: a jogi eljárások döntő része írásban zajlik. Onnantól kezdve tehát, hogy mondjuk: az ügyvédi irodába beesik az ügyfél az utcáról, elmondja életének a történetét, gondját-baját, sirámát, meg azt, hogy mit szeretne, és

ezt valamilyen módon az ügyvédnek vagy ügyvédjelöltnek le kell fordítania egy másik nyelvre, ugye? Mert nem úgy fogalmaz az ügyfél, azt át kell tenni egy teljesen másik nyelvbe. Nem véletlen használja szintén James Boyd White azt a metaforát, hogy *justice as translation*: tehát az igazságszolgáltatás vagy igazságosság mint fordítás.¹³ Ez például egy teljesen hétköznapi, triviális dolog: meg kell tanulnod egy másik nyelven összerakni ugyanazt a történetet. Az sem véletlen, amit Roberts S. Summers amerikai jogtudós írt: ha megnéznénk azokat a felsőbbbírósági aktákat, amelyek eddig felhalmozódtak, akkor nincs olyan emberi történet, amit ezekben ne találnánk meg.¹⁴ A legvadabb dél-amerikai szappanopera sem tud olyan sztorit kitalálni, ami ne lenne már benne valahol felsőbbbírósági aktákban. Tragikus, nagyon nagy súlyú történetekről van itt szó – most teljesen mindegy, hogy bosszúról, válásról, gyerekelhelyezésről, akármiről van szó, pénzdről, a szabadságról, életről. Nagyon nagyok a tétetek, amelyekkel a jog játszik, és ezt meg kell tanulni valamilyen módon kezelni. Úgy gondolom, hogy a szépirodalom tanulmányozása ehhez nagymértékben hozzájárulhat.

Balázs: Aki eddig figyelte a beszélgetést, úgy láthatta, hogy mintha valami ellentétet sejtetnének a jog és az irodalom világa között. Van ennek azonban egy másik olvasata: az egyszerű szemlélő is tudhat arról, hogy nagyon sok író jogi egyetemről kerül ki vagy konkrét kapcsolata van a jog világával. Nem akarok odáig elmenni, hogy ugye Stendhal mondta – ha jól emlékszem –, hogy ha szabatosan akar írni, akkor előtte mindig a francia polgári törvénykönyvet olvasgatja, hogy „nyelve tárgyilagos és száraz ízt nyerjen”.¹⁵ Neked több nagyon jó írásod is van arról, hogy ez a mai elkülönítés, amit a jog és az irodalom világa kapcsán egyfajta első, ki nem mondott lépésként megteszünk – tehát hogy két külön létszférát látunk bele –, nem mindig volt így: például az amerikai jogélet első évszázadában sokkal erősebb összefonódás létezett a jog és az irodalom világa között. Erről mesélsz egy picit nekünk?

Tamás: Igen, ez így van. Ez az amerikai felvilágosodás időszaka, magának az Amerikai Egyesült Államok létrejöttének az időszaka: kialakult ekkor egy olyan különös helyzet, amit egy Robert Ferguson nevű amerikai jogtudós úgy nevezett el, hogy a jog és az irodalom „konfigurációja” vagy „együttállása”.¹⁶ Ez többek között abban testesült meg, hogy a korszak vezető értelmisége hirtelen a jogász lett, ami ahhoz képest érdekes, hogy a gyarmati időszakban a még nem létező Egyesült Államok helyén – tehát a gyarmatokon – gyűlöltek a jogászokat, tehát az 1770-es években még...

Balázs: Nem is nagyon voltak ott jogászok nagyon sokáig. Miért akart volna egy jogász az Újvilágba emigrálni? Nem voltak egzisztenciális problémái, nem volt rákényszerítve a kivándorlásra és így tovább. Aki meg ment, azt utálták, az inkább ne ment volna...

Tamás: Igen, az 1770-es évekig lincselés határát elérő atrocitások értek jogászokat.

¹³ James Boyd WHITE: *Justice as Translation: An Essay in Cultural and Legal Criticism* (Chicago: Chicago University Press 1990).

¹⁴ Vö. Roberts S. SUMMERS: „Introduction” in Neil D. MACCORMICK – Roberts S. SUMMERS (eds.): *Interpreting Statues* (Aldershot: Dartmouth 1991) 1.

¹⁵ BABITS Mihály: *Az európai irodalom története* (Budapest: Nyugat Kiadó és Irodalmi R. T. 1991) (reprint) 495. Idézi NAGY (6. j.) 54.

¹⁶ Robert A. FERGUSON: *Law and Letters in American Culture* (Cambridge, MA: Harvard University Press 1984) 5. Mindkét magyar kifejezés Nagy Tamás fordítása és számos írásában használt, kedvelt szófordulata.

Ekkor azonban valami történt, valami hirtelen megváltozott: amikor elkezdtek Angliától függetlenedni, akkor a jogászok átvettek egy általános értelmiségi szerepet, ebbe pedig beletartozott az is, hogy az irodalmi életnek is ők voltak a meghatározó figurái. Ha megnézzük: az első amerikai irodalmi folyóiratokat jogászok készítették, könyvtárakat alapítottak, folyamatosan irodalmi esteket rendeztek. Ez egy hihetetlenül izgalmas, érdekes korszak volt: el kell gondolni egy létrejövő nemzetet, egy létrejövő, addig csak az angol joggal rendelkező nemzetet. Nyilván mindenki látta a *Volt egyszer egy Vadnyugat* című filmet: el kell képzelni, hogy valami ahhoz hasonló módon elindulnak és meghódítják a Nyugatot. Nincsenek bíróságok, nincsen semmi; hanem a jogászok is lóháton mennek, folyókon átkelve, önmaguk építve a bíróságokat. Mindeközben pedig – úgy mellékesen – még folyóiratokat is, irodalmi műveket is létrehozta, meg folyamatosan – gondolom, maguk szórakoztatására is – irodalmi esteket rendeztek.

Balázs: Jól emlékeszem arra, hogy az első, akit saját jogon igazán nagy amerikai jogásznak tartanak, Joseph Story, hihetetlenül vívódott, hogy költő legyen vagy jogász. Volt két verseskötete is, de aztán a jogi pályát választotta.¹⁷

Tamás: Igen, de ezzel többen is voltak így. Nagyon komoly lelki küzdelem tárgya volt sok esetben, hogy melyik szakmával foglalkozzanak teljes erővel. A lényeg az, hogy miközben épül ki az amerikai jog – ami eltartott körülbelül az 1840-es évekig, ez az amerikai felvilágosodás időszaka, amit az amerikai reneszánsz vált utána fel –, a bírósági tárgyalásokon egyformán hivatkoztak Ciceróra, Blackstone-ra, Shakespeare-re, a *Bibliára*, összefonódott az egész. A felsőbbírósági tárgyalások nyilvános társadalmi események voltak, egyfajta „kvázi-színház”, ezeknek az embereknek a munkássága egybefonódott, és...

Zsolt: Amerikában egyébként ez a hagyomány szerintem valamennyire megmaradt. Az, hogy a felsőbbíróságok, a bírák is, sőt akár még az ügyvédek is sokkal bátrabban mernek hivatkozni nem jogi jellegű érvekre, morális érvekre, irodalmi művekre meg az, hogy megmaradt ez a színház-jellege, abszolút látszik ma is. Rengeteg amerikai film játszódik tárgyalóteremben, vagy ér véget ott, vagy van legalább egy részlete, ahol a drámának a csúcspontja az, amikor a tárgyalóteremben ottan összeccsapnak a felek és akkor az igazság győz. Szerintem ez a hagyomány Amerikában máig sokkal erősebben tetten érhető, mint nálunk. Nálunk egy bírósági tárgyalásra mindent lehet mondani, csak azt nem, hogy egy izgalmas dráma lenne, nem? (*Kuncognak.*) Ül a bíró és akkor diktálja a jegyzőkönyvet a magnóba, nem? Nagy csalódás az, amikor a joghallgatók először látják, hogy néz ki egy magyar tárgyalás...!

Tamás: Igen, mondjuk ebben is van érdekes kérdés: az, hogy mondjuk amit egy tanú elmond a bírósági tárgyaláson, és a bíró diktálja le, hogyan kerül át. Valóban az a szöveg kerül át vagy nem? Vagyis a fordítás problémája.

Zsolt: Igen, és akkor mond valamit a szerencsétlen, a rendőr meg úgy teszi bele a jegyzőkönyvbe, hogy az már a jogszabályok szövegéhez úgy „passzoljon” – szerencsétlen meg nem tudja, hogy miről van szó...

Tamás: Csak egyetlen mondat az amerikaiakhoz. Ez egészen addig a szintig elmegy,

¹⁷ Vö. William M. STORY (ed.): *Life and Letters of Joseph Story* (Freeport, New York: Books for Librarians Press 1971 [1851]); Alfred S. KONEFSKY: „Law and Culture in Antebellum Boston” *Stanford Law Review* 1988/4, 1119–1159. E művekre Tamás hivatkozik Story alakjával kapcsolatban, vö. NAGY (6. j.) 65. j., 251. j.

hogy érződik valamifajta hatása ennek a hagyománynak: ha megnézed a nagy amerikai bírókat Cardozótól kezdve Oliver Wendell Holmesig, megvan a saját stílusuk, fel lehet ismerni a stílusáról az egyes bírót.

Zsolt: Igen, ez így van: azok az ítéletek nem személytelenek. Szándékosan megőrzi ezt a stílust, és nincsenek arra kényszerítve, mint a kontinentális hagyományban – nem csak Magyarországon, ez azért franciás hagyomány, hogy „vetközz le mindent, ami személyes, válj ilyen logikai következtető géppé és az érvelésed legyen a lehető leglogikusabb”. Aztán mire felkerülnek a felsőbb bíróságra a magyar bírák, addigra annyira interiorizálták ezt, annyira az övék lett ez a stílus, hogy már nem is tudnak kilépni belőle. Egyébként nagyon érdekes, hogy Magyarországon például az alkotmánybírák alakítottak ki ilyen stílust, de azok közül is azok az alkotmánybírák, akik nem voltak bírók – akik a jogtudományi pályáról vagy máshonnan jöttek –, tehát nem rontotta el őket a bírói szervezet ebből a szempontból. (*Kuncognak.*) Egyébként én nagyon sajnálom, hogy nálunk hiányzik ez a hagyomány. Szerintem ezeknek az amerikai legfelsőbb bírósági ítéleteknek az érvelőereje, egy amerikai tárgyalásnak a drámája vagy a katartikus élménye sokkal nagyobb. Ez kifelé is sokkal jobban legitimálja a jogot. Mi jogászok is jobban járunk, ha nekünk is lenne egy ilyen erős hagyományunk, mert kifelé ez sokkal jobban tudja legitimálni a jogot.

Balázs: Igen, nem fejedné le az asztalt két oldal legfelsőbb bírósági ítélet olvasása után, mert összeomlasz az unalomtól és kikapcsol az agyad. Nekem sajnos automatikusan kikapcsol az agyam, ha magyar ítéleteket kell olvasnom. Nem tudom, miért.

Tamás: Igen, nyilván ez ott teljesen más. Angliáról ha beszélünk: ha Lord Denningnek elolvasod az 1977-es ítéletét a Miller versus Jackson-ügyben...¹⁸

Balázs: Az zseniális, az egy kisregény.

Tamás: Az egy kisregény: ahogy kezdődik, az egy szabályos, angol kisvárosban játszódó kisregény.

Zsolt: Igen, de ők rá is játszanak erre, hogy a tényállást úgy kezdik el megfogalmazni, mint ahogy egy regény kezdődne.

Tamás: Nem tudod időnként eldönteni azt, hogy jogi szöveget olvasol vagy valami irodalmi alkotást, legalábbis egy darabig.

Balázs: Annyit akartam még fölvetni, hogy van egy írásod, amiben azt sejteted, hogy a jog és az irodalom szorosabb együttállása a magyar jogi kultúrától vagy irodalmi kultúrától sem idegen – ha a reformkor időszakára gondolunk.

Tamás: Igen, ez egyértelműen a reformkor időszakához kötődik. Ha végignézzük a XIX. századot, akkor ebben az időszakban – nagyon kicsi késleltetéssel az amerikaihoz képest – feltűnik egy olyan nemzedék a magyar irodalomban, amelyik jogászokból áll. Ha megnézed mondjuk Bölöni Farkas Sándornak az *Utazás Észak-Amerikában* című

¹⁸ Lord Denning 1977-es ítélete a Miller vs. Jackson-ügyben elérhető itt: <https://www.bailii.org/ew/cases/EWCA/Civ/1977/6.html>

könyvét: az gyakorlatilag a magyar Tocqueville [...].¹⁹ Ha megnézed Kölcsey Ferenc *Országgyűlési naplóját*: teljes mértékben összefonódik a jog és az irodalom.²⁰

Balázs: Arany János jogi diploma nélkül végzett jogi tevékenységet, Nagyszalonta jegyzője volt. Ami az érdekes: ez folytatódik a két világháború között. Két nevet mondok: Herczeg Ferenc és Márai [Sándor] is jogi egyetemre járt. Herczeg Ferenc például ott döntötte el, hogy író lesz – most olvastam –, mert annyira kiborult azon, amit ott tanulnia kellett, hogy ez a csalódás vitte őt az irodalmi pályára bizonyos értelemben.²¹ Azt gondolom, most mennénk el egy kicsit zenélni, és akkor ezután most már Tamás másik nagyon komoly – mondjuk így – szakterületével fogunk foglalkozni, Hajnóczy örökségével.

Tamás: Jó.

(Zene.)

Balázs: Köszöntünk minden érdeklődő hallgatót, aki a *Polkult* című rétegműsört hallgatja! Rétegnél is rétegebb témával foglalkozunk...

(*Nevetnek. Hallhatóan nagyon oldott a légkör a stúdióban...*)

Tamás: Mi, most ketten ülnek a túloldalon, vagy hogy?!

Balázs: Nem, reménykedünk úgy tíz hallgatóban legalább. [...] Eddig „általában” a „jog és irodalom”-ról beszélgettünk Nagy Tamással, a vendégünkkel, aki Szegedről érkezett, és nagyon örülünk, hogy itt van. Zódi Zsolt is itt van a stúdióban. Most egy kicsit más pályára váltunk: Tamás másik nagyon fontos – mondjuk így – érdeklődési és kutatási területe Hajnóczy Péter munkássága. Induljunk onnan, ami még nálatok történt egyszer Szegeden: mutattál nekem egy mályva színű dobozt.

Tamás: Igen.

Balázs: Milyen kézirat volt abban pontosan, és hogy alakult ki abból egy egészen hihetetlen történet?

Tamás: Hú, akkor honnan kezdjem a dolgot: egyáltalában nem tudom, hogy Hajnóczy Péter neve mennyi ismerős a hallgatóknak ebben a rétegműsorban... E rétegnak lehet, hogy ismerős... (*Mindhárman egyszerre beszélnek.*)

Balázs: Annak a három fős rétegnak, aki hallgatja a műsört...

Zsolt: Mindegy, mi ismerjük, na!

Balázs: Mesélj pár szót Hajnóczyról, csak ne ragadjunk le itt!

¹⁹ BÖLÖNI Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában* (Kolozsvár: Ifj. Tilsch János 1834) <https://mek.oszk.hu/00600/00618/00618.htm>; A szerző 1830–31-ben utazást tett Nyugat-Európába, az Amerikai Egyesült Államokba és Kanadába. Élményeit, tapasztalatait – különös tekintettel a felkeresett országok politikai-társadalmi berendezkedésére – 1834-ben megjelent útirajzában foglalt össze.

²⁰ *Kölcsey Ferenc minden munkái. Országgyűlési napló* [szerk. SZABÓ G. Zoltán – VÖLGYESI Orsolya] (Budapest: Universitas 2000). Az 1832-ben kezdődő reformkori országgyűlés eseményeit rögzítő, szubjektív-költői napló első ízben 1848-ban jelent meg nyomtatásban.

²¹ Vö. „A jogi fakultáson nagyobb részt olyan ifjakat találtam együtt, akik semmiféle tudomány iránt nem érdeklődtek, hanem csak érvényesülni akartak az életben.” *Herczeg Ferenc emlékezései. A Várhegy* (Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Irodalmi Intézet Rt. 1933) 176. „Ha jogászkoromban a mai fejemmel gondolkoztam volna, akkor külföldre mentem volna és nem tékoztam volna el azt a négy esztendő, amit a budapesti egyetemen töltöttem, azzal a rosszhiszemű elhatározással, hogy ügyvéd leszek.” *Uo.* 192. http://mtdaportal.extra.hu/books/herczeg_ferenc_emlekezesei_1.pdf

Tamás: Jó, nem ragadunk le itt. Hajnóczy Péter a XX. század második felének egyik legnagyobb magyar prózaírója. 1942-ben született, 1981-ben halt meg, pont most lenne hetvenöt éves idén augusztusban. Amikor meghalt – és innen kezdődik a dobozoknak a története, amire rákérdeztél –, Hajnóczy Péter özvegye az összes fennmaradt kéziratot odaadta megőrzésre – ő maga nem kívánt ezzel foglalkozni tovább – a kiváló irodalomtörténész és szerkesztő Reményi József Tamásnak illetőleg Máti Liviának. Ők voltak ketten azok, akik ennek a hagyatékknak a gondozásával elkezdtek foglalkozni, aminek meg is voltak a maga eredményei: az, amit nyilván a legtöbben ismerhetnek vagy először ott találkoztak Hajnóczy névvel, az az 1982-es összegyűjtött kötet.²² Amit ők végrehajtottak, az óriási meló volt. Úgy kell elképzelni a hagyatékot, hogy kilenc hatalmas nagy kartondoboznyi papírról van szó – ami lehet, hogy nem sok, mert voltak, akik sokkal többet írtak Hajnóczynál. Ha azonban azt nézzük, hogy az ő fennmaradt irodalmi munkássága gyakorlatilag tíz évre korlátozódik, tehát mindezt egy évtized alatt hozta össze – mert az egészen korai írásai közül semmi nem maradt fenn, de a hetvenes évek legelejétől kezdve minden megvan –, akkor valóban jelentős terjedelműnek tekinthető. Ennek az egész hagyatékknak a sorsa az lett, hogy huszonkilenc éven keresztül Reményi József Tamásnál volt, aki gondozta, rendezte, nagyon sok mindent csinált vele, a soron következő kiadások is az ő munkája nyomán jelentek meg.²³ 2010-ben azonban felismerte azt, hogy egy embernek ez sok munka, tehát egyszerűen elvégezhetetlen mindenestől a kéziratokat rendben tartani: az összes cetlit, az összes feljegyzést, rengeteg spirálfüzetet, hol kézírásos, hol gépírásos anyagokat, újságkivágatokat – mindenféle bekeretezett, aláhúzott újságkivágásokat, német újságoktól kezdve a korabeli *Népszabadságon* és *Magyar Nemzeten* és akármin keresztül –, ez mind benne volt ezekben a dobozokban. Ekkor Reményi József Tamás – szerintem nagyon bölcsen – úgy döntött, hogy átadja a teljes hagyatékot a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Modern Magyar Irodalom Tanszékén működő Hajnóczy Péter Hagyatékgondozó Műhelynek. Ott már évek óta Cserjés Katalin tanárnő vezetésével működött egy műhely, amelynek a tevékenysége eredetileg egy szövegolvasó szemináriumból nőtt ki; tartottak Hajnóczy életművéről konferenciákat, jelentek meg tanulmánykötetek. Reményi József Tamás nyilván mindezeket ismerve döntött úgy, hogy odaadja a hagyatékot a Műhelynek gondozásra. Ennek pedig voltak bizonyos alapvető műveletei, irgalmatlanul aprólékos dolgok: beszkenyelni az egészet, kiválogatni, digitalizálni mindenestől – tehát hogy maradjon meg az utókornak. Maradjon meg, aztán majd kezd vele az utókor azt, amit csak tud; de legalább megvan az, hogy nem a szabványtörténet játszódik le egy irodalmi hagyatékknal: az, hogy elfekszik valamilyen levéltárnak a polcán, vagy egy könyvtárnak a polcán, vagy irodalmi múzeumnak a polcain, ahol nyilván dolgoznak vele, csak nem jut mindenre idő. Itt pedig volt egy kollektíva, amelyik kifejezetten erre koncentrált.

Zsolt: Itt nem történt az, hogy valaki megragadja és az ő szemüvegén keresztül

²² HAJNÓCZY Péter: *A fűtő – M – A halál kilovagolt Perzsiából – Jézus menyasszonya – Hátrahagyott írósk* [összeáll., szöveggond. MÁTI LÍVIA – ÁCS MARGIT] (Budapest: Szépirodalmi 1982).

²³ *Hajnóczy Péter összegyűjtött munkái. Elbeszélések* [összeáll., szöveggond. MÁTI LÍVIA – REMÉNYI JÓZSEF TAMÁS] (Budapest: Századvég 1992); *Hajnóczy Péter összegyűjtött munkái. Kisregények és más írások* [összeáll., szöveggond. MÁTI LÍVIA – REMÉNYI JÓZSEF TAMÁS] (Budapest: Századvég 1993); *Hajnóczy Péter összegyűjtött írásai* [összeáll., szöveggond. MÁTI LÍVIA – REMÉNYI JÓZSEF TAMÁS] (Budapest: Osiris Kiadó 2007).

látjuk aztán utólag a teljes hagyatékot: valamilyen narratívát ráilleszt erre az egészre vagy összeilleszti a művek darabkáit... Nem tudom egyébként, a magyar irodalomtörténetben van-e ilyen, de például a híres angol jogfilozófus, John Austin esetében ez történt. Máig azon a szemüvegen keresztül látjuk Austint, ahogy a felesége, Sarah látta őt, ahogy ő a kéziratokat rendezte. Ennek is fennáll a veszélye, ha egy ember ragadja magához a kezdeményezést: az ő szemüvegén keresztül fogjuk látni aztán később azt a szerzőt. Vagy te nem értesz egyet ezzel?

Tamás: De, egyetértek, persze. Kafkát sem ismernénk, ha Max Brod nem nyúl bele a hagyatékba, vagy nem olyan formában ismernénk a dolgokat, ha ő nem nyúl bele. Itt ez a közösség megpróbálta mindig is a lehető legnagyobb alázattal kezelni ezeket a szövegeket. Nyilván nem is lehet mindent kiadni: az mindig nagyon komoly mérlegelés tárgya, hogy a rengeteg fennmaradt, publikálatlan írásból mi az, ami kimehet, mi az, ami nem. Ez a konkrét doboz, amire rákérdeztél...

Balázs: Igen, most közben eszembe jutott, hogy azt egy könnyed délutáni pezsgőzés közben mutattad meg nekem egyszer.

Tamás: Ez a konkrét doboz volt a hagyaték legtitokzatosabb szövegegyüttese, ami Hajnóczy egyik fő művének, *Az elkülönítő* című szociográfiának a kéziratát tartalmazta. Maga *Az elkülönítő* című tanulmány 1975-ben jelent meg a *Valóság* című folyóiratban, amiből akkor országos politikai botrány, később a folyóirat ellen folytatott jogi eljárás született – nyilatkozathegyek és megbélyegzés és bármi.²⁴

Zsolt: Ez egy elmeegógyintézetéről szól.

Tamás: Nem elmeegógyintézetéről, hanem elmeszociális otthonról, konkrétan a Szentgotthárdi Elmeszociális Otthonról szól, ami a mai napig létezik, ennek a térségnek az egyik legnagyobb ilyen intézete. Arról szól maga a szociográfia, hogy milyen fajta visszaélések érik azokat a szerencsétleneket, akik ott tartózkodnak, akik ráadásul sokszor úgy kerültek be oda, hogy nem lett volna rá szükség.

Balázs: A szocialista mutyi áldozatává váltak: lakásügyek, egyéb, kiutalás satöbbi.

Tamás: Igen, például több olyan történetről lehet tudni, hogy egy akkor még tanácsai lakást valamilyen pártvezető kinézett magának, és aki benne lakott éppen, azt bezsuppolták egy ilyen intézetbe. El lehetett adminisztratív a dolgot intézni anélkül, hogy az illető elmebeteg lett volna. Vagy például az egyik főszereplője ennek a szociográfiának egy Bozóki Árpád nevű idős ember, akiről lehet tudni, hogy úgy volt ott tizenkét éven keresztül, hogy nem látta szakorvos. Nem volt elmebeteg: azért került be oda, mert ahol korábban dolgozott vagy ahol korábban volt valamilyen sima szociális intézetben Békés megyében, ott kineveztek egy olyan igazgatónőt az intézmény élére, akiről a bácsi tudta, hogy korábban virágárus-lány és „nem csak” virágárus-lány volt Szolnokon, tehát magyarul prostituált. Ez a hölgy elintézte, hogy a bácsit átrakják ebbe az elmeszociális intézménybe, a határ szélére, az ország túlsó végére. Egyébként ezek az intézmények mindig a határszáron voltak: az ötvenes évek elején született döntés volt, hogy...

²⁴ A szociográfiát lásd HAJNÓCZY Péter: *Jelentések a süllyesztőből. Az elkülönítő és más írások* [szerk. Nagy Tamás] (Budapest: Magvető 2013) 61–106. Az *elkülönítő* szövege elektronikusan elérhető itt: BERKOVITS György – LÁZÁR István: *Folyamatos jelen – fiatal szociográfusok antológiája* (Budapest: Szépirodalmi 1981) 41–61. <http://mek.oszk.hu/07200/07229/pdf/07229.pdf>

Balázs: Nem akarok Budapesten elmebeteget látni...

Tamás: Igen, nem akarok Budapesten elmebeteget látni.

Balázs: Varrjuk össze a szalakat itt a hallgatóknak az utolsó tizenöt perben! Hajnóczy munkásságából hogy jön ki a „jog és irodalom”, vagy mi az, amit a „jog és irodalom” segítségével Hajnóczyból...

Tamás: Várjunk, de még a doboz történetét...

Zsolt: („*felhábórodottan*”) A doboz történetét hadd mondja már el! Én is kíváncsi vagyok rá!

Balázs: Ja igen, bocsánat, csak...

Zsolt: (*továbbra is „háborogva*”) Felcsigáztok, aztán Te jössz itt a kérdéseiddel! Hadd mondja már el, mi volt a dobozban! Tehát az *Az elkülönítő*nek a doboza, ami ugye '75-ben megjelent, és, és...? Na!

Balázs: Nem, csak egy cikk jelent meg belőle.

Tamás: Egy negyvenoldalas tanulmány, irodalmi szociográfia volt, ami megjelent, viszont Hajnóczyt nem hagyta nyugodni a téma. Ő onnantól kezdve még hat évig élt és ebből ötben foglalkozott ezzel: gyűjtött tovább anyagokat, további kutatásokat folytatott, újságcikkeket, periratokat, mindent összegyűjtött az egészszel kapcsolatosan. Született ebből egy kétszáz oldalas kézirat, amit ő benyújtott a Magvető Kiadónak. Kardos György akkori igazgató el is fogadta, viszont esze ágában sem volt megjelentetni, hanem elsüllyesztette az íróasztalfiókba. Hajnóczy megkapta az előleget rá, kész, de onnantól kezdve semmi. Egészen a halála előtti utolsó előtti két hónapból származik az a levél, amit még a Kardosnak írt: döntsön már, mondja meg már végre, hogy ez most megjelenhet vagy nem jelenhet meg. Miután meghalt '81 augusztusában, az özvegynek még három évébe telt az, hogy egyáltalán visszaszerezze azt a kéziratot, ami ebben a dobozban benne volt. Na most a kéziratnak az áttekintése során viszont kiderült az, hogy ott van az összes eredeti anyag, tehát az összes, amiből ő ezt összeállította. Ez az egész egy rendezetlen káosz volt, egy iszonyatos szöveghalmaz. Én legalább négyszeri nekifutásra jöttem rá, hogy egyáltalán mi az a rend, ami ebben van, [a]mi mihez kapcsolódik. Szépen, gyakorlatilag betűről betűre fel kellett az egészet építeni újra, hogy valóban az a szöveg legyen, ami eredetileg volt.

Balázs: Ez jelent meg...

Tamás: Ez jelent meg 2013-ban a Magvetőnél *Jelentések a süllyesztőből* címmel.²⁵

Balázs: Ami elég nagy siker lett.

Tamás: Ebben ezen a kibővített teljes szociográfián kívül még három olyan szépirodalmi alkotás van, ami kifejezetten, tematikusan és szövegszerűen is ehhez kapcsolódik – ezek is a hagyatékából származó, illetőleg ismeretlen, publikálatlan szövegek voltak. Ez megmutatja azt, hogy Hajnóczy Péter életművének *Az elkülönítő* egyfajta „láthatatlan alkotmánya”: tehát valahol az húzódik meg a szépirodalmi alkotásai mögött is. Itt jön be tehát a „jog és irodalom”: alapvetően a joghoz kapcsolódó visszaélésekkel, jogtalanságokkal foglalkozó szociográfia áll számos szépirodalmi műnek a háttérben, az képez számukra egyfajta háttérbázist.

Balázs: Amikor ezt a kötetet olvastam, akkor engem az nagyon meglepett, hogy mennyire – hogy így fogalmazzak – a nyugat-európai jogi kultúra fogalmait használja

²⁵ Vö. HAJNÓCZY (24. j.).

Hajnóczy arra, hogy érzékeltesse, mekkora igazságtalanság történik ebben az elmeszociális otthonban. A kedvenc példám erre az a mondat (amit nem biztos, hogy jól idézek): egy börtönbüntetéshez bírói ítélet kell, ellenben ahhoz, hogy valaki örök életére egy ilyen elmeszoc otthonba kerüljön, elég egy hivatalnok döntése.²⁶ Nekem ez az igazán érdekes: Hajnóczy nem volt jogász, de mintha lett volna valamilyen elképzelése arról, hogy a jogrendszernek nem feltétlenül úgy kell működnie, ahogy a hetvenes évek kádári aranykorszakában működött valami egészen torz módon, amit jogszociológusok sokféleképpen leírtak; hanem hogy van egy másik jogi eszmény, ami ezt a helyzetet meg tudná oldani. A narratívájának fontos része, hogy ha lenne itt egy jól működő jogrend – ami nagyon alapvető dolgokra épül, például, hogy van bírói felülvizsgálat lehetősége és így tovább –, akkor ez az igazságtalanság nem történhetne meg. Ez ugyanis számára kirívó igazságtalanság volt, morális megdöbbenés vezette a munkáját. Mit gondolsz erről?

Tamás: Egyrészt az nyomon követhető, hogy Hajnóczyt nagyon erősen vonzotta egyfajta nyugati jogi kultúra: hitt abban, hogy ha annak feltételei nálunk adottak lennének, akkor a dolgok jobban tudnának működni. Másrészt ő egyébként – irodalmi műveiből is láthatóan – szenvedélyesen igazságkereső vagy igazságosságkereső ember volt. Nem véletlen, hogy az egyik leghíresebb írása *A fűtő*.²⁷

Balázs: Ami a klasszikus Kohlhaas-történet szocialista parafrázisa.

Tamás: Igen, ez a kleisti bosszúnovella szocialista átöltöztetése, áthelyezi egy másik kontextusba: megnézi, hogy ez a történet hogyan tudna működni a szocializmus világában. Tudom, hogy nem nagyon szabad szövegektől eltávolodni és az írónak a személyes sorsával előhozakodni, de szerintem bizonyos helyzetekben ez teljesen működőképes dolog. Hajnóczy maga is sokszor volt érintett különféle jogi eljárásokban.

Balázs: Nyilvánosságra hoztad azt a fantasztikus ítéletet a zászlóletépesi ügyben, amit én szoktam tanítani, mert annyira elképesztő szöveg, hogy önmagában megérne egy másort.²⁸

Tamás: Igen, ez a zászlóletépeses ügy röviden: 1964. április 30-án, tehát közvetlenül május 1-je előestéjén itt Budapesten a IX. kerületben, a Kinizsi utca 22. szám alatti házban az ünnep alkalmából kifüggesztett szovjet zászlaját...

Balázs: Némiképp italos állapotban...

Tamás: Igen, kocsmáról kocsmára tartva, letépte. Ezt a házmester észrevette...

Balázs: Öntudatos szocialista polgárként kihívta a rendőrt...

Tamás: Igen, és így Hajnóczy előzetesben töltött két-három hónapot, meg kapott

²⁶ „Dr. Kiss-Vámosi: [...] Zárt intézetben, illetve nem zárt pszichiátriai intézetben – például itt, Intapuztán – nyolc napon túl beteg nem tartható anélkül, hogy a bírói szemle meg ne nézze. Megkérdezik, szívesen van-e itt, akar-e itt maradni. Ha távozni akar, a szemlebizottság két elmeszakorvosa megvizsgálja, hogy elmebeteg-e, s ha igen, csak akkor tartható itt akarata ellenére. Zárt osztályon is ez a törvényes előírás. Ez az elmebetegeket ápoló szociális otthonokra nem vonatkozik, és néhány betegnél Szentgotthárdon kiderült, hogy beutalása elmeszakorvosi vélemény nélkül történt; beutalhatta az a tisztviselő, akihez az ügydarab került.” HAJNÓCZY Péter: „Az elkülönítő” in BERKOVITS – LÁZÁR (24. j.) 48.

²⁷ Az elbeszélés 1975-ben jelent meg *A fűtő* című kötetben. Tamás a novellát – *Az elkülönítő*höz hasonlóan – Hajnóczy munkásságának „jog és irodalmi” szemléletű elemzése során kulcsfontosságúnak tartotta, az *Arkangyalban* részletesen bemutatja. Lásd NAGY (4. j.) 35–163.

²⁸ Az ítéletet Tamás az *Arkangyalban* idézi, illusztrálva, hogy jogi szövegek milyen konkrét intertextuális kapcsolatban állhatnak szépirodalmi szövegekkel. Lásd NAGY (4. j.) 100–106.

valami hathavi munkabüntetést. Meggyőződésem, hogy ez az egész későbbi pályáját meghatározta: konkrétan magának az ítéletnek a szövege is, ami egy egészen abszurd, már-már örkényi jellegű szöveg. Egész biztos vagyok benne, hogy a konkrét írásművészetén ez nyomott hagyott – ezt próbáltam valamilyen módon illusztrálni. Aztán ezen túlmenően volt neki több jogi ügye is: közlekedési szabálysértéstől kezdve – mert átment a piros lámpán gyalog, és éppen elkapták –, volt ellene szóló feljelentés, aztán *Az elkülönítő* kapcsán a folyóirattal szembeni eljárás: tehát ő a másik oldalról is elég sokat látott a jog működéséből, és ezek valahol mind feltűnnek számos irodalmi művében. Van, amihez semmi köze nincs nyilván vagy van több olyan, amihez semmi köze nincsen; de lehet azért találni sok ilyet.

Balázs: Van egy érdekes állításod – és ezzel zárjuk akkor a mai műsort, mert az időnk sajnos mindjárt lejár. Hajnóczy kapcsán veted föl azt, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek – mondjuk, hogy a kádári Magyarország – valódi jogszociológiai igényű vizsgálatát nem az erre felhatalmazott nagy tudósok végezték el – akik ott ültek az íróasztaluk mögött –, hanem e valóság feltárásában az irodalomnak, Hajnóczynak és kortársainak van óriási szerepe: tehát átvette egy kicsit a tudomány funkcióját maga ez a „tűrt” vagy „underground” irodalom.²⁹

Zsolt: Maga a szociográfia műfaja – szerintem már a második világháború előtt is – vitt egy ilyen funkciót; és volt olyan időszak, amikor ez a hatás felerősödött, erre példa a *Magyarország felfedezése* című sorozat.³⁰

Tamás: Igen, csak a két világháború közötti időszak és ennek a hetvenes-nyolcvanas évekbeli újjáéledése között azért volt egy elég nagy hiátus. A hetvenes években a korabeli jogszociológiai kutatások azért – amelyeknek empirikus és teoretikus módon is meg kellett volna mutatni azt, hogy ténylegesen mi történik a magyar igazságszolgáltatásban, jogrendszerben – ideologikusan korlátozottak voltak, nem csinálhattak meg bizonyos dolgokat.

Balázs: Pedig nem voltak gyengék. Vitatkoztunk erről sokat: Sajó [András] meg Kulcsár [Kálmán] azért nem dolgozott rosszul, sőt, de nem jutottak közel a dolgok lényegéhez.

Tamás: Igen, ehhez képest viszont a szociológiának és az ahhoz kapcsolódó irodalmi szociográfia műfajának a szabadsága valamelyest nagyobb volt. Ezért aztán Berkovits Györgytől kezdve Hajnóczyig számosan valahogy pontosabban térképezték fel vagy sokkal érzékletesebben térképezték fel, hogy mi történik az akkori magyar valóságban és igazságszolgáltatásban.

Balázs: Nagyon kevés időnk van, de ezt muszáj megkérdeznem: ma látsz hasonló folyamatokat?

Tamás: Ma a következő folyamatot látom. Az 1980-as évek második felétől kezdve, a kilencvenes években kicsúcsosodóan, ennek a fajta valóságábrázoló irodalomnak a terepe jelentősen szűkült – vagy az elismertsége jelentősen csökkent –, átvette a helyét ez a posztmodern szövegirodalom. A 2010 körüli időszaktól kezdve viszont megint fel-

²⁹ „[...] az egyik részterületén működésében akadályozott és ennyiben diszfunkcionális társadalmi alrendszer (a tudomány) feladatát – ha csak részben és időlegesen is – átveszi egy másik alrendszer (a művészet) szubuniverzuma: az irodalom.” Bővebben lásd: NAGY (4. j.) 86–87.

³⁰ A *Folyamatos jelen* című antológia, amelyben *Az elkülönítő* is szerepel, szintén a *Magyarország felfedezése* sorozatban jelent meg. BERKOVITS – LÁZÁR (24. j.).

erősödött az a fajta valóságábrázolás, ami ezekben a művekben korábban is megjelent. A posztmodern megközelítés mindig szövegirodalomra koncentrál, mindig azt mondja: nemhogy nem vagyunk ideologikusak, nemhogy nem vagyunk didaktikusak...

Zsolt: Történetet se mesélünk...

Tamás: Igen, történetet se mesélünk, egyáltalán, a valóságot nem ábrázoljuk, nincs semmi referencia a valósággal. Most viszont a valóságábrázolás jön vissza, jön vissza: számos olyan jelentős mű született...

Zsolt: Csak mondok egyet, Závada Pál például szociográfiával kezdte a pályafutását, a *Kulákpréssel*, úgy lett híres...³¹

Tamás: Igen, vagy nézd meg mondjuk Szilasi László *A harmadik híd* című regényét, ami a szegedi hajléktalanok körében játszódik.³² Jön vissza a valóság, jön vissza az irodalomba a valóság – és nyilván a jognak a valósága is.

Balázs: Köszönjük szépen, Tamás.

Tamás: Én köszönöm szépen.

Balázs: Ez egy nagyon-nagyon tartalmas beszélgetés volt. A *Polkultot* hallottátok.

Zsolt: És még volt benne egy kis polkult is.

Balázs: Az mindig van benne...

Zsolt: Attól féltém, nem lesz, de lett.

Balázs: Aki végighallgatta ezt a műsort – az a két ember –, érezhette, hogy azért ez ki volt találva, fel volt építve... (*Nevetnek.*) Nagyon örülünk, hogy Nagy Tamás Szegedről a vendégünk volt! Jó lenne, ha máskor is jönnél valamikor majd beszélgetni még ezekről a kérdésekről.

Tamás: Én bármikor, nagyon szívesen.

Balázs: Zódi Zsolt itt ült.

Zsolt: És Fekete Balázs, az a drága.

Balázsnak nem volt alkalma újra meghívni a rádióba. Tamást a beszélgetés után alig több mint egy évvel, 2018. szeptember 22-én veszítettük el. Tamás elment, viszont kétség sem férhet hozzá, hogy a jog és irodalom „együttállásával” kapcsolatos, hazánkban úttörőnek számító, inspiratív meglátásai, a magyar tudományos életben egyedülálló stílusa, jellegzetes, „nagytamásos” szöfordulatai vagy éppen bravúros fordításai etalonná váltak sokunk számára. Példájával bizonyította: ha valóban meg akarjuk ismerni normatív univerzumunkat, muszáj néha „átmenni a másik oldalra” – ahogy ő tette.

³¹ ZÁVADA PÁL: *Kulákpréss. Dokumentumok és kommentárok egy parasztagazdaság működéséhez* (Budapest: Művelődéskutató Intézet 1986). A szociográfia a sztálinista parasztpolitikát a Závada család, illetve Tótkomlós 1945 és 1956 közötti történetén keresztül ábrázolja.

³² SZILASI LÁSZLÓ: *A harmadik híd* (Budapest: Magvető 2014).

NAGY TAMÁS EMLÉKÉRE

Eszmetörténet és/vagy kultúratudomány – avagy van-e a „jog és irodalom” kutatásoknak módszertana?

FALUSI MÁRTON

Nagy Tamás emlékére

1

Keressem „a magyar jogbölcselet legmagasabb művelőjét” – ezzel a jó tanáccsal bocsátott el Bódi Máttyás szemináriumvezetőm még a szakdolgozati téma kiválasztása előtt, valamikor 2006-ban, hogy a számomra eleinte irodalmi érdeklődésem és érdekeltségem kibúvójaként becsült „jog és irodalom” kutatásokról behatóbb ismereteket gyűjtssek. Sejtelmem sem lehetett az idő tájt, hogy a jogbölcselet és az irodalomtudomány egymástól mérföldekre fekvő birtokait milyen szövevényes úthálózat fogja összekötni életem folyamán; az összeköttetések kétirányúságáról, növekvő leterheltségéről pedig álmodni sem mertem volna. Megilletődötten odébb állva végül eszembe sem jutott visszakérdezni, hogy vajon mit ért a tanár úr a „legmagasabb művelője” *epitheton ornans*-án. Inkább méltatásnak véltem a jelzős összetételt – nyilván annak is szánták –, mintsem a titokzatos konzulens termetére vonatkozó segítségnek, hogy arra hagyatkozhassek, mikor a Pázmányon rendezett konferencia¹ szünetében, zsebre gyűrt kézzel tipródok, kihez is forduljak bátortalanul. Hát a „legmagasabb” résztvevőhöz, támadt a mentő ötletem az ölében cigarettát tekerő-töltögető, nyúlánk férfira sandítva, aki éppen indulófélben volt, és azt tette, amit én a Hart utáni jogbölcselet analízise során elmulasztottam, vagyis visszakérdezett, hogy ugyan bökjem már ki, a *jog és irodalom* melyik irányzatára vagyok kíváncsi.

Menten leblokkoltam, hiszen már a pusztá tény is büszkeséggel töltött el, hogy magáról a *jog és irodalom* létezéséről értesültem; mi mást akarhat, mint borsot törni az orrom alá, aki az irányzat további felosztását firtatja. A végighallgatott előadásoknak köszönhetően, majd új levelezőtársam sürgősen leadandó, „final final” címmel ellátott doktori értekezését átböngészve persze némileg fogalmat alkottam a *jog és irodalom* belüli iskolákról, ám csaknem másfél esztendővel később, a témában írt

¹ A konferencián tartott előadások írott változata megjelent: *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 7–133.

OTDK-dolgozatomat szétcincáló, ádáz bizottságnak sem feleltem kétségbevonhatatlannul – sőt talán sehogyan sem – az irányzat módszertani alapvetését illető kukacoskodására. Szilágyi Péter kaján annotációját – „sajnos a Magyar Írószövetség nem ajánlott föl különdíjat” – kissé mellre szívtam, sőt már-már szemlesütve nyugtáztam, hogy ez a megközelítésmód tényleg csupán a jogi egyetem átvészelését könnyíti meg, igazi tudományos értéket finoman szólva sem hordoz. Azután levontam az egyetlen logikusnak tetsző következtetést, és célul tűztem ki a „tudományos gondolkodás” fellazítását, még-hozzá szépirodalmi eszközökkel. Az eszmetörténet és a kultúratudomány beállítódásai föl sem vetődtek, pedig az irodalomtörténész és az irodalomtudós ellentétpárja a különböző fogalomhasználatot választó, más-más művek iránt fogékony értekezésekből, tudatom valamely hátsó zugában már megszületett.² Akkoriban pedig a még inkább anti-, mintsem interdiszciplináris buzgólkodásomat a valóságreferens olvasatoknak az irodalmi közbeszédből érzékelt kitesszékelése is ösztönözte. Nincs más hátra, mint hogy beismerjem, az én szemem káprázik, ha a jogbölcselet módszertani fogyatékoságai, az irodalomtudomány pedig avított eszmetörténeti, világgépelemző megfontolásai miatt húzódozik, sőt irtózik a *law and literature* tudományos közösségétől.

Ez a konstelláció rögzült a startvonalon, majd csakhamar át is rendeződött.

2

Nagy Tamás – hiszen ki más lett volna „a magyar jogbölcselet legmagasabb művelője” – komolyan mérlegelte az irányzat(ok) körül legyeskedő módszertani kellemetlenségeket, ám elsősorban a jogfilozófiai dilemmákat és elméletirókat vette számításba, kevésbé az irodalomteoretikus előfeltevéseket. Miközben pedig az ő kutatási eredményeire támaszkodva, mégis „a magam feje után menve”, praktikusán is eltávolodtam a jogbölcselettől, és székhelyemet véglegesen az irodalomtudományba tettem át, egyre határozottabb bizonyosságot nyert, hogy a „jog és irodalom” a literátoroknak nemcsak szenzációhajhász kuriózumként kínálja fel magát, hanem kifejezetten hasznos tapasztalatokat ígér saját tudományterületükről is. Megkockáztatom, hogy külön értekezést szentelhetnénk annak, amire e tétel hatóköre kiterjeszthető;³ ezúttal azonban a Nagy Tamás-féle narratív jogelmélet, jogi történetmesélés főbb módszertani implikációit föllevenítve a „jog és irodalom” irodalomtudományi jelentőségére kísérek meg rámutatni.⁴

A jogi és az irodalmi diskurzusok összehasonlításával (analógiájával) szemben két nyugtalanító ellenvetés hozható föl. Egyrészt mindkét diskurzus létmódja merőben eltérő természetű; másrészt radikálisan különböző elméletek konstrukcióiként sértik meg egymás felségvizeit. Az első ellenvetés úgy összegezzhető, hogy a helyes jogértelmezés ismérve a kiszámíthatóság, a jogbiztonságba vetett kollektív bizalom fenntartása, a társadalmi szekuritás szavatolása, tehát a polgári konvencionizmus, ám az

² Lásd erről bővebben: FALUSI Márton: „Röpirat a tiszta irodalomról” *Hitel* 2019/2, 120–134.

³ Lásd művészettudomány és jogtudomány hermeneutikai összevetéséhez: Cs. Kiss Lajos: „Megjegyzések a jog és művészet viszonyához” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 13–18.

⁴ A tudományos probléma részletesebb tárgyalásához lásd: FALUSI Márton: *Jog és irodalom, haza és haladása magyar eszmetörténetben* (Budapest: MMA MMKI 2018) 13–117.

irodalomértés sajátja a figyelemfelkeltés, a megkövült interpretációs sémák feltörése, felforgatása, tehát a szubverzivitás. A turbulens történelmi változásokra ugyan a jog és az irodalom is fokozott érzékenységet mutat, alkalmazkodóképességük azonban funkcionálisan más irányba fejlődik. A jog az életvilág növekvő bizonytalanságérzését, válsághelyzetét kiegyensúlyozó stabilitásra törekszik, vagyis rendpárti; arra hivatott, hogy a klasszikus (római jogi) moralitást (a *sensus communis*), jogintézményeket, eljárásokat és gyakorlatokat mindenekfelett és mindenekelőtt érvényre juttassa. Az irodalmi innováció – a jogi invencióval szemben – nem a változatlanúságot képviseli a változásban, hanem – társadalomkritikai éllel – olykor túlzóan (a hiperbola alakzatával) is figyelmeztet a változásokra; sőt nemritkán – úttörő módon – elébük megy, megelőzi őket. Vajmi kevéssé méltányolnánk a permanens forradalmi (kivételes) állapotot előidéző alkotmányjogot, és egyhangúságra kárhoztatna bennünket, ha folyton ugyanahhoz a művészi etalonhoz mérnénk az új alkotások teljesítményeit, találékony-ságát. Ha a jogot és az irodalmat egyaránt az a veszély fenyegeti, hogy kölcsönösen eltorzítják, deformálják egymást, végső soron nem a jog és az irodalom mint olyan kerülnek szóba, hanem a jogi és az irodalmi valóságban rejtőzködő *politikai*; a társadalom mérnökösködésre használt juridizmus (jogi voluntarizmus), valamint az ideológiai eszközzé silányított irodalmi „üzenet”, „mondanivaló”, a sulykolt vagy az áthallásos, a kiáltványszerű vagy a mégoly bonyolultán kódolt, parabolisztikusan ábrázolt eszmei tartalom. Nem szükséges feltétlenül elutasítanunk a *jog és irodalom* efféle motiváltságát sem,⁵ csak jó, ha tisztában vagyunk azzal, hogy az ekként előállított „jog” és „irodalom” nem a két tudásterület mibenlétéről árulkodik, hanem az őket kisajátító „mögöttes” és „hátsó” szándékok működéséről. Nagy Tamás narratológiai megközelítése ezért – noha kedvelte a kivételes, kiélezett szituációkat – a *par excellence* közös struktúrákat kutatta, a közösen kiaknázható nyelvi energiamezőket, beszédaktusokat, hatásmechanizmusokat.

Ehhez az elsőhöz szervesen kapcsolódik az a második kifogás, hogy a jognak a modernitásba is átmentett premodern karaktere akkor is az „elbeszélhetőségre”, a normatív univerzumra mint kollektív és a jogesetre mint individuális (kazuisztikus) narratívára támaszkodik, mely alapján az alkotmány a politikai közösség szabadságtörténetét, a törvényi tényállás pedig a történelmi tényállást reprezentálja, ha ezt nem teheti meg problémátlanul többé, elvégre az alkotmányos jogállam és a posztdemokrácia diszharmonikus viszonya bizonyos kételyeket is felszínre hozott.⁶ Jóllehet a jog interpretációs technikái lényegileg nem cáfolhatják az antikvitás, a karteziánus episztemológia és a hermeneutika megoldásait, sőt a jogi textusoknak az egyéb szövegektől (pretextusoktól) való normatív megkülönböztetését, a posztstrukturalista irodalom- és kultúratudomány réges-régen leszámolt mindezekkel; nemcsak a „nagyelbeszéléseket” váltotta föl perspektivista hozzáállása, de az objektívizmust is radikális konstruktívizmusa.⁷ Ám

⁵ Lásd ezekhez: H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom (habilitációs előadás)” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5–27.

⁶ Ádám Antal fogalmába a politikai közösség kulturális emlékezete torzulásainak és a törvényhozás hatalomkoncentrációjának bizonyos jelenségei tartoznak bele. Lásd ÁDÁM Antal: „A posztdemokráciáról mint a posztmodernitás különös változatáról” *Jura* 2012/1, 7–14.

⁷ Lásd ehhez: ELISABETH MURPHY: *Konstruktívizmus* [ford. és szerk. DEME János] http://www.sajatszinhaz.org/wp-content/uploads/2018/03/SZP1_2_Murphy-Elizabeth_Konstruktívizmus.pdf

az alaphelyzetet ezzel még mindig nem írtuk le pontosan. Az irodalomtörténetírást a politikai közösség kulturális identitásképző performatívumának, a voltaképpeni nemzeti tudománynak tartó – nálunk közkeletűen Toldy Ferenc, Beöthy Zsolt és Horváth János révén képviselt – romantikus tradíció a szellemtörténészek körében hágtott tetőfokára.⁸ Irodalomtudományi paradigmája könnyen alkalmazkodna az itt tárgyalandó jogszemlélethez, ám a XX. század első felének jogfejlődése éppen a professzionális differenciálódás révén óhajtotta elérni az „igazi” jogállamiságot.⁹

A nyelv autonómiáját és a szöveg immanenciáját hirdető strukturalizmus, később a nyelv instabilitását és a szöveg nyitottságát valló posztstrukturalista irodalomtudományi iskolák viszont egyáltalán nem illeszkednek az irodalmi műalkotásnak a valóságra referáló, a társadalmat reprezentáló modelljébe, melyet a *jog és irodalom* plauzibilizáció megkívánna. Az eszmetörténeti szemléletmóddal szemben táplált ellenérzéseket azonban az irodalomtudományos mainstream inkább a régi szellemtörténettel szemben érvényesíthetné jogosan, a korszerű „intellectual history”-ra mintha csupán tudat alatt vetítené ki azokat. A „nemzeti tudomány” identitáskonstrukcióinak eszkatologikus elvű folytatását olvassa az eszmetörténet fejeére, vagyis hogy a kulturális közösség konstitúciója a politikai közösség (a nemzetállami paradigma) megszilárdításának szolgálatára szegődik. A szellemtörténet Wilhelm Dilthey nevéhez köthető „korszellem”-fogalma csakugyan „élet” és „szellem”, a személyiség és a nemzedék értelmi kultúrájának kapcsolatára épített; miként például Prohászka Lajos a „vándor” és a „bujdosó” lelki típusainak kidolgozásával, vagy amikor Ravasz László a magyarságot mint „tény” és „érték” korrelációját vizionálta.¹⁰

Ez a közösségszelvű irodalomszemlélet már csak azért sem húzódhatott háttérbe, mert – történelmi okoknál fogva – alapkérdése mind a mai napig nemcsak művelőit feszíti, hanem azokat is, akik semmibe vennék: az irodalom hogyan teremti meg a magyar nemzeteszmetét, európaiság és magyarság, haza és haladás korszerű szintézisét? Legalább Ady Endre fellépése óta – ahogy Király István színpompásan taglalja¹¹ – ugyanis világos, hogy az ennek megteremtéséért latba vetett igyekezet legkiválóbb íróink szépirodalmi diskurzusának illokúciós aktusában csodálható, mindazonáltal a közjog dimenziójában újra és újra csődöt mond. De vajon a „nemzetkarakterológia” rossz ízű alakzata tér-e vissza a mai eszmetörténeti munkálatok révén?¹² Babits Mihály is eljutott odáig, hogy a költők és a „közjogi fikciók” magyarságképét ütköztesse, hiszen „a magyar irodalomban a haza problémája mindig a cselekedet problémája”,¹³ és csábító az a nézőpont, miszerint csak *odáig* jutott el, *tovább* nem. Az esztétikai intenzitás kritériumát előnyben részesítők pedig a nemzetnélküliség argumentumát megtoldják az autonómiatézissel: a mű autonómiáját veszélyeztető „külső szempontok” nem a tiszta irodalmat, hanem a csoportérdeket ismerik el és követik. Mindez abban a fő, s

⁸ Lásd ehhez: IMRE László: *A magyar szellemtörténet választójai, feltételei és következményei*. Barta János pályája és a szellemtörténet (Pécs: Pro Pannónia Kiadói Alapítvány 2011).

⁹ A liberális jogállamfogalomból a szociális jogállamfogalomba történő átmenetről van szó.

¹⁰ Lásd ezekhez: SZEKFI Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* (Budapest: Magyar Szemle Társaság 1939).

¹¹ KIRÁLY István: *Ady Endre* (Budapest: Magvető 1970).

¹² Lásd ehhez: PERECZ László: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”* (Budapest: Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely 2008).

¹³ BABITS Mihály: „A magyar jellemről” in SZEKFI Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* (Budapest: Magyar Szemle Társaság 1939).

nem minden indulattól mentes kérdésben csúcsosodik ki, hogy vajon tulajdonítható-e az esztétikai tapasztalatnak megismerésfunkció. Ha mereven elzárkózunk az eszme és az érzékletesség összefüggésétől, hogy „a művészi »látszat« sokkal valódibb és gazdagabb, mint az, amit közönségesen valóságnak vélnek”,¹⁴ és ahhoz ragaszkodunk, hogy a szóban maga a dolog semmiképpen sincs jelen, a „reprezentációt” utasítjuk ki az irodalomértésből, folyományaképpen a *law and literature* mozgalom ingoványos talajra téved.¹⁵

3

Nagy Tamás módszertani vélekedései természetesen a jogtudomány és a jogbölcselet pozíciója körül forognak, miközben óhatatlanul egy bizonyos irodalomtudományi álláspontra is helyezkednek. Roppant tanulságos, és ezúttal ennek eredek nyomába, hogy melyik is ez a bizonyos álláspont, ahonnt „jog és irodalom” konfigurációját szemügyre vehetjük. A „narratív juriszprudencia”, a „legal storytelling” arra a narratológiai tételre hivatkozik, hogy a műfajnál alapvetőbb kategória lehet a (pregenerikus) cselekményszerkezet, mint amilyen például a Northrop Frye-i „műthosz”; és – szemben a francia strukturalizmus vagy az orosz formalizmus vizsgálódásaival – evidenciaként kezeli a műfaj szimbolikus interaktivitását, valamint szociális konstruktivitását is.¹⁶ Bár látszólag teljes összhangba hozható e felismerés Hayden White történetfilozófiájával,¹⁷ és csakugyan épít elméletének lényegére – a valóság a narrálással egyidejűleg keletkezik, képzeleteink nem szakíthatók el a cselekményesítés folyamatától –, *explicit*e ahogyan a strukturalizmust, úgy a relativizmust sem hajlandó elfogadni. A kánon autoritását, szükségyszerű ideológiai mozzanatait, valamint a műfajok társadalmi intézményjellegét, közösségi feltételezettségét – előbbinél Kálmán C. Györgyre,¹⁸ utóbbinál Szegedy-Maszák Mihályra¹⁹ hivatkozva – konstatálja a jogfilozófus; majd rá is tér a két tudásterület „összefonódó praxisának” szemléltetésére a XVIII. század végi, XIX. század eleji amerikai közjogi-közéleti diskurzusban. Robert A. Ferguson,²⁰ James Boyd

¹⁴ FEHÉR M. István: „Az eszme érzéki ragyogása” – *Esztétika, metafizika, hermeneutika (Gadamer és Hegel)* in BÁRDOS Judit (szerk.): *Parlando. Tanulmányok Zoltai Dénes tiszteletére* (Budapest: Atlantisz 2005) 123–199.

¹⁵ Fontos egybeesés figyelhető meg Bódig Mátyás „reprezentacionalizmus”-fogalma és az újhistorizmus „representation”-fogalma között. Bódig a jogi tudás esszenciális, állandó struktúrájába vetett hitre alapított jogbölcseletet illeti ekként. Lásd: BÓDIG Mátyás: „Az interpretivizmus-probléma” in BÓDIG Mátyás – GYÖRFI Tamás – SZABÓ Miklós: *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái* (Miskolc: Bibor 2004) 143–163.

¹⁶ Northrop FRYE: *A kritika anatómiája* (Budapest: Helikon 1998); NAGY Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom. PhD-értékezés* (Szeged: SZTE ÁJK JJT 2007) 17. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1916/1/Nagy_Tamas_ertekezés.pdf

¹⁷ Hayden WHITE: „A történelem poétikája. Narratológiai kihívás a történetírásban” *Aetas* 2001/1, 134–164.; Hayden WHITE: *A történelem terhe* (Budapest: Osiris 1997); NAGY (16. j.) 33–46.

¹⁸ NAGY (16. j.) 166.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ Robert A. FERGUSON: *Law and Letters in American Culture* (Cambridge és London: Harvard University Press 1984).

White²¹ és Robert M. Cover²² ismertetett könyveinek közös bázisa, hogy – az amerikai jogtörténetet és jogelmélet-történetet mozgósítva – megmutatják a politikai közönség identitásrepertoárjának, moralitásának – a „társadalmi nomosz” ontogenezisének – narratív rászorultságát.

Ám ha figyelmesen újraolvassuk a doktori disszertációt, egy korábban nem hangsúlyozott rövid utalásra és egy elszórt lábjegyzetre bukkanunk. Az utalás Clifford Geertz „interpretív antropológiájára” vonatkozik,²³ a lábjegyzet pedig Stephen Greenblatt „társadalmi energiaáramlására”.²⁴ Geertzhez ugyan két további alkalommal is visszatér Nagy Tamás, igazi jelentőségét mégsem emeli ki, Greenblatt viszont csak mintegy *á propos* kerül elő „jog és kultúra közös teremtő formálásának igényével”²⁵ együtt, a szellemi arisztokrácia jogi és irodalmi beszédmódjainak összekeveredésekor az amerikai alkotmányozás időszakában.²⁶ Az antebellum korának diskurzusanálíziséhez két észrevételt kell fűznünk. Egyfelől a „szépirodalom” fogalmának kialakulását kísérve figyelemmel – az egymással szoros interakcióba lépő szövegek még inkább a „litterae” típusú írásbeliséget tükrözik – a premodern és a modern kor vízváltástójához érkezünk, amikor is a praxisok, a politikai eszmekörök és a hozzájuk kötődő diskurzusok differenciálódása éppen csak kezdetét veszi. Ilyenformán viszont Geertznek és Greenblattnek merőben a XX–XXI. századra applikált elméletét nem is aknázza ki kellően Nagy Tamás. Másfelől megállapítható, hogy az univerzálisan érvényes – mert a posztmodernitás számára is tanulságokat tartogató – teoretikus keretrendszer eszmetörténeti szemléletmódját – hiszen vitathatatlanul ez méretik meg – a gondolatmenet nem teszi nyilvánvalóvá. Ne feledjük, hogy itta *jog és irodalom* két legégetőbb módszertani kérdése körvonalazódik. Az egyik a posztmodern irodalomtudomány mítosz- és ideológiakritikai irányultságához, a másik a jelentésszóródást és a szubsztancianélküliséget túlhajtó dekonstrukcióból kiábrándult új eszmetörténeti iskolákhoz való viszonyára kíváncsi.

Amikor Nagy Tamás a „liberális joguralom eszményének demisztifikálása” felől (Robin West) olvassa Kafka műveit,²⁷ vagy az Osztrák–Magyar Monarchia jogrend-

²¹ James Boyd WHITE: *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression* (Chicago: University of Chicago Press 1973).

²² Robert M. COVER: „The Supreme Court 1982 Term, Foreword: Nomos and Narrative” *Harvard Law Review* 1983/4, 4–68.

²³ Clifford GEERTZ: „Local Knowledge: Fact and Law in Comparative Perspective” in Clifford GEERTZ: *Local Knowledge* (New York: Basic Books 1983) 164–237; NAGY (16. j.) 51.

²⁴ Stephen GREENBLATT: „A társadalmi energia áramlása” in Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor – ODORICS Ferenc (szerk.): *Testes könyv* (Szeged: Ictus – Jate Irodalomelméleti Csoport 1996) 355–372; NAGY (16. j.) 51.

²⁵ NAGY (16. j.) 54.

²⁶ „A korai köztársaság jogászainak ez a (neo)klasszicizmusa kötötte oly szorosan össze a jogi és az irodalmi tevékenységet, azaz a jog és az irodalom konfigurációjának a jelensége – közelítsük meg azt akár az irodalom, akár a jog oldaláról – a fenti eszmények gyakorlati megvalósításának a kísérletéből vezethető le. Ebben a tekintetben is Cicero szolgál az eredeti példával: az antiókhiai származású költő Aulus Licinius Archias védelmében i. e. 62-ben elmondott beszéde, a *Pro Aulo Licinio Archia Poeta Oratio* – röviden: a *Pro Archia* – tekinthető annak a szónoklatnak, amely talán először teremtette meg a jog és a humaniorák között azt a kapcsolatot, amelynek létét eziránt fogékony jogászok és irodalmárok egyaránt állítják két évezred óta, s amelynek modern reinkarnációját találjuk meg napjaink »jog és irodalom« néven ismeretes kutatásaiban.” NAGY (16. j.) 85.

²⁷ Robin WEST: „Authority, Autonomy and Choice: The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner” *Harvard Law Review* 1985/2, 384–428; NAGY (16. j.) 224.

jének, a büntetőjogi reformviták kritikájaként, ugyancsak látens eszmetörténeti kontextusba helyezi őket; de a kisebbségi tudatosság vagy a kritikai jogelmélet (*critical legal studies*)²⁸ is – kortárs perspektívában – erre a módszertani választásra sarkall. A versengő eszmetörténeti narratívák ugyanazt viszik színre a kollektívum dimenziójában, mint a peres felek elbeszélései, valóságkonstrukciói a bírói ténymegállapítás folyamatában, ráadásul a kollektívum győztes története a jogalkotásnak is háttérül szolgál, tehát a bíró szelekciós tevékenységét is „előszűri”. Ennyiben a liberális joguralom episztéméjén gyakorolt ideológiakritika feladata, hogy cáfolja a jog „objektív és pártatlan státuszát”, mely „absztrakt szabályok és kategóriák mögé elrejt az emberi tapasztalatoknak azt a különösségét, amit az elbeszélő szemléletmód hangsúlyoz”.²⁹

Itt Nagy Tamás két másik módszertani iskolához folyamodik, ami kiélezi a fenti eszmetörténeti dilemmát. Ricoeurnek a narratív azonosságról, a szelf közösségi konstitúciójáról, az „ipszeitás” koherenciára törekvéséről, ugyanakkor az erőszaktevő egyetlen elbeszélés plurálissá alakításáról szóló morálfilozófiai problémafelvetése kézenfekvően csatlakozik az eddigiekhez.³⁰ A „cultural studies” nézőpontja azonban kisebb zavart okoz. Vajon a kultúratudományos „jog és irodalom” koncepció összeegyeztethető-e az eszmetörténetivel? Tudományelméleti szempontból az „intellectual history” vagy a „history of ideas” narratív bizonyosságkeresésének erőfeszítéseit nem oltja-e ki, nem hiúsítja-e meg a „cultural studies” irodalomképe? Amennyiben a klasszikus „history of ideas”-t tekintjük az eszmetörténetnek, és az univerzális eszmék belső logikáját, viszonyrendszerét térképezzük föl, a különbség áthidalhatatlan. Donald R. Kelley viszont az „intellectual history” esetében „az eszmék alászállásáról” beszél, amikor is „az eszméket az Egyetemesnek és Örökkévalónak transzcendens birodalmából a nyelvben megtestesült, vagy abban konstruált emberi tapasztalatok világába helyezzük át”.³¹ Az ilyen értelemben vett eszmetörténetet pedig szorosán összekapcsolja a kultúrtörténettel, és „intellectual-and-cultural-history”-nak kereszteli el: „az új eszmetörténet a kultúrtörténet belső oldala, a kultúrtörténet az új eszmetörténet külső oldala; ám az eszméket mindkét esetben emberi szintre kell hoznunk.”³²

Úgy is mondhatnánk, hogy az „intellectual history” a „nyelvi fordulat” utáni eszmetörténet, amely belátja, hogy többé nem kerülhetünk „a nyelv mögé” – illetőleg többé nem álmithatjuk magunkat ezzel a lehetőséggel –; a hagyományos *internális* és az új *externális* beállítódás szükségképpen ütközik össze. Így viszont „az oppozíció az eszméket önmagukban, vagyis szellemi jelenségeként kezelő fenomenológiai, és az eszméket

²⁸ „A határozatlansági tézis következetes érvényesítése ugyanis ahhoz vezet, hogy lehetetlen volna a jog fennálló rendszerével szemben bármilyen kritikát megfogalmaznunk. Ha a jog szövegeinek jelentése folyamatosan »elillan«, s ha soha nincs végső instancia, ami meghatározná, hogy a lehetséges jelentések közül melyiket tekintjük »igazinak«, akkor nincs *mit* kritika tárgyává tenni, és amennyiben a valamelyik kiszemelt jelentéssel szembenállóként tételezett – irodalmi, morális, politikai, jogi – narratívák jelentése ugyanilyen természetű, akkor nincs *mivel*.” NAGY (16. j.) 184; vö. az amerikai kánonvitára, különösen Stanley Fish „interpretive communities”-fogalmára gyakran hivatkozik a „jog és irodalom”. Lásd: Stanley FISH: *Is There a Text in this Class?: The Authority of Interpretive Communities* (Cambridge: Harvard University Press 1980).

²⁹ NAGY (16. j.) 175.

³⁰ Paul RICOEUR: „A narratív azonosság” [ford. SEREGI Tamás] in LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. A narratív pszichológia* (Budapest: Kijárat 2001) 15–25.

³¹ SZENTPÉTERI Márton: „Eszmetörténet és irodalomtudomány” *Helikon* 2009/1–2. 14.

³² *Uo.* 15.

valami másnak – vagy legalábbis egy bizonyos kulturális kontextus származékának – elképzelő redukcionista vagy konstruktivista nézet között áll fent”.³³ Könnyen átvihetjük az internális és az externális megkülönböztetését a modern és a posztmodern irodalomfogalomra, mégsem jutunk feltétlenül közelebb a megoldáshoz. Vajon miféle értelmes eszmetörténeti horizontot jelölhetünk ki, ha az irodalmi műalkotások szerzőségét, határait, a belőlük kibontakozó identitásalakzatokat dekonstruáljuk, mint – teszem azt – Roland Barthes szuggerálja?³⁴ A kultúratudományban feloldódó eszmetörténeti fából vaskarikák.³⁵ Hiszen mi szükség lenne az irodalmi és a jogi szövegek interdiszciplináris vizsgálatára – hol jönnek létre az intertextusok –, ha egyik szövegfajta sem vagyunk képesek normatívan elkülöníteni a másiktól? Az életrajz, a szerző történelmi és biológiai létezése persze elválk fikcionált alakmásától, ahogyan az eljárásnak a periratokból és a perbeli cselekményekből előállított résztvevője sem azonos a természetes személlyel. Mihelyt azonban elismerünk valamiféle világnézeti vagy poétikai kapcsolatot a valóság alakjai és tényei, illetőleg az irodalmi diskurzus figurái és eseményei között, fokozatosan visszahátrálunk az eszmetörténethez. Nagy Tamás másutt is „beidéz” Greenblattot, hogy túljuthasson ezen a problémán: „az irodalomtudomány képviselői tehát az általuk gondozott szövegek értelmezését illetően legalábbis gyanakvással szemlélnek – s nem egyszer teljes joggal – minden olyan közelítést az irodalom világához, amelyek »külsődleges« szempontokat és bennük foglalt értékítéleteket érvényesíthetnek”.³⁶ Csakhogy az eszmetörténettől elhidegülő irodalomtudomány sem tudta kiküszöbölni a kánon és az interpretáció ideológiai mozgatórugóit, hiába is hitte és próbálta ezt elhiteni hosszú évtizedekig.³⁷

Mint felderítettük, Clifford Geertz „sűrű leírása” módszertani alapvetésként pol-

³³ Donal R. KELLEY: „Új eszmetörténet a globális korban” *Helikon* 2009/1–2, 31.

³⁴ „Ezzel szemben a *Szöveg a jelölt vég nélküli elhalasztódását* végzi: a *Szöveg késleltető*; tere a jelölő. A *jelölt nem szabad* »a jelentés első pillanatának«, a *jelentés előszobájának* tekintenünk, hanem inkább annak *utóhatásának*. Ugyanígy, a *jelölt vég nélkülsége* sem valamilyen kimondhatatlanságra utal (egy megnevezhetetlen jelöltre), hanem a *játékra*.” Roland BARTHES: „A Műtől a Szöveg felé” in Roland BARTHES: *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások* (Budapest: Osiris 1996) 69.

³⁵ Lásd ehhez: Walter HAUG: „Irodalomtudomány mint kultúratudomány?” in BÓNUS Tibor – KELEMEN Pál – MOLNÁR GÁBOR Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés* (Budapest: Ráció 2005) 187–188.

³⁶ NAGY Tamás: „Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszéléseinek egy lehetséges olvasata” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós: *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 10.

³⁷ Lásd ehhez: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Irodalmi kánonok* (Debrecen: Csokonai 1998); vö. Derrida és Wolfgang Ernst kötetével a „kánon” és az „archívum” újraartikulációjáról. „Az állam és a nemzet történetírása már nem képviseli a kollektív emlékezetet. [...] Ha eltekintünk a nemzetől, amely valaha az emlékezet egyes hordozói között totális kapcsolatot teremtve valójában heurisztikus elképzelést követett, csupán egy archi(vum)textuális hálózat marad – egy olyan múlt konfigurációi és memorizálási technikái, amely többé nem válik emfatikus történelemmé.” Wolfgang ERNST: „Archívumok morajlása” in Jacques DERRIDA – Wolfgang ERNST: *Az archívum kínzó vágya / Archívumok morajlása* (Budapest: Kijárat 2008) 108. Ugyanakkor fontos hozzátennünk, hogy az emlékezet rögzíthetlensége, rendszertelensége – az úgynevezett „médiarcheológia” – radikálisan szemben áll az esztétikai tapasztalat értékelő igényével. Ha az értelmezés demokratizálódása a jelentéstermelést korábban elképzelhetetlen mértékig fokozta is, s ily módon minden a kulturális örökség része lehet, de maga a kulturális örökség is egyre megfoghatatlanabb szellemi tartalmakat implikál, az esztétika (posztészétika) kanonizálási gyakorlata nem szűnt meg. Végző soron tehát mégiscsak megmarad a „nemzet”, az „állam”, a „könyvtár” és a „múzeum” fogalma, legfeljebb módosul; felszámolni nem tudjuk őket, hacsak a műalkotásokról való intelligibilis diskurzus lehetőségét – *de gustibus non est disputandum* – nem utasítjuk el teljesen.

gárjogot nyer Nagy Tamás tanulmányaiban, ám maga az eszmetörténeti és az ideológiakritikai dilemma nem, vagy csupán érintőlegesen; holott efféle premisszákra utalásokat tesz. A tudományelméleti apóriát tételes rövideggel úgy fogalmazhatjuk meg, hogy vajon miként lehetséges – lehetséges-e egyáltalán – az eszmék és a történelem művészet-ontológiai vizsgálata, mikor az irodalom szövegcentrikus értelmezését nyújtó teóriák arattak diadalt, mint amilyenek például – és elsősorban – a New Criticism, majd a dekonstrukció vagy Lacan nyelvészeti gyökerű pszichoanalízise. Hans Robert Jauss – amikor a „strukturista paradigmát” követő „szemiotikai paradigmáról” értekezik – kiemeli azt a tendenciát, hogy a szellemtudományok kultúratudományokká „épülnek át”, ám „a szemiotikai paradigma ma egyre inkább odafordul a hermeneutikához, amelyet eredetileg tagadott”.³⁸

E nélkül a hermeneutikai visszahajlás nélkül aligha beszélhetnénk a *jog és irodalom* megközelítésmódjáról. Gadamer kijelentése az irányadó. „Vajon a művészetben nem rejlik ismeret? A művészet tapasztalatában nem rejlik-e olyan igazságigény, mely kétségkívül különbözik a tudományétól, de ugyanolyan kétségtelen, hogy nem gyengébb annál? S az esztétikának nem éppen azt kell-e megalapoznia, hogy a művészet tapasztalata a megismerés sajátos módja, mely különbözik attól az érzéki megismeréstől, amely a tudománynak azokat a végső adatokat közvetíti, amelyekből felépíti a természet ismeretét, s kétségkívül különbözik minden erkölcsi észismerettől és minden fogalmi ismerettől, de mégis megismerés, tehát igazságot közvetít? [...] Hegel itt nagyszerűen mutatta ki, hogy a művészet minden tapasztalatában igazságtartalom rejlik, s ugyanakkor ezt az igazságtartalmat a történeti tudattal is összebékíti. Az esztétika ezáltal a világnézetek történetévé válik, tehát az igazság történetévé, ahogy az a művészet tükrében megmutatkozik. Ezzel elvileg igazolva van az általunk megfogalmazott feladat, hogy a művészet tapasztalatát is az igazság megismeréseként kell legitimálnunk.”³⁹ Csöppet sem jelentéktelen fordulat, hogy a gadameri hermeneutika a posztstrukturista ideológiakritikával ötvöződik. Egészen pontosan – és talán megdöbbentő is, hogy Nagy Tamás nem lendíti igazán működésbe a francia filozófus tanait – Foucault diskurzusanalízisével, tudásarcheológiájával, hatalomelméletével.

4

Itt az ideje, hogy előhozakodjam a *jog és irodalom*-kutatások mélyéről hasadóanyagként sugárzó elméleti irányultsággal, amely az 1980-as évek elején éppen az Egyesült Államokból terjedt szét világszerte; becsapódása azonban nálunk alig idézett elő változást a recepció ernyőjén. A Foucault, Althusser és Geertz teóriáit magába olvasztó új-historizmusra célok: jelesül a Nagy Tamás által két ízben lábjegyzetelt Stephen Greenblatt írásaira, amelynek magyarországi kritikai visszhangja Kiss Attila szerint azért maradhatott el, mert a „nyelvi fordulat» eufóriájában” lebegők „gyanakodva tekin-

³⁸ Hans Robert JAUSS: „A szellemtudományok mintaszerűsége a diszciplínák párbeszédében” in BÓNUS Tibor – KELEMEN Pál – MOLNÁR Gábor Tamás (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés* (Budapest: Ráció 2005) 62. Jauss a történeti-filológiai, a pozitivistá, a formáesztétikai, a strukturista és a szemiotikai paradigmákról beszél.

³⁹ Gadamert idézi: FEHÉR (14. j.) 134.

tenek minden kezdeményezésre, amely visszavenné a kritikai beszédmódok kifejezés-tárába a történetiség, a *rekonstrukció* már-már végérvényesen száműzött fogalmait”.⁴⁰ Velük szemben pedig – folytatva az irodalomtudós gondolatait – „mások változatlanul a társadalomfejlődés humanista linearitásának, a teleologikus olvasatnak, az átörökített eszmeiségnek a falait rakják a szövegek köré, hogy megóvják a »magasabb irodalom« elhivatottságának magasztosságát”.⁴¹ Nos, kétségtelen, hogy a *jog és irodalom* a humanizmus posztmodern örököse, és hitet tesz a „magasirodalmi” létmód, valamint a jogi magaskultúra interakciója, egymásra utaltsága, kooperációja, megismerő funkciója, a narratív identitásért folytatott emberi küzdelem nobilitása mellett, amit Arisztotelész, Cicero, Blackstone és a „Western Canon” nagy alakjai hoznak magukkal. Nem olyasféle bárgyú hitről van szó – a Nagy Tamás preferenciája szerinti megközelítésben semmiképpen sem –, hogy a John Wigmore-i *List of Legal Novels* kánonjának⁴² felújításával a politikai közösség morális ítélőképessége, kritikai érzéke, jogtudata, erkölcsi tartása, alapjogi elkötelezettsége javítható lenne, hanem a gondolkodás történetiségének és szövegeköziségének, historikusságának és transztextualitásának, a „konstitutív retorikának” (James Boyd White) *egyidejű* latolgtatásáról.

A textualitás mibenléte persze újabb hullámokat vet; legalább annyira felkavarja az állóvizet, mint a történetiségé. Foucault archeológiája⁴³ könnyűszerrel lemondhatott arról, hogy a szövegek státuszát mérlegre tegye, akárcsak a társadalmi gyakorlatokat „szövegszerűsítő” geertzi kulturális antropológia.⁴⁴ Az újhistorizmus azonban irodalomelméleti irányzat, a *jog és irodalom* pedig jogi és irodalmi szövegek párbeszédét vallatja; mindkét diszciplínának meg kell birkóznia „az irodalminak és nem irodalminak tekintett szövegek, valamint a társadalom egészét behálózó *hatalmi viszonyok* között működő dialektikával”,⁴⁵ „a hatalom mikrofizikájának” szövegszerű megjelenítésével; ám ezen felül az irodalmi és a nem irodalmi szövegek elhatárolásával is. Sem a jogra, sem az irodalomra nem tekinthetünk pusztán az „ideológiai kontextus” kódjainak, oppozícióinak, dichotómiáinak eredetéként, hiszen éppen jogi és irodalmi mibenlétük számít: az a speciális pozíciójuk, amelyből fakadóan a politikai napirendtől egészen a hétköznapi emberi relációkig valamennyi életszférát átható, diffúz hatalom konstitúciójában kitüntetett módon vesznek részt. A hagyományos, szellemtörténeti gyökérzetű eszmetörténet akkor is a kánonban vitathatatlan szerepet játszó szövegekre összpontosít, amikor addig lényegtelennek hitt részleteket tár fel és világít meg. Az irodalom fogalmának megszilárdulása előtti szövegek is többnyire ezt az érinthetetlen,

⁴⁰ Kiss Attila Atilla: „Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban” *Helikon* 1998/1–2, 3.

⁴¹ Kiss (40. j.).

⁴² John WIGMORE: „A List of Legal Novels” *Illinois Law Review* 1907/1908, 574–593. Wigmore afféle jogászoknak ajánlott olvasmányt tett közzé, mely hosszú időre integrálódott az amerikai jogi képzésbe, vö. NAGY (16. j.) 75.

⁴³ E tekintetben a *jog és irodalom* fő hivatkozási pontja: Michel FOUCAULT: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák* (Debrecen: Latin Betűk 1998).

⁴⁴ Lásd erről bővebben: Wolfgang ISER: *Az értelmezés világa* (Budapest: Gondolat – ELTE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék 2004) 102. A szimbólum „egyfelől a valóságról alkotott modell, másfelől a valóságnak a modellje”; a „sűrű leírás” pedig a jelek „olvasása”, melynek révén nem annyira „megállapítjuk, mit reprezentálnak”, hanem a „bennük foglaltakat” kutatjuk, hiszen egyáltalán nem adott számunkra a kultúrán kívüli valóság, miként az irodalmin és a jogin kívüli sem adott.

⁴⁵ Kiss (40. j.) 5.

szakralizált, immunis helyet foglalják el. Elég, ha csak Szekfű Gyula „három nemzedékére” gondolunk, vagy arra, ahogyan Quentin Skinner Hobbes-ot,⁴⁶ Greenblatt a reneszánsz én-formálást („self-fashioning”)⁴⁷ elemzi. Az amerikai alkotmány szövegkorpusza ugyanúgy evidenciaként kerül a középpontba, mint Walt Whitman költészete, Kleist Kholhaas Mihály, Kafka vagy Hajnóczy elbeszélései.

Mind az újhistorizmus, mind a *jog és irodalom* a konfliktusokra, a fordulópontokra, a törésvonalakra, a megszakításokra figyelnek, és a történelmi korszakok kulcsmozzanatait, jellegadó vonásait fürkészik a kivételes helyzetekben is. Nem úgy valósítják meg persze a „holtakkal beszélgetés” vágyát (Greenblatt), mint a szellemtörténeteszek tették: sem a korszellem totalitásában, sem a szubjektum kiküszöbölésében nem hisznek; sem abban, hogy mindenestül a „történelem eredménye vagyunk”, és a történelmi jelenségnek a fejlődési folyamatban betöltött szerepe annak természetét is konkrétan meghatározza; sem atipikus egyéni és kollektív magatartásformák értelemtartalmainak megállapíthatóságában és megállapodottságában; sőt „tagadják, hogy van olyan biztos történelmi kontextus, amelyből a mű biztosan magyarázható lenne”.⁴⁸ A történelem és a (jogi/irodalmi) diskurzusok közötti viszony kölcsönösségére – „rekurzív karakterére” (Greenblatt) – vezethető vissza például, hogy az amerikai alkotmány értelme, a körülötte formálódott értelmezői közösség konszenzusai és disszenzusai az akkori irodalmi beszédmódokba foglalt vélekedésektől, gondolatoktól, hitektől, képzetektől nem függetleníthetők; valamint az a mód, ahogyan Hajnóczy Péter narrációjára, szintaktikai stratégiájára is rányomta bélyegét a szocialista joggyakorlat (így főként a vele szemben lefolytatott vagy a szentgotthárdi elmeszociális intézetben fogantatosított, általa dokumentált jogtipró eljárások⁴⁹). A hatalmi technológia a magyar rendszerváltás során egyaránt működtette az irodalmi alkotásokat, az irodalomtudományos polémiákat (lásd a kritika-vitát vagy a Debreceni Irodalmi Napok rendezvényeit⁵⁰) és az országgyűlés jogszabályalkotásait, az alkotmánybíróági határozatokat (lásd az igazságtételi vagy a kárpótlási törvényeket⁵¹), a bírói ítéletalkotást, az ügyészi hivatást (lásd a jogállamiság legalizmusának és az eredeti tőkefelhalmozás opportunizmusának elvszerű, vagy épp elvtelen összeütközését). Foucault hatalomelmélete pedig – akár a „biopolitika”, akár a „kormányozhatóság” – összecseng Althusser elméletével a társadalmi gyakorlatok ideológiavezérelt ritualizálásáról.

Ha elfogadjuk, hogy a „társadalmi energia” az irodalmi és a nem irodalmi szöveg között folyamatosan „áramlik”, ezáltal az emberi természet és a történelem rendezőelvei semmiféle lehatárolt diskurzív térből nem válnak hozzáférhetővé, „a fennálló rendszer minden kritikája részt vesz a rendszert fenntartó diskurzus újratermelésében”.⁵²

⁴⁶ Quentin SKINNER: „Értelem és retorika Hobbes filozófiájában” *Helikon* 2009/1–2, 50–70.

⁴⁷ Stephen GREENBLATT: *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare* (Chicago: University of Chicago Press 2005).

⁴⁸ SZÖNYI György Endre: „Az újhistorizmus és a mai amerikai Shakespeare-kutatás” *Helikon* 1998/1–2, 17.

⁴⁹ NAGY Tamás: „»Vörös zászló leng, lengeti a szél...« A jog szövege Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésében” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: *Iustitia* modellt áll. *Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2011) 105–121; HAJNÓCZY Péter: *Jelentések a süllyesztőből. Az elkülönítő és más írások* (Budapest: Magvető 2013).

⁵⁰ Lásd ennek ideologikus jellegéről: Ács Margit: „Az író kiüzetése az irodalomból” *Hitel* 2013/4, 3–11.

⁵¹ Lásd ehhez: SÓLYOM László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon* (Budapest: Osiris 2001).

⁵² KISS (40. j.) 9.

Ezáltal a külső reflexió lehetetlen feladat, mégiscsak fogságban tart bennünket a nyelvileg determinált Történelem; legalábbis így szokták az újhistorizmust jellemezni. De vajon mennyiben helytálló ez a konklúzió? A „jog és irodalom” kutatások nem éppen arra vállalkoznának-e, hogy a jog az irodalom, az irodalom pedig a jog külső nézőpontját hozza létre, ily módon intelligibilisen föltehető legyen a „mi a jog” és a „mi az irodalom” (vagy legalábbis a *milyen típusú szöveg/gyakorlat a jogi és az irodalmi*) ősi kérdése. A Leo Strauss-féle természetjogi metafizikát⁵³ és a Lovejoy-féle „history of ideas”-t⁵⁴ felváltó „intellectual history”, Karl Mannheim ideológiatörténete, az *Ideológia és utópia* s a nyomdokain tovább haladó frankfurti iskola, valamint az értelmiséggtörténetek nem mind a diskurzusokon kívülre akartak-e kerülni, hogy onnét zúdíthassanak kritikai ösztüzet a kultúrára?

Szőnyi György Endre Greenblatt Shakespeare-kutatásairól összefoglalóan írja, hogy „az énformalás az autoritás és az idegenség találkozásának fókuszában jön létre”;⁵⁵ vagyis a személyiség egyfelől mind az uralomnak, a diskurzív autoritásnak alávetett, másfelől hajlamos a szubverzióra, az ellenszegülésre. Az Erzsébet-kori színház ekként „a hatalom által dotált szubverzió modellterepe”,⁵⁶ ami – könnyen belátható – a shakespeare-i drámák állandóan visszatérő témája is. A kultúra a művészeti szcénában bánik el az ideológiáját érő támadókkal – ha ezt általánosítjuk –, *nota bene* a műalkotás „kettős beszéde”, áthallásossága, duplafenekű beszédmódja, „egyet ide, egyet oda” – „egy alkotás a Pártnak, egy pedig az intimitásnak”⁵⁷ – taktikája, a híres-hírhedt „biztonsági szelepfunkció” nem csupán a kommunizmusra (a Kádár-rendszerre), hanem valamennyi „kulturális poétikára” vonatkoztatható. Az újhistorizmus óvakodik az efféle generális tézisektől, és szívesebben bibelődik a „rekontextualizálással”, olykor a filológiai korrekciókkal (a szigorúan vett textualizmussal⁵⁸), mint a társadalmi mozgósítással, mert – ahogyan Hayden White fogalmaz róla – „szeretné folytatni az irodalomtörténetet egyedi pillanatok sorozataként elgondoló elképzelést”.⁵⁹

5

Greenblatt programadó tanulmánya (*Towards a Poetics of Culture*)⁶⁰ helyesen tapint rá a fentiekből adódó kényszerhelyzetre: tisztáznia kell elméleti viszonyát a marxizmushoz és a posztstrukturalizmushoz. A kulturális rendszer, a „single realm” ugyanis egyszerre hat bénítólag, és termeli ki a változásokat (akár a jogot, akár az irodalmat nézzük); konzerváló és szubverzív erőket is ébreszt. Fredric Jameson „elidegenedés-kritikája” szerint a kései kapitalizmus a totalitás elvesztésével járt: a kulturális szövegek vagy

⁵³ Leo STRAUSS: *Természetjog és történelem* (Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor 1999).

⁵⁴ Arthur O. LOVEJOY: *Essays in the History of Ideas* (Westport: Praeger 1978).

⁵⁵ SZŐNYI (48. j.) 22.

⁵⁶ *Uo.*

⁵⁷ Lásd erről Páskándi Géza kapcsán: MÁRKUS Béla: „Páskándi Géza és 1956” in MÁRKUS Béla: *Szólamból szólamra* (Budapest: Hítel Könyvműhely 2017) 197–205.

⁵⁸ Lásd erről: Jerome J. MCGANN: *The Romantic Ideology. A Critical Investigation* (Chicago: University of Chicago Press 1985).

⁵⁹ Hayden WHITE: „Megjegyzés az újhistorizmushoz” *Helikon* 1998/1–2, 39.

⁶⁰ Stephen GREENBLATT: „Towards a Poetics of Culture” in Stephen GREENBLATT: *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture* (London–New York: Routledge 1990) 196–215.

társadalmi/politikai, vagy privát jellegűek; vagy politikusak, vagy poétikusak; vagy az egyéni, vagy a közösségi identitás kifejezői. Ezzel szemben Lyotard „kapitalizmuskritikája” alapján a kései kapitalizmusban a termelési logika totalitása éppen hogy megszüntette a társadalmi munkamegosztást. Az esztétikum nem egy önálló létszféra, hanem a kulturális rendszer elsajátításának sajátos módja: „álláspontom szerint a totalizálás és differenciálás, a jelölések uniformitása és sokfélesége, az egységes igazság és a különféle valóságselemek burjánzása – röviden Lyotard és Jameson kapitalizmusa – közötti oszcillálás a mindennapi amerikai viselkedés poétikájává alakul”.⁶¹

A *Practicing New Historicism* bővebb okfejtése⁶² pedig – afféle romantikus vonzódásként – Herder kultúrfilozófiájához folyamodik a nemzeti különbözőségről és a közösségek eltérő boldogulásáról. „A költészet, e magyarázat értelmében, nem a történelem feletti igazsághoz vezető út, legyen az akár pszichoanalitikus, akár dekonstruktív, akár pusztán formalista, de a maguk történelmi egyediségébe ágyazott társadalmi és pszichológiai képződmények [megértésének] záloga.”⁶³ Herder filozófiai kiindulása, hogy a nyelv és a gondolkodás egymástól elválaszthatatlanok (*Értekezés a nyelv eredetéről*, 1772), ami a szellemtörténeti iskola krédójának is „törzsanyaga”; Arany János és Erdélyi János népiségkonceptiója ebben gyökeredzik.⁶⁴ A kódok tehát, melyek eligazítanak bennünket, merőben kultúrafüggők, Greenblatt szerint strukturalista módon olvasandók; s ilyenén határozható meg a természet és a kultúra bináris oppozíciója is. A herderi alapokig visszafejtve ezt a szemléletet az amerikai irodalomtudós a marxista ideológiakritika diskurzusanalízissé transzformálására tesz javaslatot; vagyis mind a posztstrukturalizmussal, mind a (poszt)marxizmussal való azonosulástól vonakodik, jóllehet nemcsak fontolóra veszi, hanem „megszüntetve megőrzi” mindkettőt: érdeklődését a non-fiction és a „belles lettres” szövegeire, a kanonizált szerzők és a „kismesterek” teljesítményeire, a „szakértők” és a marginalizált csoportok narratíváira együttesen kiterjesztve az „emberi képzelőerő” demokratikus szemiotikáját kívánja megalapozni. Elismeri természetesen a különleges „nyelvi képességek” hatását, ám azok mit sem érnek a társadalmi energiák körforgása nélkül; expresszivitásukat is attól és általa nyerik („a korszak pillantásában”), és jelentésségre is abban a tág kontextusban (az életvilágban) tesznek szert. Élesen elhatárolódik Greenblatt a dekonstrukciótól, s nemcsak annak szövegcentrikussága és a jelelméleti rögzíthetlenség tézise miatt, hanem mert az az irodalom privilegizált társadalmi helyzetét hirdeti.

Mi az, amit az újhistorizmus a posztstrukturalizmustól tanul? A „reprezentáció” problémáját roppant árnyaltan kezeli, mondván, „ha az egész kultúrával szöveggént bánunk, akkor minden, legalább potenciálisan, bizonyos szinten reprezentációként és

⁶¹ „I am suggesting then the oscillation between totalization and difference, uniformity and the diversity of names, unitary truth and a proliferation of distinct entities – in short between Lyotard’s capitalism and Jameson’s – is built into the poetics of everyday behavior in America.” GREENBLATT (60. j.) 203.

⁶² Catherine GALLAGHER – Stephen GREENBLATT: *Practicing New Historicism* (Chicago: University of Chicago Press 2000).

⁶³ Catherine GALLAGHER – Stephen GREENBLATT: „Introduction” in Catherine GALLAGHER – Stephen GREENBLATT: *Practicing New Historicism* (Chicago: University of Chicago Press 2000) 1–17.

⁶⁴ Lásd erről: S. VARGA Pál: „A nemzetfogalom fenomenológiai megközelítésének lehetséges hasznáról” in S. VARGA Pál: *Az újrászótt háló. Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban* (Budapest: Ráció 2014) 15–28. S. Varga fenomenológiai nemzetfogalma szintén sokat köszönhet Geertz kulturális antropológiájának és Herbert Mead szimbolikus interakcionizmusának.

eseményként is megjelenik”.⁶⁵ Ebből következik a determinisztikus szemlélet elvetése, az „archivális és interpretációs kimeríthetatlenség”⁶⁶ tétele; vagyis hogy valamennyi értelmezési, érvelési művelet során keletkezik afféle „maradvány” („leftover”), mely nem artikulálódhatott, mivel az adott korszak nem fordított rá kellő gondosságot, így viszont továbbra is artikulációra vár. Greenblatt a múltbéli szövegekkel való „jelentés-teli találkozás” négy fontos transzformációs jellemzőjét sorolja fel: 1. a „művészetről” folytatott diszkussziók átvitele a „reprezentációkról” folyó diszkussziókra; 2. a történelmi fenomén materialista magyarázatának eltolódása az emberi test és az emberi szubjektum tanulmányozása felé; 3. az irodalmi művek váratlan diskurzív kontextusa (a „szupplementumok”) vizsgálata a kézenfekvő tematikai besorolások helyett; 4. az ideológiakritika felváltása a diskurzusanalízissel.⁶⁷ A „szupplementaritás” fogalma arra utal, hogy az újhistorizmus – akárcsak Derrida dekonstrukciója – érzékeli a zárt struktúrák folyamatosan kiegészítendő mivoltát, egyetlen értelmezést sem tart szükségyszerűnek és befejezettnek. Geertz kulturális antropológiája innentől fogva a kikezdetlenül követendő példa, hiszen a kultúra mint szimbolikus interakciók rendszere úgy állítja elő a valóságreferencia megfelelően reflektált ismerettárgyát az irodalomtudományban, hogy a diszciplína mind a nemzeti kánon, mind a kulturális közösség krónikájának affirmációját el kívánja kerülni.

De vajon ténylegesen el is kerüli? Megjegyzendő, hogy ezen a téren az újhistorizmus nem könyvelhet el – saját célkitűzéseivel képest mérhető – sikereket, hiszen sem a kánon listázása és azzal összefonódott értelmezése, sem a krónika eseményeinek összerendezése és rendszerbe iktatása nem vált meghaladottá törekvéseinek kinyilvánítása óta. Az újhistorizmus nem módosított a kánonnal kapcsolatos elvárásainkon, és attól még, hogy meggyőzően bizonyította várakozásaink esetlegességeit, valamint revidálhatóságát, a kanonizáláskor – mely legalább annyira szándékolatlan fejlemény és természetes igény, mint amennyire hatalmi aktusok ódiuma – nem küszöbölhette ki a felmerülő nehézségeket. A „jog és irodalom” kutatások döntő ismervét fogalmazza meg Greenblatt azzal, hogy a fikciós szövegek nyelvhasználatát az életvilágban azonosítja; az irodalom beszédmódjai nem csupán a nyilvánosság szféráiban, de a magánéletben, „legszenvedélyesebb” és „legbensőségebb” pillanatainkban is hatással vannak ránk.

Az irodalmi és a nem irodalmi nyelvvalakítás egymás „sűrű leírásai” – éppen azt a felismerést viszi át az irodalmi és a jogi textusokra, cselekedetekre a *law and literature*, amelyet Auerbach *Mimesis* című könyvének realizmuskoncepciójával illusztrál az amerikai irodalomtörténész, majd Francis Bacon 1623-ból (*The Advancement of Learning*) származó idézetével foglal össze tömören. „Módszer gyanánt, hogy efféle történetet [irodalomtörténetet] állítsunk össze, kiváltképpen javaslom, hogy kivitelezésének mikéntjét és alapelveit ne pusztán a történetekből és a kommentárokból kristályosítsuk ki, de az adott században vagy akár rövidebb korszakban írott valamennyi fontos könyvből [...], melyek akként vétessenek számításba, az ízlés próbája alá vetve akként vizsgálgassuk okoskodásukat, stílusukat és rendszerüket, mintha az adott kor Irodalmi

⁶⁵ GALLAGHER–GREENBLATT (63. j.) 15.

⁶⁶ *Uo.*

⁶⁷ *Uo.* 17.

Szellemének [*genius literarius*] vonzereje a halottól származna.”⁶⁸ Ez vitathatatlanul a szellemtörténet és a miliőelmélet reminiszenciája, amelyet az újhistorizmus jócskán felülbírál. A „korszak” szubsztanciája – nevezzük akárhogyan, szellemnek, géniuszknak vagy a kollektív szubjektum ethosának –, a „fiktív totalizáló entitás” (Fredric Jameson) többé nem rekonstruálható koherensen; ám az apró részletek (például Madame Vauquer étkezője a *Goriot apóban*), anekdoták, rekvizitumok poliperspektivikus ábrázolása mégiscsak átmenti a mimézist a posztstrukturalizmus akadémikuskodásain, és létrehozza az „ellentörténelemnek” a kanonikussal versengő narratíváját.

Az ilyen típusú „ellen-eszmetörténet” a *jog és irodalom* narratológiai iskolájának főszereplője, amely többféle forrásból táplálkozhat. A Jan Assmann-i „kontraprezentikus narratíva”⁶⁹ példaként felhozva az amerikai alkotmányozás nagyelbeszélését a kisebbségi tudatosság narratívái szabdalják föl, míg a hivatalos (alkotmányos/irodalomtörténeti) magyar „elbeszélte identitást” ugyanúgy opponálta az irodalom (lásd Nagy Tamás Hajnóczy-esettanulmányait) a szocializmus idején – melynek kánoni listáját a hivatalos irodalom-historiográfia is alig merte bolygatni, inkább az értelmezést manipulálta, hogy a meddő félreértések a vitákat időtállóan sterilizálják –, mint azelőtt vagy azután. Szembeötlő tehát, hogy a „társadalom” széttagoltságának képzetét foggal-körömmel védik ugyan a *Representation* című folyóirat elméletirői, miközben a „valóság érintése” a cselekvések és kommunikációk valamiféle integritásával „ajándékozza meg” a tudatot. Fredric Jameson újhistorizmus-kritikája a különböző – társadalmi alrendszerekhez tartozó – szövegek összeolvasása miatt, éppen ebből fakadóan, a strukturalizmust és a homológia eljárását véli fülöncsípní Greenblattnél és Walter Benn Michaels-nél (utóbbi szerzőtől *Az aranystandard és a naturalizmus logikája* című könyvet forgatva).⁷⁰

„Az újhistorizmus a mi értelmezésünkben visszatérés az immanenciához, és egyben a »homológia« eljárásainak olyan meghosszabbítása, amely tartózkodik a homológia elméletétől, és elveti a »struktúra« fogalmát. Ez egyben egyfajta esztétika is (más szóval írói konvenció, más szóval a *Darstellung* egy módozata), amely mellé kialakul az a formális szabály is, amely mintegy megtiltja vagy tabuvá teszi az elméleti fejtegetést, valamint az értelmező távolság kialakítását a tanulmány tárgyától [...]”⁷¹ Jameson több oldalról is megvizsgálja az újhistorizmus ellentmondásait. Ha „az újhistorizmus diskurzusát [...] a »történelmi attrakciók montázsaként« közelítjük meg – Jameson ezt teszi a montázs Eisenstein- és Godard-féle értelmében –, az eszmék, a piac, a kapitalizmus, az amerikai jellem, a szelf, a hatalom, a Másik olyannyira elbizonytalanodnak – az »immanencia« és az adornói »nominalizmus« jegyében –, hogy az elmélet a reprezentációt magát ássa alá”⁷².

Mint jeles posztmarxista gondolkodóhoz illik, Jameson a közgazdaságtan (és részben a jog) fogalmaint éri tetten a kiüresített totalitás helyén, amelyek „újrafogalmazha-

⁶⁸ Catherine GALLAGHER – Stephen GREENBLATT: „The Touch of the Real” in Catherine GALLAGHER – Stephen GREENBLATT: *Practicing New Historicism* (Chicago: University of Chicago Press 2000) 37–38.

⁶⁹ Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (Budapest: Atlantisz 2013) 80–88.

⁷⁰ Fredric JAMESON: „Immanencia és nominalizmus a posztmodern elméleti diskurzusban” in Fredric JAMESON: *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája* (Budapest: Noran Libro 2010) 188–226.

⁷¹ *Uo.* 195.

⁷² *Uo.* 198.

tók azonban az irodalmi mozgalmak vagy műfajok keretein belül is”.⁷³ Kétségtelenül efféle „homológia” a jog és az irodalom is, elvégre a „kései kapitalizmus kulturális logikája” szerint – idézzük fel, hogy Jameson éppen a totalitás elvesztését köti ehhez a korszakhoz – a *law and literature* a közös nyelv híján maradt társadalom, a dekonstruált eszmék locuszába illeszti a jogot – melynek fogalmi, eljárásai, intézményei relatíve őrzik stabilitásukat –; és e fix pontban lecövekelve, ahonnan Arkhimédész sarkaiból forgatná ki a világot, valójában az irodalomtudománynak adta vissza teherbíró képességébe vetett önbizalmát – a szöveg nemcsak *van*, de *jelent* is valamit –, holott a jogászok eredetileg a jog mibenlétéről szóló teoretikus okfejtésekkel befürdött jurisprudencia becsületét óhajtották helyreállítani.

Jameson az immanencia fogsága ellen a „közgazdasági és a piaci viták heterogén anyagait” ajánlja, mivel „valójában az irodalmi és kultúraközpontú elemzés elsőbbségét a filozófiai vagy ideológiai vizsgálódással szemben éppen az biztosítja, hogy minden reprezentáció konkrét részletgazdagsággal mutatja be saját kudarcát”.⁷⁴ Úgy is mondhatnánk, hogy a jog és az irodalom „transzcendentális entitásokkal szembeni feszélyezettsége” – a strukturalizmus vádjától való görcsös félelem – módszertani fogyatékos-ságot okozott, és ezt a fogyatékos-ságot orvosolta a *law and literature* a jog centrális *Darstellung*jával. Jameson a korszellemként tudvalevően többé már fel nem fogható piacot a foucault-i episztémé fogalmával írná le, és e köré szervezné a maga kultúrkritikáját, mert „termékenyebb azonosítást eredményez, ha van egy totalizáló koncepciónk, mint ha megpróbálunk nélküle lavírozni”.⁷⁵ Az ő mintája ehhez a frankfurti iskola, mely a „kései kapitalizmus” és az „irányított társadalom” (sőt a „Kultúrüzem”) címkeit ragasztotta erre a jelöltre. Egyetértve Jameson kritikai megállapításával arra a merész – szubverzív – kijelentésre ragadtatjuk magunkat, hogy a *jog és irodalom* az újhistorizmus fiaskóját téríti meg, amikor az ideológiakritika tárgyaként hasznosuló elméleti fikciót nemes egyszerűséggel *jognak* kereszteli el. (A magyar szellemtörténeti iskola az irodalomtörténet totalitását feltételezte.) A dekonstrukció azért emeli föl szavát ez ellen, mert attól tart, hogy végül a jogbölcseleti okoskodásoknak kell „átengednie a terepet”; a kultúratudományos megközelítés pedig azért, mert az irodalmi „magaskultúra” Bildung-eszményét látja benne viszont. Sem az újhistorizmus, sem a *law and literature* nem háríthatja el eredményesen a vádakát (már amennyiben „vádak”).

René Wellek és Austin Warren konklúziója szerint: „Az irodalom kutatója jobban teszi, ha olyan nagyarányú problémák helyett, mint a történelem filozófiája és a civilizáció végső egysége, egy még megoldatlan és megfelelő módon még csak föl sem vetett problémára irányítja figyelmét: arra a kérdésre, valójában hogyan is vonulnak be az eszmék az irodalomba.”⁷⁶ A két stratégia hermetikus elkülönítéséről önálló tanulmány tűnődhetne – sokkal valószínűbb, hogy e kettő összetartozik –, de afelől semmi kétség, hogy az eszmék ténylegesen magából a mű textúrájából mutatandók ki, ekként konstruktív jellegűek, és megszűnnek mint eszmék létezni: szimbólumokká, mítoszokká alakulnak át. Az újhistorizmus nem az olyan nagy, civilizációteremtő mítoszokat és

⁷³ Uo. 200.

⁷⁴ Uo. 217.

⁷⁵ Uo. 220.

⁷⁶ René WELLEK – Austin WARREN: „Az irodalom és az eszmék” in René WELLEK – Austin WARREN: *Az irodalom elmélete* (Budapest: Osiris 2006) 124.

szimbólumokat kutatja, mint a spengleri „fausti kultúra” (Spengler) vagy a jogelméleti „liberális jogállam”, és kerüli az olyasféle kulturális totalitásokat, mint a nemzet vagy a piac, ám végső soron sok apró „áltotalitásnál” köt ki. A „jog és irodalom” el- lenben a jogot totalitásként veszi számításba – a jog mindent átsző –, ezáltal pedig azt a reprezentációs igényt (szükségyszerűséget) elégíti ki, amelyet a posztstrukturalis- ta irodalomtudomány a nemzet és a „képviselés”⁷⁷ fogalmain keresztül jogtalannak minősítve utasított el. A jogelmélet-történet és az irodalomelmélet-történet egyaránt világnézeti-eszmetörténeti problémákat abszorbeálnak, s ha tudományfelfogásuk nem törődik velük, menthetetlenül és örökre foglyul ejtik őket.

Miért is lenne szükség szerű, hogy megborzadjunk és visszarettenjünk „a valóság érintésétől”?

⁷⁷ Lásd erről: FINTA Gábor: „Képvisel-e a képviselési líra?” *Kortárs* 2011/4, 96–102. <http://www.kortaronline.hu/2011/04/kepvisel-e-a-kepviselési-lira/2930>

Arkangyal és avantgárd. A 2000-es évek ködlovagja emlékére

FEKETE BALÁZS

És kilencszázhetvenhét...
És kilencszáznyolcvannégy...
És nézd, a tarkóra kulcsolt kéz...
És a koponyán átszúrt kés...
Ne hidd, hogy elpusztul ez az egész még
Minden él tovább és úgy, ahogy rég

(Spions: *És*)

1. Arkangyalok és szocializmus

Rövid tanulmányom célja egy kiemelkedő darab elemzése Nagy Tamás életművéből. Abban bizakodom, hogy ezzel rámutathatok arra, milyen perspektívák rejlenek az írásaiban, miért érdemes továbbra is forgatni munkáit. Emellett azt is szeretném kihangsúlyozni, hogy hozzáállása a jogtudományhoz leginkább az avantgárdhoz hasonlít, és ezért öröksége nem csak új kutatási terület – a „jog és irodalom” (*bármi is legyen az...*)¹ – meghonosítása, hanem egy új tudományos – neki rendkívül testhezálló – szemlélet képviselése is.

Az *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban* című műve² a magyar jog és irodalom mozgalom egyik kiemelkedő jelentőségű tanulmánya. Az ereje teljében lévő, negyvenhez közelítő szerző ebben a szövegben mutatja meg átütő erővel, milyen távlatokat képes a „jog és irodalom” felmutatni a hazai elméleti jogi gondolkodás számára, és e tanulmány fedi fel először a Hajnóczy-életműhöz fűződő érzékeny kapcsolatát, mely a későbbiekben, (túl) korai haláláig meghatározó kutatási témájává és inspirációs

¹ Vö. NAGY Tamás: „»S ő levelemre városunkba jön«, avagy hány élete van a jog és irodalom kutatásoknak” in FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 115–168.

² NAGY Tamás: „Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésnek egy lehetséges olvasata” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom köréből”* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 9–40.

forrásává válik. A szöveg eredeti formájában 2009-ben jelent meg a *Iustitia kirándul* című első „jog és irodalom” kötetben. Noha nincs kiáltvány jellege, utólag visszatekintve mégsem véletlen, hogy a kötetben az első helyre került, hiszen mégiscsak többszörösen programadó jelleggel mutatja meg „mi is az a jog és irodalom”.

Több beszélgetésben is elhangzott e tanulmány kapcsán, hogy „na, így kell jog és irodalmat írni”, és – nem tagadom – én is ebből próbáltam megtanulni, mit jelent „jog és irodalmat írni”. A sikerben legalábbis kételkedem, bár talán az elszántságban nem volt hiány, és ezért is tartom fontosnak, hogy e szöveg elemzésével rójam le tiszteletemet a szerző előtt. Annyi mindent lehetett tőle tanulni, megmutatom, nekem mit sikerült. Biztos vagyok benne, hogy jókat nevetne ezen, és jókat is beszélgetnénk róla az erkélyükön, egy pezsgővel és sörrrel a kézben – ha erre lenne még lehetőség. De nincs.

Az *Arkangyalt* a kontextualizáció/dekontextualizáció/rekontextualizáció értelmezési mozzanatain keresztül fogom vizsgálni, és ezzel annak szövegszerűségét állítom a középpontba. E megközelítés Paul Ricoeur hermeneutikájából ered és itthon H. Szilágyi István honosította meg Marquez *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikájának* elemzésével foglalkozó tanulmányán keresztül.³ Lezárásként pedig egy általánosító következtetést is megfogalmazok, hogy noha teljesen szembemegy a tudományhoz kapcsolódó berögződéseinkkel, Nagy Tamás e szövege valójában egy avantgárd alkotás. *Avantgárd és alkotás*.

2. Kontextualizáció

[...] én minden hermeneutikai erőfeszítés ellenére sem tudom úgy olvasni az 1970-es években született – vagy az azokról szóló – magyar irodalmat, hogy ne rémle nének fel a nyilvános és a privát múlt – az egész *velünkéltörténelem* – egymástól nehezen megkülönböztethető (gyerekkori) képei. A tepertőkrémes kenyér mint a napközi otthon iskolai menzájának utánozhatatlan terméke, a vattacukor- és léggömbárus május elsején, Marx-, Engels- és Lázár György-transzparenszek ugyanakkor; a Hámán Kató lakótelep vasárnapjain Wartburgokat szerelő férfiak (*Nyilasi, Törőcsik, Ebedli*) s persze dr. Eröss Pál (ráadás: Fluckné dr. Papácsy Edit). Kisdobosavatás és a 2114-es számú Dózsa György Úttörőcsapat, Stirlitz, Gojko Mitić és a hétfői adásszünet *stb.*: olvasás közben itt vannak mind – „*pedigsenkisehívta*” –, a korszakfüggő szemantikai aktualitások. *Anyway*.⁴

Én sem tudom minden hermeneutikai erőfeszítés ellenére úgy olvasni az *Arkangyalt*, hogy ne rémle nének fel a korszak jogelméleti világának különféle képei. Ezek egyes esetekben szépen komponált tájképeknek tűnnek – gondoljunk csak Varga Csaba sorozatára, mely elérhetővé tett számos klasszikus szerzőt és szöveget magyar nyelven – máskor azonban igencsak rosszul exponáltak és sötét tónusúak – ha például az egyes személyeskedésekre és azokhoz kapcsolódó méltatlan vitákra is emlékezünk.

³ Vö. H. SZILÁGYI István: „Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KÖNCZÖL Miklós (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 111–113.

⁴ NAGY (2. j.) 20.

A 2000-es évek második felének jogi egyetemi világában még uralkodó a szakjogokkal foglalkozó tudományterületek és a jogelmélet éles és egyben finoman lesajnáló szembeállítása. E „rendszer váltás utáni” jogelmélet művelésében a rendszer váltást követő időszak „nagy generációjáé” a vezető szerep. Ők a szocialista időszakban már nem töltöttek be vezető pozíciókat, de szocializációjuk mégis számos szállal hozzáköti őket a korábbi időszak tudományos, szakmai és személyes kapcsolati hagyományaihoz. A 2000-es években a jogelmélet a legtöbb jogi karon lassan, de fokozatosan veszít jelentőségéből – 1990-et követően már nincs meg a szocialista időszakban még büszkén vállalt ideológiai-nevelő funkciója, mely korábban érinthetetlenül tette a jogi kurikulumokban –, részben a tantervek újragondolása miatt, *valahogy mindig az elmélet került hátrányosabb helyzetbe a reformok során*, részben pedig új területek – például EU jog, nemzetközi emberi jogok, vagy a gazdasági jog – hangsúlyosabbá válása okán.

E – támogatónak semmiképpen sem nevezhető – közegben egyedül a jogszociológia tudásterületének sikerül önállóságát fenntartania, nem függetlenül Kulcsár Kálmán elméleti és személyes teljesítményétől,⁵ de más, a jogelmélet tudomány érdeklődését további diszciplínák irányába „kitágító” intézményesülő törekvés egyáltalán nem létezik. A jogelmélet igazából a jogi oktatás megkövült és *repedező* elemének tűnik, mely a legtöbb diák számára nem több, mint egy kötelezően letudandó nyűg, mentesen minden intellektuális izgalomtól. Ezen a helyzeten a humaniorák iránti érdeklődés általános csökkenése sem javít, az elméleti és humán jellegű tudás leértékelődésének folyamata egyszerűen megállíthatatlannak tűnik.

És ebben az időszakban jelenik meg Nagy Tamás írása, mely teljesen új irányt mutat az elméleti jogi gondolkodás iránt érdeklődő fiatal kutatók számára. A szerzőtől teljesen idegen az erőszakos magamutogatás, az agresszív figyelemkeresés, egyszerűen csak publikálja ezt a tanulmányt és utána a többit már a közegre bízva (*the rest is history*). Utólag visszatekintve, olyan volt ezt a szöveget olvasni, mint betekinteni egy addig elzárt világba, mely sokkal hívogatóbb, mint az a valóság, melyben addig helyünket kerestük. A stílusbravúrokban bővelkedő szövegben harmonikusan simult össze a jogelmélet, a jogszociológia és az irodalomtudomány beszédmódja – minden feszültségtől és vitától mentesen, ami önmagában egy új élmény volt a tudományos és világnézeti alapon is erősen megosztott jogelméleti közegben: egyszerre érintett egyetemes tudományos kérdéseket (mint például a valóságreferens olvasat problémája a prózapoétikai fordulat után) és szólt mégis kifejezetten közelmúltunk egyedi kérdéseiről (a Hajnóczy életmű és a szocialista időszak örökségéről). Most, 2020-ban, már tisztán látszik, miért gondolhatták többen is, hogy a „jog és irodalom” egy olyan út lehet, amelyen érdemes elindulni. Még akkor is, ha ez szembe megy az egyetemi és akadémia struktúrákkal, a hazai jogelméleti gondolkodás hagyományával,⁶ és kollégáink egy részéből is maximum egy lekicsinylő mosolyt tud csak kiváltani.

⁵ Kulcsár és a jogszociológia kapcsán lásd: FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4. 7–13; FLECK Zoltán: „Szocialista jogelmélet és jogszociológia” *Világosság* 2004/4, 65–77.

⁶ Vö. FEKETE Balázs: „»Jog és irodalom«: csendes forradalom a magyar jogelméletben?” *Korunk* 2020/3, 77–85.

3. Dekontextualizáció

Az irodalomtudomány képviselői tehát az általuk gondozott szövegek értelmezését illetően, legalábbis gyanakvással szemlélnék – s nem egyszer teljes joggal – minden olyan közelítést az irodalom világához, amelyek „külsődleges” szempontokat és bennük foglalt értékítéleteket érvényesíthetnek. [...] *Ám hátha találunk ellenpéldát.*⁷

A szöveg alapkérdése és egyben legnagyobb elméleti téttel bíró problémája az ún. „valóságreferens olvasat” megőrzésének lehetősége a kortárs irodalomtudományi eredmények közegében. Markáns irányzat ma is a nemzetközi és a hazai irodalomtudományban a szövegek kor- és szerzőfüggetlen esztétikájának előtérbe állítása, és ezzel a pozitivistá irodalomtudomány eredményeinek meghaladása. A szerző halott, a szöveg más szövegek kölcsönhatásának egy lehetséges csomópontja.⁸ E szellemi környezet nyilvánvalóan nem könnyíti meg, hogy közelmúltunk örökségének feldolgozásához segítségül hívjuk e korszak irodalmát, hiszen a valóságreferencia keresése nem igazán válhat trendi törekvéssé. Ezzel azonban jelentősen beszűkül az a tér, melynek segítségével megpróbálhatjuk megérteni, értelmezni mindazt, amit nem tudnak a hivatalos megnyilatkozások és a tudomány különféle területei elmondani. Meggyőződésem, hogy ez a helyzetértékelés inspirálta a szerzőt arra, hogy szembemelve a kortárs irodalmi kánonnal, mégis a Hajnóczy-életmű valóságreferens olvasta mellett érveljen.

A valóságreferens olvasat egyik leginkább magától értetődő lehetősége a művet a szerző életrajza felől megközelítő értelmezés. Ennek különösen lehet alapja Hajnóczy esetében – gondoljunk csak konvencionálisnak egyáltalán nem nevezethető életútjára –, de Nagy Tamás mégis jelzi, hogy nem ez a kézenfekvő – *könnnyű gól* – dimenzió érdeklí elsődlegesen. Sokkal fontosabb a „jog és irodalom” szempontjából az irodalmi szociográfia műfaja, mely a két világháború közötti időszak óta a magyar irodalmi élet meghatározó tradíciója.⁹ A Hajnóczy-életmű egyes darabjai Nagy Tamás szerint egyértelműen dialógusképesek e hagyománnyal, beleértve abba a „polgári” irodalmi szociográfia műveit. Továbbá, az 1970-es években felerősödő „dokumentatív ábrázolás” felé elmozduló „tényirodalommal” is összekapcsolható Hajnóczy munkássága, lásd munkásszociológiák, különösen az erős társadalomkritikai érzék miatt.¹⁰

A valóságreferens olvasat tétje tehát nem kizárólagosan irodalomelméleti jellegű, hanem a „jog és irodalom” számára is létfontosságú. Ha ugyanis e referencialitás léte elfogadható, vagy legalábbis nem eleve elvetendő – és nem kétséges, hogy a szerző szerint ezt el kell fogadni –, akkor elméleti értelemben is megnyílik az út azok előtt a vállalkozások előtt, melyek irodalmi műveknek a „jog világa felől közelítő olvasatait”¹¹ dolgozzák ki, és ezzel lényegében beemelik az irodalmat a jogi gondolkodás és tudás világába. Másrészt, a valóságreferens olvasat legitimálása az irodalomtudomány számára is partnerré teheti a „jog és irodalom”-mal foglalkozó szerzőket és ezzel a valódi

⁷ NAGY (2. j.) 10.

⁸ Vö. Roland BARTHES: „A szerző halála” [ford. BABARCZY Eszter] in Roland Barthes: *A szöveg öröme* (Budapest: Osiris 1996) 50–55.

⁹ NAGY (2. j.) 16.

¹⁰ Uo. 18.

¹¹ Uo. 19.

párbeszéd is elindulhat e két – egymástól intézményileg és személyében is igencsak elkülönülő – tudásterületen.¹²

A szöveg végkövetkeztetése az előbbieket fényében nem meglepő, azonban rendkívül szokatlan – és kényelmetlen is – a jogtudomány hagyományos világa szemszögéből. Nagy Tamás érvelése szerint ugyanis Hajnóczy és más olyan szerzők munkái – például Kőbányai János és Csalog Zsolt munkásszociográfiái¹³ –, akik szépirodalmi eszközökkel a mindennapi munkálét valóságának bemutatására törekedtek, – noha ideiglenesen és szándékolatlanul, de – átvették a jogszociológia szerepét e korszakban. Azaz azal foglalkoztak és ezen keresztül azt a szerepet töltötték be, amire normális esetben, ha éppen nem önlegitimációjával¹⁴ és a marxista „társadalomtudományok” fogalmainak használhatóvá „kalapálásával”¹⁵ kellett volna foglalkozni, a Kádár-kori kortárs jogszociológia lett volna hivatott. A joghoz való hozzáférés kérdései, az igazságszolgáltatás során megélt tapasztalatok és történetek feldolgozása, az állami szervek cinikus és így elidegenítő magatartása, és a kiszolgáltatott helyzetben lévők jogvédelme mind-mind olyan kurrens témái voltak a korszak nyugati és amerikai jogszociológiájának, melyek a hazai törekvésekben meg sem jelenhettek.¹⁶

A szöveg funkciója irányából közelítve – elfogadva a valóságreferens olvasat relevanciáját – a szerző olyan összetett mondanivalót „épít fel”, mely egyszerre releváns a jogtudomány és az irodalomtudomány számára. Rámutat arra, hogy a jogszociológia tudásterületének elégtelen és ideológiailag korlátozott működéséből fakadó hiányt a szépirodalom szociográfiai ihletettséjú hagyománya a kádári időszakban képes volt legalább részlegesen pótolni és ezzel számos olyan tapasztalatot megmentett, melyek nélkülözhetetlenek a szocialista jogrendszer valós működésének megértéséhez. Továbbá, felhívja az irodalomtudomány figyelmét arra, hogy egyedi tudományos-ideológiai konstellációk esetén a szépirodalminak szánt szövegek újabb funkciókkal is gazdagodhatnak és így értékesen hozzá tudnak járulni más tudományterületek működéséhez, jelen esetben a jogszociológiához. Azaz, Hajnóczy *Fűtője* élesen rámutat arra, hogy a jog és az irodalom között felállított és diszciplinárisan hagyományosan erősen védett határ talán nem is annyira átjárhatatlan, mint elsőre gondolnánk. Sőt, az együttműködés mindkét terület számára kifejezetten gyümölcsözőnek ígérkezik.

E szokatlan, kényelmetlen, meglepő, ígéretes – *a nem kívánt törlendő* – gondolatmenet megformáltsága mellett sem lehet szó nélkül elmenni. Nagy Tamás nem csak gondolkodásbeli tabukat dönt meg az *Arkangyalban*, hanem a hagyományos jogtudományi írás stíluszabályait is számos ponton áttöri. E tudatos szabályszegések, melyek láthatóvá tették nem mindennapi íráskészségét is, valójában szervesen következnek a gondolatmenet konvenciókat áthágó természetéből. Azt is mondhatnánk, hogy a tartalom és forma ebben az esetben tökéletes egységet alkot, a tudomány konvencióitól igencsak távol álló, de tudományos értékű gondolatmenet méltó külsőt kap a tudományos írás bevett követelményeinek szinte alig megfelelő szövegformálásban.

¹² Uo.

¹³ Elemzésüket lásd uo. 31–38.

¹⁴ Vö. FLECK (5. j.).

¹⁵ Vö. H. SZILÁGYI István: „A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága” *Világosság* 2004/4, 79–88.

¹⁶ A szocialista jogszociológia tevékenységének áttekintéséhez lásd: FEKETE–H. SZILÁGYI (5. j.) 38–40.

Nagy Tamás szövegformálásának egyediségét – stílusát – a következő jellemzőkben látom. *Egy.* A szöveg nem lineárisan halad előre, hanem inkább ciklikusság jellemzi. A fő témák – a „jog és irodalom” természete; a valóságreferens olvasat; Hajnóczy prózája és értékelése; *A fűtő* története és kapcsolata a szociográfiai hagyománnyal; a kádári korszak valóságának megismerhetősége – többször is megjelennek a kifejtésben, azonban újabb és újabb olyan kapcsolódási pontokkal összekötte – például a valóságreferencia és a „jog és irodalom” természete, *A fűtő* kapcsolódásai a kortárs munkásszociológiák szövegvilágához –, melyek minden esetben más és más vetületekre irányítják a figyelmet. E megoldással láthatóvá válik a problémakör komplexitása, melyet a lineáris, hagyományos leírás módszerével minden bizonnyal nem lehetett volna láthatóvá tenni.

Kettő. A szerző tudatosan sok vendégszöveget emel be a főszövegbe és a lábjegyzetekbe, és ezzel összetett olvasásélményt teremt. Nemcsak Nagy Tamás gondolatmenetét olvashatjuk, hanem médiumként közvetít olyan alkotásokat is, melyekkel nagy valószínűséggel nem találkozhat az olvasó. Ez a megoldás egyben fő érve alátámasztását is szolgálja, hiszen a legtöbb esetben annyira harmonikusan simulnak egységbe a szerző *hardcore* „tudományos” érvei és az „irodalmi” betétek, hogy ez már önmagában is képes megkérdőjelezni a jog és az irodalom szigorú szétválasztásáról gondolkodásunkban berögzült képet. A tudományos érvekre és irodalmi részletekre épített szövegkollázsok jól illusztrálják, hogy mi történik akkor, ha egy szerző képes egyszerre tudományos és esztétikai értékeket is felmutatni, ezzel is erősítve a szöveget.

Három. A tudományos olvasáshoz szokott szem számára azonnal meghökkentő a központozás szokatlan gyakorisága, a kurzív írásmód széleskörű alkalmazása, és az írásjelek intenzív használata. Nagy Tamás mondatai gyakran hosszúak, terebélyesek és egyes esetekben szinte önálló életre kelnek.¹⁷ Mindezek ellenére sem válik a szöveg érthetlenné és hatásvadásszá, hanem e – stilisztikai – megoldások arra szolgálnak, hogy fenntartsák az olvasó érdeklődését és így segítsék az üzenet célba juttatását. A szerző szövegeit olvasni intenzív élmény, mely az átlagosnál erősebb bevonódásra épül – az előbb említett jogtudományban szokatlan technikák igénybevételével.

Négy. A harmincegy oldal hosszúságú tanulmány 120 lábjegyzetet tartalmaz. E lábjegyzeteket tanulmányozva két „dolog” ötlük rögtön az olvasó szemébe. Egyrészt, szokatlanul széleskörű referencialitást találhatunk bennük, melyek a szerző elismerésre méltó olvasottságát mutatják. Jogi szaktudományok, irodalomtudomány, filozófia, és – vegytiszta – irodalom szerepel a lábjegyzetekben. Másrészt, a lábjegyzetek egy része önállóan is olvasható, különös tekintettel azokra, melyekben hosszabb irodalmi részleteket közöl és hasonlít össze.¹⁸ Ez a megoldás egyes részeknél elmosza a főszöveg és a lábjegyzet között bevett különbséget, a lábjegyzetek funkciója e pontokon többé nem

¹⁷ A szocialista jogszociológiai „helykereséséről” például: „A küzdelem ez esetben – hisz végül is győzelemre vezetett – nem Kolhász Mihályéra, sokkal inkább a La Mancha-i bűsképű lovagéra emlékeztet: a hetvenes években még nagyon is valós akadályt jelentő »ellenség« (a »rendszer«) a nyolcvanas években, mintha csak Don Quijote-i *fata morgana* lett volna, eltűnt; bár ez utóbbi fejlemény bekövetkeztéhez a honi jogszociológiai kutatások – *lássuk be* – nemigen járultak hozzá. Nem is járulhattak, amennyiben a legerőteljesebb (rendszer) kritikai potenciállal rendelkező empirikus jogszociológiai vizsgálódások ideológiai/politikai és elméleti szempontból is többszörösen korlátok közé szorultak.” NAGY (2. j.) 38–39.

¹⁸ Lásd a 90–104. lábjegyzeteket. *Uo.* 32–36.

az alátámasztás és a bibliográfiai adatközlés, hanem egy új szövegréteg megmutatása, mely együtt hullámzik a főszöveg gondolatmenetével, azt kiegészíti, elmélyíti azt.

Összegezve, az *Arkangyal* nem csak tematikájában és gondolatmenetében tekinthető radikális határátlépésnek a jog és az irodalom, illetve a jog- és az irodalomtudomány területei között, hanem megformáltsága is elszakítja a jogi tanulmányírás – erősen németes – hazai hagyományaitól. Új területeket és odavezető új utakat keres a szerző – és ez talán nem is volt akkora baj a kétezres évek a korábbi hagyományokba egyszer és visszavonhatatlanul besimulni látszó magyar jogelméletében.

4. Rekontextualizáció

Másrészt, még ha – remélhetőleg – valóban lesznek olyan idők, amikorra többek között *A fűtő* mögött is láthatatlanná válik a „referencia”, semmi történelmi biztosíték nincs arra, hogy a kísérlet nem ismétlődik meg újra, akár itt, Kelet-Közép-Európában. Hisz másol, most is: *zajlik*; és soha nem tudhatjuk mi sem, ki fog még a fejünkre [*öncenzúra*].¹⁹

A „jog és irodalom” órák számomra legizgalmasabb része mindig az, amikor arról beszélgetünk a hallgatókkal, hogy egy elemzett mű mit mond nekik, miben látják ők a tanulságait. Ezt a rövid tanulmányt – mintha én is egy hozzászóló diák lennék Nagy Tamás képzeletbeli óráján – azzal szeretném zárni, hogy személyesen nekem mit jelent az *Arkangyal*, hogyan látom én a jelentőségét egy évtizeddel az első megjelenése után.

Azt gondolom, hogy ez a szöveg tökéletesen beleillik a jogi elidegenedéssel kapcsolatos kortárs diskurzusba,²⁰ különös tekintettel annak közép-európai leágazásaira.²¹ Jogásként nagyon nehéz, és kényelmetlen is, tudomásul venni, hogy az amúgy tökéletesnek szánt és dogmatikailag elképesztően kifinomult jogszabályok a kultúra és azt életre keltő emberi közösségek közvetítésével nyerik csak el valódi jelentésüket,²² és ez a „kulturálisan determinált” jelentés lesz majd az, ami az emberi cselekvéseket valahogy, eléggé kiszámíthatatlanul, befolyásolja. *A fűtő* elképesztően élesen mutat rá, hogy még ha az igazságérzetünk nem is veszett el, e belső hang érvényre juttatása emberi hiányosságaink – például kompetenciahiányok – és intézményi okokból – a környezet kifejezett ellenségessége – is jelentősen megnehezedik. Mindez még reménytelenebbé válik, hogy ha az igazságkeresés a számos létkorrupcióval átszótt Kádár-rendszer – *à la Kertész Imre*: „A számomra legmegfelelőbb öngyilkosság, úgy látszik, az élet”²³ vs „Eddig a hazugság volt itt az igazság, de ma már a hazugság sem igaz.”²⁴ – keretei között próbál utat találni egy jogtalannak vélt sérelem orvoslásához. Kolhász Mihály tapasztalata, bár vannak korfüggő rétegei, mégis általánosítható tapasztalat, és

¹⁹ Uo. 40.

²⁰ Áttekintésként lásd: MARC Hertogh: *Nobody's Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life* (London: Palgrave 2018).

²¹ Vö. SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban* (Budapest: KJK 1986) különösen: 273–312.

²² Vö. Marina KURKCHIJAN: „The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies” in Denis J. GALLIGAN–Marina KURKCHIJAN (eds.): *Law and Informal Practices. The Post-Communist Experience* (Oxford: Oxford University Press 2003) 25.

²³ KERTÉSZ Imre: *Gályanapló* (Budapest: Magvető 2005) 38.

²⁴ Uo. 189.

mindez plasztikusan teszi érhetővé, hogyan és miért idegenedik el az „átlagember” a jog jelenségétől. Ilyen értelemben az irodalom itt láthatóvá teszi azt az emberi drámát – ha mégoly kisszerű is, mint *A fűtő* szereplője esetében –, mely döntő hatással van a joggal kapcsolatos cinikus és távolságtartó attitűdök kialakulására.

Könnyű lenne „ezt az egészet” a szocializmusra és a Kádár-rendszerre kenni, és boldogan fellélegezni 1989 után. De sajnos ezt nem tehetjük, és ez ad újra aktualitást *A fűtő*nek és Nagy Tamás elemzésének. Korábbi kutatásunk alapján meg kellett állapítanunk, hogy a jogi elidegenedés továbbra is markáns eleme a magyar lakosság jogtudatának,²⁵ ami arra utal, hogy jelentős változás, az ún. „jogállami forradalom” ellenére sem történt ezen a téren. Ha pedig ez így van, akkor annak empatikus megértése, hogy miért és hogyan alakulhat ki ez az attitűd, továbbra is kiemelkedően fontos feladat marad. Ez pedig újra és újra is aktuálissá teszi Nagy Tamás Hajnóczy elemzését, és azt is mutatja, hogy minden korszecifikussága ellenére is találhatóunk valami „általánost”²⁶ a Hajnóczy által teremtett karakter hányattatásai és bosszantó kisstílúsége mögött.

A szöveg másik fontos „eleme” számomra a nyelvisége. Elvonatkoztatva attól, hogy szerzője minden bizonnyal generációnk egyik legjobb stílusú alkotója volt – *volt, volt, volt*, visszhangzik a fejemben, borzasztó ezt leírni... – nem nehéz észrevenni egy másik tanulságot. Ha mást és többet akarunk mondani, márpedig ez szerintem alapvető elvárás a kutatómunkával szemben, akkor el kell azt fogadni, hogy nem elég pusztán tartalmi kérdésekkel foglalkozni. Ellenkezőleg, „a nyelvünket” is meg kell változtatni, át kell formálni; pontosan úgy, ahogy azt Nagy Tamás is tette ebben a tanulmányban. A tudományos szempontból határterületeken elhelyezkedő kérdéseknél, mint amilyen a „jog és irodalom” is, gyakran kerülhetünk szemben azzal a fojtogató érzéssel, hogy az „igazán fontos dolgok” nagyon nehezen – és most szándékosan eufemisztikusan fogalmaztam – mondhatóak el a jogtudomány hagyományos hazai nyelvén. Ezt érezhette Nagy Tamás is, amikor e tanulmányában gyakorlatilag az összes, a jogtudományban bevetett, a tudományos írás kereteit kijelölő szabályt áttöri, vagy legalábbis megfricskázza. Példáját érdemes lehet követni, amennyire képességeinkből telik, hiszen a stílusbeli útkeresés a gondolkodásunkat is képes lehet komolyan stimulálni.

Összegezve, úgy gondolom, hogy az *Arkangyal* meg tudta azt mutatni, hogy a jogtudomány – gyakran szűkre szabott – keretei közül is meg lehet próbálni úgy kitérni, hogy nem veszítjük el a kapcsolatot a tudományosság általános mércéivel. E kísérletben az irodalom és az irodalomtudomány szerepe letagadhatatlan, e két tudásterület beemelése a munkába és ezzel párhuzamosan egy „új” stílus megkomponálása lehetővé tette, hogy a szerző eddig nem ismert, felfedezetlen területeket járjon be – ez a *jog és irodalom*. E törekvés az ismeretlen területek felé, ez az erős felfedezői hajlam pedig szerintem egyértelműen az avantgárd hagyományához kapcsolja az *Arkangyalt*. Noha szentségtörésnek tűnik a tudomány diplomában kiejteni az avantgárd kifejezést – hiszen természeténél fogva ellentétes a tudomány konvenciókon, logikán, igazolhatóságon és cáfolhatóságon alapuló gondolati struktúrájával az avantgárd irányzatai által

²⁵ Lásd részletesen: FEKETE Balázs – RÓBERT Péter: „Magyar jogi attitűdök tipizálása nemzetközi kontextusban” *Állam- és Jogtudomány* 2017/3, 3–16.

²⁶ NAGY (2. j.) 40.

képviselt, konvenciók meghaladására törekvő, egyes esetekben egyenesen gunyoros szellemiség –, mégis, ha elfogadjuk, hogy

[a]z avantgárd mozgalmak és irányzatok azonban felfedezni és felfedezettek lehetőségével ismerkedni, nemcsak szórakozni és szórakoztatni akartak és akarnak. Ügyük és szándékuk a tevékeny bekapcsolódás, nem a kikapcsolódás volt és maradt.²⁷

... akkor lehetetlen nem észrevenni a hasonló szándékot Nagy Tamás *Arkangyalában*. Az *Arkangyal* új utakat keres – két szó: jog és irodalom –, konvenciókat megkérdőjelező stílusban íródik, és mindenekelőtt hatni próbál jogászokra és irodalmárookra. Azaz egy igazi avantgárd szellemiségű alkotás a jogtudomány világában.

²⁷ ANDRÁS Sándor: „Az avantgádról II” *Korunk* 2020/2, 12.

Franci, Tomi és a selyembivaly

H. SZILÁGYI ISTVÁN

In memoriam Nagy Tamás

Bocsáss meg, ha zavarlak.
mintha még ott
elfogadnának efféle indokot...
De oly kevés ember maradt,
akinek telefonját
bosszús-aggódva várnám:
ilyen selyembivaly még egy már nem akad rám
(PETRI György: *In memoriam Hajnóczy Péter*)¹

1. Szeged kétszer

Utoljára múlt év márciusában találkoztam Nagy Tamással Szegeden egy tudományos diákköri előadás² után. Az előadásra nem jött be, mert órája volt, de utána találkoztunk, és elmentünk egy közeli kávézóba beszélgetni. Jól volt. Sokkal jobban, mint legutóbbi találkozásunkkor, Falusi Márton doktori védésén Pécsen, vagy az azt megelőző egy-két évben bármikor. Nyugodt és konszolidált – mintha csak természetes bennszülöttje lenne a menő, belvárosi Kárász utcának.

Ekkor beszélt nekem először rejtélyes betegségéről, amiről én persze már tudtam egy ideje a szakmai berkekben kerengő hírekből. Megromlott a látása, s az orvosok nem találtak semmilyen szervi elváltozást, és a javasolt gyógymódok – vitaminok, spéci szemüveg stb. – mit sem használtak. A legaggasztóbb számára az volt, hogy alig tudott olvasni: a betűk beleolvadtak a fehér háttérbe...

Egy hónappal később, ismét Szegeden, egy országos doktorandusz konferencián vettem részt, és az előadást³ követő beszélgetés során kaptam azt a kérdést Fekete Ba-

¹ <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PETRI/petri00001a/petri00219/petri00219.html>

² H. SZILÁGYI István: „Jogászok és vámpírok. Adalékok a jogi kultúra fogalmához.” Előadás az SZTE ÁJK Jogbölcseleti és Jogszociológiai Tanszék TDK-ülésén. Szeged, 2018. március 21.

³ H. SZILÁGYI István: „A jogi történetek szerepe a jogi kultúra tanulmányozásában.” *Jog és kultúra*. Országos doktori konferencia az SZTE ÁJK Doktori Iskolájának szervezésében. Szeged, 2018. április 20.

lázstól, ami éppen az alábbi eszmefuttatás egyik mozgatójává vált: az abszurd esztétikáját vizsgálva, vajon mi a különbség Albert Camus és Franz Kafka szemlélete között?

2. Franci

Kiindulópontot keresve e kérdés megválaszolásakor természetesen a hazai „jog és irodalom” kutatások közismerten legjelentősebb „kafkalógusa”, Nagy Tamás elemzéséhez fordulhatunk, aki Kafka műveinek három olvasatát ismerteti.⁴ Ezek közül kettő szorosan összefügg, egyazon polémiába – a Posner-vitába⁵ – ágyazódik, míg a harmadik csak lazán kapcsolódik e kontextushoz. Robin West vitaindító tézise,⁶ hogy a liberális gazdaságtan és mikro-ökonómia mögött álló emberkép – a *homo economicus* – túlságosan leegyszerűsítő. Ezért a szabadpiacot, valamint a liberális jogrendet erkölcsileg igazoló szabad választáson alapuló önkéntes beleegyezés természetét túl könnyedén azonosítja az érdekek racionális mérlegelésén alapuló haszon-maximalizálásra törekvés motívumával. West arra használja Kafka elbeszéléseit, hogy megvilágítsa: adott esetben a beleegyezés a „behódolás szabadságából” fakad, amely azonban mind erkölcsileg, mind pedig anyagi értelemben önpusztító eredményre vezet.

Posner célja ellenben nem egyszerűen West Kafka olvasatának megcáfolása, hanem a művek – s velük együtt általában az irodalom – jogi relevanciájának megkérdőjelezése. Ennek érdekében Posner főként azt hangsúlyozza, hogy a kafkai emberkép és életérzés egyszerűen a szerző neurózisának és személyes történeti helyzetének kivételése, melyeknek semmi közük sincs a modern amerikai élethez,⁷ s *A per* is csupán „egy beteges kafkai vicc”.⁸

A harmadik értelmezés Theodor Ziolkowski nevéhez fűződik,⁹ akit Posner egy lábjegyzet erejéig említ, de valójában figyelmen kívül hagy. Ez nem is csoda, hiszen Ziolkowski – szemben Westtel és Posnerrel, akik inkább Kafka novelláit elemzik, mint például *A fegyencgyarmatot*, *Az ítéletet* vagy *Az éhezőművészt* – *A per* elemzésére

⁴ A gondolatmenet következő része szerepel a jogi történetmesélés és a jogszociológia kapcsolatáról szóló korábbi tanulmányomban, amely történetesen egy hazai jogtudat-kutatási projekt keretében (NKFIH 105552, *A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés*) 2016-ban felvett fókuszcsoportos interjúk elemzésén alapul. Vö. H. SZILÁGYI István: „Kínos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2018) 213–217.

⁵ Az évekig tartó és személyeskedésektől sem mentes vita bizonyos fordulatainak bemutatására lásd NAGY Tamás: „Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban” in NAGY Tamás: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról* (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor 2010) 85–123; NAGY Tamás: „A Samsa-affér avagy egy leleplezés története” *uo.* 163–182; FALUSI Márton: „Virágvasárnapi zsákbánfutás: jog, irodalom és politikai filozófia napjainkban” *Hitel* 2007, 79–95; H. SZILÁGYI István: *Jog – irodalom* (Szeged: SZTE JAK Összehasonlító Jogtudomány Intézet 2010) 118–120.

⁶ Vö. Robin WEST: Authority, Autonomy and Choice. The Role of Consent in the Moral and Political Visions of Franz Kafka and Richard Posner. *Harvard Law Review* 1985, 385–428.

⁷ Vö. Richard POSNER: *Law and Literature. A Misunderstood Relation* (Cambridge: Harvard University Press 1988) 199.

⁸ *Uo.* 135.

⁹ Lásd Theodor ZIOLKOWSKI: „Franz Kafka: The Trial” in Theodor ZIOLKOWSKI: *Dimensions of the Modern Novels: German Texts and European Contexts* (Princeton NJ: Princeton University Press 1967) 37–67; Theodor ZIOLKOWSKI: *The Mirror of Justice: Literary Reflections of Legal Crisis* (Princeton NJ: Princeton University Press 1997).

összpontosít, és azt tárja fel, hogy a regény olvasható a korabeli osztrák büntetőjog reformja körül kialakult szakmai viták összefüggésében, melyekben maga Kafka is érdekelt résztvevő volt. Egész pontosan a fennálló büntetőjogi rezsim abszurd burleszkbe hajló szatirikus ábrázolásaként. Ez az aspektusa a szövegnek pedig teljesen nyilvánvaló volt a kortársak számára, miként ezt Nagy Tamás is hangsúlyozza, felidézve azt az életrajzi anekdotát, „[...] mely szerint, amikor Kafka baráti társaságban – melynek tagjai között nem egy jogász is volt, többek között Max Brod például – először felolvasta a regény első fejezetét, időről időre abba kellett hagynia az olvasást, mert a nevetés miatt nem tudta folytatni.”¹⁰

Az ismertetett három különböző és egymásnak részben ellentmondó olvasat mind-egyikében vannak megfontolásra érdemes elemek. Alighanem igaza van Westnek abban, hogy a Kafka által megragadott „alávetés szabadsága” valóságos lelki tényező, amely igenis érintheti a jog működését. Ziolkowski pedig jól rávilágít arra, hogy a karkai életérzésnek ettől az elvont, lélektani mozzanathoz még sokkal közelebbi kapcsolódása van a jogélet valóságához. Azonban nem szabad elvetnünk Posner első pillantásra felszínesebb látszó meglátását sem: lehet, hogy az egész karkai „beteges viccelődés” valamiképpen tényleg a hely és a kor szelleméhez kapcsolódik, amivel nyilván Ziolkowski is egyetértene: nem amerikai és nem sok köze van a múlt század végének posztmodern (vagy, Nagy Tamás trükkjével élve: posztindusztriális, posztmaterialis, post mortem [a nemkívánt jelző törlendő]) életérzéséhez. Ahhoz azonban, hogy mélyebbre ássunk, itt elkerülhetetlenül meg kell vizsgálnunk Kafka „beteges viccelődésnek” természetét, vagyis azt az esztétikai programot, amire az egész életmű épül. Ezt pedig leginkább az „abszurd” kategóriájával írhatjuk le.

Ha az abszurd esztétikai hatásmechanizmusára vagyunk kíváncsiak, elég, ha Kafka *Az átváltozás* című novellájára gondolunk példaként. Természetesen képtelenség, hogy valaki arra ébredjen egy reggel, hogy bogárrá változott. De mintha ez a képtelenség – az olvasót kivéve – a történet szereplői közül senkit sem zavarna, beleértve a történet főszereplőjét. Az abszurd azonban nem csupán az értelmi szférában feszülő ellentmondás hatására épít, hiszen akkor az csupán annyi izgalmat keltene az olvasóban, mint egy frappáns megfogalmazott logikai csapda¹¹ vagy paradoxon: mi van, ha az ellenállhatatlan erő leküzdhetetlen akadályba ütközik? Az abszurd ellentmondásos érzelmeket is kivált: *Az átváltozás* esetében az olvasó az empátia, a részvét, a szájalom, másfelől az undor, a megvetés és az elutasítás érzelmei között hánykódik. Az esztétikai hatás középpontjában valójában a tehetetlenség érzésének kiváltása áll. A leírt történetet nem tudjuk megérteni, s érzelmileg sem tudunk azonosulni a történet szereplőivel, sem pedig elutasítani őket. Amit az olvasó átél, az éppen ennek a tehetetlenségnek az érzése. Nagyon pontosan ragadja meg ezt Páskándi Géza egyik elemzésében, amikor arról ír, hogy az abszurd irodalom hőseiben „[...] a szituációval szemben fegyvertelenül álló, választani, dönteni nem tudó emberek állnak előttünk.”¹²

A tehetetlenség érzése pedig már csak egy lépésre van az „alávetés szabadságától”, az erkölcsi és fizikai megsemmisülésbe való belenyugvástól. Miként ezt Páskándi egy

¹⁰ NAGY (5. j.) 114.

¹¹ Mint a 22-es csapdája Joseph Hellernél.

¹² PÁSKÁNDI Géza: „Gondolatok az abszurd fogalmáról” *Korunk* 1967/6, 834–839.

másik írása végén találóan megfogalmazza:

Abszurd tehát az ember számára az, ami véletlenszerűségében hordozza a maga szükségszerűségét: véletlenszerűségében törvény és szükségszerű. Az olyan „véletlen”, amely magát a szükségszerűségek Pantheonjába csempészte, hogy ott igazi istenségként mutassa önmagát. Az abszurd jelenség lényege: a felfogásunkban szükségszerűnek, törvényszerűnek álcázott véletlen. Ezért az abszurdum prototípusa és forrása: a halál.¹³

Elég egy pillantást vetnünk az irodalomtörténetre, hogy belássuk, Posznernek igaz van abban, hogy a „beteges viccelődés” és az „alávetés szabadsága” valóban nem amerikai találmány. Az abszurd szülőföldje és legfőbb tenyészhelye ugyanis Közép-Európa. Kafka és az őt követő írónemzedékek kiemelkedő alakjai – Rózewicz, Mrožek, Hrabal, Okudzsava – „[E]zért kacérkodnak az *abszurdal*, ennek a régióknak viszonyait úgy láttatják, mint élő képtelenséget: végül is itt is emberek élnek, születnek, szeretnek, meghalnak, csak mintha egy elvarázsolt kert lenne, minden a feje tetején áll, és ezt alig veszik észre, akik benne laknak.”¹⁴

Korábbi eszme-futtásaim e pontján arra a problémára összpontosítottam figyelmeimet, hogy vajon hogyan alakult ki ez a *genius loci* régióinkban, vagyis, hogy hogyan hatolt be társadalmi életünkbe az abszurd esztétikája. A válaszadás egyik lehetséges irányát a „szerzői pozíciók” – tehát Kafka és napjaink hétköznapi jogi történeteinek elbeszélői (esetünkben a fent említett fókuszcsoporthoz tartozók)¹⁵ poétikai helyzetének – összevetésében láttam.

Ehhez érdemes először szemügyre vennünk a karkai elbeszélések születési körülményeit, vagyis egy pillantást vetnünk a szerző társadalmi pozíciójára. Kafka középosztálybeli család sarjaként jogot tanult, és tanulmányai befejezését követően élete végéig jogászként dolgozott. Mérsékeltlen radikális – antiklerikális, pacifista – politikai nézeteket vallott, és, igen, voltak problémái a másik nemmel való kapcsolatában (kinek nincsenek?). Miután tüdőbajot diagnosztizáltak nála, komolyan vette betegségét, és igyekezett több időt tölteni jó levegőn. Mindent összevetve, normális „polgári” életet élt – leszámítva, hogy éjszakánként megszállottan írt. A kortársak számára azonban az, hogy ki, mit csinál éjszakai magányában, nem tartozott a normalitás megítélésének kritériumai közé.

Miért érdekes ez? Mert nyilvánvaló, hogy – dacára a politikai és nemi identitásának bizonytalanságából adódó feszültségeknek, s lelki érzékenységének – Kafkának jelentős művészi kreativitásra volt szüksége történeti megírásához. Ezzel szemben a mi mai, hétköznapi jogi történeteink elbeszélői saját elbeszéléseik főszereplői. Interjúalanyaink „kínos történetei” nem a képzelet szüleményei, hanem a hétköznapi életük csetlés-botlásainak nagyon is valóságos – bár nyilván sok vonatkozásban „stilizált” – beszámolóit. Ami tehát Kafkánál még artisztikus fikció, „beteges viccelődés” volt, az nálunk a „kőkemény” valóság. Ebből viszont az a kellemetlen következtetés adódik,

¹³ PÁSKÁNDI Géza: „Az »abszurd jelenség« és a halál” *Korunk* 1969/2, 171.

¹⁴ ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában* (Budapest: T-Twins – Lukács Archívum 1992) 224. Kiemelés az eredetiben.

¹⁵ Lásd 4. j.

hogy Kafka abszurd rémálmai az elmúlt száz esztendő folyamán lassanként valósággá váltak.

Visszatérve a Fekete Balázs által felvetett kérdésre: én akkor és ott, Szegeden, kapásból azt a választ adtam, hogy az abszurd karkai esztétikája és Camus felfogása közötti különbség lényege, hogy míg a karkai abszurd az önfeladás és az önfelszámolás esztétikája, addig Camus esetében az abszurd háttérben kirajzolódó érzelmi, etikai irányultság a lázadás.¹⁶ E heurisztikus tézis – további elemzések hiányában – talán intellektuálisan elég kockázatos ahhoz, hogy későbbi eszmecserék alapjává váljék, a jelen gondolatmenetünk szempontjából azonban elégséges, hogy felfeszítse annak szemléleti horizontját.

3. Birkózás a selyembivallyal

Nagy Tamás egy évtizeden keresztül foglalkozott Hajnóczy Péter írásainak jogi szempontú értelmezésével,¹⁷ s nagyjából ezzel egyidőben – a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Hajnóczy Hagyatékgondozó Műhely tagjaként – az életmű irodalmi (újra)befogadásán munkálkodott. Miközben közelebről-távolabbról figyeltem életeseményeit, egyre erősödött bennem az az érzés, hogy a Hajnóczy szellemével való foglalatoskodás valamiféle fátummá kezd válni számára. Egyre inkább egyfajta szellemi küzdelemmé, amiben ő lassacskán alulmaradt.

Ez az intuíción nyert megerősítést, amikor 2017 tavaszán lelkesen a kezembe nyomta a Hajnóczy emlékére készülő kisjátékfilm forgatókönyvének tervét.¹⁸ Első olvasásra Alain Robbe-Grillet *Tavalý Marienbadban* című filmjét és az általa képviselt „fenomenológiai” stílust idézte fel számomra. Vagyis az elbeszélő, szemlélő alanyának a tárgyilagosság és kivüállás szemléletében való feloldására irányuló radikális törekvést. Csakhogy ebben – egy csavarral – valójában Hajnóczy karkai géniuszával való teljes azonosulásra ismertem rá. Az az érzésem támadt, hogy Tamás annyira eggyé vált

¹⁶ Elég, ha Meursault, a lázadó jellegzetes alakjára gondolunk, aki nem érzett szégyent a társadalmi konvenciók megszegésekor, sem büntudatot az általa elkövetett gyilkosság miatt, sem halálfélelmet kivégzése előtt. „Mintha ez a dühkitörés, ezen a jelekkel és csillagokkal terhes éjszakán, minden rossztól, minden reménytől megszabadított volna; érzetem, testestül-lelkestül átadom magam a világ gyöngéd közönyének. Azzal, hogy átérzem, mennyire hasonlít rám ez a majdhogynem testvéries világ, hirtelen megvilágosodott bennem, milyen boldog is voltam, és vagyok még most is. és hogy végül elmondhassam, minden bevégeztetett, és hogy mégse legyek egyedül, már csak egy dolgot szerettem volna, hogy jó sokan jöjjenek a kivégzéseimre, és hogy láthassam, hogyan torzítja el az üvöltő arcokat a gyűlölet.” ALBERT CAMUS: *Az idegen* [ford. ADÁM PÉTER – KISS KORNÉLIA] (Budapest: Európa 2016) 162–163.

¹⁷ A témában az első tanulmánya: NAGY TAMÁS: „Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésének egy lehetséges olvasata” in FEKETE BALÁZS – H. SZILÁGYI ISTVÁN – KÖNCSÖL MIKLÓS (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 9–41.

¹⁸ A kézirat nyomtatott verzióját – melyet néhány megjegyzéssel láttam el – pár hónappal később személyesen adtam vissza Nagy Tamásnak, aki akkor már lemondóan nyilatkozott a vállalkozásról. Úgy látta, hogy semmi nem lesz a filmből. 2018 őszén, mikor Nagy Tamás haláláról értesültem, megpróbáltam előkeresni a szöveg elektronikus változatát, de azt talán eredetileg sem küldte el nekem, vagy magam töröltem, miután értesültem arról, hogy a film terve kútba esni látszik. Ezért megkönnyebbültem, mikor a szöveget mégiscsak felleltem Nagy Tamás utolsó kötetében.

Hajnóczy szellemével, hogy mintha már nem is az ő, hanem maga Hajnóczy szemével látnánk Hajnóczyt. Tamás pedig szép csendben „kitűnt a képből”.

A4-es papírt vesz elő, befűzi a gépbe. Nézi. Egy pillanatra elmosolyodik, a cigarettát a hamutartóba teszi. Aztán egy ujjal, lassan, nagybetűkkel a papírra gépeli: SZAR. Rövid ideig nézi, majd megdörzsöli a szemét, kitekeri a lapot a gépből, megfordítja, és az üres oldalával felfelé újra befűzi a gépbe.

A kép teljesen kifehéredik, teljes fehérség.

VÉGE.¹⁹

4. Menekülés a vakságba

A Nagy Tamás halálát követő hetek tépelődései során – hiszen mindnyájunkat, barátokat, kollégákat megrázott és töprengésre késztetett váratlan és idő előtti távozása – természetesen felidéződött bennem az utolsó, szegedi találkozásunk emléke. Ekkor fogalmazódott meg bennem a gondolat, hogy az a bizonyos rejtélyes szembetegsége, melynek fizikai okát sehoggy sem találták az orvosok, talán valami lelki reakció következménye lehetett. Talán ösztönösen és öntudatlanul is menekülni akart Hajnóczy nyomasztó szellemével való viaskodástól.

Amennyiben azonban e homályos megérzésnek csupán szemernyi igazságtartalma van, akkor egy általánosabb következtetésre juthatunk. Amikor a társadalmi életünk és az irodalom közötti bonyolult kölcsönhatást vizsgáljuk, akkor nem szabad alábecsülni az irodalom – és egyáltalán a történeteink (akár a hétköznapi történeteink) – életünkre gyakorolt hatásának erejét. Hiszen éppen közös történeteink segítségével vagyunk képesek átlépni a képzelet és a valóság határát: az álomból valóságot teremteni (esetünkben egy meglehetősen ijesztő és kellemetlen valóságot), a valóságot pedig fiktív-vé változtatni.²⁰ Mi több, elbeszéléseink függetlenné válhatnak tőlünk, s képesek arra, hogy akarattunk ellenére utaztassanak bennünket a rémálmodokból a rémes valóságba és vissza. Ezzel a tézissel pedig alighanem Nagy Tamás is egyetértene, aki halálosan komolyan vette az irodalmat.

¹⁹ NAGY Tamás: „A mi hatalmunk (kisjátékfilm – 2018)” in NAGY Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai* (Budapest: Gondolat 2018) 240.

²⁰ A képzelet és a valóság éles elválasztása természetesen a modernitás sajátja. A modernitás, amely a múlt század világégesei közepette kiszenvedett. Azt, hogy a képzeletből valóság lehet, még a modernitás sem tagadta. Az viszont, hogy a valóság kitalálttá válhat – pontosabban mi magunk találjuk ki azt folyamatosan –, csak a modernitást követően vált világozá.

A szocialista törvényesség kultúrája a Hajnóczy–Nagy-féle jogi néprajz tükrében

MATYASOVSKY-NÉMETH MÁRTON

Járnak a vonatok: Poznan, Prága, Pest.
Az enyém mindebből csak
a büfékocsik asztalait díszítő virágok illata.
Elmehetnék, mégis maradok, mert
én tudni akarom végre, milyen a hangja
egy megpattanó gerincnek.

Tiszteletlen és felelősségteljes
akarna lenni minden, amit mondok.
És gúnyolódnak bölcs hatalmasok,
mert elegendem van az eleganciából.
Egy régi-régi beszédet idézek,
a fiú mára zavart öregember.

Korszakká szervezte az életünket,
nem tartozom semmiért köszönettel.

(FEHÉR Renátó: *Ká-európai ismerős*)

Útbaigazítás

Első olvasásra talán szokatlannak tűnhet a fenti címadás, ugyanis ilyen elnevezésű kutatópárossal nem találkozhatunk egyetlen szociológiai vagy jogszociológiai tankönyvben sem. Néhányan még egyenesen örültségnek is találhatják, hiszen Hajnóczy Péter 1981-ben elhunyt, így az akkor tízéves Nagy Tamásnak lehetősége sem lett volna közös tudományos munkát végezni az íróval. Mégis azt gondolom, hogy Tamás Hajnóczy Péter műveinek újraértelmezésével az 1970-es évek jogi kultúrájának és (anti)hagyományának a korszak jogtudományában sosem kutatott leírását pótolja. Így már jobban érthető a kutatópáros elnevezés is, hiszen a tagok közötti munkamegosztást is láthatunk: Hajnóczy terepmunkásként, adatrögzítőként és előértelmezőként

működik közre Nagy tudományos munkájában, amely a szociográfiákban ott szunnyadó jogszociológiát, jogi etnografiát éleszti fel a szövegekhez fűzött kommentárjaival.

A példakép és a hivatalnok találkozása (sajnos csak szövegekben)

E tanulmány előzményeként bemutatott előadásom a Tamás – ha szabad így szólítanom – emlékére rendezett kolozsvári VII. Jog és irodalom szimpóziumon hangzott el, ezért a tanulmány első részében Tamás szövegeivel való első találkozásom emlékeit elevenítem fel néhány sorban. Ezt követően a Tamás szövegeiben hipertextusként¹ megbújó tudományelméleti és módszertani kiindulópontokat tárom fel.² A tanulmány utolsó részében pedig a Hajnóczy–Nagy-féle jogi néprajz legfontosabb vonásait vázoló, különös figyelmet fordítva a forráshasználatra, az elemzés tárgyára, módszertanára, emellett a korszak tudományos fősodrával, mindenekelőtt a Kulcsár Kálmán és Sajó András nevével fémjelzett magyar jogszociológiával való kapcsolatára térek ki.

A legutóbbi „jog és irodalom” szimpózium idején friss diplomás jogászként tartottam előadást³ Bertók László *Priusz* c. könyvéről⁴ és a narratív jogtudományról. Akkor olvastam először Nagy Tamás *Josef K. nyomában* c. könyvét,⁵ melyben sokat ír a jogászok által teremtett különböző narratívákról, a jogi szövegekben található száz meg száz élettörténetről.

Az elmúlt két év alatt jogelméleti kutatásaim mellett félállású jogi előadóként közel ezer hosszabb-rövidebb határozatot és végzést gépeltem be. Ezer határozat, ezer ember (a jogszabály szerint ők: „ügyfelek”), ezer élettörténet. Kezdként még minden kérelemben előadott történeten hosszan rágódtam: volt, ami elszomorított, volt, ami felhábortott, és volt olyan is, amin nevettem.

Azóta eltelt két év és nemcsak a jogelméleti tudásom bővült, hanem a jogász szakma apróbb fogásaiban is jártasságot szereztem. A szakmai jártasság egyben azt is jelenti, hogy már egy-egy kérelem első pár sorából kiolvasom, hogy ki, milyen ügyben fellebbezett és milyen döntésre számíthatok az „ügyfél” ügyében. Elkezdtem tehát szakmányban dolgozni, megfelelően a weberi formális-rationális jogász modelljének: a gép felül befogadja a kérelmeket, majd némi várakozás után alul átvehető az elkészült határozat. Hasonló érzéssel ültem és ülök be mindennap hivatalomba, mint Konrád György *A látogató* c. szociografikus regényének hőse: „[a]z ügyiratcsomó kérelemmel, panasszal, bejelentéssel kezdődik, idézéssel, jegyzőkönyvvel, kivizsgálással folytató-

¹ Lásd bővebben: Gérard GENETTE: „Transztextualitás” *Helikon* 1996/I–II, 82–90.

² Tamás a jogi és irodalmi szövegek intertextuális vizsgálatát saját kutatásai alapvető programjaként határozta meg. „[...] a jog és az irodalom tudományai közötti viszonyos kapcsolatteremtésnek korántsem csak az erre alkalmat adó irodalmi művek referenciális olvasatainak a részleges rehabilitálása jelenti az útját. A kortárs irodalomfelfogások – legalábbis egyelőre – uralkodó trendjeivel könnyebben összhangba hozhatónak tűnnek azok a vizsgálódások, amelyek a szövegköziség (intertextualitás) ösvényein indulnak el, tehát elsődleges feladatuknak az egymásra ható jogi és irodalmi szövegek összefüggésrendszereinek és ezek specifikus formáinak a feltérképezését jelentik.” NAGY Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai. Jog, irodalom, intertextualitás Hajnóczy Péter műveiben* (Budapest: Gondolat 2018) 31.

³ MATYASOVSKY-NÉMETH Márton: „Személyes történelem és jog Bertók László Priusz c. munkájában” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat* (Budapest: MTA TK JTI 2018).

⁴ BERTÓK László: *Priusz* (Budapest: Magvető2016).

⁵ NAGY Tamás: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról* (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor 2010).

dik, majd határozottan lendül célja felé, s jogerősítve rátalál. Útját tetszetősen kimérik a vonatkozó rendszabályok, merészen fölébe magasodik az őt létrehívó, alantas sérelemnek, s éli a maga eljárásjogi finomságoktól szellemes életét.”⁶

Akad természetesen néha-néha olyan ügy, amely a szokásostól nagyban eltér: meg-
ráz, felbosszant és hetekig gondolkodom rajta. Azonban a könnyebb és nehezebb ügyek is élettörténetekből, narratívákból egyre inkább jogi ügyekké váltak. Történetek helyett tehát sokszor már csupán a tényállásra alkalmazható jogszabályt látom és az ügygel töltendő időt mérem fel. Érzéseim Konrád látogatójéhez hasonlóak: „[n]éha azonban olyanféle szánalmat érzek egyik-másik irattárba menesztett aktám iránt, amelyet tragédiászterző érezhet akarnok hőséneke bukásakor, hisz fölruházta mindennel – a dolgok hibás rendjébe avatkozó, erkölcsös szándékkal, tiszta indítékokkal, metsző szólammal, az élet apróságait is lényegessé hevítő szenvedéllyel –, s mégis előre látta: buknia kell. Ha belehasítanak, talán sikerül megzavarniuk az emberi gyöngeségek tenyésztését, de mint eleven hús az idegen anyagot, a mindennapi élet kigennyjezi magából a türelmetlen rendszabályokat, a megvesztegetően feszes indokolásokat, mindent, amiben szigorú és elhatárolt következetesség van, majd ravaszul, lágyan, soha nem várt módon elrendezi a maga dolgait. Szánandó, cudar s néha kissé nevetséges aktáim sorsa.”⁷

Amikor a konferencia szervezői felvetették, hogy beszélnem kellene Tamásról, nyomban levettem a polcra a *Josef K nyomában* és újraolvastam a két éve már olvasott művet. Azon kívül, hogy ismét jólesett Tamás a jogtudományban ritka, esztétikai élvezetet okozó sorait olvasni, megdöbbentem: az elmúlt két év során a kérelmek halmainak elfogyasztása közben jogász lettem. Szakmát kaptam a kezembe, viszont a szakmai jártassággal együtt nagy mértékben csökkent a jogi történetek iránti érzékenységem. Amit jogász munkáim címen művelek, abból sokszor kifelejttem a legfontosabbat, hogy a beadvány mögött ott van egy ember az egész élettörténetével és most megosztja velem az életét. Jó, hogy ezt Tamás most újra eszembe juttatta, igyekszem a következő elfásulásig eszembe véteni a *Josef K nyomában* leírtakat.

Mese a jogi történetmesélésről

Ahhoz, hogy a fásultsággal szembeni védekezés jobban sikerüljön, Tamás talán egyik legkedvesebb témáját választottam előadásom és e tanulmány tárgyának, amely mindig emlékeztethet arra, hogy az előttem fekvő akták nem csupán elintézendő feladatokat takarnak, hanem ott van bennük egy ember egész személyes sora, annak minden örömeivel és keserűségével. Ebben segítséget nyújthat a narratív jogtudomány, vagy jogi történetmesélés irányzata, melynek hazai meghonosítását nagyrészt Tamásnak köszönhetjük. A jogi történetmondás annak érdekében, hogy a jog mindennapi működését laikus szempontból bemutassa, a jog hagyományos szereplőinek hivatalos narratívái helyett, illetve mellett a nemjogász oldal képviselőinek narratíváit meséli el.⁸

Az 1970-es évek közepén az Egyesült Államokban megjelenő irányzathoz kezdet-

⁶ KONRÁD György: *A látogató* (Budapest: Magvető 2017) 15.

⁷ *Uo.* 15–16.

⁸ NAGY (5. j.) 126.

ben főként a „faji tudatosság jogelmélete”⁹ és a feminista kritikai jogelmélet képviselői tartoztak. A jogi történetek publikálásával arra szerették volna felhívni a formalista jogtudomány és a joggyakorlat figyelmét, hogy a jogi eljárásokban laikusként részt vevő színésbőrű és női szereplők a legtöbbször úgy érzik, nem érvényesíthették igazukat az igazságszolgáltatás szervei előtt, mely egy főként fehér, középkorú férfiak által teremtett vezérrratívva mentén működik.¹⁰

A *legal storytelling* irányzatának küldetése nemes cél, azonban a hazai szociokulturális kontextusban nehéz vele mit kezdeni, hacsak nem egy egzotikus eszmetörténeti pillanatként tekintünk rá. A narratív jogtudománnyal szemben megfogalmazott kortárs kritikák még annak veszélyére is rámutatnak, hogy a narratívák megkérdőjelezhetetlen piederesztálra emelése, a *rule of law* szubjektivizálása komoly veszélyeket rejthet a jogbiztonságra és a kiszámítható jogalkalmazásra.¹¹

Ugyanakkor úgy gondolom, hogy Tamás adaptációs kísérlete pontosan ezeket a kockázatokat semlegesítette az irányzat módszertanának átvételekor. Azzal, hogy alapvető tételként fogalmazta meg azt, hogy az amerikai jogelméletben felbukkant jogi történetmondást nem a jogi formalizmussal való szembefordulásként, hanem sokkal inkább egy olyan hagyományként kívánja bemutatni, melyben „a különböző történelmi korokban és megjelenési formájában a jog és a narratívák időtlen összefüggéseit hozza felszínre”.¹² Ez az elméleti nullpont az, mely megteremti a narratív jogtudomány mondhatni Nagy Tamás-i formáját, amely az amerikai kritikai jogi mozgalom forradalmi hevületével szemben sokkal inkább egy érzékeny, tudományos igényű módszertant kínál. Egy olyan módszertant, amely lázadás helyett megérteni kívánja a jog társadalmi valóságát, és amely a mindennapi jogi, jogászai nyelvben felsejlő profi és laikus narratívák felmutatásához nyújt segítséget.¹³

⁹ Uo. 144.

¹⁰ Uo. 144. Lásd még a feminizmus és a narrativizmus kapcsolatával összefüggésben a feminista jogi narrativizmus egyik fontos programadó dokumentumát: Kathryn ABRAMS: „Hearing the Call of Stories” *California Law Review* 1991/4, 971–1052; és az erről szóló tanulmányt: MOLNÁR András: „Feminizmus a jogban” in FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 181–185.

¹¹ NAGY (5. j.) 134–138. Nagy itt főként Richard POSNER: *Law and Literature: A Misunderstood Relation* (Cambridge, MA: Harvard 1988) könyvére támaszkodik, amely talán a legszisztematikusabb, legátfogóbb, legkonceptiózusabb kritika, amit a jogi narrativizmussal és a „jog és irodalom” irányzattal szemben intéztek.

¹² NAGY (5. j.) 14.

¹³ NAGY (2. j.) 29. *Akkor mi van? – rövid programbeszéd* c. fejezetben a saját megközelítésének, a „pedig lehetne másképp is” programjának alapját abban határozza meg, hogy a jog és irodalom akkor lehet „folytatásra alkalmas”, ha „[...] jog és beszélt történet, valamint jogászai és irodalmi tevékenység és gondolkodásmód összefüggéseire világítanak rá, általánosságban vagy egy konkrét történeti periódusban [...]”. Elméleti előzményként Theodore Ziolkowski munkásságát jelöli meg, akinek művei „sikeresen tartják egyszerre játékban a jog- és irodalomtörténet, a jog- és irodalomszociológia, valamint a jog- és irodalomelmélet szempontjait, ötvözve mindezt eszmetörténeti meglátásokkal [...]”.

Narratív fordulat a társadalomtudományokban

Fókuszban a mindennapok történelme: történeti antropológia

Az *amerikai jogelmélet interdiszciplináris fordulatának*¹⁴ produktumaként megszülető „jog és irodalom” narratív fordulata, a laikus történetek kutatása és tudományos bemutatásuk nem egyedülálló a társadalomtudományokban. Az amerikai jogtudományi diskurzusban megjelenő laikus elemek bemutatása a történeti antropológiai iskola módszertani célkitűzéseire hasonlítható.

Ez az 1970-es évektől megjelenő történettudományi irányzat ugyanis a nagy történelmi áramlatok, a kiemelkedő történeti alakok bemutatása helyett a kisemberek egyéni történeteit ismertette *mikroszkopikus és kvalitatív feltárás* útján.¹⁵ A történeti antropológia célja tehát a „cselekvő egyén döntéseinek és a kisebb közösségek viselkedésének megértése” volt annak érdekében, hogy feltárja milyen kulturális sajátosságokkal rendelkeztek a társadalom kisebb egységei az egyes történelmi korszakokban.¹⁶ A történeti antropológiai iskolához tartozó brit történész, Peter Burke szerint legfőbb jellemzője az, hogy 1. „tudatosan kvalitatív és egyedi esetekre koncentrálnak”; 2. „mikroszkopikusak és a kisközösségekre összpontosítanak”; 3. „a történeti antropológusok [...] Clifford Geertz »tömény leírását« követik, tehát egy adott társadalom interakcióit annak normáival és kategóriáival próbálják értelmezni”; 4. kutatásaik középpontjába a „mindennapok szimbolizmusának kutatását” állítják; 5. elmélet-történeti előzménynek nem Marxot és Weber-t, hanem többek között Durkheimet, Geertzet és Bourdieu-t tartják.¹⁷ A történeti antropológiai írások jellemző és hazánkban is széles körben ismertté vált művének tekinthető Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok* c. munkája. A mű egy XVI. században rendhagyó nézetei miatt inkvizíciós eljárás alá vont itáliai molnár, Menocchio világszemléletének meghatározó elemeit és annak forrásait igyekszik felkutatni az eljárás iratain keresztül.

A narratív elméletek megjelenése az 1970-es években tehát nem egyedülálló a jogelméletben, sőt, általános jelenségként tekinthetünk rá az időszak társadalomtudományában. Giovanni Levi olasz történész szerint a narratíva szerepének megerősödése a funkcionista társadalomelméletek által feltételezett optimista végkifejlet meghíúsulásának beismeréséhez köthető¹⁸ A hetvenes évek amerikai jogelméletében megjelenő jogi történetmondás, egybeesik a társadalomtudományokban megjelenő narratológiai irányzatok és a funkcionalizmust felváltó relativista pesszimizmus időszakával.

A narratív társadalomtudományi irányzatok azonban nem teljesen előzmény nélküliek, a történeti antropológia eszmetörténetét hazánkban elsőként feldolgozó történész, Klaniczay Gábor például Hans Naumannak a *lesüllyedt kultúrjavokról* alkotott elméletét és Bahtyin irodalomelméletét nevezi meg az irányzatok előfutárainak.¹⁹ Neu-

¹⁴ Uo. 24.

¹⁵ SEBŐK Marcell: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok* (Budapest: Replika Kör 2000) 8.

¹⁶ Uo. 8–9.

¹⁷ Peter BURKE: „Mi a történeti antropológia?” in SEBŐK Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok* (Budapest: Replika Kör 2000) 17.

¹⁸ Giovanni LEVI: „Történelem és antropológia” in uo. 125.

¹⁹ KLANICZAY Gábor: *A civilizáció peremén* (Budapest: Magvető 1990) 91.

mann elmélete „a népi kultúra és az elit kultúra kapcsolataként fogalmazta újra a mentalitástörténet és a kultúrtörténet problémáit”.²⁰ Az elmélet az ún. népi kultúra és az elitkultúra kölcsönhatását úgy írta le, „hogyan ebben a mindkét kultúrszintet állandóan átalakító történeti folyamatban gyakran elmosódnak azok a hagyományos megkülönböztető kritériumok [...], melyekkel e kultúrszinteket meghatározni szokták”.²¹ Éppen ezért a néprajzi irányultságú történeti kutatások módszertanában a „két kulturális közeg közötti közvetítőkre, a köztes műfajokra került a hangsúly”.

A *lesüllyedt kultúrjvak* elméletének egyik kiemelkedő példaként Bahtyinnak a népi nevetéskultúrát rekonstruáló munkáját emeli ki, aki maga is jó példa arra, hogy irodalom- és társadalomelmélet, valamint etnográfia megférhetnek egymás mellett.²² Bahtyin a népi nevetéskultúra jellemzőinek részletezésével bemutatta, hogy létezik az elitkultúrával szemben megfogalmazott népi kultúra, mely önálló értékrenddel és világszemlélettel rendelkezik, s mint ilyen önálló elemzésre alkalmas.²³ Ugyan Bahtyin szerint a népi kultúra a XVI. század óta nagy mértékben visszaszorult, az elitkultúra eredményes aknamunkájának eredményeképpen, ugyanakkor az antropológia és az etnográfia tudományának köszönhetően a népi kultúra e diszciplínák önértékkel rendelkező vizsgálati tárgyává vált.²⁴

Clifford Geertz antropológiája: bennszülöttet kutatóból bennszülött kutató

A narrációkutatás és az antropológiai módszertannak a történelemtudományban és a jogelméletben való megerősödéséhez nagyban hozzájárult a már korábban említett Clifford Geertz is, aki munkásságában arra vállalkozott, hogy „mérethez igazítsa”, tisztázza a kultúra fogalmát.²⁵

Geertz szerint a kultúrafogalmak megsokszorozódása az antropológiában kevésbé járult hozzá a fogalom tisztázásához és a jobb kutathatósághoz, sőt, sokkal inkább káoszhoz közeli állapothoz vezetett, melynek eredményeként korának kultúraelmélete *vegyes zöldségleveshöz* hasonlítható.²⁶ Annak érdekében, hogy ennek a kaotikus állapotnak véget vessen, arra vállalkozott, hogy a kultúra *némileg szűkebb és kevésbé standard* meghatározásával egy *belülről koherens* fogalmat hozzon létre.²⁷ Ehhez a kultúra *szemiotikai* oldalát ragadja meg, amely szerint „az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat”, a kultúra pedig az a háló, melyet mi emberek teremtünk a világ értelmezésén keresztül.²⁸

Az antropológia feladata nem elsősorban a megfigyelés, hanem sokkal inkább az elemzés, melynek során „kiválasztjuk a jelentésbeli struktúrákat [...] s megállapítjuk

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 92.

²² Michael HOLQUIST: *Dialogism. Bakhtin and his World* (London–New York: Routledge 1990) 13.

²³ KLANICZAY (19. j.) 93.

²⁴ Uo. 93–94. A szerző rámutat antropológia és néprajz összefüggéseire: amit a néprajz tudományában a kultúrávesztés és a lesüllyedt kultúrjvak elméleteként jelölnek, az az antropológiában az akkulturáció elmélete, mely a gyarmatosított népek kultúrájának a kolonizációt követő megváltoztatásának leírására szolgál.

²⁵ Clifford GEERTZ: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* (Budapest: Osiris 1994).

²⁶ Uo. 195.

²⁷ Uo. 196.

²⁸ Uo.

társadalmi alapjukat és horderejüket.²⁹ Az antropológiai írások, vallja Geertz, így tulajdonképpen maguk is csupán a kutató *másod- és harmadkézbeli* értelmezései, következésképpen fikciók.³⁰ Geertz antropológiai programja alapján így azt mondhatjuk, hogy az antropológus elsősorban fikciót, irodalmi művet hoz létre, amit maga a szerző is beismer, amikor azt írja, hogy így az antropológiai szövegek *meggyőző erejét* abban kell lemérni, hogy azok „a tudományos képzeletet mennyire képes bennünket bekapcsolni idegen emberek életének vérkeringésébe”.³¹

Az amerikai antropológus szerint az ilyen hatás eléréséhez legmegfelelőbb műfaj az esszé, ugyanis ebben érhető el az olyan előremutató kutatás, melyben nem az „előzményekre támaszkodik, mint inkább mellettük halad: provokálva őket és provokáltatva általuk”.³²

Jelen tanulmány tézisének elfogadását, mely szerint Tamás Hajnóczy-magyarázatait – mintegy mellékhatásként – a szocialista jogi kultúrát leíró jogi néprajzként értékelhetjük, egyszerűsíti, hogy a modern antropológia Geertznek köszönhetően paradigmaváltáson ment keresztül.³³ Az egzotikus népeket kívülről megfigyelő antropológus ideálját felváltotta a modern antropológus modellje, akik „viszont mindig olyan társadalmakban kutatnak, amelyeket társadalmi és politikai szubjektumként ismernek, amelyben benne élnek, amelyben maguk is bennszülöttek”.³⁴

A szocialista jogi kultúrát a korszak szociográfiai irodalmán keresztül bemutató Tamás is effajta bennszülött kutatónak tekinthető, akinek „vademberekért” már nem kell a távoli Óceánia valamelyik szigetére utaznia, elegendő „tócsák tükrében magukat nézve, dohányszemcsékkel zakók zsebében” elindulni Hajnóczy és Cseh Tamás Budapestjén. Tamás kutatói pozícióját Geertz fent leírt módszertanában érhetjük tetten, vegyítve a Cseh–Bereményi-féle *Világnézeti klub* c. vers soraival: „Egy világnézeti klub, / tág teret nyit és nyújt. / Számos aktív fújja és szívja / komolyan a cigarettát. // Fordítsuk hű de remek, / fordítsuk hű de remek, / Feje tetejéről a talpára Hegelt, / passzolj még egy cigarettát.”

Ahhoz, hogy a narratívákra összpontosító társadalomtudományi kutatások a fejük tetejéről a talpukra állíthassák a mindennapok narratívájától addig elzárkózó társadalomtudományokat, a saját tudományterületükön korábban használt források helyett természetesen új források felkutatására volt szükségük.³⁵ Ez a történettudományban az olyan tömegével előforduló írásos források narratív elemzését jelentette, mint például az anyakönyvi bejegyzések, vagy a hagyatéki eljárások és leírások számbavétele, illetve ezen felül olyan jellemző tárgyi emlékek felkutatása, melyek egy-egy kisközösség vagy személy történetében jelentős szerepet játszottak.³⁶

A narratív jogtudománynak kevésbé új források felkutatására, mintsem a mindennapi jogászai gyakorlatban létező jelenségek új nézőpontból való megfigyelésére volt

²⁹ Uo. 201.

³⁰ Uo. 208.

³¹ Uo. 209.

³² Uo. 219.

³³ NIEDERMÜLLER Péter: „Az antropológia metamorfózisai: perspektívák a (késő) modern társadalom kutatásában” *Tabula* 2005/1, 7–8.

³⁴ Uo. 7–8.

³⁵ KLANICZAY (19. j.) 90.

³⁶ Uo.

szüksége. Ahogy Nagy Tamás írja „az irodalom és jog kapcsolata megkérdőjelezhetetlen”,³⁷ hiszen a jogi történet is „[...] mitikus alapsémákat követ, vagy még tovább lépve belátjuk-e, hogy történeteinket (és azok különbségeit) a nyelvhasználat figurativitása határozza meg, szembesülnünk kell annak tapasztalatával – »tapasztalat! tapasztalat!«, hogy minden történet szükségszerűen átfedésekkel, ismétlésekkel, kihagyásokkal és elhallgatásokkal terhes, és nincs omnipotens elbeszélő, aki akár csak az egyes történetek összes cselekményszálát képes lenne a kezében tartani”.³⁸

A történeti antropológia és a narratív jogtudomány közös forrása tehát kétségbevonhatatlan, ezt támasztja alá az is, hogy Tamás is, a mikrotörténetekhez hasonlóan, visszanyúl Geertz interpretív antropológiai elméletéhez és a jogot „a valós elképzelésének sajátos formája”-ként fogja fel.³⁹

Kötelező kitérő: posztmodern-e a jog és irodalom?

Amennyiben narratív fordulatról és az interdiszciplinaritás betöréséről beszélünk, a kontextus kijelölése és a forráshasználat elemzése során nem hagyhatjuk el a posztmodernség kérdését sem. Falusi Márton rámutat arra, hogy „a jog és irodalom szemléletmódja, amely két (vagy több) szaknyelvi diskurzust vonatkoztat egymásra [...] ab ovo magáévá teszi a posztmodern felvilágosodáskritikák valamelyikét és megkérdőjelezi a liberális joguralom (demokratikus jogállam) pozitivistá ethoszát”.⁴⁰ Ha elfogadjuk a fenti állítást, akkor a „jog és irodalom” irányzat tehát, amelyet Tamás is magáénak vall, posztmodern jelenség a társadalomtudományokban. Posztmodern azért, mert elfogadja a posztmodern irodalomelmélet areferencialitás tételét, mely szerint a valósághoz csak a nyelven keresztül juthatunk hozzá, mégpedig úgy, hogy olyan új nyelvet konstruálunk a létező nyelvi struktúrák dekonstrukcióját követően, amely képes megszólaltatni az addig meg nem hallott, elpalástolt hangokat.⁴¹

A posztmodernben ugyanakkor ott rejlik a túlzásba vitt dekonstrukció veszélye is. Az „irodalom és jog” esetében ez azzal fenyeget, hogy az interpretáció során a jogi és irodalmi szövegek dekonstruálását is elvégezzük, azzal „határaikat összemossuk, mindkettőt lényegükben tesszük harcképtelenné; előbbiből a referencialitást, utóbbiból a normativitást füstölve ki”.⁴²

Tamás Hajnóczyt elemző munkái és egyébként a szocialista jogi valósággal foglalkozó kritikák esetén nehézségekbe ütközünk a posztmodernséget illetően. A szocialista törvényesség jogát elemezve ugyanis nem a posztmodern programjában szereplő, a liberális joguralom társadalmával van dolgunk. Éppen ezért még a Hajnóczy-szövegek besorolása is kétséges, az irodalomelméleti szakirodalom megosztott annak kérdésé-

³⁷ NAGY (5. j.) 10.

³⁸ *Uo.* 28.

³⁹ *Uo.* 48.

⁴⁰ FALUSI Márton: *Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben* (Budapest: MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet 2018) 30.

⁴¹ NÉMETH Zoltán: „Az alárendeltség nyelvi tapasztalata közép-európai álneves regényekben” in HORVÁTH Csaba – PAPP Ágnes Klára – TÖRÖK Lajos (szerk.): *Párhuzamok, történetek – Tanulmányok a kortárs közép-európai regényről* (Budapest: L’Harmattan 2016) 148–149.

⁴² FALUSI (40. j.) 33–34.

ben, hogy posztmodernnek, avantgárdnak, vagy esetleg egyenesen besorolhatatlannak tekintsük-e az írókat.⁴³

Ezt a buktatót jól kerüljük ki a Nagy-írások, mert nem merülnek el a posztmodern, nem posztmodern vitában, hanem képesek azon felülemelkedve adaptálni a narratív szemléletmódot. Így elkerüli a túlzott dekonstrukció csapdáját, megtartva ezzel azt a Falusi Márton által megfogalmazott tanácsot, hogy „a jog és irodalom akkor képes sikerrel fellépni, vagyis az irodalmi szövegek segítségével interpretálni a jogi szövegeket [...], ha az irodalmat mimetikusnak fogja fel, úgy mint a valóságra reflektáló »látszatót«”.⁴⁴

Nagy szerint a posztmodern irodalomtudomány abban a felismerésben nyújthat segítséget, mely egyben tekinthető a Hajnóczyhoz fűzött kommentárok módszertani programjának is, hogy „[...] irodalmi és jogi szövegek gyakran termékeny, új jelentések létrehozó párbeszédre léphetnek egymással”, segítségükkel „[...] megmutathatóbbá válik, miként gyakorol hatást egy-egy jogi szöveg valamely irodalmi mű szövegének a formálódására (narratív struktúrájára, cselekményvezetésére, stílusára, szóhasználatára, mondatszerkezetére stb.)”.⁴⁵

Hajnóczy és kora társadalmi valósága a maga átmenetiségében⁴⁶ sokban hasonlít a posztmodern életérzésre, azonban ez is, mint K-Európában minden, kicsit más, *kicsit savanyú, de a miénk*. A Hajnóczy-életműben megjelenített társadalom, függetlenül attól, hogy milyen címkével látjuk el, olyan közösség, ahol „[a] fiatalok egyéni életükben kitapogatott mobilitás- és szabadsághatárok és tapasztalatok eredményeként az előforduló-torzuló »ügyis hiába«, »semmit sem tehetünk«, »nincs jövő« lemondása törvényszerűen összegződik az egyéni sorsnak teret, nyelvet, kultúrát adó nemzeti lét nem éppen dicsőséges – sőt a jövő múltjában igazolni látszó – történelméhez, problémáikhoz kapcsolódó viszonyában.”⁴⁷ Dekonstrukció egy ilyen valóságban már nem is szükséges, a feladat mégis nehéz: a kilátástalanságból és a széttöredezett, gyökértelen társadalmi viszonyokból ki kell faragni azt a nyelvet, amellyel az évtizedes ideiglenesség⁴⁸ autentikusan szólalhat meg.

A Hajnóczy-szöveg mint etnológiai forrás

Jelentések a süllyesztőből: a szocialista jogi kultúra lenyomata

Tamás azonban Hajnóczy korszakának és műveinek forrásként való alkalmazásával is rendhagyó helyet foglal el a jogi történetmesélés irányzatán belül munkálkodó szerzők között. Kutatásai történelmi és társadalmi kontextusának kijelölése már önmagában megkülönbözteti őt a „jog és irodalom” angolszász művelőitől. Az 1970-es évek Magyarországon a jogi *nomosz és narratíva* ugyanis sokkal összetettebb és komp-

⁴³ KOLOZSI Orsolya: *A szöveg árnyéka – Kritikai füzetek* (Budapest: Kortárs 2011) 13.

⁴⁴ FALUSI (40. j.) 34.

⁴⁵ NAGY (2. j.) 18.

⁴⁶ KOLOZSI (43. j.) 15.

⁴⁷ KÓBÁNYAI János: *A margón* (Budapest: Szépirodalmi 1986) 205.

⁴⁸ *Uo.* 194.

lexebb képet mutat az amerikai jog világától.⁴⁹ A kritikai jogelmélet követőinek, Tamással összevetve, mondhatni, könnyű dolga van, amikor a hivatalos jogi eljárásokban felbukkanó kirekesztett csoportokat kívánnak megszólaltatni, náluk kirekesztő és kirekesztett történetei, tapasztalatai láthatók és tetemre hívhatók.⁵⁰ Ezzel szemben Hajnóczy korának hazai jogi narratíváival már korántsem ilyen egyszerű a helyzet. Míg a jogi történetmesélés amerikai művelői szabadon publikálhatják különböző történeteket a különböző vezető szakmai folyóiratokba, addig Hajnóczy kirekesztettjeinek, *Az elkülönítő* kényszerbeutaltjainak a „sportszatyor” marad és a harminc éves hallgatás.⁵¹

Ahhoz, hogy Hajnóczy szociográfiája a narratív jogtudomány tárgyává váljon, Tamás és több mint harminc év szükséges. Tamás szerkesztői munkájának köszönhetően 2014-ben jelenik meg *Az elkülönítő*t is magában foglaló, Hajnóczy elmeegógyintézetéről készített szociográfiájának teljes fennmaradt iratanyaga. A kötethez írt előszó újraértelmezi és egyúttal a tudományos térben is elhelyezi a munkát azzal, hogy rögzíti: „Az elkülönítő jelentés volt egy országról, arról, mit tudhattunk jogról és szabadságról az 1970-es években Magyarországon; s mint ilyen [...] elvégezte a feladatot, amelyet a korabeli jogszociológiának kellett volna (már ha az képes és alkalmas lett volna rá)”.⁵²

A fentiek alapján ma már biztonsággal állítható, hogy a *Jelentések a süllyesztőből* jogszociológiai, szociográfiai munka. A tudományos rang megszerzéséhez ugyanakkor Hajnóczynak szüksége van egy pár évtizeddel később jelentkező kutatási munkatársra, aki a terepmunka eredményeként született anyagot a geertzi értelemben *másodkézből* értelmezi és ezzel olyan meggyőző erővel ruházza fel az írást, hogy az a későbbi korok olvasóinak tudományos képzeletét aktiválva bekapcsolhat minket a *szocialista jogi kultúra vérkeringésébe*.

Tamás Hajnóczy-értelmezéseinek köszönhetően így az író szövegeit nem egy leűnt kor homályából előbukkanó hátborzongató mesékként olvassuk, hanem tudományos erővel felruházott valódi jelentéseként. Ehhez azonban szükségesek Tamás olyan kommentárjai, mint hogy a *Jelentésekben* „olyan, összességükben mindenképp a joghoz és annak »szolgáltatásához« kötődő tapasztalatokról van szó, amelyek nem csak a bírói szemle és általában a jogorvoslati lehetőség hiányát, a döntéshozó jogalkalmazó és a felügyeleti szerv abszurd azonosságát stb. teszik Az elkülönítő közvetlen tárgyává, s avatják ezáltal jogszociológiaként olvasható művé Hajnóczy dolgozatát.”⁵³ Utóbbi érvelést támasztja alá az a Tamás által is tárgyalt tény, hogy Hajnóczy *Az elkülönítő*t és az ahhoz tíz éven keresztül gyűjtött egyéb anyagait elsősorban nem tudományos megfontolásból, hanem egy elmeegógyintézeti kényszergyógykezelt páciens, Szépvölgyi Alíz iránti elkötelezettsége miatt írta⁵⁴ Amennyiben az előbb említett kö-

⁴⁹ NAGY (2. j.) 12. Utal Robert Cover azonos című tanulmányában kifejtett elméletére.

⁵⁰ NAGY (5. j.) 128–129.

⁵¹ NAGY (2. j.) 121. Az elkülönítő Nagy szavaival összegezve „[...] a szentgotthárdi elmeszociális otthon életének megbocsáthatatlan és jöváhetetlen szörnyűségeit feltáró s mindenekelőtt az ápoltak és az intézeti gyógykezelésre egyébként nem szoruló, ám hivatali beutalók következményeként ott fogva tartott otthonlakók teljes jogfosztottságát bemutató szociográfia [...]”. A szociográfia először 1975-ben jelent meg a *Valóság* c. folyóiratban, majd röviddel később Hajnóczynak sajtó-helyreigazítási perben magnófelvételekkel kell bizonyítania, hogy a szociográfiában leírtak megtörtént eseményekről számolnak be.

⁵² NAGY (2. j.) 175.

⁵³ *Uo.* 174.

⁵⁴ *Uo.* 177–179.

rülményt is figyelembe vesszük, úgy Tamást nem Hajnóczy kutatási munkatársának kell tekintenünk, hanem a Hajnóczy által feljegyzett „lesüllyedt kultúrjavakra” rábukkanó történésznek, aki Hajnóczy munkáiban rátalál arra, amire Ginzburg talált a XVI. századi ügyész iratcsomójában.⁵⁵

A jogi néprajz hazai hagyománya

Ha magyar jogi néprajzra gondolunk, Tárkány Szücs Ernő veretes kötete, az 1981-ben megjelent *Magyar jogi népszokások* c. munka juthat eszünkbe, amely arra vállalkozott, hogy két évszázad magyar jogi népszokásaival megismertesse olvasóit.⁵⁶ E tanulmány bevezetőjében arra tettem utalást, hogy Tamás munkásságának Hajnóczyval és az 1970-es évek magyar jogi kultúrájával foglalkozó esszéi is etnográfiai írásoknak tekinthetők.⁵⁷

Erős állítás, ugyanis a Hajnóczy–Nagy-féle kutatócsoport jogi néprajzának tárgya drasztikusan különbözik a Tárkány Szücs-féle jogi néprajztól. Tamás mind az anyaggyűjtés módjában, mind pedig a feltárt eredmények közlésében eltér attól, amit általában a falvakban anyagot gyűjtő néprajzkutató romantikus alakjának gondolunk. Az eltérés kulcsára már rögtön Tárkány Szücs könyvének első lapjain rábukkanhatunk, amikor a kutató jog és népszokás viszonyát tárgyalja. Szerinte a népi jog nem más, mint „a nép körében ténylegesen létező, élő, aktívan ható, az emberek tudatában meglevő szabályok [...], amelyeket a lakosság nemzedékről nemzedékre, a gazdasági és társadalmi viszonyokból folyó személyi, családi vagy vagyoni érdekeknek az átátamasztására, céljainak a megvalósítása érdekében több-kevesebb változtatással fenntartott, átörökítette, és így éppen úgy kultúrája részévé tett, mint a népdalt, a népmesét”.⁵⁸

Azt gondolom, hogy a fenti idézet pontosan leírja, hogy az 1970-es évek magyar jogi kultúrájának feldolgozása miért történhet csakis abban a formában, ahogyan azt Nagy Tamás megvalósította. A Tárkány Szücs-féle idézet szerint ahhoz, hogy valaki klasszikus értelemben vett jogi néprajzi munkát végezzen, a következők szükségesek:

⁵⁵ Innen nézve Tamás munkája nagyban hasonlít Sally Engle Merry korszakos intézményi etnográfiai módszertanára, amellyel a hawaii őslakos népi jog és a ráoktrojált amerikai jogrendszer kölcsönhatását mutatja be. Merry saját módszertanát *ethnography in the archives*, tehát „néprajz az archívumokban” címkével jellemzi, mert a XIX. században történeteket az archívumokban talált bírósági iratokon, sajtótermékeken, levelezéseken és egyéb személyes dokumentumokon keresztül szemlélteti antropológiai módszertan alkalmazásával. Sally Engle MERRY: „Ethnography in the Archives” in June STARR – Mark GOODALE (eds.): *Practicing Ethnography in Law* (New York: Palgrave Macmillan 2002) 128–143.

⁵⁶ Tárkány Szücs monográfiájában főként az 1945 előtt gyűjtött kutatási anyagot dolgozta fel, ez azonban csupán 1981-ben jelenhetett meg. Könyvének utolsó fejezetében egy olyan rész található, amelyben arról ír, hogy létezhetnek-e jogszokások a szocializmusban. Ez nagyon érdekes, mert bemutat egy csomó olyan napi gyakorlatot – például a kötelező borralaló/kenőpénz –, amin keresztül a késő kádári társadalom problémáira is rámutat.

⁵⁷ FEKETE Balázs: „Recenzió – Hajnóczy Péter: Jelentések a süllyesztőből. Az elkülönítő és más írások [szerk. Nagy Tamás] (Budapest: Magvető 2013) 378” *Állam- és Jogtudomány* 2013/3–4, 121. „[e]z az, amit minden jogszociológiával foglalkozó megtanulhat Hajnóczytól: kutatásaik tárgya nem csak személytelen viszonyok összessége, hanem az egyéni életek és sorsok személyes valósága, és ezért az empátia nélkülözhetetlen a kutatómunkában. Az együttérzés pedig megnyitja az utat a kritika felé, az emberi méltóságot súlyosan sértő helyzeteket nem lehet pusztán csak tudományosan bemutatni, hanem fel kell velük szemben hívni az emberség hangját.”

⁵⁸ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: *Magyar jogi népszokások* (Budapest: Gondolat 1981) 8.

stabil, több évszázada folyamatosan létező kisközösségek, melyek képesek arra, hogy kultúrájuk az átörökítés folyamatában újratermeljék. A hetvenes évek magyar társadalma viszont a *megszakadt folytonosság* társadalma, ahol szinte minden hiányzik belőle, amely alkalmassá tenné arra, hogy a jogi kultúra fent idézett tartalmi elemeit felfedezhessük benne. A fűtőről írt, az *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban* című esszé a korszakot úgy jellemzi, mint amely „[...] tekinthető akár egyetlen nagy elmeszociális otthonnak s lakói kényszerbeutaltaknak – jogokért küzdeni, megfelelő fórumokon nem kecsegtet több reménnyel, mint kitörni egy efféle otthon zárt világából”.⁵⁹

A hatalmas elmeszociális otthon, azaz a létező szocializmus Magyarországnak jogi kultúráját az olyan anyagok olvasása közben érezhetjük meg igazán, mint *Az elkülönítő* 1975-ös megjelenése után két héttel kiadott minisztériumi jelentés, „melyben orvosok és orvos-igazgatási szakemberek módszeresen sorra veszik *Az elkülönítő* valamennyi állítását és mindről próbálják bizonyítani: légből kapottak, hazugságok [...]”.⁶⁰ A szocialista jogi kultúra – ha beszélhetünk ilyenről egyáltalán – nyelvezetét pedig a jegyzőkönyvekben érhetjük tetten, amelyek „soha nem saját szövegeket tartalmaznak, [...] a rendőr, a bíró, az ügyintéző diktál: a kisasszonynak a gépbe vagy diktafonba, amelyről a – jelen sem levő – leírója majd leírja a szöveget”.⁶¹

Autonóm, saját jogi kultúrával rendelkező kisközösségekről tehát a hetvenes évek Magyarországnak nem beszélhetünk, ehelyett egy széttartó, gyökértelen és lecsúszott, hagyomány nélküli tömegtársadalmat látunk, amely kultúra helyett a szó szoros értelmében *lecsúszott kultúrjavakkal* rendelkezik. Ebben a társadalom a jog címzettjei pedig: „[...] Hajnóczynál a főgépész, a főmérnök és a szakszervezeti bizalmi, a Csalog-szociográfiában a brigádvezető, a munkásból lett »góré« és a [...] szakszervezetis”,⁶² akik maguk is a jegyzőkönyvek nyelvén beszélnek el saját történeteiket.⁶³

A fenti lista alapján a Tárkány Szücs- és a Hajnóczy-Nagy-féle kutatásokban azt látjuk, hogy kutatásaik bázisukban megegyeznek, mégpedig abban, hogy a „tények alapjául, alapdokumentumául az egyszerű emberek mindennapi életében követett magatartást vett[é]k”.⁶⁴ Az egyszerű emberek mindennapi élete természetesen „más” az évszázados kisközösségekben és „más” a létező szocializmus munkásai körében, és ez az, ami nagy mértékben „mássá” teszi a Nagy-féle néprajzot. Ennek a néprajzi munkának ugyanis nem a szájhagyománynál és a községi levéltárban található cirkalmas betűkkel feljegyzett anyakönyvi bejegyzéseinél kell kezdenie, hanem az írógépek által a géppapírra ütött jegyzőkönyvnel, amely „fikciónak tűnik – holott a hivatali döntések, mint tudjuk, nem azok, következményeiknél nincs valóságosabb”.⁶⁵

Az 1970-es évekről készített néprajzi látélet, ha hiteles szeretne lenni, a jegyzőkönyvek társadalmi valóságának mindennapi hatásmechanizmusait mutathatja be olyan történeteken keresztül, mint amilyen a szentgotthárdi Sz. Alízé. Nagy szerint

⁵⁹ NAGY (2. j.) 71.

⁶⁰ *Uo.* 186.

⁶¹ *Uo.* 133–134.

⁶² *Uo.* 77.

⁶³ *Uo.* 134.

⁶⁴ TÁRKÁNY SZÜCS (55. j.) 20.

⁶⁵ NAGY (2. j.) 134.

„Hajnóczy írásait elemezve láthatjuk, hogy maguk a művek nyitják meg a valóságelvű interpretáció horizontját, legyen ez a valóság nyelvi természetű vagy a nyelv – jelentős részben épp a jog nyelve – által teremtett »objektív« társadalmi valóság”.⁶⁶ Ahhoz azonban, hogy a korszak jogi világáról készített valóságghú beszámoló elkészülhessen, szükség van Tamás interpretációjára, a Hajnóczy-szövegekhez és az azokhoz kapcsolódó egyéb levéltári dokumentumokhoz fűzött kommentárjaira, glosszáira.⁶⁷

Jogszociológia: a fekete bárány

Nem mehetünk el Tamásnak a korszak jogszociológiájával szemben tanúsított ellen-szenve mellett sem. A hetvenes évek magyar jogszociológiájára tett apró, de éles kritikai megjegyzések egyértelműen láttatják, hogy Nagy véleménye szerint a Kulcsár Kálmán nevével fémjelzett és az 1970-es évekre éppen csak intézményesedett magyar jogszociológia alkalmatlan volt hiteles képet festeni a korszak jogi, társadalmi valóságáról.⁶⁸ A Kulcsár-féle jogszociológia célja „a társadalom konkrét jogi viszonyainak empirikus adatokon alapuló kép”-ének feltárása volt, annak érdekében, hogy felmérhető legyen a szocialista törvényhozás hatékonysága.⁶⁹ Az utóbbi tudományos célt az állampolgári jogtudat-kutatások hivatottak megvalósítani,⁷⁰ melyek nyilvánvalóan alkalmatlanok voltak a Hajnóczy és Nagy fókuszpontjában lévő kirekesztett csoportok jogi történeteinek megjelenítésére, tehát a társadalmi-jogi valóság hiteles bemutatására.

Nagy e meggyőződésével felismerhető párhuzamot mutat Sajó Andrásnak az 1986-ban publikált *Látszat és valóság a jogban* c. monográfiájából kiolvasható, a kulcsári jogtudat-kutatások elméleti kiindulópontjával való szembefordulásával.⁷¹ Sajó könyvében már a „kívülálló szemlélő fanyar iróniájával fogalmazza meg a szocialista törvényesség és jogtudomány bírálatát, és világít rá a magyar társadalom erkölcsi süllyedésének aggasztó tüneteire”⁷² Sajó munkájában Hajnóczy jogról alkotott álláspontjára sokkal jobban hasonlító megállapítást tesz, amikor a Kádár-kori jogtudat legjellemzőbb tulajdonságának a jogtudat deformáltságát és a jogtól való társadalmi idegenséget jelöli meg, amelyben a *kötelességre hivatkozás* az egyetlen olyan szelete a hétköznapi jogi gondolkodásnak, ahol az állami jog tudata megjelenik.⁷³

Érdeemes itt egy pillanatra Tárkány Szücshez visszatérni, aki úgy véli, hogy a jogi népszokások az egyén, a közösség és a hatóságok hármas viszonyrendszerében alakulnak ki.⁷⁴ Azok a jogi hagyományok tudtak fennmaradni és a gyakorlatban is működni,

⁶⁶ Uo. 130.

⁶⁷ Uo. 131–132. Nagy Tamás is hangsúlyozta, hogy téves az a Balassa Péter-féle Hajnóczy-értelmezés, amely az író munkáit egyfajta „okos szociológiaiaként” mutatja be, mintha a szerző a szépirodalmi formát kizárólag álcának használta volna a „szociologikum meztelességének” megjelenítése céljából.

⁶⁸ Uo. 85.

⁶⁹ FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” in H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017* (Budapest: Pázmány Press 2018) 22.

⁷⁰ Uo. 30.

⁷¹ Uo. 48.

⁷² Uo. 30.

⁷³ Uo. 58.

⁷⁴ TÁRKÁNY Szücs (58. j.) 37–41.

„melyekre a hármas feszültségi viszonyban az egyén választása és az adott körülmények között a súlyponteltolódás folytán lehetőségnyílt a másik, az elhanyagolhatónak vélt rovására”.⁷⁵ Ha a szocialista jogi kultúrát az előbb említett hármas viszonyrendszerben vizsgáljuk, könnyebben megérthetjük a jogidegenség és a deformált jogtudat kialakulásának okait. A szocialista társadalomban ugyanis aligha beszélhetünk a hármas viszonyrendszer egyensúlyáról, ugyanis az egyénnel és az alig-alig létező közösséggel szemben a hatóság túlsúlya valósul meg. Tárkány Szücs pont a Sajó által hangsúlyozott jelenségek miatt vélekedett úgy, hogy a szocialista viszonyok között is léteztek jogi népszokások, ugyanis a „jogalkotás, jogalkalmazás és a jogi oktatás jelenlegi formái nem eléggé alkalmasak arra, hogy a jogot a széles tömegeke szintjére közvetítsék”, ez pedig táptalajt adhatott – és adott is – a népi jog kialakulásának.⁷⁶

Tamás ugyan maga is hivatkozik Sajó terminológiájára, amikor a jog valóságképteremtő hatásáról beszél, de határozottan radikálisabb álláspontot képvisel, mert nem húz szigorú határvonalat a demokratikus államok és a diktatúrák jogának valóságképteremtő hatása között. Nagy szerint „[a] jog nyelvének mindig van, még a legszelídebb országokban is, valóságteremtő funkciója – törvényhozásban, igazságszolgáltatásban –, mindig erőszakot tesz az addig kategorizálatlan létezésen, diktatúrákban legfeljebb csak látványosabban történik mindez (és fordítva: minél látványosabban, annál biztosabbak lehetünk benne, hogy egy fegyvergyarmaton vagyunk utazók)”.⁷⁷

A hivatalos jogszociológia azonban könnyűnek találta a valóságteremtő erőszak megjelenítésére, ugyanis az „ideológiai/politikai korlátozások s az ezekkel együtt járó cenzurális akadályok [...], de az elméleti helykeresés és önmeghatározás kényszerű feladata” képtelenné tette a *szocialista jogszolgáltatás valóságának* leírására.⁷⁸ Már a tudomány nyelve sem bizonyult alkalmasnak a valóság leírására, mert „jelentős részben a már akkor tudhatóan használhatatlan marxista társadalom- és jogtudományi fogalmak »használhatóvá tétele« révén próbálta megoldani” kutatásait.⁷⁹

Azt gondolom, hogy Tamás mégsem teljesen fair a Kulcsár-féle szocialista jogszociológiával. A diszciplína kezdeti, a mérhető és ellenőrizhető empirikus tudományoság által védett jogtudat-kutatásaival, minden helykeresésével és bizonytalanságával együtt talán a korszak jegyzőkönyvei által megjelenített jogi valóságával még önzonosnak tekinthető. Ami a szocialista joggyakorlatban a jegyzőkönyv, az a jogalkotás és jogalkalmazás hatékonyságát mérni hivatott szaktudományban a jogtudat-kutatás. Annyiban igaza van Tamásnak, hogy egy szaktudomány, ahogy már a nevéből is adódik, képtelen a jog társadalmi valóságának hiteles kutatására – a legitimitásért folyó

⁷⁵ Uo. 37.

⁷⁶ Uo. 823.

⁷⁷ NAGY (2. j.) 188.

⁷⁸ Uo. 85–86.

⁷⁹ Uo. 86. Vö. H. SZILÁGYI István: „A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága” *Világosság* 2004/4, 87. „[...] a szocialista jogelmélet, illetve a marxizmus »szellemi hagyatéka« legfeljebb a tudományozociológia érdeklődésére tarthat számot, mert a marxizmus nem tudomány. Nem tudomány, mert nem a valósággal foglalkozik, hanem a Lényeggel. A marxizmus által kidolgozott fogalmak félrevezetőek és alkalmatlanok arra, hogy a valóság megértésének eszközei legyenek – nem is erre találták ki őket, hanem a Lényeggel való közvetlen azonosulás elérésének segítésére. Bizonyosan bátrabb és hasznosabb lett volna ezt a sommás ítéletet hamarabb kimondani a jogbölcsélet szakmai közösségében – de talán szűk másfél évtizeddel a rendszerváltást követően sem késő.”

tatott küzdelemben talán nem is lehet célja. Az állampolgári jogtudat-kutatások korlátosságára Tárkány Szücs is rámutat, amikor a szocialista jogszokások kutatásának lehetőségeiről elmélkedve megjegyzi, hogy a „jogi népszokások az állami jog oldaláról nem tárhatók fel, hanem ezt a munkát csak a népszokások és hagyományok általános vizsgálatával párhuzamosan szabad elvégezni”.⁸⁰

Befejezésül: merre tovább jogi kultúrakutatás?

Ezt a feltáró munkát azonban a Tárkány Szüccsel kortárs jogtudomány a fentiek ismeretében képtelen volt véghez vinni.⁸¹ A társadalmi valóság hiteles megértésének vágyát az 1970-es évek hazai művészetében és a Kemény István nevével fémjelzett szociológiai iskolájában érhetjük tetten.⁸² Az aczéli kultúrpolitika túrt, de leginkább tiltott kategóriájába sorolható szociográfiai ihletettségu filmművészetnek és tényirodalomnak, valamint a cenzúra által betiltott Kemény-féle szegénység- és cigányságkutatásoknak köszönhetően rengeteg nyersanyag áll rendelkezésünkre.⁸³ Ezek segítséget nyújthatnak olyan későbbi, Tamás Hajnóczy-kutatásaihoz hasonló munkáknak, melyek megkísérelhetik a hiányzó etnológiai kutatások nemlétező eredményeinek pótlását. Példaként gondolhatunk a Balázs Béla Stúdió berkein belül alkotó filmrendezők dokumentarista filmjeire, vagy az eddig ilyen igénnyel még fel nem dolgozott írók munkáira.⁸⁴

Azt hiszem Tamás zsenialitása abban is rejlik, hogy a Hajnóczyt feldolgozó munkáiban kiválóan érzett rá arra, hogy a Kádár-kor társadalmának mikroszkopikus szintjeihez, az egyénhez, valamint a kisközösségekre koncentráló széletéhez a fentiekben felsorolt forrásanyagon keresztül vezethet talán a legkönnyebb út. Tamás tehát Hajnóczy munkáinak feldolgozásával nem csupán egy sokadik „jog az irodalomban” (*law in literature*) írást közölt, hanem az időszak jogi kultúrájáról meg nem született munkákat pótolta. Mintha Tamás a Tárkány Szücs-monográfia összegző fejezetében előrevetített és a jogi néprajzkutató halála miatt soha meg nem valósult vizsgálatok egy széletét pótolta volna munkáival, igazolva Tárkány Szücs azon állítását, mely szerint a szocialista jogban „nem a jog, hanem a keretek között ingázó ügyintéző fog dönteni”.⁸⁵ Kolhász Mihály fűtő, Sz. Alíz, kényszerbeutalt személyes történeteinek keresztül beleláthatunk a hagyományok, autonóm közösségek és stabil jogszokások hiányával fémjelzett jogi világba. Tamás ezen kívül a magyar jogelméletben egyedülállóként úgy végezte el a narratív jogtudomány adaptációját, hogy az közben kilépett az eszmetörténeti munkákra jellemző leíró szemléletmódból és meghonosította a ká-európai narratív jogtudományt. Tamás tehát megmutatta, megmutatja számunkra, hogy milyenek is lehettek

⁸⁰ TÁRKÁNY SZÜCS (58. j.) 820.

⁸¹ KULCSÁR Kálmán: „A jogi népszokások kutatása és a jogszociológia” in TÁRKÁNY SZÜCS Ernő (szerk.): *Magyar jogi népszokások* (Budapest: Gondolat 1981) 850. A szocialista jogi kultúra etnológiai kutatására már csak azért sem kerülhetett sor, mert Kulcsár a jogi néprajz helyét a jogszociológián belül, annak segéd tudományaként jelölte ki, gátat szabva ezzel az önálló jogi antropológiai kutatásoknak.

⁸² NAGY (2. j.) 175.

⁸³ MAJTÉNYI György: „»De elmehet a Kádár Jani a picsába!«. Reziliencia az államszocializmusban” *Replika* 2015/94, 109.

⁸⁴ MAJTÉNYI György: „A szegénység gyarmatosítása” *Korall* 2016/64, 157.

⁸⁵ TÁRKÁNY SZÜCS (58. j.) 824.

volna azok a jogi történetek, melyeket az 1975-ös *Jogtudományi Közlöny* hasábjain lehoz. Ehhez Hajnóczy kitűnő választásnak bizonyul.

Azt gondolom, hogy a narratív jogtudománynak és az etnometodológiai módszertannak kevés követője lesz a közeljövőben. Biztos vagyok azonban abban, hogy ha egy jogásznak keze ügyébe kerül Tamás monográfiája, legalább rákérdez a mindennapi hivatásgyakorlásában felsejlő narratívákra és talán még az is eszébe jut, hogy az irathalom mögött emberek állnak. Naiv feltételezés, tudom, de mindig kell bizakodni.

Iustitia-gondolatok Iustitia-olvasók számára

Balás P. Elemér *Jog és irodalom* című írása nyomán

MUNKÁCSI PÉTER

Ádám: Lelkemre, ha cserbenhagy a törvénykönyv, jó segítőm a filozófia.
(Heinrich VON KLEIST: *Az eltört korsó*)¹

Iustitia bevezető gondolatai²

Alapvetés számunkra, hogy a „jog és irodalom” interdiszciplináris kutatási terület, amelynek alapjai az angolszász, közelebbről az amerikai jogelméletben keresendők. A „jog és irodalom” irányzata az Egyesült Államokban az 1960-as évektől formálódott, amit sokan – kritikai szemléletét és gyakorlati céljait tekintve – a jogi realizmus örökségét folytató *Critical Legal Studies (CLS)* mozgalom egyik ágának tartanak, amely az egyetemi és az akadémiai szférában csak az 1980-as években vált valóban jelentőssé. A „jog és irodalom” európai recepciója az 1980-as évek végén kezdődött előbb Angliában, majd az utána következő másfél évtizedben szerte Nyugat-Európában, végül a kétezres évek elején „csendes forradalommal érkezett meg a magyar jogelméletbe.”³ Fekete Balázs megjegyzi, hogy a jogról való elméleti gondolkodásnak ez az új, alternatív megközelítése a korábbival összemérhetetlen – inkompenzurábilis – víziója mentén jött létre,⁴ a magyar jogelméleti irodalomban mégsem előzmény nélküli. Bár a jog és az irodalom sajátos kapcsolata már a XX. század első évtizedeiben is foglalkoztatta a hazai jogbölcselet képviselőit,⁵ a szakterület eredetkutatóinak irányadós nézete szerint Horváth Barnának az 1942-ben megjelent *A génusz pere: Sokrates – Johanna* című tanulmánya számít úttörő jelentőségűnek a „jog és irodalom” hazai történetében.⁶

¹ Heinrich VON KLEIST: „Az eltört korsó” in Heinrich VON KLEIST: *Drámák I.* [ford. TANDORI Dezső] (Pécs: Jelenkor 1998).

² Nagy Tamás emlékezetére a *VII. Jog és irodalom szimpóziumon* (Kolozsvár, 2019. szeptember 20.) elhangzott előadás írott változata.

³ H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom (Habilitációs előadás)” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5–27; FEKETE Balázs: „»Jog és irodalom«: csendes forradalom a magyar jogelméletben?” *Korunk* 2020/3, 77–85.

⁴ FEKETE (3. j.) 78.

⁵ Lásd pl. MOÓR Gyula: „Az Ember Tragédiája jogbölcseleti megvilágításban” *Napkelet* 1923/7, 615–527.

⁶ H. SZILÁGYI István két kiváló tanulmányt is szentelt Horváth Barna génusza számára. Lásd H. SZILÁGYI István: „Circus Juris, Dráma és jogfilozófia Horváth Barna életművében” in SZABÓ Miklós (szerk.): *Portré-*

Horváth Barna tudóstársa, kollégája és barátja, Balás P. Elemér⁷ hat évvel korábban tette közzé a *Meszlény Artúr-émlékkötetben*⁸ a *Jog és irodalom* című írását, amely annak ismertetésén túl elméleti-gondolati támpontként szolgál – Iustitia stílusában. A szerző kora német és magyar szakirodalmával támasztotta alá, hogy a költészet és a jog szorosan összefügg, éppúgy, mint a jog és a kultúra.⁹

Ez vajon azt jelenti, hogy a hazai vagy a tágabban vett német dogmaorientált jogtudomány évtizedekkel megelőzte volna az amerikai jogelméleti irányzatot? Elébe menve a büszke vállon veregetésnek, meg kell állapítanunk, hogy erről szó sincs. Rendszerező módszertani megközelítés hiányában inkább egyedi intellektuális jogász-írói teljesítményekről beszélhetünk, olyan egyedi teljesítményekről, amelyekhez tudás, műveltség, erudíció mellett lírai-romantikus, kreatív attitűd párosul, amely attitűd a tárgya jelen írásunknak.

Intellektuális jogász (ön)kép és a lírai-romantikus attitűd

Amikor a jog és az irodalom kapcsolatáról kívánunk szólni, nem a jogi irodalomra gondolunk, de nem is az irodalom jogi védelmére, a szerzői jogra. [...] Az irodalomból csak azzal kívánunk foglalkozni, amit a franciák értenek *littéraire* alatt: a szépirodalommal. Azt szeretnénk szemügyre venni, megfér-e az írói lélekalkat a jogász funkcióval.¹⁰

Balás P. Elemér bevezető gondolatára, problémafelvetésére több mint nyolc évtized távlatából egyszóval tudunk válaszolni: megfér. Írásunk akár itt véget érhetne, a közösségi médiakommunikációban tömörségünket talán lájkokkal díjaznák. A mindenkori *Iustitia*-kötetek értő olvasói kedvéért azért érdemes tovább mennünk egy lé-

vázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből (Prudentia Iuris 3.) (Miskolc: Bíbor 1995) 211–266; H. SZILÁGYI István: „Horváth Barna géniusza” *Iustum, Aequum, Salutare* 2007/2, 31–42.

⁷ Balás P. Elemér 1905-ben a kolozsvári egyetemen szerezte meg jogi doktori diplomáját. Gyakorló jogászként kezdte pályáját. Mint tudós, s mint a jogtudomány oktatója kezdettől a szegedi, illetve a kolozsvári egyetemhez kötődött. A szegedi tanszék vezetője volt 1937–1940 között, majd 1940 októberétől a kolozsvári tudományegyetemen a magyar polgári és büntető törvénykezési jog, egyben az anyagi büntetőjog professzora volt. A Kolozsvárott eltöltött négy év után 1945-től 1947-ben bekövetkezett haláláig ismét tanszékvezető egyetemi tanárként működött Szegeden, mint a büntetőjog és a büntető eljárásjog professzora. Egyetemi tevékenysége mellett Balás P. Elemér előbb bíró volt, majd 1916 és 1937 között az Igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályán dolgozott, 1935-től kir. curiai bírói rangban.

⁸ Meszlény Artúr 1898-tól bírósági szolgálatot teljesített, 1914-től három évig az Igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályán teljesített szolgálatot. 1917-ben minisztériumi megbízatását a Budapesti Ítéltábla bírói állásával váltotta fel. Nyugdíjba vonulása után, 1921–1937 között budapesti ügyvéd. Közben a Szegedre költözött kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen, ahol 1921-től a magánjog magántanáráként tanított, 1929 decemberében elnyerte a nyilvános rendkívüli tanári címet. A *Polgári Jog* c. szakfolyóirat egyik alapítója (1925) és szerkesztője. Gazdag jogász életművével hozzájárult a szociális magánjog irányzatának kiteljesítéséhez, a magyar civilisztika XX. századi fellendüléséhez, a kereskedelmi jogi törvényhozás színvonalának emeléséhez.

⁹ BALÁS P. Elemér: „Jog és irodalom” in ANGYAL Pál (szerk.): *Emlékkönyv Meszlény Artúr születésének 60. évfordulójára* (Budapest: Politzer Zsigmond 1936) 9–45. Új kiadását lásd BALÁS P. Elemér: „Jog és irodalom” in KOLTAY András (szerk.): *Balás P. Elemér emlékkönyv. Tisztelegés és antológia sajtójogi, szerzői jogi és személyiségi jogi műveiből, halálának 70. évfordulóján* (Budapest: Wolters Kluwer 2018) 330. A továbbiakban a 2018-as emlékkötet oldalszámait követjük.

¹⁰ *Uo.* 329.

péssel, hiszen számukra érdekes lehet annak a gondolati ívnek az áttekintése, ahogy a tudós-polihisztor jogász, Balás P. Elemér eljut a Herczeg Ferenc-visszaemlékezések első kötetében megfestett siralmas jogász, jurátus archetípustól, akiknél a jog és az irodalom művelése összeférhetetlen, Friedrich C. Savigny történeti jogi iskolájáig, amelyet a szerző irodalomként tételez.¹¹

Herczeg és Savigny – aligha lehetne találni ennél távolabb eső két végpontot e gondolati ívhez. De miért éppen Herczeg Ferenc? Történetünk kezdődjön vele 1933-ban. A két világháború között állandósult „válságos évtizedekben” járunk. Hetvenéves lett az egykori pesti joghallgatóból lett „írófejedelem”,¹² akinek pályafutása igazi sikertörténet, a reneszánsz kori Rómában játszódó *Az élet kapuja* című regényét 1925-ben Nobel-díjra jelölik. A Pázmány Péter Tudományegyetem díszdoktora, az országgyűlés felsőházának örökös tagja, a kegyelmes úr titulus birtokosa. 1933-ra ugyan túljutott pályafutása zenitjén, ám a nemzet hódolattal ünnepelte. Horthy Miklós kormányzó az I. osztályú Érdemkereszttel tüntette ki, Budapest főváros megválasztotta díszpolgárának, elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia nagyjutalmát, a napilapok vezércikkében emlékeztek meg a munkásságáról, a közélet kitűnőségei magasztaló levelekkel keresték meg.¹³ Ugyanebben az évben jelent meg emlékezéseinek első kötete, *A Várhegy*.¹⁴

Három évvel később, Herczeg ötvenéves írói évfordulóján, amelyet Pintér Jenő, a konzervatív világlátású irodalomtörténész az egész magyarság ünnepének állított be, vetette papírra Balás P. Elemér írását, amelyben kimutathatók a „jog és irodalom” mára kialakult kettős rendszertani megközelítésének nyomai, Herczeg fenti emlékezését és Kolosváry Bálintnak Szászzy Béláról tartott akadémiai emlékbeszédét elemzése tárgyává téve.¹⁵

Minden elképzelhető és elképzelhetetlen siker, diadalmenet ellenére Balás P. nem a korszak közvéleményének, közgondolkodásának meghatározó formálójaként, hanem, idézetekkel gazdagon illusztrálva, olyan írói erényeket felmutató szerzőnek mutatja be Herczeg Ferencet, akinél olyan jogász stílusjegyeket lehet beazonosítani, mint a kodifikátori szabatosság és a tömörség. Mint írja:

Herczegnek nagyon sok mondata szerkezetileg és ritmus dolgában egészen olyan, mint egy-egy kiválóan sikerült törvényi rendelkezés, mégpedig a modern törvény szerkesztés körében Herczeg ilyen mondatai ugyanis nem annyira a régi, kőbe vésett törvénytövegekre emlékeztetnek, hanem inkább olyanok, mint a látszólag

¹¹ Uo. 329, 362.

¹² 1881–1884 között Budapesten jogász. A jogászfűség üres élete nem tudja kielégíteni. Budapestet nem szereti, sokat időzik Versecen. Részt vesz a helyi multságokban, műkedvelő színész a verseci úri társaság jótékony célú előadásáiban, barátokozik a honvédtisztekkel. 1885-ben ügyvédjelölt Budapesten, majd Versecen és Temesváron. 1886-ban – huszonhárom évesen – debütál íróként a *Pesti Hírlapban*. A napilap szerkesztője, Kenedy Géza, közli néhány cikkét és novelláját. Ügyvédjelölti gyakorlatát egy ideig Kenedy Géza irodájában folytatja.

¹³ PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténet, VIII/I: A magyar irodalom a XX. század első harmadában* (Budapest: Stephaneum 1941) 361.

¹⁴ HERCZEG Ferenc *emlékezései, I: A Várhegy* (Budapest: Singer-Wolfner 1933).

¹⁵ KOLOSVÁRY Bálint: „Szászzy Szászzy Béla emlékezete” *A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XXII/2* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia 1934).

könnyed, finom, de valóságban szilárd és súlyos kovácsolt vasdíszítések, amelyek még szinte ott van a magásra hevített tűz izzása is.¹⁶

Ha felidézük újra alapvetésünket, az Egyesült Államokban a „jog és irodalom” interdiszciplináris, önálló kutatási területté válása az 1960-as évektől azon korszak folyamának tekinthető, amikor a jogászok, mint az intellektuális elit része, saját szakmájuk művelésének határait átlépve, egyszerre voltak a kultúra és a politika „követői és mesterei”, egy születőben lévő nemzet „írástudói”.¹⁷

Állíthatjuk-e azt, hogy Európát és a kontinentális jogrendszert a XX. század végéig elkerülte volna ez az integratív szemlélet? Véleményünk szerint semmiképpen sem: utaljunk Nagy Tamás doktori értekezésének arra a megállapítására, hogy a jog és az irodalom egymástól való határozott elkülönülésének folyamata a reneszánszsal vette kezdetét és a romantikus individualizmus térhódításával vált teljessé a XIX. században. Az irodalom nyelve egyre erőteljesebben a „privát” – ihlet, képzelet, látomás, érzelem, vágy, álom, neurózis stb. – és a „partikuláris” kifejezésének eszköze lett, míg a jog fokozódóan mechanisztikus módon annak a közösségi diskurzusnak a megtestesítőjévé, amely az individuumok egymás közötti és az államhoz fűződő viszonyainak a meghatározására irányul. Nagy a skót és a német mintát emeli ki a kultúrtörténet azon periódusaiból és helyszíneiből, amikor és ahol a jogászok egy integráns kultúra részeiként és az irodalmi életben való részvételük révén meghatározó szereplői voltak az adott időszak szellemi életének.

Visszavagyódás tárgya lehetne a XVIII. századi Edinburgh, de a német romantika is ugyanezen század legvégén és a XIX. század legelején. A még nagyobb kulturális különbségek, a még inkább eltérő körülmények és jogrend ellenére az amerikai és a skót mintához hasonlóan a német jogi és irodalmi diskurzus között is sokkal szorosabb kapcsolatot fedezhetünk fel, mint azt első ránézésre gondolnánk. Abban az esetben is, ha Amerikához képest az „irodalmi mozzanat” jelenléte az aktuális német jogász praxisban jóval gyengébbnek mutatkozik és inkább az irodalomnak a jog és tudományának kérdései iránti érdeklődése az, ami kellőképpen dokumentálható.¹⁸ Mintha Balás P. Elemér gondolatai kerültek volna elő:

A jog és az irodalom, a tudomány és a költészet azonban teljesen egybeolvad a történeti iskola felfogásában. A romantikus szembefordulás a tisztára intellektuális felvilágosodás eszmevilágával az intellektus egyeduralmának megszűnését, az intuíció, a népszem ösztönös alkotóerejének elismerését követelve, egy magasabb szférába emeli a jogot, túl az empirikus esetlegességeken. Ez a jogi misztika egészen nyilvánvalóan költői színezetű, mint a romantika minden tudománya, sőt természetfilozófiája. [...] Abban is romantikus a történeti iskola, hogy a jogot filológiává teszi, a jogból irodalmi stúdiumot csinál, amikor a tiszta római jogi forrásokra tér vissza és ezekből filológiai módszerekkel hámozza ki az eredeti római álláspontot.¹⁹

¹⁶ Uo. 348.

¹⁷ Részletesen lásd NAGY Tamás: „Jog és irodalom: kezdetek és eszmények” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 57–58.

¹⁸ NAGY Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom. PhD-értekezés* (Szeged: SZTE ÁJK JTT 2007) 57–59.

¹⁹ Uo. 361–362.

A XIX. században, Vékás Lajos szavaival élve, számlálták a magánjogi kodifikáció csillagóráit is. E században vette kezdetét a mai értelemben vett magánjogi kodifikáció, ekkor születtek a nagy klasszikus törvénykönyvek. Még a felvilágosodás szellemében fogant két kódex: 1804-ben a *Code civil* (*Code Napoléon*), majd 1811-ben az osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* (ABGB) indította a sort, és 1896-ban a német törvénykönyv, a *Bürgerliches Gesetzbuch* (BGB) csatlakozott hozzájuk. Mintájukat alapul véve készültek azután Európában, Latin-Amerikában és Ázsiában a század, majd a XX. század törvénykönyvei.²⁰ Szorosan kapcsolódik ide Nagy Tamás páratlan nyitó gondolata:

Kleist, Hoffmann és az *Allgemeines Landrecht*, Heine, Stendhal és a *Code Napoléon*, Dosztojevszkij és az 1864. évi orosz törvények, Kafka és az 1852. évi *Strafgesetz*, az Osztrák–Magyar Monarchia Büntető Törvénykönyve: klasszikus művek szerzői és a modernitás jogtörténetének kitüntetett státuszú szövegei. Kódexek, melyek – akár sorsszerűen, akár véletlenek folytán – bekerültek egy-egy mű vagy adott esetben egész életművek szövegterébe, amelyek recepciója során azonban sem az irodalom-, sem a jogtudomány nem fordított soha különösebb figyelmet e kapcsolódások jelentőségére és jelentésének feltárására.²¹

És mit lehet mondani a XIX. század első felének Magyarországáról? Egy korábbi *Iustitia*-írás szerint abban, hogy az irodalom politikai ügynek számított és a politikusok irodalmi eredményeket csillogtattak, döntő szerepe volt annak a latin műveltségnek, amely a honi nemesség közéleti szerepvállalásának természetes közege, s egyben a honi politikai kultúra meghatározó öröksége volt. Miután a tárgyalt korszak egy szakaszában az államnyelv a latin volt, ezért a korabeli nemesi írástudók természetesen kapcsolódtak ahhoz a keresztény-humanista örökséghez, amely mind a latin nyelv oktatása, mind a korban bevett jogi képzés keretei között meghatározta a rendi Magyarország középhadának gondolkodásmódját.²² Az írás szerzője, Horkay Hörcher Ferenc szerint:

Berzsenyi és Kölcsey szemléletmódján keresztül azt veszem szemügyre, hogy miként befolyásolta ez a latin hagyomány e két írástudó nemesember gondolkodását, ami jogi és irodalmi kultúrájukat illeti. Azt állítom, hogy felfogásuk annak példája, hogy korukban még milyen természetesen illeszkedett egymáshoz jogi képzettség és irodalmi műveltség, a latin-keresztény-humanista nevelési eszmény égisze alatt.²³

²⁰ VÉKÁS Lajos: „A magánjogi kodifikációkról – kultúrtörténeti tükröben” *Acta Universitatis Sapientiae, Legal Studies* 2017/2, 216.

²¹ NAGY Tamás: „Jog, irodalom, intertextualitás” in GERENCSÉR Balázs – TAKÁCS Péter (szerk.): *Ratio legis, ratio iuris. Liber amicorum. Studia A. Tamás septuagenario dedicata. Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából* (Budapest: Szent István Társulat 2011) 38.

²² HORKAY HÖRCHER Ferenc: „Jog és irodalom a keresztény-humanista nevelési eszményben” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia modellt áll* (Budapest: Szent István Társulat 2011) 13.

²³ Horkay Hörcher írása okán érdemes – Nagy Tamás kigyűjtését alapul véve – végigtekintünk a 19. századi magyar irodalom történetén, számba véve, hogy csak az ismertebb szerzők közül hányan folytattak jogi tanulmányokat és/vagy jogászai praxist, a teljesség igénye nélkül: Kármán József, Katona József, Kölcsey Ferenc, Bajza József, Vörösmarty Mihály, Kemény Zsigmond, Eötvös József, Vas Gereben, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc, Ady Endre.

Megítélésünk szerint ebbe a gondolatmenetbe illeszkedik Balás P. Elemér vizsgált írása is, amely rámutat egy eddig kevésbé kutatott folyamatra, amelynek eszmei hátterében az idealizált egyetemes műveltség és a jogászai tevékenység azon mintája állt, amelynek keretében a jogászokra egyúttal, mint polihisztorokra tekintettek, különös tekintettel az irodalomban való jártasságukra.²⁴ A humán tudományokban, művészetekben jártassággal bíró *intellektuális jogász(ön)kép* kialakulása a német egyetemi modellben, annak hazai adaptálásában, vagy éppen valamely németországi egyetemen szerzett jogi ismeretekre vezethetők vissza. Az akadémikus műveltség okán úgy véljük, hogy a jog és az irodalom kapcsolata kimutatható már a XIX. századtól kezdődően az egyre gazdagodó szakirodalomban.

Intellektuális jogász (ön)kép, avagy jogász irodalmárok és szépíró jogászok

A XIX. század elején a katonai kudarccokat átélő Poroszország a kultúra útján próbálta megmutatni nagyságát, az ország vezetése egyfajta küldetést látva a Berlinben létesítendő új egyetem megnyitására. Az oktatási reformok kivitelezője Wilhelm von Humboldt lett, aki 1809–1810 között vezette a porosz belügyminisztérium kulturális szekcióját. Maga az egyetem már távozása után, 1810. október 6-án nyílt meg. Az új típusú egyetem fő jellemzői: 1. állami fenntartás, laza ellenőrzéssel párosulva; 2. a tudományok egysége; 3. tanítási és tanulási szabadság; 4. az oktatás és kutatás szoros kapcsolata.²⁵

A jogászképzés területén lényegében a XIX. század derekáig van meg annak a lehetősége, hogy a jogtudománnyal, a klasszikus értelemben felfogott iurisprudentiával összeegyeztethető legyen a képzési szisztéma. Hamza Gábor mutatott rá a változások negatív oldalára is, így például jelentős különbségek mutatkoztak az egyes országok között abban, hogy mi is tekinthető reprezentatív jogásztípusnak: míg Franciaországban ez a perbeszéd tartásában jeleskedő ügyvéd, addig Németországban a tudós jogászdoktor.²⁶

Nem véletlen a német tudós jogásztípus hazai elterjedése: a XVIII–XIX. század fordulóján a németországi magyar peregrinusoknak még csak 2,2%-a volt jogász, a kiegyezés után ez az arány 11%-ra nőtt, az 1920-as évek elején pedig már elérte a 18%-ot. Nem a német jogi ismeretek hazai hasznosíthatósága volt a fő érv a német jogi tanulmányok mellett, hanem vélhetően a presztízs, a tradíció, illetve egyfajta posztgraduális képzés. A kiegyezés után divat lett a joghallgatók körében egy-két szemesztert Németországban eltölteni. A magyar politikai elit különösen kedvelte a jogászképzés vezető

²⁴ NAGY (21. j.) 62. Kiegészítésként talán nem érdektelen meglátni az összefüggést a XIX. századnak az individuomot előtérbe helyező korszellemén alapuló polihisztor-eszmény és ugyanezen kor nemzetközi szerzői jogfejlődését mozgató klasszikus, a romantikus művészi élményanyagon alapuló, a lánglelkű, isteni-génusz önálló szerzői attitűdje között.

²⁵ TAR Attila Szilárd: *Magyar–német felsőoktatási kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. században. PhD-értekezés* (Budapest: ELTE BTK 2007) 29.

²⁶ HAMZA Gábor: „Vécsey Tamás és a jogi szemináriumok” *Jogtörténeti Szemle* 2005 (Különszám) 12–21.

német egyetemeit – Berlint, Lipcsét, Heidelberget és Münchent, miközben a diákok a legtöbb esetben a diplomát valamelyik magyar egyetemen szerezték meg.²⁷

A németes műveltségű, az integráns kultúra részeseiként az irodalmi-művészeti életben is egyaránt meghatározó szereplőként fellépő polihisztor tudós jogászképnek némileg ellentmond a Herczeg Ferenc emlékezéseiből vett – Balás P. Elemér által is idézett – rövid részlet:

A jogtudomány eleinte közömbösen hagyott, később elriasztott a könyörtelen szárazságával és meghatározásainak kihegyezett szabatosságával. Nekimentem azonban a titkos fenntartással, hogyha egyszer a magam ura leszek, akkor majd megtalálom azt az írottat és azt az ív papírt, amelyre szükségem lesz. Nem tudtam, hogy a Múza is olyan istenség, aki nem tűr meg maga mellett faragott isteneket.²⁸

Balás P. Elemér kivételnek tekinti a Herczeg-idézet mentén azt a felfogást, amely szerint a jog és az irodalom művelése összeférhetetlen. Nagy jelentőségűnek tartja a jog és az irodalom kapcsolata szempontjából azoknak a jogászoknak a működését, akik egyfelől a világirodalom egyes nagyságainak műveit igyekeznek értelmezni a jog segítségével, másfelől kriminológiai tanulságokat igyekeznek levonni nagy költők intuitív lélekrajzaiból, utalva ez utóbbi esetében Arany János költészetét kriminálpszichológiai módszerekkel vizsgáló Angyal Pál írására.²⁹ Egy lépéssel még tovább is lép a kérdésfeltevessel, vajon összefér-e a jogi képzettség, de különösen a joggyakorlati alkalmazásának hivatása a költő alkotó hivatásával? Erre példát Heinrich von Kleist és E.T.A. Hoffmann életműve szolgált, hiszen mindketten jogot végeztek és Hoffmann megjárta a gyakorló bírói pályát, először, mint bírósági titkár Poznańban, majd egy kiterőt követően 1816-tól a királyi törvényszék tanácsosaként.

E kérdés körbejárását a jelenkori kutatások a „jog és irodalom” tudományterületének „jog az irodalomban” (*law in literature*) irányzata alá sorolják be. Az irodalomtudományból ismert, hogy Hoffmann és Kleist művészetének középpontjában a romantika egyik alapélménye, a *kettősség*, a *hasadás*, az *ellentét* áll. Ez az alapélmény szűrődik át mindkettejük alkotómódszerébe és műveik „alapmodelljébe” is. Alkotómódszerük közös vonása az eksztatikus jellegű alkotófolyamat. Hoffmann esetében ez kiegészül a szerző *kétlaki-kételtű hivatalnok, tisztos polgár és bohém művész kettős létmódjával*, mely ellentét és problematika végigvonul majd a XIX–XX. századi német irodalom történetén, és különböző módokon éleződik ki például Thomas Mann vagy Kafka munkásságában.

Alkotómódszerükön kívül műveik alapmodelljeül is a *kettősség*, a *hasadás*, az *ellentét* szolgál: Kleist művei (elbeszélései és drámái is) egy erkölcsi konfliktusra, illetve a katasztrófa vagy kataklizma-technikára épülnek. Ilyen például *Az eltört korsó*, Kleist egyetlen tisztán komikus drámája, amelyre Balás P. is kitér, s amelynek a burkoltan megfogalmazott társadalomkritika ellenére pozitív vagy legalábbis nem tragikus a befejezése. Antik előképéhez, az *Oidipusz királyhoz* hasonlóan a történet szereplői végig

²⁷ TAR (25. j.) 56.

²⁸ *Uo.* 329.

²⁹ ANGYAL PÁL: „Arany büntetesei büntetőjogi szempontból” *Budapesti Szemle* 1932/650, 55.

az igazságot kutatják, de itt a kiélezett bírósági ügyé fajuló „bűntett” egy korsó össze-törése, a nyomozást végző bíró pedig maga a tettes. Hoffmann pedig legtöbbször a *Doppelgänger* (a hasonmás) és a *Spiegelbild* (a tükörkép) motívumára és toposzára fűzi föl elbeszéléseit.³⁰

Intellektuális jogász (ön)kép, avagy nyelvész jogászok

Mindannyian mélyen bent jártak abban a „sötétlő erdőben”, amit jognak és igazságszolgáltatásnak nevezünk. [...] Hajnóczy „hősei” (Kleist, Hoffmann, Kafka) [...] prózájuk közös vonásai származhatnak ugyanarról a forrásvidékről: a jog és annak nyelve köti össze őket. Mindannyian megélhették ugyanazokat az egzisztenciális és nyelvi tapasztalatokat, amelyek a jog eljárásaihoz és írott dokumentumaihoz köthetők, és megérezhették, hogy – Rilke „iszonyú angyal”-ainak létéhez hasonlóan – az igazságszolgáltatás is egyfajta „erősebb lét”. Identitások teremődnek vagy épp válnak semmivé pillanatok alatt (vagy évek gyötrelmei során); megkérdőjeleződnek szándékok, indulatok, érzelmek (vagy kerülnek mások a helyükre); a megélt múlt eltűnik és egy másik tolakszik elé (ami kellenél gyakrabban olyan, mintha csak kitalálták volna, *rémálom*, holott minden eljárás azzal az ígérettel indul, hogy pontosan elmondja majd, mi történt; hogy híven felidéződik minden apró részlet); a szembenálló történetek kavalkádjában (káoszában), melyekből végül egy ítélet megfellebbezhetetlenül egy még újabbat rak össze, a szavak mások szavai lesznek, a felismerhetetlenségig; ahogy más lesz a nyelv is, idegen fogalmak kiismerhetetlen szótára – és mégis az beszél.³¹

A Balás P.-tanulmány utolsó nagyobb gondolati egységét, a zárógondolataihoz vezető részt³² a „jog és irodalom” mai hagyományos kettős megközelítésében inkább a „jog, mint irodalom” (*law as literature*) irányzathoz sorolhatnánk. A szerzőt Herczeg szépírói stílusa, műveinek tárgyilagos kifejezésmódja a törvények nyelvére emlékezteti. Ennek megfordításaként a művészi kifejezés, alkotás („alakítás”) körébe vonja a törvényszerkesztésnek azt a nyelvi szempontból magas fokra fejlesztett művészetét, amely Szászy Béla magánjogi kodifikátori munkásságát jellemzi.³³ Szászy nevéhez fűződik, az irányítása alatt dolgozták ki az 1928. évi Magánjogi Törvénykönyv-javaslatot, a második világháborút megelőző korszak legjelentősebb polgári jogi kodifikációs teljesítményét, amely a bírói gyakorlatra is jelentős befolyást gyakorolt. Balás P. példák-kal is illusztrálja állítását.

Amíg a szerző Szászyt kodifikátor nyelvésznek, addig Kohlert, Jheringet és

³⁰ Vö. KORCSOG Balázs: „Hoffmann és Kleist” *Könyvkritika* XLV/2, 2001. január 12. Elérhető: <https://www.es.hu/cikk/2003-01-20/korcsog-balazs/hoffmann-es-kleist.html>

³¹ NAGY Tamás: „Szövegutcaikon: Séták a Fütővel, Márai & Co.” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél* (Budapest: Szent István Társulat 2013) 73–74.

³² Uo. 354–362.

³³ Uo. 354. Szászy Béla, az MTA tagja. A budapesti tudományegyetemen jogtudományi doktori oklevelet szerzett 1888-ban. A kecskeméti jogakadémián az egyházjog és a jogtörténet rendes tanára (1889–1892), majd bírósági szolgálatot teljesített (1892–1894). 1894-től az Igazságügyi Minisztérium tisztviselője, miniszteri tanácsosi rangban (1913–1918), államtitkári rangban helyettes államtitkár és a Törvényelőkészítő Osztály vezetője (1918. január–november), államtitkár (1918. november–1919. március és 1919. augusztus–1931); 1919 augusztusában a József főherceg kormányzó által kinevezett kormányban az Igazságügyi Minisztérium ideiglenes vezetője.

Grosschmid Bénit eredeti jogász-alkotóművészeknek tekinti. Mintha nem is a távolságtartó jogtudós, hanem a romantika korszakából itt maradt szépíró rajongó lobogását olvasnánk Grosschmid egyéni eredeti kifejezésmódját illetően, amikor „a legerőteljesebb nyelvi alkotóképesség ércnél maradandóbb monumentumának” tekinthető ódon veretű magyarságát dicséri. Szuperlatívuszok felsorakoztatásával jut el szerzőnk romantikus literárusi magasságokba:

A folyton szürkülő, mind jobban uniformizálódó, mind zsurnalisztikusabbá váló magyar tömegnyelv közepette dekoratív magaslik ki Grosschmid „szálfaöklelő” kolosszus alakja, akár a hamburgi Bismarck-szobor.³⁴

Az összehasonlítás kedvéért érdemes felidéznünk a XX. századi magyar irodalom egyik legolvasottabb íróját, Márai Sándort, hogyan, milyen írói eszközökkel ábrázolta apai nagybátyját:

Magyar jogászok ezrei hallgatták, s aki egyszer rájött az izére e különös észjárásnak, nehezen szabadult hatása alól. Nem lehetett tudni, hová kanyarodik és hol áll meg, ha egyszer megragadott egy problémakört. Kifejezésmódja, irálya is csak az övé volt: bonyolult, sűrű mondatai – egyik hallgatója „gutaütéses, érvágásra szoruló” körmondatait kifogásolta – meglepő szóképei, váratlan képzettársításai, nehezen követhető hasonlatai, nyelvének bővérű, súlyos áradása, az a rejtélyes „egyéniesség”, mely a köztiszavak alkalmazásában is megmutatkozik s elárulja az „író”, más szóval a kifejezőt, ez mind „zsenigyanús” volt, s bizonyosan nem volt ok nélkül az! Választott tárgykörének nemcsak mestere volt, hanem alkotója, felfedezője. Mintha előtte senki soha nem foglalkozott volna magánjoggal, s mintha utána felesleges lenne lényegesen bolygatni megállapításait: ezt a hatást váltották ki írásai az olvasóból.³⁵

Vitathatatlan a mai olvasó számára, hogy Grosschmid olvasása szellemi kihívás, megértése már önmagában komoly teljesítmény, bármely részletének feldolgozása pedig egy új alkotás. Csehi Zoltán utalt rá, hogy ez a szellemi magaslat, a jog mélységének és örvényszerűségének bemutatása egyedülálló nemcsak a magyar, hanem az európai jogtudományban is. Művei nem torzók, hanem Savigny, Jhering és más hatalmas zsenik félben hagyott opusaival szemben kerek egészek.³⁶

A „szálfaöklelő” Grosschmid ódon nyelvezetéhez, mai olvasatához Vékás Lajos gondolatai adnak eligazítást:

Grosschmid Béni kiemelkedő tudományos terméséből az utókor szinte kizárólag a „Fejezetek kötelmi jogunk köréből” című monumentális műre szokott hivatkozni; arra is rendszerint csak a részletek ismeretében, mint Joyce Ulysses-ére vagy Proust regényfolyamára. Egyéb írásait ma már jobbára a feledés homálya fedi. Ez az értékelés érthető, de egyoldalú és igazságtalan. Érthető, mivel a Fejezetek kiemelkedő hegycsúcs a magyar magánjogtudomány lankái között, olyan nagyszabású munka, amely a megírása idején kialakulóban lévő modern polgári vagyoni jog

³⁴ Uo. 357.

³⁵ MÁRAI SÁNDOR: *Egy polgár vallomásai I–II*. (Budapest: Akadémiai – Helikon 1990) 36.

³⁶ CSEHI ZOLTÁN: „A jogtudomány mai állásáról” *Iustum, Aequum, Salutare* 2012/2, 18.

szinte egész területét nemcsak áttekinti, nemcsak megvilágosító erővel bemutatja, hanem számos téma tekintetében egyenesen megalkotja. Egyoldalú és igazságtalan az utókor ítélete mégis azért, mert Grosschmid tudományos tevékenysége a családjog, az öröklési jog és a kereskedelmi jog számos kérdésére is a maga korán jóval túlmutató, ma is tanulságos választ ad, és ugyanez elmondható a Jogszabálytanról is. Megállapíthatjuk ezt annak ellenére, hogy az időközben eltelt több mint száz év alatt a társadalmi viszonyok döntő módon változtak meg, és ezért a hajdani kérdések és feleletek jelentős része ma már történeti értékű.³⁷

Iustitia zárógondolatai

A minisztériumi és egyetemi pályatársnak, Meszlény Artúrnak dedikált emlékkötet 1936-os megjelenése idején Balás P. Elemér még kúriai bíró az igazságügyi igazgatásban, hogy az ott eltöltött több mint két évtizedes szolgálatát, a Gömbös-, majd a Darányi-kormány igazságügyi minisztere, Lázár Andor ideje alatt felcserélje az egyetemi katedrára. 1937 nyarától a szegedi egyetem polgári törvénykezési jogi tanszékén tanszékvezető egyetemi tanár lett, hogy a változás, az átalakulás, s egyben a változni nem tudás ellentmondásos korszakán, megosztott országban, megosztott politikai, társadalmi, kulturális, irodalmi közegben a legnehezebb, legvizsontagságosabb 10 évet tölthesse tanszékén, amelyet magyar professzor valaha egyáltalán megélhetett.

Ahogy az írása lezáratlan maradt azon a ponton, hogy a jog és az irodalom, a tudomány és a költészet teljesen egybeolvad a német történeti jogi iskola felfogásában, úgy maga a történetünk sem fejeződik be a bő nyolc évtizeddel ezelőtti első közléssel. A *Jog és irodalom* 2018-as újrakiadása remélhetőleg ráirányítja a figyelmet az előző századokban élt jogtudósaink, íróink interdiszciplináris olvasatára, a jövő számára új megközelítéseket, értelmezéseket találva. A jogáskollégák, joghallgatók számára sem köztudott, csak egy-egy hivatkozás, utalás, esetleg lejegyzetelt előadás alapján lehet ismert több, Balás P. Elemérről kortárs művelt jogtudós, mint a kolozsvári kötődésű Kuncz Ödön, Viski Károly, Marton Géza szépirodalmi olvasottsága, műveltsége, avagy zenei tudása.

A „jog és irodalom” interdiszciplináris tudományos megközelítést nem is lehetne jobban példázni, mint azzal, hogy a kiváló szerzői jogászként is tisztelt Balás P. Elemér nem véletlenül hivatkozik hosszasan annak a Josef Kohlernek a Shakespeare-kutatásaira, akit a nemzetközi szerzői jogtudomány az ún. immateriális javak elméletének képviselőjeként tart nyilván, amely elmélet hangsúlyozza a szellemi alkotásoknak, mint a jogviszony tárgyának sajátos, a fizikai dolgokétól megkülönböztető jellegét.³⁸

A most ismertetett, az alig néhány lábjegyzet alkalmazó, ám oldalakat betöltő Herczeg- és Grosschmid-idézeteket is felvonultató írás „kilóg” szerzőjének gazdag tudományos közleményei sorából és inkább tekinthető „egyéni hangú tiszteletadásnak”, mintsem a szokásos akadémiai követelményeknek megfelelni kívánó publikációnak. Nem tartjuk valószínűnek, hogy újragondolásra, pontosításra fogja készíteni a hazai

³⁷ VÉKÁS Lajos: „Grosschmid szelleme és gondolatai az új Polgári Törvénykönyv öröklési jogi szabályaiban” *Magyar Jog* 2013/5, 257–264.

³⁸ JOSEF KOHLER: *Das Autorrecht: eine zivilistische Abhandlung; zugleich ein Beitrag zur Lehre vom Eigentum, vom Miteigentum, vom Rechtsgeschäft und vom Individualrecht* (Jena: G. Fischer 1880).

„jog és irodalom” eredetkutatóit, nem dől meg a *Iustitia bevezető gondolatai* alfejezetben említett irányadó nézet. Viszont, álláspontunk szerint, adalékot szolgáltatathat ahhoz, hogy a jog és az irodalom egymás mellettsége, sajátos kapcsolata utalásokban már a XIX. század végi, a XX. század eleji magyar jogi irodalomban felfedezhetők, és nemcsak a jogbölcseleti szakirodalomban. A magyar jogtudomány tudományos önreflexiója hiányában ez az együttállás új kutatási irányok megnyitásához vezethet. A korábbi vizsgálatok jellemzően intézménytörténeti szemponton alapultak, a jogászai hivatásrendek hazai történetének tudományos igényű feldolgozására is csak a közelmúltban került sor.³⁹ A magyar jogtudomány hiteles szellemtörténetének, a jogtudomány tudománytörténetének feldolgozása még várat magára, pedig igény lenne rá.⁴⁰

³⁹ NAVRATIL Szonja: *A jogászai hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937)* (Budapest: Eötvös 2014).

⁴⁰ Vö. CSEHI (36. j.) 21.

TÖRTÉNETEK A KÁRPÁTON KON INNEN

Egy század eleji képviselő rajza.
A dualizmus megjelenése, problémái, végorái Bánffy
Miklós *Erdélyi történetében*

FAZAKAS ZOLTÁN JÓZSEF

1. Bevezető gondolatok

Megítélésem szerint a hosszú XX. század egyik legszínesebb és legjelentősebb magyar személyisége, államférfija gróf losonci Bánffy Miklós Pál Domokos dr. volt, akinek 1873–1950 közötti életútja és munkássága minden olyan területen, ahol tevékenykedett kiemelkedő és egyben jelképes. Különösen az első világháborút követő diplomáciai tevékenysége, e körben is mindenekelőtt a külügyminiszteri működése eredményeképpen lezajlott soproni népszavazás, amely az egyetlen tartós területi kiigazítást jelentette a trianoni békediktátum által okozott hatalmas területvesztésnek, örök helyet kívánnak számára a nemzeti emlékezetben. Mindezek ellenére alakja és munkássága a széles társadalom előtt kevésbé ismert, és bár az utóbbi időben szépirodalmi művei révén olvasottsága és ezáltal ismertsége nőtt, a nemzeti kánonba mindeddig nem került, illetve vélelmezhetően kritikai hozzáállásának köszönhetően nem kerülhetett be. Egész pályafutását végigkísérte idegensége, amely arisztokrata körökben művészi munkássága okán váltott ki ellenérzést, míg a művészi körökben származása miatt érték alaptalan vádak, működését dilettantizmusnak tartották.

Személyében talán az utolsó reneszánsz emberek egyikét tisztelhetjük, így kétséget kizáróan az egyik legnagyobb magyar író, grafikust, karikatúristát, díszlet- és jelmeztervezőt, színpadi rendezőt, aki hitvalló ősei nyomán volt a református egyháza főgondnoka, *noblesse oblige* vármegyéje és annak székvárosa, azaz Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja, a magyar országgyűlés képviselője, kisebbségi létbe taszított magyar nemzet bukaresti képviselője, továbbá birtokai és gazdasági érdekeltségei révén a két világháború közötti időszak egyik legnagyobb mecénása. Magabiztos közéleti kiállását, a magyar nemzeti érdekek feltétlen és áldozatos képviselését, továbbá időtálló alkotásait és stílusát valamennyi művészeti ágban olyan állandóság jellemzi, amely teljes ellentétben áll biztosnak hitt bizonytalan korával. Kora és élete hazánk történetének egyik aranykorát, ezen aranykor gyászos agóniáját, a kihívásokra adott válaszkeresések évtizedeit, a vészorszakot és az újabb totális állam kiépítésének kezdeti éveit

hordozta magában, minden időben próba elé állítva a tisztelői által csak Nagyúrnak nevezett férfit, aki e próbákat valamennyi rá osztott szerepben kiállta.

A jog és az irodalom kapcsolata különösen jelentős Bánffy Miklós esetében, teljes életét átható és kézzel fogható. A megállapítás vitathatatlan alapja, hogy kora és társadalmi rangja elvárásainak megfelelően Bánffy Kolozsváron és Budapesten jogot végzett, amely végzettségének biztos alapjával és a család évszázados hagyományainak követésével – művészi pályája mellett a fentebb felvázolt módon teljes életpályáján – aktív közéleti szerepet vállalt mind Magyarországon, mind pedig Romániában. Irodalmi munkássága legalább annyira sokoldalú, mint közéleti tevékenysége, írt bűnügyi regényt, lélektani regényt, novellái és anekdotái érdekes korrajzai a magyar történelem évszázadainak, emlékiratai pedig a hagyományos erdélyi emlékiratirodalom számára kimagasló forrásértékkel bírnak a XX. század elejét vizsgáló utókor szemében. Kezdeti irodalmi szárnypróbálgatásait maga Ady Endre méltatta,¹ később pedig Szerb Antal is elismerően értékelt,² félresöpörve azt az egyszerű tévképzetet, hogy műkedvelő arisztokrata lenne.

E tanulmány, a szerző eredeti terveitől eltérően, ugyanakkor Bánffy Miklós tevékenységének későbbi vizsgálatát lehetőségként meghagyva, a terjedelmi korlátok között arra tesz szerény kísérletet, hogy az összefoglaló néven *Erdélyi történet*ként ismert trilógia – *Megszámláltattál, És hijjával találtattál, Darabokra szaggattal* – ismertetésével érintőlegesen felvázolja Bánffy Miklós első világháborút megelőző országgyűlési képviselői működéséből fakadó élményeinek tapasztalatát, ha úgy tetszik a honatyarajzát. E nagyregény ugyanis művészi értékein túl az erdélyi főúri hagyomány nyomán egyfajta emlékirat, primer forrás a jogtörténet és a politikátörténet területén a dualizmus utolsó békeévei koráról, amely korban Bánffy 1901-től országgyűlési képviselőként, illetve 1906–1909 között Kolozsvár és Kolozs vármegye főispánjaként maga is részese volt a jogalkotásnak, illetve a végrehajtó hatalmi ágának. A témaválasztás külön aktualitását adja a mű nemrég megjelent román fordítása,³ amely bizonyára elősegíti majd a korszak átértékelését és újabb párbeszédnek kezdeményezését mind magyar, mind román részről. Elvégre a regényben megjelenített korszak egyaránt sorsfordító volt a magyar és a román nemzet szempontjából, a mű történetvezetése és a dualizmus állandónak hitt háttere egymásnak feszülő álláspontok kifejtését képes megadni, egyzersmind mintegy tanúvallomásként mutatja be három jogtörténeti-politikátörténeti síkon az Osztrák–Magyar Monarchia és annak társadalmának első világháború előtti éveit.

A dualista államberendezkedés sajátosságainak leírása Bánffy művében különös jelentőséggel bír. A regényben három alapvető jogtörténeti-politikátörténeti síkja egyszerre láttatja Bécs birodalmi politikájának érveit és dimenzióját, annak világpolitikai összefüggéseit, amelynek alapját Bánffy saját diplomáciai szolgálatának tapasztalata adta. Második síkként, az elsővel párhuzamosan és azzal egyidejűleg, féltő aggodalommal ismerteti Budapest álláspontjait és alkotmányjogi érveit, ezáltal feltárva a két álláspont közötti óhatatlan feszültséget. Mindezekon felül, harmadik síkként, az első

¹ ADY Endre: „Kisbán Mikós” *Budapesti Napló* 1906. április 8.

² SZERB Antal: „Megszámláltattál. Bánffy Miklós regénye” *Nyugat* 1935/5, 420–422.

³ Miklós BÁNFFY: *Trilogia transilvană* (București: Institutul Cultural Român 2019).

kettővel együtt, különösen fontos azon eseményeknek és érveknek a bemutatása, ki-méletlen kritikával felvázolja azokat a magyar politikai és közjogi érveket – különö-sen a hadügyi, gazdasági és kisebbségi kérdések háttérbe szorítására kell itt gondolni –, amelyek lényegüket tekintve mind a dualizmus ellen hatottak és amelyek elvezet-tek a kettős monarchia felbomlásához. A regényfolyam különösen értékes és kevésbe közismert része az első sík keretében a trialista tervek – gyakorlatilag Aurel Popovi-ci és Ferenc Ferdinánd föderalista terveinek ismertetése. Minden leírás tehát a fenti nézőpontokból különös jelentőséggel bír, elvégre nem csak erdélyi és magyarországi szempontokat rögzít a szerző, hanem az összbirodalom rajzát és nézeteit is felvázolja, összegezve e korszak eredményeit és azok kudarcait egyaránt. A fenti jogtörténeti-politikatörténeti sikok adott kereteit, vázlatpontjait rögzítve kísérlet tehető a nagy-regény jog és irodalom közötti kapcsolódási pontjainak felépítésére. Országgyűlési képviselőként és kormányzati szereplőként megörökített leírásaira, emlékeire primer forrásként tekinthetünk, a jogtörténet álláspontjával összevetve vizsgálom a magyar belpolitikát és annak kritikáját, majd a birodalom két felének közjogi kapcsolatát, a világpolitikai hatásokat és azok megjelenését.

2. A magyar belpolitika és annak kritikája

Az 1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és az Ő Felseje uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének mód-járól részben az 1848-as áprilisi alkotmányos vívmányok és törvények alapján közjogi-lag rendezte a Magyar Szent Korona Országai és az Osztrák Császárság egymáshoz való viszonyát, létrehozta az egyedülálló uniót, az Osztrák–Magyar Monarchiát, amelynek magyar birodalmi fele e hárompólusú kompromisszum alapján parlamentáris monar-chiává alakult.⁴

A magyar közjogi hagyományok, illetve a nemesség *noblesse oblige* évszázados je-lenléte a törvényhozásban ezen társadalmi osztály aktív szerepvállalását feltételezte az új alkotmányos keretek között, amely a nagyregényben a történet egyik alapmotívu-ma. A regényben leírt eseményeket Abády Bálint gróf szemszögéből látjuk, aki Erdély egyik leggazdagabb és legősibb nemzetségének sarjaként valójában Bánffy Miklóst sze-mélyesíti meg, és ahogyan az író, úgy az alteregójaként szereplő főhős is éppen külügyi pályáját elhagyva frissen megválasztott pártönkívüli országgyűlési képviselőként ke-rül bemutatásra.⁵ Képviselői minősége azonban nem a mikszáthi karcolatokban bemu-tatott dzsentri képviselőség, nem Katánghy Menyhért⁶ a hős, sokkal inkább egy fiatal korából fakadó optimizmussal megáldott, származása révén determinált kiállást valló honatya rajza sejlik fel, aki bár nem akar pártpolitikai csatározásokban részt venni, de nemzetsége és öröksége révén mindez elkerülhetetlen. A regényben ezen hitvallást a

⁴ MEZEY Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet* (Budapest: Osiris 2003) 260–267.

⁵ Bánffy Miklós mintegy hatvanezer holdas birtok örököse volt, 1899-ben a fiumei tengeri hatóságnál eltöltött fogalmazói tisztét követően Berlinben szolgált a külügyi apparátusban, majd 1901-től a regénytől eltérően szabadelvű programmal országgyűlési képviselő, 1906–1909 között Kolozsvár és Kolozs vármegye főispánja, 1910-től pártönkívüli országgyűlési képviselő.

⁶ Mikszáth Kálmán különösen a *Két választás Magyarországon* című művében mutatja be kritikával a képviselőiséget nem hivatásként gyakorló honatyákat.

két unokatestvér közötti, a regény másik főhőseként szereplő gróf Gyerőffy László és Abády Bálint közötti alábbi párbeszéd tartalmazza:

A politika maga az élet. Nem a pártpolitikát értem. De politika az is, ha a háztájamat rendben tartom, ha a gazdasággal, a falummal törődöm, ha segítek mindent, ami a jólétet, vagy a kultúrát emeli. [...]

– Ez így van! Ez ad erkölcsi jogot arra a vagyonra, ami reád szállt. Azzal kötelesség jár. És a származásod is kötelez, – igenis! – kötelez!⁷

Az alapállás tehát a fenti párbeszédben rögzített hitvallásban ragadható meg és ezen hitvallásból fakad az a képviselői program, amely a teljes regényben kisebb-nagyobb hangsúlyokkal, de következetesen megjelenik. A program és cél különösen gazdasági jogi kérdésekre, elsősorban a szövetkezeti jogra, a *homestead* intézményére, a hitbizomány kereteinek bővítésére terjed ki, az egész regényen átívelő módon foglalkozik különösen a román nemzetiségi kisebbségi kérdéssel. Ez utóbbi program kifejtése a Timisán Auréllal, valamennyi román képviselő megszemélyesítőjével folytatott párbeszédekben bontakozik ki elvi síkon, leíró jelleggel pedig a jegyzői tevékenység sok esetben kritikai ismertetésében, a nemzetiségi törvény, az 1868. évi XLIV. törvénycikk szabályainak számonkérésében. Közigazgatási jogi elemzések és programok fellelhetőek továbbá, a már jelzett jegyzői tevékenységek ismertetésén túl, a törvényhatóságok működésének és szervezetének leírásában, amely egyebekben az alkotmányjogi fejtegetések egyik legfontosabb színterét képezi. Minden programelem tekintetében megállapítható Abády és ezáltal Bánffy alapvető jószándéka, a célok előremutató jellege ellenére fájdalmas felismerésre vezet a realitás keretei és határai talaján, így a célok és a valóság között olykor dühvel vegyes valóság kegyetlenségének leírása és a főhős beismerése. Abády jóhiszeműsége ellenére tehát kegyetlen és valóságos falakba ütközik, segítő szándéka valamennyi esetben ellenállást szül nemzetiségtől függetlenül mind a föld népe, mind saját osztálya irányából, amelynek feldolgozása komoly lelki válságot is okoz. A föld népe egyrészt gyanakvó, a nemzetiségek, különösen a román, a horvát és a szerb már a Szent Korona határain túl nemrég megalakult államok felé kacsingat, saját osztálya pedig a regényen átívelő módon nem látja át korának kihívásait. Céljai falait és egyben belpolitikai szerepvállalásának sajátságos, mégis nemzete érdekében vállalt mandátumát és kötelezettségét Szent-Györgyi Antal gróf⁸ főlovászmester sza-
vaiba adva ekként írja le:

[...] ő minden belpolitikát piszkos mesterségnek tartott. Kell ez és szükséges, akár a trágyahordás a gazdaságban, de nem úriembernek való foglalkozás. Bálintnak is csak azért nézte el, hogy képviselő lett, mert igen járatos lévén a genealógiában, tudta, hogy egy besenyő vezértől származik, ki Géza fejedelem alatt települt Magyarországra, a Tomaj nemzetségből és hogy családjabeli nádorok, bánok, erdélyi vajdák szerepet játszanak már az Árpádok alatt. Ilyen ősök birtokában megengedhető, hogy néha csűrhe közé keveredjen valaki, ha már kedve tartja.⁹

⁷ BÁNFFY Miklós: *Megszámláltattál* (Kolozsvár: Polis – Kalota – Erdélyi Református Egyházkerület 2002) 455–456.

⁸ A valóságban talán gróf Széchényi Gyula (1829–1921) kamarás, valóságos és belső titkos tanácsos, király személye körüli miniszter, főlovászmester.

⁹ BÁNFFY (7. j.) 110.

A regény jogtörténeti-politikatörténeti vezérmotívuma az 1904–1906 közötti nagy belpolitikai válság, amelynek eredője a három évtizede folyamatosan kormányzó Szabadelvű Párt és annak vezetője, Tisza István választási veresége volt a zömmel negyvennyolcas alapon álló úgynevezett szövetkezeti ellenzékkel szemben. A negyvennyolcas alap *per definitonem* a hatvanhetes kiegyezéssel szemben álló, annak kereteit tágitani, szétszakítani kívánó erők tömörülése volt. A mélységesen udvarhű és hatvanhetes keretek között szocializálódó Bánffy a regény ezen fejezeteiben sorozatosan érvel a negyvennyolcasok általa *l'art pour l'art*-nak tartott közjogi okfejtéseivel szemben, ugyanakkor érvrendszere nem mentes a hatvanhetes alapok kritikájától sem.

Az 1905-ös választások eredménye mindazonáltal a Szabadelvű Párt dominanciájának megszűnésével a kiegyezés változatlan fenntartásában érdekelt osztrák és magyar politikai, gazdasági elitnek, magának az uralkodónak az alapvető érdekeit sértette és veszélyeztette annak ellenére, hogy önmagában véve a szövetkezeti ellenzék is a reálpolitika talaján állva ténylegesen lehetetlennek tartotta az Ausztriával való közjogi kapcsolat felbontását. A szövetkezeti ellenzék tagjai sem vitatták belső fórumaikon, hogy az európai hatalmi helyzet szükségessé teszi az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének fejlesztését, de belpolitikai hatalmi kérdések nyomán évek óta obstrukcióval akadályozták e kérdések tárgyilagos és szükséges mértékű rendezését.

Az obstrukció kritikáját és a törvényhozás anarchiába sülyedését, annak okai feltárását és a képviselők szüklátókörűségét a regényben Tisza István alakjával, prófétai magasságokba való helyezésével és ezáltal a kisstilű képviselőkkel való éles kontrasztba állításával jeleníti meg a mű. A kérlelhetetlen kálvinista főúr, Tisza István gróf házelnöki és később miniszterelnöki intézkedései ebben az időszakban erőszakos obstrukcióhoz vezettek, illetve tüntetéseket generáltak országszerte. A lebénult törvényhozás működésének biztosítása érdekében Daniel Gábor és Tisza István szoros együttműködésben házszabály módosítást terjesztett elő, amelynek tárgyalására 1904. november 18-án került sor. A regényben a fenti szembeállítást az államférfi és a képviselők között drámai sorokban olvashatjuk:

Ebben a folyton fokozódó viharváró hangulatban gyűl össze novemberben a Ház és Tisza betérjeszti javaslatát [...] A fölcsigázott szenvedélyek magyar vezényszót, önálló vámterületet, önálló bankot követelnek. Az ellenzék a házszabály revíziója ellen bejelenti az obstrukciót [...] És Tisza fölemelkedik. Sudár, férfias alakja sötétben íródik a mögötte ülő képviselők megvilágított, feléje fordított arcai fölé. Éles vádoló szavakat mond; elsorolja mindazt, amit végigpróbált a parlamenti rend helyreállítására. Semmi sem használ. Elég volt ebből! Mind támadóbb lesz a beszédje – a bibliai próféták vádolhattak így! – és sötét jövődőlés is elhangzik:

– Ha most föl nem eszmél az ország – a kijózanodást, a fölbredést [...] csak egy nagy nemzeti katasztrófa keserű tapasztalatai után érhetjük el!¹⁰

Perczel Dezső házelnök a jövődölést követően csendben azonnali szavazást rendelt el és zsebkezdője meglepetésével arra jelt adott. Az értetlenkedést kihasználva többen felálltak a helyükről, ami egyben igen szavazatot jelentett, így akaratlanul is elfogadta az Országgyűlés a Tisza–Daniel-féle határozati javaslatot, egyben berekesz-

¹⁰ Uo. 107–108.

tették az ülést, de a képviselők még nem távoztak, hanem a jogsértésen kívántak elégtételt venni.

Abády nem maradt ott tovább. Valami undorodás vett erőt rajta. Valami fanyar, csalódott érzés. Egyedül Tisza beszédje hatott reá. Csak abból hangzott igaz meggyőződés. A többi mind rendezés és szerep [...] csupa színészkedés a holnapi vezércikkek számára.¹¹

Ezt követően lényegében véve az addig is polarizált és végletekig megosztott ellenzék koalícióba tömörült és együtt indult a soron következő választásokon, amely koalíciót erősítették a zsebkendőszavazás hatására kilépett szabadelvűek. A Függetlenségi és 48-as Párt, a korábbi szabadelvűekből alakult Országos Alkotmánypárt ifjabb Andrassy Gyula gróf vezetésével, a gróf Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt, a Katolikus Néppárt, valamint a Vázsonyi Vilmos alapította és elnökölte Polgári Demokrata Párt így eredményét tekintve elsöprő, azonban tényleges tartalmát tekintve pürrhoszi győzelmet aratott. A parlamenti többséget alkotó, a dualizmussal a nyilvánosság előtt szemben álló koalíciót az uralkodó nem volt hajlandó megbízni a kormányzással, és 1905. június 18-án báró Fejérváry Géza tábornaszernagyot, a magyar királyi darabont testőrség kapitányát nevezte ki miniszterelnökké Ferenc József. A kinevezett kormány fennállása alatt nem támogatta egyetlen párt sem, így a kibontakozó „nemzeti ellenállás” gyakorlatilag teljesen cselekvésképtelenné tette a végrehajtó hatalmat.

A regény ennek a történelmi időszaknak nemcsak a parlamenti eseményeinek bemutatását eszközlő, hanem a társadalmi oldalt megvilágítva a kisemberek és a törvényhatóságok szintjén is megadja annak leírását. Különösen értékes fejezetek szólnak többek között Kolozsvár, Marosvásárhely törvényhatósági gyűléseinek leírásáról. Minden korábbi kuruckodás ellenére megjelenik Ferenc József feltétlen tisztelete a legalacsonyabb társadalmi státustól a legmagasabb körökig, és bár a parlamenten kívüli kormány ellenállást szül – társadalmi és parlamenti elfogadása nem történik meg,¹² mert felborítja a törvényes kereteket és bizonytalanságot eredményez – Ferenc József személye mégis biztosíték az ország fennmaradására. Mindenki kénytelen belátni, hogy az uralkodó védelme alatt álló dualista rendszer ad lehetőséget a virtuosus kuruckodásra, a kuruc eszméket ápolni – bármennyire is antagonisztikus – egy Habsburg Monarchia biztonságos védőszárnyai alatt lehet.

Azt a vén hóhért kell elcsapni a Burgból és pász! [...]

Meglepő hatása lett ennek a mondatnak. Hirtelen lehütötte az egész társaságot. Senki sem válaszolt rá, csak itt-ott köhögtek egyet. Akkora tekintélye volt az öreg Ferenc Józsefnek, hogy ilyenén mindenki megütközött, mintha káromlás lenne.¹³

Kristóffy József darabont belügyminiszter választójogi javaslata és ifj. Andrassy Gyula plurális választójogi elképzelései szintén meglehetősen nagy hangsúlyt kapnak a műben. Az utóbbi nyilvánvalóan nem igazolható alkotmányosan, míg az előbbi,

¹¹ Uo. 109.

¹² Kiss Péter (szerk.): *Magyar kormányprogramok 1867–2002* (Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó 2004) 294–304.

¹³ BÁNFFY (7. j.) 409.

amely felborítja a magyar primátust, óhatatlanul az uralkodóhoz közelíti a közvéleményt. Mindeközben a nemzetiségek leplezetlen örömmel fogadják a tehetetlen magyar államot. A magyar elit pedig a belpolitikai válságban szemük előtt zajló gazdasági folyamatokat –, amelyek lassan, de biztosan szétfeszítik az ezeréves magyar állam kereteit, miközben azt örökkévalónak és természetesnek tartja a magyar primátussal – nem látja. Ennek a megállapításnak, Abády, Tisza és a nemzetért aggódó, távlatokban gondolkodó államférfiak álláspontjának, akik többek között a nemzetiségi kérdés megoldását eszközlik, valamint a velük szemben álló öncélú nacionalizmusnak éles és visszatérő kritikáját Bánffy egy német eredetű szereplő, Wuelffenstein Frédi ajkára adja: „Az én magyar vérem felforr!” Adyt és svábokból jött magyarok kritikáját olvashatjuk ilyen éllel,¹⁴ miközben Timisán Aurél képviselő egyértelmű ítéletet mond:

A gróf úr ősei karddal hódítottak... máma más eszközök vannak. [...] a magyarok meg csupa közjoggal vannak elfoglalva.¹⁵

Az alkotmányos válságot, amely a Monarchia létét veszélyeztette, csak és kizárólag egy új kiegyezés oldhatta fel, amely egy paktum megkötéséhez vezetett a győztesek és az uralkodó között. Ennek értelmében a dualizmus keretein belül a legtöbb negyvennyolcas program feladásával és új választások kiírásával a szövetkezett ellenzék végül Wekerle Sándor miniszterelnökségével kormányra jutott. Az új kormány gerincét alapvetően régi szabadelvű politikusok és hatvanhetes alapállású személyek adták, melynek eredményeképpen azokat a negyvennyolcas célokat sem sikerült keresztülvinni – így többek között a Nemzeti Bank kérdését –, amelyet az udvar alapvetően nem ellenzett.¹⁶

A *pürrhoszi győzelem* jelző tehát nem véletlen, a regényben szereplő elit bűneinek tételes felsorolásakor azt a következtetést vonja le Bánffy, hogy többek között ezek az elvesztegetett évek is hozzájárultak az első világháborúban bekövetkezett katonai és politikai vereséghez. Az udvarral kötött paktum nyilvánosságra kerülése, a tehetetlenség szükségképpen elvezetett Tisza István újjászervezett szabadelvű pártja, a Nemzeti Munkapárt 1910-es győzelméhez, amelynek programja gyakorlatilag a hatvanhetes alapálláshoz való visszatérést jelentette.¹⁷ A magyar absztrakt jogászias gondolkodás, a választások, a paktumok, a frázisok Bánffy szerint oda vezettek, hogy társai még egy forradalmat sem tudtak volna elképzelni jogi indoklás nélkül. Lesújtó véleménye oly módon summázható, hogy a válság szülte kormányok és azok paktumai nem mások, mint az Ausztriával szembeni tehetetlenség formulákba öntése.

Bánffy sorai éles kritikát tartalmaznak valamennyi fél irányában, melynek eredője a féltő hazaszeretet. Részletesen bemutatja a kulcsszereplőket, sok esetben beazonosítható módon, így megnevezi Bánffy Dezső, Apponyi Albert, Justh Gyula, Tisza István, Ugron Gábor, Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voivod, Khuen-Héderváry Károly, Rakovszky István, Kossuth Ferenc, Eötvös Károly, Nagyatádi Szabó István, Károlyi Mihály személyét, míg a többieket kitalált, mégis valóságos személyekről mintázott módon tárja eléln. Az öncélú és szűklátókörű, tényleges eredményeket nem elérő, csak

¹⁴ ADY Endre: „Én nem vagyok magyar?” *Budapesti Napló* 1907. január 6.

¹⁵ BÁNFFY (7. j.) 498.

¹⁶ KISS (12. j.) 305–316.

¹⁷ *Uo.* 318–333.

frázisokban hazafiakról – alapállásuktól függetlenül – Kadacsay Gáspár báró élcével mond megfellebbezhetetlen ítéletet:

[...] kolozsvári kaszinóban politizáltak még az 1905-ös választások idején, és szidalmazták az akkor még miniszterelnök Tiszát. Gazsi közbeszólt. Védelmébe vette. Ekkor valaki rárivallt Gazsira:

– Ha így beszélsz, akkor te is hazaáruló vagy!

Kadacsay félrevágta azt a nagy harkályforma orrát, és azzal az ő furcsa raccsolásával felelte:

– Hát hogyne! Én bizony áchulnám, áchulnám, de a kutya se vásácsolja meg, ameddig ti benne vagytok!¹⁸

3. Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolata, a világpolitikai szerep kérdése

Ausztria-Magyarország kérdésében és közjogi kapcsolatának regénybeli síkjában a belpolitikai kérdésekkel párhuzamosan jelennek meg azok a fajsúlyos kérdések, amelyek közvetlen összefüggésben állnak az előzőekben megvilágított belpolitikai válsággal. Magát az alkotmányos válságot is elvégre a kettős monarchia léte, a Magyar Királyság és az Osztrák Császárság kapcsolata okozta. A regényben ezért kiemelt szerepet kapnak mind a kereskedelmi szerződések kérdései, mind a vámszabályozás, a delegációk működésének leírása, illetve a fent említett módon például az önálló magyar nemzeti bank felállításának kudarca a paktum ellenére.

Az egész regényen végigvonul a főhős és ezáltal Bánffy számára legaggasztóbb kérdés, a hadsereg fejlesztése, pontosabban annak elmaradása és az ebből fakadó vita. A szövetkezeti ellenzék választóinak üzenve önálló hadsereget követel, majd beérné legalább a magyar vezényszó bevezetésével, végül nemzeti színű kardbojttal is megelégedne, miközben ellenségeink flottafejlesztéssel, modern fegyverkezéssel vannak elfoglalva. E vita kicsinyessége Bánffyt csalódással tölti el és társadalmi állásához méltatlannak tekinti. Ezen ponton is élesen kritizálja az obstrukciót és a kispolgári politizálást, mely megbénítja a védelmi fejlesztések amúgy is elkésett beindítását. A haderőfejlesztési kérdésre kérdéssel válaszol regényének egy mellékszereplője, röviden, két szóban ismertette a magyar álláspontot: „Minők tengerészöt?” legyint a mellékszereplő, a flottakérdést osztrák hóbortnak tartva. A megdöbbenően őszinte és vádló ítélet valamennyi vizsgált jogtörténeti-politikatörténeti síkra igaz:

Az obstrukcióval kezdődött a koalíciósmozgalom. A kisebbség sorra buktatta vele a kormányokat, míg végül minden nagyhangú szólam és nemzeti színű kortesjeszóval többségre nem jut. Ekkor szembetalálja magát az államérdek valóságaival. Itt kapitulálnia kell, amit eltitkol. Így jut hatalomhoz. Vállalja a választójogi reformot, de nem csinálja meg. Negyed-félévi kormányzásuk alatt a szövetkezett pártok egymással tusakodnak, egymást gyűlölik meg, és mivel államügyben alkudozniuk kell egymással, hol nem a közérdek, de a pártszempont a döntő, oda jutnak végül,

¹⁸ BÁNFFY Miklós: *És hijjával találtattál* (Kolozsvár: Polis – Kalota – Erdélyi Református Egyházkerület 2002) 274.

hogy maguk rántják le annak az országgyűlésnek a tekintélyét, amit mindenkinek fölé akartak állítani [...] Itt végződik ez a korszak. A mérlege csupa negatívum. Abból áll, amit elmulasztott. A legfontosabb ezekből, amit honvédelmi téren hanyagolt el. Négy esztendő veszített így az ország. Vissza nem hozható négy év. Ekkor már Itália is, Szerbia is jobban föl van készülve háborúra, mint a kettős monarchia.¹⁹

Diplomáciai szolgálatának emlékei, amely egyebekben Bánffy tényleges emlékiratainak is forrásértékű részei, a regényben is realista megközelítést eredményeznek a birodalom két fele közjogi kapcsolatának valós természetéről. Álláspontja szerint a kiegyezés alapja sokkal inkább a magyar félnek kedvező nemzetközi helyzet 1860-as évekbeli alakulására vezethető vissza, semmint a paragrafusok erejére, amelyre a magyar alkotmány rendíthetetlen erejében bízó szereplői utalnak. Olyannyira igaznak véli állítását, hogy kérlelhetetlenül ostromozza képviselőtársait: amit a budapesti parlamentben tesznek, nem csak és kizárólag a Birodalmi Tanácsra hat, hanem a világ szemében erodálja a magyar állam létét és annak alapvető érdekeit.

[...] a magyar politikusok – és ebben alig van kivétel – abban a hitben élnek, hogy a szavuk csak belföldön hallatszik. Egész eszmeviláguk erre van beállítva. Hogy amit mondanak, vagy tesznek azt a külföldi is figyeli, arra itt senki sem gondol. [...] Nem gondolnak rá vagy elfelejtik, és mindent a pártszervevény szemszögéből néznek, vagy közjogi finomságokból, amit meg nem ért senki, aki nem magyar. A láthatár számukra Bécsnél záródik le, ezen a körön túl, a magyar glóbusz szélén túl nincs semmi!²⁰

Az összmonarchia birodalmi ábrándjai és tervei, amelyek a fenti magyar ellenállás okán meglehetősen bizonytalan alapon állnak a regényben, egy morva diplomata – mintája talán Popovici lehetett –, Slawata gróf mondataiban sejlenek fel, amely tervek gyakorlatilag az osztrák és a szláv elképzelések mindegyikét tartalmazzák.²¹ Ilyenek a trialista tervek, amellyel kapcsolatban a diplomata, a föderális átszervezés bizonyosságában, bizalmasan elárulja Abádynak, hogy vége a „korhadt dualizmusnak”, Abády csak maradjon pártontkívüli, a központosítás, a statisztika igazságosságán alapuló föderalizmus vagy trializmus lesz a Birodalom sorsa, valamint balkáni terjeszkedés lesz az új uralkodó, Ferenc Ferdinánd politikájának alapja. Az egységes Birodalmi Tanácsa a statisztika igazságosságával, szemben az évezredek hagyománnyal és az alkotmányos alapokkal, Abádyt aggodalommal tölti el. Slawata gróf és általa Ferenc Ferdinánd programja lenyűgözően egyszerű és egyben csábító:

Akkor nagystílusú politikát lehet majd csinálni. Úr lenni a Balkánon, esetleg hűbéres királyságokkal, hová a dinasztia másodszületteit helyeznők el. Valódi nagyhatalommá lenni, nem pedig mint ma, Európa második „beteg embere”-ként szerepelni. Hanem parancsolni, igen! – parancsolni – le a Márvány-tengerig.²²

¹⁹ Uo. 400.

²⁰ BÁNFFY Miklós: *Darabokra szaggattatol* (Kolozsvár: Polis – Kalota – Erdélyi Református Egyházkerület 2002) 182.

²¹ GYÓRI SZABÓ Róbert: *A magyar külpolitika története 1848-tól napjainkig* (Budapest: Helikon 2011) 12–14.

²² BÁNFFY (7. j.) 127.

A régi magyar alkotmány letörése, magyar katonákkal megvalósítandó balkáni terjeszkedés, a dinasztíához hű kis királyságok Tisza Istvánnal egyező állaspontra juttatják Abádyt, aki szerint a Balkán népeivel megnövelni a Monarchiát nem erő, hanem gyengeség, valamint a magyar elem háttérbe szorulását eredményezi.

E nézőpontból, azaz a balkáni terjeszkedés nézőpontjából különösen érdekes azon okfejtés és epizód, amely arra utal, hogy figyelemmel a negyvennyolcas alapok feladására a szövetkezeti ellenzék részéről, a nemzeti érzület felkorbácsolásával Horvátországban bevezetik a Magyar Államvasutaknál a magyar nyelv kötelező használatát. Az intézkedés hatására az addig is trialista átalakulást szorgalmazó horvát közösség még távolabb kerül Magyarországtól és a száborban felálló horvát-szerb koalíció, amely a negyvennyolcasok szerint a Béccsel szembeni magyar álláspontot erősíti, valójában a délszláv egység ügyét mozdítja előre Belgrád hathatós támogatásával. Mindebből pedig az következik, hogy a már Monarchiához tartozó balkáni népek lojalitását eddig is nehezen biztosító Monarchia további szláv elemekkel való bővülése az Osztrák–Magyar Monarchia elkerülhetetlen szétesését eredményezné. Slawata gróf álláspontja első halálra tehát bármennyire is nagyívű és csábító, valójában a Birodalom halálos ítélete.

A trilógia harmadik kötete elsősorban az 1910-es évek világpolitikai eseményeire összpontosít. Aggodalommal közelít az angol–oros „entente cordiale” létrejöttéhez, a preventív háborúk indításának kérdéséhez, különösen Albánia esetében, Bosznia annexiójának eredményéhez, Törökország válságához, a balkáni háborúhoz. Részletesen, az okokat feltárva írja le továbbá a marokkói válságot, az orosz–japán háború eseményeit, az angol és a francia flottafejlesztést, mindezt párhuzamba állítva a Monarchia haderejének lemaradásával. Mindenhol és minden esetben a kései reagálás okait kutatja, sok esetben visszatérve a magyar országgyűlés káros szerepére, ugyanakkor a bécsi kormányzat felületességét és illuzórikus nagyhatalmi szerepéből fakadó tévedéseit is bemutatva.

Bánffy szükségesnek érzi az alkotmányos alapokon álló összmonarchia érdekeinek világos kezelését, a kisebbségi kérdés nem csak magyar, hanem osztrák kezelését, mert e kérdés megoldása nélkül a Monarchia valóban fenntarthatatlan. Reálpolitikusként, az erdélyi román nemzeti törekvéseket ismerve, nem tartja valósnak a Román Királysággal megkötött szövetséget, az Olaszországgal fennállót pedig ugyanezen okokból állítja párhuzamba, de már osztrák oldalról, a Monarchia olasz kisebbségeinek helyzetéből fakadóan ez utóbbit is látszatszövetségnek tekinti. Kimondja e körben a kegyetlen megállapítást, hogy míg Ferenc Ferdinánd balkáni terjeszkedést lát maga előtt célként, a valóság az, amit sem Bécs, sem Budapest nem lát, nevezetesen hogy a 47 milliós Monarchiával szemben egy 182 milliós reálszövetség áll, amelynek tagjai, sőt valójában Németország is – mind-mind a Monarchia területeire áhítoznak, azokat maguknak követelik.

A világpolitika színpadának a Monarchiára befolyást gyakorolt szereplői és epizódjai leírásának egyik legjobban sikerült részlete a Montenegrói Királyság megalapításának leírása. Cetinjében Miklós királyra koccintanak a Monarchia összegyűlt ellenségei és kevesebb mint négy év múlva kitor a világháború.

Bánffy szerint mind a Monarchia, mind pedig Magyarország a nagyhatalmi status rabja volt és annak illúziójában élt. Ezen illúzió pedig öngerjesztő módon idézte elő a

korábbi hibás politika és külpolitika folytatását, a jobbító szándékok elhalását, elvezetve az elkerülhetetlen bukáshoz.

4. Záró gondolatok

Bánffy Miklós az *Erdélyi történet* három kötetében a magyar történelem sorsfordító időszakait írja le. A dualista államberendezkedés sajátosságainak elemzése és leírása, annak elhelyezése térben, korban, a világban Bánffy által első kézből történik, a szemtanú magabiztosságával, a jogászai tanulmányok okán megfelelő pontossággal, így nem csak a trilógia, hanem egyéb műveinek közjogi természetű megismerése és ismertetése, a magyar jogtörténet és alkotmánytörténet művelőin túl, értékkel bírnak a jelenkor jogászai és történészei számára is. Problémafelvetései, magyarázatai, érvei időtállóak, szerepének és tetteinek megismerése egy különleges államférfi rajzát adhatják.

A mű irodalmi értéke, megfogalmazása és stílusa a legnagyobbakhoz mérhető. Ma már méltatói vannak többségben, míg korábban kevesebben értették, dilettantizmussal, mi több, kasztja elárulásával vádolták szerzőjét. A nagyívű trilógia méltó Bánffyhoz, a Nagyúrhoz, aki e mű megírásával az erdélyi emlékiratirodalom egyik legbecesebb elemét alkotta meg. A nagyúríság és egyben a már említett jogászai precizitás megjelenik a sorokban, és visszaköszön a megfelelő távolságtartásban, a hűvös és indokolt, következetes megállapításokban és ítéletekben, és visszaköszön a haza és az alkotmányosság, a parlamentarizmus féltő szeretete és alkumentessége, amely kérlelhetetlen kiállás ma is példaértékű.

A *Dániel* könyvéből vett utaló címek – *Megszámláltattál, És hijjával találtattál, Darabokra szaggattatol* – mind a történet alapállását és annak lefolyását tekintve, mind pedig a téma szempontjából releváns dualista csend kiindulópontjából annak válságaihoz elérve valamennyi síkon, annak tudott szétesését ismerve és előrevetítve az általa idézett Tisza-féle prófécia értelmezését adja.²³ A prófécia azonban nem csak Ausztria-Magyarországra, a Magyar Királyságra vonatkoztatható, illetve a közvélekedéssel ellentétben nem csak Bánffy társadalmi osztályának bukását írja le a főúri szalonok díszletét használva, hanem a regény a társadalom valamennyi tagjáról ítéletet mond. A társadalom teljes rajzát bemutatva, annak valamennyi hibájával és bukásának okaiival, egy világ pusztulásának kordokumentuma a trilógia, amelyben a birodalmak és elveik bukásainak gyökere éppúgy fellelhető, mint a boldog békeidők illúziójának és optimizmusának teljes és végleges kudarca.

Vég nélküli keserűség fogta el. Úgy érezte, itt áll, itt áll egyedül, és alatta az a világ, ami most fog elpusztulni. Maga előtt látta azt a nemzedéket, melynek ifjabb szárnyához ő maga is tartozik, az a nemzedék ez, aki '67 óta nőtt fel, e hosszú békekorszak boldog nyugalmában. – Ők vették át a reformkor embereinek örökét. Azokét – Deák, Eötvös, Mikó, Andrássy –, akik a szabadságharc lázalmait élték, és a reá következő elnyomatást; akik tanultak ezen, és bölcs mérséklettel tudtak nagy kérdéseket megoldani.

²³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: „Látványszerűség és bibliai példázat Bánffy Miklós írói műveiben” *Irodalomtörténet* 1993/4, 775–805.

Az ő nemzedéke mindjobban eltávolodik ettől az iránytól. Lassacskán csupa fikció lép a valóságok helyébe, önámítás és nagyzolás. Mindenki bűnös ebben, a magyar társadalom minden vezető rétege.

Maga előtt látta a birtokososztályt, aki uraskodásában leromolva gazdasági pályára nem megy, hanem csak hivatalnok akar lenni, vagy ügyvéd. A történelmi oktatás tanári karát is, aki csupán a kuruckodást dicsőíti, és lebecsüli azokat, akik a magyar múltban munkára és önismeretre intik a nemzetet. – Így töltődik meg az ifjúság csalóka ideálokkal és sovén jelszavakkal. – Ebből alakult ki az a jogászas és türelmetlen közvélemény, ami a századfordulótól már csak hízelgő frázist fogad el, és minden bírálatot hazafiatlanságnak tart.

Maga előtt látta a főrangúakat, akik vezéri szerepre tartván igényt, hát sutba dobják európai látókörüket, vagyoni és erkölcsi súlyukkal igazolva mindazt a maszlagot, melyben legtöbbje valóban nem is hisz, de ami az ő zsirójukkal mindjobban megmérgezi a politikai életet. Maga előtt látja, mintha már a síron túlról tekintene vissza.

Most elpusztul az ország, és vele ez a nemzedék. Elpusztul ebben a háborúban, hol azok a szavak, amiket annyit használtak: harcolni, csatázni, többé nem szónoki harcost és szócsatát jelentenek; utolsóig kitartani nem azt, hogy az ülés végéig beszélni, hanem emberölő szörnyű valóságot. Most elpusztul az ország, és vele az a nemzedék, aki mindent fontosnak tartott, ami formula, paragrafus vagy frázis. Aki az államélet valóságait el tudta felejteni, és délibábok után futott, akár a gyermek. Aki tudatlanságában élt mindannak, ami a nemzetek talpköve: erő, önbírálat és összetartás.²⁴

Ahogy mondják: *sapienti sat.*

²⁴ BÁNFFY (20. j.) 274–275.

Az *Egy piaci nap* margójára: a tanúság mint traumanyelv Závada Pál regényében

IZSÁK-SOMOGYI KATALIN

Bevezetés

Tanulmányom témájául Závada Pál 2016-ban megjelent, *Egy piaci nap* című regényének „jog és irodalom” aspektusú elemzését választottam. Kitérek a regényadaptációból készült színdarab 2017 májusi bemutatójára is. A „fabula” alapját a kunmadarasi pogrom adja, mely 1946. május 20–21-ei napokon következett be. Elemzésemben arra a kérdésre keresem a választ, hogy miért választott Závada regénye narrátorául egy közvetett tanút,¹ s hogy az általa megszólaltatott traumanyelv hogyan válik az eltávolítás eszközüvé. Kiindulópontom az, hogy a történet alapjául szolgáló pogromot, az azt megelőző világháborús érárt, a konszolidációnak induló belpolitikai csatározásokat és a hiperinflációval küzdő mindennapokat átélő narrátor nem tud hitelesen beszámolni arról, aminek tanúja volt. Ezzel szemben a jelen olvasójának már olyan tudás és tapasztalat van a birtokában, amellyel ki tudja tölteni azt a narratív hiányt, amelyet a regény fő krónikásának megtett Hadnagy Sándorné Csóka Mária okozott azzal, hogy a második világháború lezárását követően alig egy esztendővel bekövetkezett etnikai alapú támadást nem tudja hűen tanúsítani.

„Meg tudom mondani, melyik volt az a pillanat, amikor belém nyilallott, hogy ennek a viharverésnek a legsúlyosabb villámcsapása miránk fog lesújtani. *Hogy innentől fogva nem óv semmitől, ha szörnyülködve befogom a szemem.* Hogy hazafuthatok ugyan, s befúrhatom a párnák közé a fejem, *mert iszonyodom attól, amit ezek művelnek – ám ezzel nem megyek semmire.* Mert már nemcsak másokat fenyeget ez a roham a szemünk láttára, hanem hogy az ostromló kedvnek mi leszünk a kiszemelt célpontjai, ez világosodott meg előttem abban a percben.”² (kiemelés – I.-S. K.)

A tanulmányom az alábbi ív mentén épül fel. Első lépésként a regény alapját adó, a második világháborút követő magyar pogromok jelenségét mutatom be. Mivel ezek

¹ Tanulmányomban a „közvetett tanú” kifejezést inkább irodalmi szempontból használom. Hadnagy Sándorné Csóka Mária akként lesz a pogromot megelőző időszak, a kiemelt napok, illetve a történések utóéletének tanúja, hogy a véres támadásoknál jelen sem tudott lenni, inkább elfutott a borzalmak elől. Závada mégis az ő tanúságát használja a narráció alapjául – távolítva ezáltal a befogadót és önmagát a történésektől.

² ZÁVADA Pál: *Egy piaci nap* (Budapest: Magvető 2016) 5.

nem csupán a vészkorszak hazai történetével függnek össze, hanem az 1945-ös eszten-dőt követő hazai belpolitikai helyzettel, ezért kitérek annak jelentőségére, illetve a tár-sadalmat szorongató hiperinflációra is. Ezeket abban a kontextusban fogom elemezni, hogy a magyar társadalom 1946-ban milyen tudással rendelkezett e kérdések komp-lexitásáról, mennyit tudhatott a hazai Holokausztról, milyen összefüggésben láthatta a visszatérő zsidók visszailleszkedési nehézségeit. A narrátor nem csupán a vérengzés napját tárja elénk, hanem a vérengzés felbujtásával megvádolt tanító elleni korábbi bírósági eljárásokat is. A legklasszikusabb dichotómiában a regény a „jog az irodalom-ban” típusú irodalmi művek egy jelentős példája – én azonban nem kifejezetten a jogi eljárások jellemzőinek bemutatására vállalkozom, hanem ezeket a pogrom és a belpoli-tikai csatározások kontextusában mutatom be. Értelmezésemben az elbeszélői pozíció adja a regény legkomplexebb kérdéskörét, ezért azt vizsgálom, miért választotta őt Závada a történések elmesélőjéül.

A Radnóti Színház 2018 májusában mutatta be a Mohácsi-testvérek és Závada Pál közös munkáját.³ Habár a darab néhány ponton eltér a regénytől, remekül kihasználja azokat a lehetőségeket, hogy a jelen nézőjéhez akként szóljon, hogy neki esélye se legyen elfordítania a fejét a történésekről.

A regény történelmi szituációja

Závada Pál első regénye⁴ írásakor már olyan kutatómunkát végzett, melyet fel tudott használni jelen munkájánál is. Az *Egy piaci nap* ugyanis egy valós helyszínen, Kunma-darason történt 1946. május 20–21-ei pogromot veszi kiindulópontul – a szerző híven végigköveti a történéseket, az azok alapjául szolgáló előzményeket és a vérengzést kö-vető jogi eljárásokat is.

A pogrom kirottantásának ürügye: a vérvád. Bibó István elemzése a korabeli pogromokról

A második világháború lezárását követően a hazatérő zsidóságnak több helyütt is szem-be kellett nézniük az őket visszafogadni nem akaró közösséggel. Elsőre talán meglepő-nek tűnik, de hazánkban a Holokauszt-túlélőkkel szemben több mint egy tucat etnikai alapú támadás történt az 1946-os esztendőben.⁵ Ezek egyike az 1946. május 20–21-i kunmadarasi pogrom, melynek három halottja és több súlyos sérültje volt. A kunma-darasi pogrom ürügyét a társadalom által évszázadok óta ismert vérvád szolgáltatta – a település lakói szerint eltűnt két magyar kislány, akikről azt valószínűsítették, hogy a visszatérő zsidók rituálisan kivégezték őket, hogy véruket felhasználhassák.

³ *Egy piaci nap*. Závada Pál regényét színpadra alkalmazta Mohácsi István és Mohácsi János. Zene: Kovács Márton. Rendező: Mohácsi János. Bemutató: Radnóti Színház, 2018. május 13.

⁴ ZÁVADA Pál: *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez* (Budapest: Művelődéskutató Intézet 1986).

⁵ Ezek a települések az alábbiak: Ózd, Kunmadaras, Pécs, Celldömölk, Szegvár, Hajdúhadház, Makó, Tiszaladány, Karcag, Mezőkövácsháza, Sajószentpéter, Eger.

A regényben szociográfusi aprólékossággal feltárt események szinte teljes mértékben megfeleltethetők a tényleges történéseknek.⁶

A hazai vérvádak képzőművészeti és irodalmi munkákban való megjelenése nem előzmény nélküli. Az *Egy piaci nap* fontos pretextusának tekinthetők a tiszzaeszlári vérvádat feldolgozó művek: Eötvös Károly *A nagy per*, mely ezer éve folyik, s még sincs vége és Krúdy Gyula *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* című könyvét, Erdély Miklós *Verzió* és Elek Judit *Tutajosok* című filmjét, Major János *Scharf Móric emlékezete* feliratú rézkarait. Závada regénye azonban folyamatosan figyelmeztet: nem 1882-ben vagyunk, hanem 1946-ban, az *Endlösung* kihirdetése és majdnem-véghezvitele után, és – állapítja meg Vilmos Eszter – a Holokauszt utáni antiszemitizmus összemérhetetlen minden korábbival.⁷

Vilmos Eszter fenti gondolatát nem osztom, éppen ezért a következőkben röviden kitérek a háborút követő antiszemitizmus sajátosságaira. Meglátásom szerint Závada holisztikusabb képet ad a pogromhoz vezető útról. Írásom „tétje”, hogy a jelen olvasója látja-e strukturálisan az akkori történéseket, fel tudja-e ismerni, hogy a zsidók elleni támadások is egy nagyobb hatalmi játszma részeként történhettek meg alig egy esztendővel a haláltáborok felszabadítását követően. Bibó István tanulmányában⁸ úgy vélte, hogy ezek a támadások inkább nevezhetően etnikai alapú atrocitásnak, mintsem ténylegesen szervezett támadásnak. Ennek oka az, hogy az akkori társadalom a benne felgyülemlett feszültséget, a gazdasági helyzet okozta életszínvonal csökkenést, az abbéli családottságot, hogy visszatértek egyesek a haláltáborokból, így javaikat vissza kell adni, illetve a politikai kiélezett viszonyt együttesen vezette le a visszatérő zsidóság tagjain. „A felszabadulás pillanatában az antiszemitizmus valamiképpen nullaponton volt. Akik nem szerették a zsidókat, továbbra sem szerették meg őket, de a lezajlott szörnyűségek mellett eltörpült s az emberek torkán akadt mindaz, amiért egyáltalán szidni szokták őket. Az azóta eltelt esztendő alatt ez a gátlás teljesen és tökéletesen megszűnt. Ma⁹ újból létezik egy szabályos antiszemitizmus, mely a maga hivatkozása-it és adalékait csaknem kizárólag az 1945 óta zajló fejlődés különböző körülményeiből meríti. Amióta ennek első tünetei megjelentek, folyik a vita az új antiszemitizmus okairól: egyik nézet szerint egyszerűen a fasizmus ütötte fel újból a fejét, másik szerint a földreform, B-lista és más átalakulások által deklasszált rétegek ingerültsége fordul elsősorban a zsidók ellen, ismét másik szerint elsősorban a volt üldözöknék, de kicsit az egész országnak is rossz a lelkiismerete és ezt most a zsidók ellen emelt vádakkal próbálják kiegyenlíteni. Más oldalról viszont időnként barátságos vagy barátságtalan célzások történnek számonkérési mértéktelenségekre, inflációs jólétre hatalmi pozíciók birtokában, mi azután rendszerint éles visszautasításban részesül.”¹⁰

⁶ A kunmadarasi pogrom és a kunvadasi „újrairás” tényéről lásd például „Úgy éreztem, dolgom van a témával” – Závada Pál könyve egy háború utáni antiszemita pogromról. Az interjút készítette: Szénai Zsófia. *Könyv7* 2016. június 8. <http://www.konyv7.hu/magyar/menupontok/felso-menusor/folyoirat/ugy-ereztem-dolgom-van-a-temaval-zavada-pal-konyve-egy-haboru-utani-antiszemita-pogromrol>

⁷ VILMOS ESZTER: „Hogymondjákok a hogyishívjából” *Új Forrás* 2016/9, 91.

⁸ BIBÓ ISTVÁN: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” in HANÁK PÉTER – SÓLYOM GÁBORNÉ (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon* (Budapest: Gondolat 1984) 135–295.

⁹ A tanulmány 1948-ban íródott.

¹⁰ BIBÓ (9. j.) 273–274.

A magyar lakosság „tudása” a második világháború történéseiről

Kunmadaras lakossága a második világháború idején kicsivel több volt, mint 8200 fő. Ebből 280-an minősültek zsidónak, s közülük alig hetvenen tértek vissza a haláltáborból.¹¹ A település lakosai – mint az a regényben is olvasható – tudták, hogy mi történt 1944-ben elhurcolt szomszédjaikkal. Tudták, hogy áprilisban a karcagi gettóba vitték őket, melyet júniusban ürítettek ki. Tudták, tudhatták azt is, hogy a szolnoki kiterőt követően a deportáltak nagyobbik részét Auschwitzba szállították. Erre a tudásra utalnak a regény már-már viccszerűnek ható rigmusai, a szereplők által használt elnevezések és utalások is. „Ha a gettó nem lett vóna, ingem, gatyám se lett vóna”; „Iccig... nem jutott el ausviczig.” Mindezen túlmenően szóhasználatukra jellemző a tényleges történések kerülése. „Hanem akik visszajöttek a hogyhívjákból. – Mi? Hogy honnan? – Kik? – Na, kik. – Ja, hogy a...”; „Ahonnan gyerekek tűnnek el váratlanul [...] ott nem árt a hogymondjákok körmére nézni.” Závada nyelvi-stiláris eszközzel érzékelteti, hogy Kunmadaras/Kunvadas lakossága igenis tudta, hogy hová viszik a deportáltakat, s tulajdonképpen joggal számíthattak arra, hogy a deportálást követően az ingatlanok és az ingóságok új tulajdonosaik kezében maradnak. A lágerekből hazakerülő túlélők éppen ezért kettős családottságot is okoztak, hiszen visszakérték, visszakövetelték javaikat, pusztá létezésükkel folyamatosan lelkiismeretükre emlékeztették a kisváros lakosságát.

A háború utáni időszak jellemzői

Mindenekelőtt az erkölcsi rend megbomlása az, ami a háború borzalmaiból éppen csak magára találó lakosságot jellemezte. Habár hazánkban a gettósítás viszonylag későn, 1944 tavaszán kezdődött, a zsidók jogfosztása, hazánk hadba lépése már jóval korábban megmutatta a háború igazi arcát. Vegyük észre azt is, hogy a lakosság jelentős része az előző világháborút is megélte, így a háborús szenvedések újbóli átélését sokan mások traumáinak önmaguktól való eltávolításával igyekeztek eliminálni.

A háborút követő politikai instabilitást hat esztendő vérontása miatt amúgy is sérülékeny társadalom önfelepítési stratégiájaként értelmezem. Az a politikai átalakulás, amely gyökeresen átalakította az addigi értékrendet, mégsem tudott maradandó lenni, mert a pártok egymás közötti versenyének áldozatává vált. 1945. november 4-én tartották hazánkban a világháborút követő első választásokat az alábbi eredménnyel: a Független Kisgazdapárt a szavazatok 57,04%-át, a Szociáldemokrata Párt 17,41%-át, a Magyar Kommunista Párt 16,95%-át, a Nemzeti Parasztpárt 6,87%-át, a Polgári Demokrata Párt az 1,62%-át, a Magyar Radikális Párt 0,12%-át szerezte meg. Ez olyan többpártrendszer volt, amely lefedte a hazai politikai palettát. A Magyar Kommunista Párt azonban a Független Kisgazdapárt kivételével Baloldali Blokkba tömörítette a politikai erőket, amivel éles politikai harc bontakozott ki.¹² Ha e hatalmi játszmákat a kisebb településeken élők közötti viszonyokra fordítjuk le, akkor azt láthatjuk, hogy személyes konfliktusok sorát okozzák egy olyan időszakban, amikor az emberek sem

¹¹ Vörös Éva: „Kunmadaras. Újabb adatok a pogrom történetéhez” *Múlt és Jövő* 1994/4, 69.

¹² Lásd BIHARI Mihály: *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok* (Budapest: Osiris 2005).

érzelmileg, sem anyagilag nem tudtak még talpra állni, s ez a konfliktus is részévé válik a kialakuló tömeghisztériának.

Összességében a társadalom sérülékenysége igen magas fokú volt: alig ocsúdott fel az átélt traumákból, a hadifoglyoknak, a túlélőknek csupán töredéke tért vissza, a népesség a létminimum alatt élt, a „felszabadító” hadsereg is indukálta a kommunistaellenességet, aminek legfőbb hangadóivá váló, antiszemita nézeteket is valló politikai csoportosulások számon tartották a kommunista vezetők származását. Így nem kellett sok ahhoz, hogy a kommunistaellenesség zsidóellenességbe forduljon át.¹³

A fent jelzett körülmények ellenére a mindennapi életnek tovább kellett folynia. Az országot hiperinfláció sújtotta, amit a forint 1946. augusztus 1-i bevezetése állított meg. A mélyponton, 1946 júliusában az árak 15 óránként duplázódtak.¹⁴ Virágzott a cserekereskedelem és a feketegazdaság. Az állam megpróbált élni a felülcímkezés és a vagyondézsmá eszközeivel, de ez is csak lassítani tudta a folyamatot. Óriási tehertétel volt a háborús jóvátétel megfizetésének kötelezettsége is. Végül a bankoprés, vagyis a mind magasabb címletű pengő kibocsátása végképp elérte a forgalomban levő pénzeszközt.

A mind magasabb címletű, mind értéktelenebb pengő a kisgazdák elleni támadásokhoz szolgáltatott ürügyet. Az MKP zászlajára tűzte az árdragítók és feketézők minél gyorsabb megbüntetését, amivel híveket híveket tudott szerezni. Ebben a bel- és gazdaságpolitikailag érzékeny helyzetben érkeztek vissza a lágerekből a túlélők, akik szerették volna visszakapni javaikat, melyek azonban azidőben a magyar lakosság tulajdonát képezték. Az emberek a hazatérők által is kisemmizve érezték magukat – s haragjuk etnikai alapon artikulálódott.

Összefoglalva a fentieket, visszautalnék Bibó tanulmányára, amelyben arra a következtetésre jut, hogy az az antiszemitizmus, mely a háború előtt jellemezte hazánkat, alapjaiban nem különbözött a háborút követőtől. Azonban időközben azok is antiszemiták lettek, akik 1944 előtt nem voltak azok, külön kiemelve „a két kézzel dolgozó közép- és szegényparaszt” „neoantiszemitákat”.¹⁵

Egy piaci nap – „jog az irodalomban” szempontú elemzési kísérlet

A jogi eljárások bemutatása

Závada a regényben öt jogi eljárásról ír – vagy közvetlenül, a narrátorán keresztül, annak tanúsága által, vagy közvetetten utal azok megtörténtére. A bírósági eljárások minden esetben Hadnagy Sándor tanítóval, a narrátor férjével szemben zajlanak – vizsgálódásom tárgya azonban nem az az irodalomban megszokott narratíva, hogy a vádlott és/vagy tanú narratívája miként jelenik meg a szépirodalomi műben. Céloom az, hogy

¹³ Mivel hazánkban az 1946-os esztendő követően is voltak még etnikai alapú atrocitások, jeleznem kell, hogy bizonyos értelmezések szerint a német kisebbség kitelepítése, valamint a Csehszlovákiával való lakosságcsere is a mindennapok részei voltak.

¹⁴ TARJÁN M. Tamás: „1946. július 10. Világrekordot dönt a magyar infláció” *Rubicon*online, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1946_julius_10_vilagrekordot_dont_a_magyar_inflacio/

¹⁵ BIBÓ (9. j.), vö. STANDEISKY Éva: „A háború utáni vérvádak” *Szombat* 1995. április, <https://www.szombat.org/archivum/a-haboru-utani-vervadak>

bemutassam, Závada a bírósági eljárások, a korabeli jog világát arra használja fel, hogy megmutassa, milyen mentális, erkölcsi, tudat(osság)i állapotban volt a magyar társadalom közvetlenül a második világháború után, amibe a pogromok is beleférhettek.

Előjáték: a Hadnagy Sándor elleni eljárás

A regényben található jogi eljárások közül az egyik Hadnagy Sándor, a narrátor férje ellen irányul. Az eljárás megindításának alapja az volt, hogy a tanító mint leventeparancsnok a szovjet csapatok közeledtével nyugatnak indította a rábizott 16 leventét, s az általuk végzett tevékenységgel nem tudott „elszámolni”. Vádolták mindemellett még a zsidóság elleni uszítással is.

Első fokon mégis elítélték, kezdte valaki magyarázni, pedig ezt ebben a körben mindenki tudta, hiszen épp ezért gyűltek ide, mert most újrakezdték azt a pert. Meg amiatt a gyalázatos ítélet miatt, melyet '45 júniusában hoztak, s amely akkora fölzúdulást váltott ki az egész környéken, hogy végül kénytelenek voltak visszavonni. Mindenki tudta már akkor is, hogy ezek a sebtében összeverbuvált népbíróságok a kommunisták kottájából játszanak, ítéleteiknek az igazsághoz pedig semmi köze nincs. [...] Már nem úgy szocdemek, mer' nem is mind szocdem. Hanem akik visszajöttek a hogyishívjából. [...] És öbelölük állnak a népbíróságok is, egytől egyig, értitek [...]. De csak azzal az ürüggyel vitatkoztak vele tovább a rongyosok, hogy a bírói tanácsban állítólag nem volt jelen a Parasztpárt! Vagyis nem bűncelekmény hiányban, hanem csak formális okból [mentették fel]. És mindjárt ki is tüzték az új tárgyalást.¹⁶

Strukturálisan az előző fejezetben jelzett problémákkal együtt szemlélve ezt a kérdést, kiemelném, hogy hazánkban az 1945. évi VII. törvény rendelkezett arról, hogy a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeleteket törvényerőre emeli. Tanulmányom szempontjából a népbíráskodásról szóló 1/1945. (II. 5.) ME számú rendelet a releváns (kelt Debrecenben 1945. január 25-én, hatályba lépett 1945. február 5-én).¹⁷

Az eljárás egyik alappillére volt, hogy a bírósági tanácsok összetételében a pártok megfelelően képviseltetve legyenek. Závada oknyomozásából és az általam idézett regényrészletből is az olvasható ki, hogy e tekintetben nem volt jogszerű a Hadnagy Sándor elleni eljárás. Emiatt mentették fel. A hangsúly azonban nem ezen, hanem a község lakosságának reagálásán van. A tanácsokban főként a kommunisták és a zsidók kapnak helyet, ami érvékként felhasználható volt az etnikai alapú diszkriminációra. Sokat gondolkodtam azon, vajon Závada miért használta fel ezt a bírósági eljárást is a regényben, s a válaszom az, hogy még árnyaltabbá tegye számunkra a már korábban bemutatott belpolitikai helyzetet, a társadalom általános morális állapotát.

E jogi eljárás regénybeli szerepe annak tükrében is igazolt, hogy a pogromot megelőző napon kellett volna megismételni az eljárást, de a felkorbácsolt indulatok, a látens

¹⁶ ZÁVADA (2. j.) 11–12.

¹⁷ A továbbiak még: 1440/1945. (V. 1.) M. E. rendelet a népbíráskodásról szóló 81/1945. (II. 5.) M. E. rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában; 5900/1945. (VIII. 5.) M. E. rendelet a népbíráskodás körében a távollevő terhelt ellen folyó eljárásra, úgyszintén a közzvád képviselőre vonatkozó szabályok kiegészítése tárgyában; 6750/1945. (VIII. 19.) M. E. rendelet a közhivatalnokok munkafegyelmének fokozottabb biztosítása tárgyában.

zsidógyűlölet felszínre törése és a belpolitikai ellenségeskedés miatt a vádlott és kísérete el sem jutott a karcagi tárgyalóteremig. A megismételt tárgyalást a feldühödött tömeg miatt nem tudták megtartani.

Aznap, '46. május 20-án ugyanis azért találkoztunk a kunvadasi kisgazdákkal a székházuk előtt, hogy mindnyájan bekísérjük Hadnagy Sándor tanárt – a férjemet – a népbírói tárgyalására Karcagra. Hogy kimutassuk a tiszteletünket egy talpig becsületes ember iránt, ahogy Sándor hívei magukat kifejezték, és ezt komolyan így is érezték, semmi túlzás ebben nem volt. Hiszen az ő gyerekeik tanítója végső soron olyasmivel lett megvádolva, amiként ezt az előző napokban kivesézték, ami voltaképp egy rég elavult, megfoghatatlan mendemonda. Hogy Sándor a múltban – még annak idején! – úgy mond „háborús propagandát folytatott” volna a piacon.¹⁸

A pogrom miatti eljárások¹⁹

A fenti bírósági eljárás illusztrációs és alátámasztó funkciójával szemben a regény tartalmaz három olyan bírósági eljárást, melyek mind Závada, mind a történészek által jól dokumentáltak. A kunmadarasi/kunvadasi pogrom résztvevőit először statáriális eljárás keretében akarták elítélni, majd ezt megváltoztatták, s a vádlottakat népbírói eljárásban citálták bíróság elé. Ezt követte a fellebbviteli eljárás. Ismét vádolták Hadnagy Sándort, a regénybéli Kátai Gergelyt, aki a helyi kisgazdák vezetője volt, valamint a néhány nappal a pogromot követően elfogott férfit, akit Závada a regényben Rác Zsigmondnak nevez. A vád a pogromra, vagyis az etnikai alapú támadásra való felbujtás volt. A narrátor, Hadnagy Sándorné egész nap jelen volt a településen – férjét azonban nem engedte a támadások közelébe, mivel már akkor látta, hogy a férje a gyanúsítottak közé kerülhet politikai nézetei miatt. Abban bízik, hogy ha szó szerint bezárja a férjét, akkor nem gyanúsíthatják, hiszen nem is volt jelen a napközbeni eseményeknél. Az elhurcolással ez szertefoszlik.

Attól való félelmeink, hogy mi leszünk mégis a kiszemelt célpont, május 22-én, szerdán²⁰ éjjel teljesültek be, akkor hurcolták el Sándort. ... Voltaképpen szerdán már nemcsak sejtettük, hanem dél körül meg is tudtuk, hogy jönni fognak a férjemért.²¹

Az eljárás kizárólag a narrátor „tanúságán” keresztül jelenik meg a regényben. A bíróság eljárássok korabeli rendje alapján a narrátor férjének nem kell rögtönítélő bíróság előtt felelnie nemlétező bűneiért.

A jegyzőkönyvem szerint 1946. június 4-én kezdődött el Szolnokon a tárgyalás a férjemék ügyében. *Le sem merem írni, írtam föl magamnak*, hogy mint állítólagos

¹⁸ ZÁVADA (2. j.) 8.

¹⁹ Az eljárások megjelenítésére a korabeli sajtóban lásd például: „Elfogták Tóth Zsigmondot, a kunmadarai pogrom értelmi szerzőjét!” *Huszádik Század* 1946. június, <http://www.huszadikszazad.hu/1946-junius/bulvar/elfogtak-toth-zsigmondot-a-kunmadarasi-pogrom-ertelmi-szerzojet>; RÓZSA László: „Igazságszolgáltatás – Bíróság – a Kunmadarasi pogrom” *MTVA Fotoarchívum*, <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-K1IwUGhSWGluVmRaaVVma3J6RWhVUT09>

²⁰ A pogromra május 21-én került sor.

²¹ ZÁVADA (2. j.) 65–66.

fölbujtót ártatlanul statáriális bíróság elé állították Sándort a barátjával, Kátai Gergely kispapdalnokkal együtt. Meg még a lincselés hat tettesét. ... Hetvenkét órán belül kellett döntenie a rögtönítélő bíróságnak, és abból eltelt már majdnem negyven, amikor *följegyeztem*, hogy második napja ülök a parkban egy padon, mert nem engednek be a tárgyalásra. ... De öt órával később mégiscsak föllelegezhettem, hál' Istennek haladékokat kaptunk. Akkor hirdette ki a statáriális bíróság, hogy mivel a fölbujtókat hetvenkét óra alatt nem sikerült kideríteni, az ügyet rendes eljárásra utalják.²²

A regény a legrészletesebben a budapesti népbírósági tárgyalást vizsgálja. Az ott elhangzott tanúvallomások, a vádlottak vallomásai mind-mind remek elemzési lehetőséget nyújtanak a narratív jogtudomány szempontjából – én azonban továbbra is azt tekintem sorvezetőmnek, hogy rekonstruáljam, Závada milyen céllal „idézi” ilyen részletességgel az eljárásokat. Mivel maga a regény is már szinte színpadra íródott, dialógusai kiforrottak, a regény szinkronitását megtörik a folyamatos tanúkihallgatások.

Kérem, lépjen közelebb!, szólította meg Ágotát a bíró. Tessék! Maga kicsoda? / Neuberger Ferenc vagyok, és ... / Hagyjuk a vicceket, kérem! Így torkolta le Ágotát, aki nem hagyta magát, és tényleg a férje nevében kezdett beszélni a tárgyaláson. / Neuberger Ferenc vagyok, és akadályoztatásom miatt a feleségem közvetítésével adom elő a következőket. ... / No és maga végül is ...? Neuberger Ferencné! Akkor maga ... végülis elhalálozott vagy sem? / Maga szerint? / A bíró elfordította fejét, beletúr a hajába, és csak ekkor jött zavarba, hogy talán ő maga is elfáradt már, úgyhogy elnapolta sietősen a tárgyalást.²³

A történetmesélés szempontjából egy sajátosságot szeretnék kiemelni. Mi is e jogi történetmesélés sajátossága? A tanú fogalmába inherensen beletartozik, hogy az általa megélt cselekményről, történésről hitelesen számot tudjon adni a megfelelő plénum előtt. Ki lehetne hát hitelesebb tanú, mint az, akit a pogrom során halálra vertek? Halála tanúsíthatja az agressziót, a kiszámíthatatlan indulatokat, nálánál pontosabban senki nem tudja ezt bemutatni. Závada e tanú jogi tanúvá „emelésével” megmutatja a rendszer hibáit: vagyis a jog világában a ténylegesen leghitelesebb tanú nem lehet tanú, hiszen meghalt. A felesége mint „kevésbé” tanú – akit csupán megvertek – tanúsítása így a rendszer iróniája. S ezt maga a bíró is érzi, tudja a regényben, hiszen „*elfárad*” – interpretációmban ez a fáradtság a traumatikus mindennapok, az agresszív, kifejezetten etnikai és vallási alapú támadások, a háború utáni újrakezdés kvázi lehetetlenségébe való belefáradás – ugyanannyira, amennyire inkonklúzív egy halott tanú feleség általi megidézése egy jogi eljárásban. Legalább ennyire lehetetlen és értelmetlen magyarázatot találni a kunvadási pogrom okaira is.

Végül a népbírósági ítéletet követően a fellebbviteli főtárgyalás felmentette Hadnagy Sándort a vádak alól.

El sem akartam hinni. A népbírósági felülvizsgálat nyomán a fellebbviteli főtárgyaláson végre ítéletet hirdettek, és Sándort fölmentették. ... Ez a másodfokú bíróság voltaképpen mindenestül megmásította az elsőfokú ítéletet. Másokat és másért

²² Uo. 143–144. (kiemelés – I.-S. K.)

²³ Uo. 155–157.

mondott ki bűnösnek, nem ugyanúgy minősítette a cselekményeket, és nem úgy szabta ki a büntetéseket sem, mint az előző. ... Hadnagy Sándor tanítót bűncselekmény hiányában fölmentették. ... A férjem ügyében ez a nap végre maradéktalan igazságot hozott – a többiekre kiszabott ítéletekről pedig nem óhajtottam véleményt alkotni. ... A baloldal felhőrdült az enyhe ítéletek miatt a kunvadási pogromperben! Követelik az újratárgyalást! Hogy fogják ezek után kezelni a miskolci lincselés tetteit? harsogták a kikiáltók.²⁴

Ez az a pont, amikor a narrátor saját igazsága találkozik a fellebbviteli bíróság ítéletével, vagyis a jogi történetmesélés szálai, laikus és professzionális, itt összefonódnak. A fenti idézet alapján jogtörténeti érvényességgel is találkozhatunk, ám a narrátor által fontosnak tartott problémákra mutatnék most rá. Fél attól, hogy az ítéletnek milyen belpolitikai visszhangja lesz, fél attól, hogy a korabeli sajtóban hogyan interpretálják az ügyet. Vagyis hiába él a „maradéktalan igazság” fordulattal, ez az igazság mégsem lehet teljesen objektív, s ez elvezet minket ahhoz, hogy a korabeli pogromok megítélése mennyire nem volt egyértelmű.

Mi a funkciója a regényben a jogi eljárások bemutatásának?

A regény „jog az irodalomban” szempontú elemzése kapcsán a legrelevánsabb kérdés az, hogy vajon mi szüksége van Závadának arra, hogy a jogi eljárásokat ilyen korhűen, ennyire részletesen mutassa be? Gondolkodásom kiindulópontja, hogy a jog mint társadalmi alrendszer egy olyan, több évezredes „jelenség”, amely nem csupán szabályozza a társadalmi együttélést, hanem ezzel egyidejűleg reprezentálja is. Egyetértek Molnár András állításával, miszerint: „Önmagában tehát egy irodalmi alkotás jog és irodalom nézőpontú elemzésének nem lehet akadálya az, hogy a kérdéses mű nem »realista« abban az értelemben, hogy az ábrázolt valóságot minden szempontból a lehető legteljesebb mértékben igyekszik megfeleltetni a történeti-empirikus valóságnak.”²⁵ Úgy vélem, hogy nem a befogadói oldalon kell keresni a választ arra, hogy mi okból lett a regény integráns része a jogi eljárás.

Meglátásom szerint a fentebb említett reprezentáció azért lényeges kérdés, mert döntően befolyásoló tényező az eredeti történetben is, valamint segítségével szociológiai aspektusból is többlettudásra tehet szert a befogadó. Akár az első, Hadnagy Sándorral szembeni eljárást vesszük górcső alá, akár a pogrom megítélését, látható, hogy Závada a társadalom működésének valós arcát, annak mai tekintettel már-már groteszk mivoltát próbálja illusztrálni. Illusztrálni a joggal, azaz egy olyan társadalmi jelenséggel, mely a maga valóságában már átítatódott politikummal. S itt érhető tetten a válasz második pontja: a korabeli jog ugyanis elvesztette a kohéziós erejét. A jog mint rendszer már nem alkot egységet, nem teszi kiszámíthatóvá a jogviszonyokat és a jogi eljárásokat a fentebb bemutatott társadalmi-gazdasági-belpolitikai és erkölcsi helyzet. Mintha a jogi megítélés is ugyanúgy a véletlenül múlta, amint múlt egy-egy túlélő éle-

²⁴ Uo. 216.

²⁵ MOLNÁR András: „Büntetőjogi narratívaképződés klasszikus rémtörténeti szövegekben H. P. Lovecraft példája alapján” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2018) 98.

te a Holokauszt idején, vagy éppen, amiként a pogrom áldozatai áldozattá, vagy éppen kétszeres túlélőkké váltak.

Louis Begley *Hazudni az életért* című regénye²⁶ kapcsán írja Lawrence Douglas: „Első pillantásra úgy tűnik, hogy a regény a saját fikcionaltsága ellen lázad; elvégre inkább regény mintsem, mint sem történet, s inkább történeti mű, mintsem krónika. Már ha abból indulunk ki, hogy krónikának azt nevezzük, amely fel nem dolgozott történeti adatokra utal, míg a történet kifejezés inkább az egyes történések rendszerezésével és más történések kihagyásának okaival foglalkozik, akkor arra a következtetésre jutok, hogy a regény az abban olvasható részletezettség okán már a történetírás műfajához tartoznak.”²⁷ Ha a Douglas által használt fogalmakkal operálok, s magyarrá fordítva a „regény-történet-krónika” definícióknak feleltetem meg, akkor látható, hogy Závada krónikásként nem csupán a jogi eljárások történetét mesélte el, nem azok köré írt regényt, hanem az adatokat és az azokból nyerhető történetet használta fel regényként. Írása tehát akkor is fikció, ha jogtörténeti tényeken, krónikán alapul. Érdeemes azonban egy másfajta irányban is kiterjeszteni ezt a jogi történetmondási vizsgálódást – s visszautalnék azokra a korabeli jellemzőkre, melyeket a regény alapját adó pogrom történeti-társadalmi beágyazottsága kapcsán mutattam be.

Meglátásom szerint ugyanis ebben a regényben a jog narratív típusú elemzése nem feleltethető meg kizárólagosan a CRT alkalmazói által követett elveknek, sem ezen elmélet posneri kritikájának – talán leginkább ahhoz a tézishez közelíthető, mely szerint a jog narratív struktúrája kulturálisan meghatározott.²⁸ A legalapvetőbb friedmani elv, melyre én is szeretnék rámutatni, hogy a jogrendszer vizsgálatakor a szociológiai és az antropológiai vizsgálatokat nem lehet megkerülni. Maga a jog és a jogrendszer is csupán a társadalomba beleágyazódó folyamatok viszonyában létezik. Ha folytatjuk a friedmani elemzést – illetve párhuzamba állítjuk a Závada regényében olvasható jogi eljárások relevanciájával –, akkor előtűnik a jogi kultúra fogalma, mint amely a jognak a társadalmi változásokra adott válasza: az, ahogyan a jog próbál reflektálni az újonnan fellépő kihívásokra. Ha ebből a szempontból értelmezzük a népbírói eljárásokat, vagy éppen a pogromot követő statáriális eljárást, akkor érthetővé válik, hogy a korabeli jogrendszer miként próbált választ adni a már említett megbomlott erkölcsi rendben tomboló belpolitikai viszályok közötti, a hiperinflációt túlélni próbáló kormányok küzdelmeire. Teszi mindezt úgy, hogy közben hasonlít a társadalom által megélt traumatikus, kiszámíthatatlan világháborús mindennapokra; ellentmond tehát saját inherens alapvetésének. S már adódik is a kérdés: mi egy jogrendszer inherens alapvetése? Legyen kiszámítható; legyen megismerhető; biztosítsa az egyenlő eljárást mindenki számára. Képes legyen a változásra – lehetőleg ne legyen (az idő univerzumában) konzervatív. Ne legyen ellentmondásos normákkal teli. Úgy vélem, világossá válik a kontraszt a regénybeli történések „joga” és az elvárt jogrendszer között.

Ez az elemzés a jelen olvasója szemszögéből válik érvényessé. Érdeemes azonban

²⁶ LOUIS BEGLEY: *Hazudni az életért* (Helikon 1995).

²⁷ LAWRENCE DOUGLAS: „Wartime Lies: Securing the Holocaust in Law and Literature” *Yale Journal of Law & Humanities* 1995/2, 375.

²⁸ Terjedelmi okokból kifolyólag csak utalni tudok az alábbi, számomra nagyon inspiráló tanulmányra: FEKETE Balázs: „A kortárs jogi kultúra fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” *MTA Law Working Papers* 2016/9, https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2016_09_Fekete.pdf

egy pillantást vetni Závada hőseinek a joghoz való viszonyára is. A regénybeli reakciók alapján elmondhatom, hogy ugyanúgy érvényes a későbbi évtizedek laikusaira:

„Mi az, ami az eddigiekből fontos számunkra a továbblépéshez? Először is, hogy a laikus jogi kultúra szerkezete hasonló a professzionáliséhoz, csupán a normatív-dogmatikai réteg sokkal vékonyabb, és még inkább töredezett, logikai ellentmondásokkal terhes. [...] a laikus jogi kultúra leírása és megértése szempontjából is nagyon fontosak a jogról szóló vagy joggal kapcsolatos történetek. E narratívák nem csupán a jogi kultúra elemeit [...] kapcsolják és rendezik össze, hanem egyúttal a jogi kultúrát is beleszövik a kultúra egészébe.”²⁹

Az elfutó tanú esete az elbeszélői pozícióval

E részben azt vizsgálom meg, hogy Závada narrátora, a jogi eljárások vádlottjának felesége, Hadnagy Sándorné miért kapta ezt a kitüntetett pozíciót. Foglalkozom az irodalmi tanúság kérdéseivel, bemutatom azt, hogy ha időről időre saját bevallása szerint elfut a pogrom eseményei elől, akkor miként lehet hiteles tanú; megpróbálom ezeket a kérdéseket annak aspektusában megvizsgálni, hogy mi lehetett Závada célja azzal, hogy ezt a narratológiai megoldást választotta. Kerpel-Fronius Gábor jegyzi meg, hogy eddigi regényeihez képest Závada ezen írásában az elbeszélői polifónia háttérbe szorul.³⁰ Én ezt úgy árnyalnám, hogy a polifónia eszközei lesznek az ebben a fejezetben tárgyalt levelek, feljegyzések, jegyzőkönyvek, újságcikkek; tanúságuk és az ezekhez való viszonyának összetettsége miatt válik mégis a narrátor szerepe kaleidoszkópszerűvé.

Hadnagy Sándorné pozíciójának rétegzettsége, női mivoltának relevanciája

Hadnagy Sándorné született Csóka Mária elbeszélői pozíciója feltűnően rétegzett. Závada nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a körülötte történtek észlelését olykor hihetetlenül élesnek mutassa be. A pogrom napján például ő az egyetlen, aki remekül és szinte azonnal átlátja, hogy férje helyzetére milyen negatív következményekkel járhat, ha elhagyja a házat. Mintha előre látná azokat a logikai lépéseket, melyek a későbbi meggyanúsításához vezetnek. Bizonyos szempontból azonban igen korlátozottan tekint az eseményekre: mintha nem tudná, nem akarná tudni, hogy férje zsidókról vallott nézetei, leventeparancsnoki mivolta mit jelent(het)ett a valóságban. Závada ezzel az ambivalenciájával remekül terelgeti úgy narrátorát, hogy az ő hallgatásának felelőségét még csak véletlenül se akarjuk firtatni. Ráadásul az elbeszélői nézőpont – mely az olvasó horizontjává is válik – erősen differenciált. Úgy vélem, ezért a konstrukcióért szükséges például az 1945-ös bírósági eljárás részletes játékba hívása is, hiszen a befogadó számára ugyan közvetlenül nem bírna relevanciával, de Hadnagyé narrációja megmagyarázza azt.

Hogy Závada választása miért esett pont őrá, hogyan kalauzolja az olvasót a re-

²⁹ H. SZILÁGYI István: „Kinos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2018) 207.

³⁰ KERPEL-FRONIUS Gábor: „Viharverés a piac körül” *Jelenkor* 2006/12, 1326–1332.

gényvilágban, arra az alábbi válaszokat adta a regényíró:³¹ kíváncsi, kellően elfogult, nem tartozik sem az áldozatok, sem az elkövetők közé, és empatikus. Mindezeket kiégszíténém azzal a sajátossággal, hogy a háborút nőként élte meg, és volt tapasztalata a hátszágban maradtakkal szembeni erőszakban is. Narrációjában jelentékeny szerepet kap gyermektelensége,³² mely a keresztény gyermekek eltűnése, a kommunista Hámos Ferencné gyerekeinek keresése, vagy éppen férje esetében a leventeparancsnokság mint az apaszerep kiélése szempontjából egyaránt illusztratív lehet.

A Hadnagy Sándorné tanúsága keretében elmondott történetek funkcióival kapcsolatban narratológiai szempontból kiemelem Dan P. McAdams³³ egyik fontos tanulmányát, melyben hivatkozik Claude Lévi-Strauss egyik narratológiai értelmezésére, mely szerint egy idő után a történetek funkciói az egyéniből átkerülnek a kollektívba. Az egyéni „mesék” célja az, hogy a világmegértés könnyebben, strukturáltabban történjék meg. Talán éles a szóhasználat, ha a pogromot és annak okait a betlehemi közösségi mítosz fogalmával próbáljuk értelmezni, de ha akként tekintünk a vérvád narratívákra, mint amely egy közösséget összekovácsol egy másik közösség ellenében, akkor azok a részecskék, amelyek a kunmadarasi pogromhoz vezettek, érthetőbbé válhatnak.

Térjünk vissza egy pillanatra Hadnagyné tanúságára: ez a tanúság nem explicite önmagáról, a vele történekről vagy az általa észleltekről szól. Megismerhetünk adatokat arról, hogy mi történt vele a világháború alatt, vagy miként élte meg szülei „áldását” házasságára. De az ő története nem egy klasszikusnak mondható én-narratíva. Mégis, a megélt narratívumok mint relációs kerettörténetek jelennek meg, ezáltal stabilizálják az egyéni narratívum társadalmi beágyazottságát. Amiként azt Kenneth és Mary Gergen³⁴ is írja: „A beágyazott narratívumok fogalma számos érdekes kérdést vet fel. Meddig számíthatunk koherenciára a beágyazott narratívumok között?”³⁵ Vagyis ha olyan én-narratívának tekintjük Závada narrátorának szövegét, mely funkcióját tekintve az egyénitől a társadalmi megérthetőség felé mozdul el, akkor arra is kell figyelniük, hogy a makronarratívumba való beágyazottsága párbeszédbe hozható legyen a többi, esetlegesen nem én-narratívummal. Relevanciája van az időbeliségnek, a narratívumok pragmatikájának, az értékelt végpontoknak is.

Hadnagyné közvetett tanúsága

Érdekes arra a problémára is fókuszálnunk, hogy a narrátor nem felel meg az eljárásjogok által megkövetelt tanúfogalomnak. Ez a tanúság azonban nem azt a faktuális

³¹ Vö. 7. j.

³² E tekintetben érhető tetten az egyik legnagyobb különbség a regény és a színdarab között; utóbbiban ugyanis nem gyermektelen a házaspár, hanem Csóka Mária előző udvarlójával való kapcsolatából esett teherbe, s ezt a gyermeket vallja közösnek.

³³ Dan P. McADAMS: „A történet jelentése az irodalomban és az életben” in LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia* (Budapest: Kijárat 2001) 161.

³⁴ A Kenneth és Mary Gergen tudós házaspár munkásságából azt a úttörő szociálpszichológiai munkásságot emelném ki, hogy a hazai köztudatban is meghonosították a narratológia egyik legalapvetőbb definícióját, az én-elbeszélést.

³⁵ Kenneth J. GERGEN – Mary M. GERGEN: „A narratívumok és az én mint viszonyrendszer” in LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia* (Budapest: Kijárat 2001) 96.

igazságot követeli meg, amelyet egy jogi eljárásban igényelnénk, hanem Hadnagyné tanúsága a nyelvi igazságosságra törekszik. E tanúság funkciója – azért fordítja el fejét a pogrom legfőbb cselekményeinél, hogy elmondhatóvá tegye számunkra a traumát –, hogy a világháború lezárását követően alig egy esztendővel ismét lehet etnikai vagy vallási alapon zsidókat gyilkolni. Más a struktúra, de az eredmény – ugyanaz. Nyelviségében válik tanúvá. Számomra ez azért lesz releváns, mert Závada regénye a Holokausztot követő időszakban játszódik, viszont szintén etnikai alapú támadások regénye, mely több vonásában hasonlóságot mutat a Holokauszt-irodalom tanúsági problematikájával.

Ezt szolgálja az a tény is, hogy Hadnagyné naplót ír, feljegyzéseket vezet. Felmerülhet a kérdés, hogy kinek. Esetleg igazolásként, ha férjének szüksége lenne rá? Nem tudjuk meg, amint azt sem, írt-e már korábban is naplót. E feljegyzések igazsága nem nyelvi, hanem inkább az átéltek „átéltségének” mikéntjére utal, még akkor is, ha sok esetben konkrét adatokat tartalmaznak. Példaként néhány rövidebb bejegyzés:

Úgy képzeltem, hogy mire hazajön, addigra bőven lesznek *jegyzeteim*, és azokat fogom megmutatni neki. Habár nem tudtam, hogy örül-e majd, ha megírom, konkrétan miket tapasztaltam Kunvadason például a zavargások napján. Lehet, hogy külön kell válogatnom majd az arra alkalmas *lapokat*, gondoltam.³⁶

Nem tudom, ha meg kéne magyaráznom, képes lennék-e rá, hogy életemnek erről a fél órájáról, amit Goldék házában töltöttem, s később miért nem beszéltem senkinek, még a férjemnek sem. Most *leírtam* ugyan, de ez nem azt jelenti, hogy *bárkinek is meg fogom mutatni*.³⁷

Május 25-éhez *azt írtam be a noteszembe*, hogy amíg feszült idegekkel a férjemre várok [...] ³⁸

Mindezekkel együtt lehetséges egy másik olvasat is. Deczki Sarolta írja: „Mária figurájára tehát azért van szükség, hogy mindent dokumentáljon, feljegyezzen, elgondolkodjon rajtuk, másrészt az ő személyén keresztül kerül kapcsolatba az olvasó Hámosnéval, aki a miskolci pogromról és annak hátteréről, a férje ebben játszott szerepéről tudósít. Csakhogy a két nő nem a saját személyisége okán fontos a regényben, hanem amiatt a hírvivői, közvetítői funkció miatt, amit betöltenek. Remek írói fogás, hogy az események taglalása során nem ellepleződnek, hanem éppenséggel kidomborodnak Mária elfogultságai, de úgy, hogy könnyű mögéjük látni.”³⁹

Nem tartozik szorosan Hadnagyné tanúságához, hanem inkább kiegészíti azt az a sok levél, újságcikk és jegyzőkönyv, melyek a regény vissza-visszatérő motívumai. A *levélváltások* Hámos Ferencnével, Kunvadas kommunista párttitkárának feleségével zajlanak. Hadnagyné sokszor hivatkozik a *Friss Újságra*, mind annak rikkancsok általi terjesztésére, mind a benne olvasottakra.⁴⁰ Végül, de nem utolsósorban a jogi eljárások *jegyzőkönyveit* is idézi a narrátor, hivatkozik arra, hogy sikerült belenéznie több

³⁶ ZÁVADA (2. j.) 179. (kiemelés – I.-S. K.)

³⁷ Uo. 142. (kiemelés – I.-S. K.)

³⁸ Uo. 123. (kiemelés – I.-S. K.)

³⁹ DECZKI Sarolta: „Közös tereink” *Élet és Irodalom* 2016/29, 4. Írásom terjedelmi okok miatt nem terjed ki arra, hogy egy másik pogrom, a miskolci vérontás is helyet kap a regényben.

⁴⁰ Az újságokban olvasottak Hadnagyné általi értelmezéséből kapunk hírt a többi korabeli vérvádról, illetve arról is, hogy Hadnagy Sándorral szemben a jogi eljárások milyen eredménnyel zárulnak.

alkalommal is a jogi iratokba. Mivel tanulmányom jog és irodalom szempontú és nem kifejezetten irodalomelméleti, ezért ezek szerepére a narratív struktúrában, e beágyazott narratívumok koherenciára gyakorolt hatását most elemezni nem fogom; csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Závada mintegy tanúul hívja ezeket.

Az elfutó tanú és a narratív hiány szerepe

Csóka Mária a helyszínről elfutó tanú: „Ami akkor elkezdődött, azt úgy emlegették aztán, hogy a kunvadási piacon elszabadult a pokol. Nekiestek az árusoknak, és egymást biztatták, hogy fogd meg a zsidót, szorítsad a nyakát. Meg hogy kapjátok el őket, mert elrabolják a gyerekeinket, pörköltbe darabolják, kolbászba darálják a gyerekhúst. Üsd, vágd a zsidót! / De én ezt már hallani se bírtam, nemhogy nézni, futva menekültem el a piactérről.”⁴¹ Hivatkozva a fentebbiekre, tanúsága egyfajta narratív hiányt keletkeztet; akként szövődik a történet, hogy a regény alapjául szolgáló pogrom bizonyos eseményeinél jelen sem volt. Interpretációm e téren több rétegű. Egyrészt felhívom a figyelmet arra, hogy tanúzási képességét e ténnyel szemben erősíti az, hogy feljegyzéseket készített, naplót írt. Ezáltal mintegy szem- és fültanúja az eseményeknek. Meglátásom szerint az érzékelés második lényegi eleme a szaglás: van egy olyan pont, amikor Csóka Máriára ez az érzékelés bénítólag hat: „Ott álltam a két veszekedő kompánia között, és hányinger közepette most döbbsentem csak rá, mi nekem ebben a legborzasztóbb: hogy átható bűdösség fojtogat.”⁴² Az ellentét ott érhető tetten az érzékszervi impressziók között, hogy valaminek a látása és/vagy hallása adhat alapot tanúzásra, míg a testszag érzése már jóval kevésbé. Ez utóbbi annyira nyers és zsigeri volt, hogy lenyomata teljesen szubjektív maradt Hadnagyében.⁴³ Interpretációm harmadik szála viszont már túlmutat Závada regényén – a színdarab felé. Kovács Márton zenéje és a színpadon jelenlévő négy zenész előadása, a folyamatos zajkeltés olyan fokú hangossággal bír a színi előadás közben, hogy a néző nem vonhatja ki magát a kifejezetten zavaró tényező alól. A zavadai narratíva hiányát Mohácsi-fivérek így töltötték ki tudatosan.

De miként reagál a ma olvasója? Ma már rendelkezünk azzal a tudással a tömeghisztéria és az események politikai dekódolása, interpretációja révén, amelynek eredményeként a narratív hiányt mi magunk tölthetjük ki, hiszen a ma befogadója látja, hogy a jogi eljárás sem elfogulatlan, látja a politikai erők befolyását a népbíróságokra, tisztában van a politikai alkuk természetével. Értelmezésemben kötelességünk kitölteni a narratív hiányt, hiszen így formálódik az emlékezetpolitikánk, így talán közelebb jutunk a belső igényhez, hogy logikus magyarázatot találjunk a történetekre, még akkor is, ha a mozgatórugók megfejtéséhez sohasem jutunk el. Így igazolhatóvá válik a tétel, miszerint az irodalom hat a társadalmi folyamatokra.⁴⁴

⁴¹ ZÁVADA (2. j.) 75.

⁴² Uo. 12. A jelenet akkor játszódik, amikor Hadnagy Sándort megpróbálják elkísérni Karcagra a megismételt bírósági eljárásra.

⁴³ Az ún. preszemantikus emlékezet egy olyan szagemlékezet, amely a szaghoz kötődő helyhez vagy éppen az ottani történésekhez kötődik. Hadnagyében itt a testszag a situációból való menekülési képtelenséget jeleníti meg.

⁴⁴ Az állítás, mellyel magam is egyetértek, H. Szilágyi István Kolozsváron, 2019. szeptember 20-án a VII. Jog és irodalom szimpóziumon tartott előadásában hangzott el.

Következtetések

A tanulmányom alapját képező regényt a Holokauszt-irodalom részének tekintem. Meglátásom szerint az általam bemutatott kérdések, megoldások, a mű „jog és irodalom” szempontú elemzése, a magyar bel- és gazdaságpolitikai helyzet részletes bemutatása, a tömegpszichózis jelensége mind-mind egyetlen céllal kulminálódik. Ez olvasásomban Hadnagyiné tanúságának tétje. „A vészorszakot túlélőknek rá kellett jönniük, hogy a népet nem lehet lecserélni, nem változott az alattomoság, a cinkosság tudata pedig csak erősítette a sunyiságot. Társadalmi szolidaritás, tükörbe nézés, konstruktív vitakultúra nincs, mindig a bűnbakképzés a legegyszerűbb reakció.”⁴⁵

Nem a tudomány önmagáért való vizsgálódása tanulmányom célja, hanem az, hogy megmutassam, Závada regényével minket hoz döntési kényszerhelyzetbe. A „jog és irodalom” terepében is klasszikusnak nevezhető „könnyű eset” vs. „nehéz eset” dichotómiával operálva, feltételezve, hogy az olvasó mint egy bíró vonódik be a feldolgozási, megértési folyamatba, sem szeretnék distinkciót tenni abban, hogy a regény alapjául szolgáló jogi esetek, valamint Hadnagy Mária tanúsága könnyű vagy éppen nehéz esetnek számítanak-e.⁴⁶ Sokkal relevánsabb a feladat: dönteni kell, s nekünk nem engedhető meg a kognitív torzítás luxusa, mivel mi birtokában vagyunk mindazon ismeretanyagoknak, amelynek Hadnagy Mária nem volt birtokában. Döntenünk kell tehát. Az olvasónak. Mindnyájunknak.

⁴⁵ BENE Adrián: „A hogyishívjából visszajött minekmondjákok” *Irodalmi Jelen* 2017/189–190, 169.

⁴⁶ Erre vonatkozólag lásd PÖDÖR Lea: „Agatha Christie nehéz esete. Az emlékezés és a felejtés szerepe a ténymegállapítási folyamatban” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2018) 111–125.

„Tetszett is az új nevemből az Andrej nagyon.” Személyiségi jogi vonzatok Bodor Ádám regényeiben

KOKOLY ZSOLT

2016 tavaszán Kolozsváron első alkalommal került sor *Jog az (erdélyi) irodalomban* címmel tudományos konferenciára, illetve költő-író-irodalomkritikus részvételét is implikáló rendezvényre¹ – mintegy kísérletképpen arra, hogy az Amerikai Egyesült Államokban az 1960-as években kikristályosodott és Magyarországon az 1990 utáni időszakban konszolidálódó jogelméleti irányzat kutatási eredményeit² bemutassa és esetleges erdélyi nexusait feltérképezhesse.

Az erdélyi vonatkozásban újdonság erejével ható rendezvény azonban nem teljesen légtüres, történelmi visszatekintést nélkülöző kontextusban jött létre: a „jog és irodalom” magyar nyelvű recepciójának két komoly program-írása éppen a szegedi-kolozsvári egyetem jogászprofesszoraihoz, Balás P. Elemérhez (*Jog és irodalom* – 1936),³ illetve Horváth Barnához (*A géniusz pere. Sokrates. Johanna* – 1942)⁴ köthető. Ugyanekkor, átlapozva a „jog és irodalom” kutatások eredményeinek évről évre mintegy „segregszemléjét” nyújtó Iustitia-sorozat eddigi köteteit,⁵ láthatjuk, hogy az irányzat késve

¹ *Jog az (erdélyi) irodalomban*. 2016. május 6–7. Szervezők: Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Jogtudományi Intézete – Erdélyi Múzeum-Egyesület Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztálya.

² Terjedelmi okokból az egyre jelentősebb kutatási korpuszból most csak pár tételt emelnék ki: a 2006 óta rendszeresen megrendezett „jog és irodalom” konferenciák anyagait összesítő Iustitia-kötetek sorozatát (2007–2018 között egy folyóirat-különszám és négy önálló kötet, melyek érdemben tartalmazzák a „jog és irodalom” kutatások szakirodalmát), H. Szilágyi István szintézis jellegű munkáit (H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5–27. <http://ias.jak.ppk.hu/hir/ias/20101sz/01.pdf>; H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom Magyarországon” *Collegium Doctorum* 2012, 1–6. <http://www.unimiskolc.hu/~wwwdeak/Collegium%20Doctorum%20Publikaciok/H.Szil%E1gyi%20Istv%E1n.pdf>), illetve Nagy Tamás jogfilozófus programadó disszertációját (NAGY Tamás: *Jog és irodalom – valami jog van ami irodalom. PhD-értekezés* (Szeged: SZTE ÁJK JJT 2007), http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1916/1/Nagy_Tamas_ertekezés.pdf) és életművének további írásait.

³ BALÁS P. Elemér: „Jog és irodalom” in *Emlékkönyv Meszlény Artur születésének 60. évfordulójára* (Budapest: Politzer 1936) 9–45.

⁴ HORVÁTH Barna: *A géniusz pere. Sokrates. Johanna* (Kolozsvár: 1942).

⁵ *Iustum Aequum Salutare* 2007/2 („Jog és irodalom” szimpózium előadásai) <http://ias.jak.ppk.hu/hir/ias/ias.htm>; H. SZILÁGYI István – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia kirándul* (Budapest: Szent István Társulat 2009); H. SZILÁGYI István – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia modellt áll* (Budapest: Szent István Társulat 2011); FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – KISS Anna – ZÓDI Zsolt (szerk.): *Iustitia körülnéz* (Budapest:

jelent meg a romániai magyar (jog)tudományban – a 2018-as kötetben szerepel először romániai származású szerző Tompa Andrea író, színikritikus személyében.⁶

Értelemszerűen erre legegyszerűbb magyarázatul a kötetek szerzőinek a szöveg-választást illető személyi preferenciái szolgálhatnak, ugyanakkor a kérdés elképzelhetően ennél összetettebb és egyik lehetséges válaszként az elmúlt száz év széttartó jogfejlődését is megemlíthetjük: a közjogi törésvonalak mentén ugyanis Erdély partikuláris magánjogi rendszereinek párhuzamos léte, az ebből fakadó jogalkalmazási nehézségek, majd a jogegységesítési folyamat véglegesülése és mindennek irodalmi szövegekben történő kivételése a „jog és irodalom” („jog az irodalomban”) kutatások többszemponútú vizsgálatát követelheti meg.

Részben a fentiekből következően, kézenfekvő megoldásnak kínálkozna a transzilvánizmus programjának a „jog és irodalom” módszereivel végzett vizsgálata, vagy a különböző közjogi/magánjogi törésvonalak kirajzolódása a művekben, azonban a jelen tanulmányban a kortárs magyar irodalom egy olyan szerzőjének munkásságára esett a választásom, aki egyszerre az egyetemes magyar irodalmi kánon és ugyanakkor Erdély sokszínűségének, sajátos kulturái közép-kelet-európai közegben történő felolvadásának emblematikus írója.

A kolozsvári születésű, de 1982 óta Magyarországon élő és publikáló Bodor Ádám írásai a „jog és irodalom” (konkrétabban a „jog az irodalomban”) módszereivel elsősorban az egyén és a hatalom, a jog és a jogfosztottság, az állam és az individuum kulcsproblémáit kínálják fel vizsgálatra – a kritikai irodalom rendkívül jelentős része foglalkozik az életműben ábrázolt totalitárius rendszerek működtetésének mechanizmusaival és ezek prózapoétikai megoldásaival. Ugyanakkor az írói övre felejtethetetlenül groteszk szereplői, egymáshoz való viszonyuk és interakcióik a polgári jogi, ezen belül a személyiségi jogi vizsgálódás számára is lehetséges kiindulópontul szolgálnak.

Az e tanulmány tárgyát képező mindhárom regény már a szerző Magyarországra való áttelepülése után jelent meg. A szerző számára elismertséget hozó *Sinistra körzet* (alcíme: *Fejezetek egy regényből*) 1992-ben látott napvilágot,⁷ ezt követte *Az érsek látogatása* 1999-ben,⁸ illetve a *Verhovina madarai* (alcíme: *Változatok végnapokra*) 2011-ben.⁹

A regényeknek klasszikus értelemben vett cselekményük, főszereplői nincsenek, közös jellemzőjük, hogy egy fiktív kelet-európai végvidéken, peremvidéken, határvidéken játszódnak, mely jellemzőiben leginkább a történelmi Máramaros, Bukovina, Galícia, Északi-Kárpátok metszésvonalában képzelhető el – itt jegyezném meg, hogy szinte könyvtárnyi irodalma van a Bodor Ádám-i világ térviszonyait és térképzeteit, a terek és határok geokulturális problematikáját boncoló írásoknak.¹⁰ Paradox módon,

Szent István Társulat 2016); BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat* (Budapest: MTA TK JTI 2018).

⁶ TOMPA Andrea: „Hősök az irodalomban: törvények között és fölött” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat* (Budapest: MTA TK JTI 2018) 13–17.

⁷ BODOR Ádám: *Sinistra körzet. Egy regény fejezetei* (Budapest: Magvető 1992).

⁸ BODOR Ádám: *Az érsek látogatása* (Budapest: Magvető 1999).

⁹ BODOR Ádám: *Verhovina madarai. Változatok végnapokra* (Budapest: Magvető 2011).

¹⁰ Itt csak példaképpen említeném meg pár munkát: BÁNYAI Éva: *Terek és határok. Térképzetek Bodor Ádám prózájában* (Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy: Casa Cărtii de Știință-RHT 2012); BENYOVSZKY Krisztián: „Az enyészet glóriája. Regény/tér/mozgás Bodor Ádám *Az érsek látogatása* című regényében” *Kallig-*

noha a Bodor-próza autonóm, egyedülálló volta, az író kategorizálhatatlansága amúgy is megnehezít mindenféle lokalizációt. A szerző maga vallja életrajzi interjúkötetében: „A szülőföld élménye számomra mindmáig ez a kultúrájában sokszínű és geográfiai megjelenésében is impozáns, mégis, kissé letargikus táj, gondolkodásomban, emlékezetemben ez vált meghatározóvá, és az most már a legtermészetesebb dolog, hogy ettől a modelltől sem elszakadni, de még eltávolodni sem bírok, azért az elbeszélés színterétül is csak olyan térséget tudok elképzelni, ahol különböző származású emberekélnék és nem is a magyarok vannak többségben.”¹¹

A művek olyan önmagukban zárt világot mutatnak be, amely a konkrét időn és téren kívül létezik, és míg az időbeliség inkább csak hangulati elem, illetve pár ritka, elszórt utalás révén idézi meg valamelyik kelet-európai totalitárius rezsimet, a helyszín – noha fiktív marad – aprólékos munkával, reális térbeli koordináták segítségével rajzolódik ki ugyanennek a kelet-európai peremvidéknek a határzónájában.

A H. Szilágyi István által a „jog az irodalomban” megközelítés egyik fő problémájaként aposztrofált jog és igazságosság viszonyának elemzése az elidegenedés jellegzetesen modern jelenségének feltárásában bőven merít a XX. század regényirodalmából.¹² A „jog és irodalom” módszerei által nyújtott lehetőség Bodor Ádám regényeit leginkább a negatív utópia (antiutópia-disztópia) fogalomrendszere mentén megragadó kritikai irodalom írásaival rokonítja. A két fogalom értelmezése kapcsán nincs kialakult konszenzus, de a disztópia egy rossz jelenbeli, az antiutópia vagy ellenutópia pedig egy jövőbevetett elromlott világot denotál. Ezért is volt érdekes, hogy a jogi elemzés hasonló eredményekre vezet és hasonló szentenciákat fogalmaztat meg, mint az irodalomkritika esetében. Itt konkrétan elsősorban Márton László *Elátkozott peremvidék*,¹³ Ács Margit *Az erdő démonikus vonzása*¹⁴ és Orbán Zsuzsa-Lilla *A Sinistra körzet mint utópia*¹⁵ című munkájára gondolok.¹⁶

Ez a határ- és peremvidék, amely konkrét és elvont megjelenésében reprezentálja a regények helyszíneit, átjárhatatlanságából és fenyegetettségéből adódóan abszurd helyzeteket és abszurd tudatot teremt, a többféle kultúrát és mentalitást ütközteti. A

ram 2000/7–8, 16–23; SZILÁGYI Márton: *Kritikai berek* (Budapest: Balassi-József Attila Kör 1995) 112–122; MÖLLER-TÖRÖK Borbála Zsuzsanna: „Táj és történelem Bodor Ádám Sinistra körzetében” in BALOGH F. András – BERSZÁN István – GÁBOR Csilla (szerk.): *Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére* (Budapest: Argumentum 2011) 385–395; FARAGÓ Kornélia: „A jelentés térvilága” *Hungarológiai Közlemények* 1997/3, 38–43. A Bodor Ádám munkásságának szentelt 2005-ös tanulmánykötet is több idesorolható írást tartalmaz (SCHEIBNER Tamás – VADERNA Gábor (szerk.): *Tapasztalatcsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádámról* (Budapest: L'Harmattan 2005); ANTAL Balázs: „A toposz trónfosztása. Transzszilvanista szöveggyománya épülő disztópikus regények” *Helikon* 2008/19; Kiss Ernő Csongor: „Határhelyzet végnapokra” *Helikon* 2012/8).

¹¹ BODOR Ádám: *A börtön szaga. Válaszok Balla Zsófia kérdéseire. Egy korábbi rádióinterjú változata* (Budapest: Magvető 2001) 19.

¹² H. SZILÁGYI István: „Előszó a »Jog és irodalom« szimpóziium előadásaihoz” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 8.

¹³ MÁRTON László: „Az elátkozott peremvidék. Bodor Ádám: Sinistra körzet” *Holmi* 1992/12, 1873–1880.

¹⁴ ÁCS Margit: „Az erdő démonikus vonzása” *Holmi* 1992/12, 1880–1883.

¹⁵ ORBÁN Zsuzsa Lilla: „A Sinistra körzet mint utópia” *Látó* 2007/7, 88–93.

¹⁶ Egy korábbi rövid írásban már kísérletet tettem Bodor Ádám egyik regényének „jog és irodalom” alapú elemzésére. Lásd KOKOLY Zsolt: „A Sinistra körzet jogi világa” in BARTHA Katalin Ágnes – BIRÓ Annamária – DEMETER Zsuzsa – TAR Gabriella-Nóra (szerk.): *Hortus Amicorum: Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület 2017) 304–310.

csak látszólagos békés együttlétezés, együttélés felszíne alatt feszültség rejlik és ezt a világot marginalitásba szorult marginális emberek népesítik be.¹⁷ A marginális ember két kultúra határán áll, egyéni forrásokat kell mozgósítania az ebből fakadó kulturális konfliktus feloldására. Részben a regények szereplőinek ez a dinamikája motivált abban, hogy a polgári jogi – személyiségi jogi vonatkat vizsgáljam.

Ezzel kapcsolatban egy olyan tézis mentén építettem fel ezt a „jog és irodalom” („jog az irodalomban”) égisze alatt született értelmezési kísérletet, hogy a jog nem működhet a társadalmi normák – tágabban a kulturális közeg – támogatása nélkül, ennek hiányában pedig nem lesz több, mint pusztá rendszerezett erőszak. Ebben a kontextusban a személyiségi jogok vizsgálata azért is érdemel figyelmet, mivel rendeltetésük szerint az embernek azt az integritást biztosítják, amely a személy társadalmi szerepéhez szükséges, és amely a környezete felől érkező illetéktelen beavatkozástól védeltséget élvez.

Mielőtt a szövegek vizsgálatára rátérnénk, emlékeztetni szeretnék arra, hogy a személyiségi (vagy személyhez fűződő) jogok az ember jogállásának alapvető kifejezői közé tartoznak, meghatározott emberképre épülnek, ez az „emberkép” pedig egy adott társadalommodell része. Ez szabja meg a személyiségi jogok viszonyát az ember helyzetét kifejező alapvető jogintézményekhez, mint amilyen például az alkotmányos szabadságjogok.

Nem véletlenül említettem az alkotmányos szabadságjogokat, az alapvető emberi jogok és a személyiségi jogok egymásra épülése, egymás mellett létezése, vagy akár egymásnak feszülése a három Bodor-regényben jogászszemmel nézve nagyon izgalmas problémát jelent. Nem sorolnám fel, hogy melyek a nevesített emberi alapjogok, illetve melyek a polgári törvénykönyvekben nevesített személyiségi jogok. Míg az előbbieket főszabályként az egyén és az állam (a hatalom) viszonyát szabályozzák, az utóbbiak az egyének egymás közötti viszonyát rendezik.

A szerzői intenciónak megfelelően sem a földrajzi helyszín, sem a történelmi idő nem azonosítható be pontosan – mint említettük, helyszín szempontjából egy kelet-európai határzóna (a regényszövegek leginkább a román–magyar–ukrán határzónákra asszociálnak), időzóna szempontjából pedig valamely totalitárius diktatúra. Emiatt a szerző szempontjából semmilyen utalás nem történhet normaszövegre, és így annak sincs relevanciája, hogy tételesen milyen állam alkotmánya, polgári jogi törvénykönyve vagy közigazgatási szabályrendszere lehetne a regényekben ábrázolt tájra nézve irányadó.

A jogelmélet szerint a személyiségi jog alapproblémája amúgy is rendkívül általános. Az egyén és a társadalom, a társadalom és az állam, illetve az állam és az egyén viszonyának alapvető megoldásairól van szó – s a személyiségi jogokra jellemző specifikum csupán az, hogy ezeket a viszonyokat a személyiségi jog rendkívül közvetlenül fejezi ki.¹⁸

Ugyanakkor a regényekben többé-kevésbé pontosan körülírhatók a polgári jog személyiségi jogi intézményei és ezek kiemelése, vagy – ellenkezőleg – az illető jog megsértése a cselekményfolyamra is hatást gyakorolnak.

¹⁷ BÁNYAI ÉVA: *Térképzetek, névtérképek, határidentitások* (Kolozsvár: Komp-Press 2011) 28–29.

¹⁸ SÓLYOM László: *A személyiségi jogok elmélete* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1983) 324–332, 327.

A regényekben jelen vannak az általában alkotmányos formában rögzített emberi alapjogok, mint a gondolat szabadsága vagy a véleménynyilvánítás szabadsága, a gyülekezés szabadsága, sőt, még a vallásszabadság is. A húsvétot például mindhárom regényben megünneplik, és a *Sinistra körzet*ben arról is említést tesznek, hogy az óhitű keresztényeknek máskor van az ünnepük.

Az alapjogok kapcsán azt is kiemelhetjük, hogy nem történik faji, vallási vagy nyelvi alapú diszkrimináció (és gyorsan szögezzük is le: ez nem jelenti azt, hogy valamelyik fent említett kategóriába tartozó szereplőt elkerülné a balsors – ez mindössze annyit jelent, hogy szerencsétlenségüket nem a fenti csoportokhoz való tartozás okozta). A *Sinistra körzet*ben ábrázolt lakók például fajilag homogén közösséget képeznek. Amint a szerző írja: „Sinistra lakói jobbra sötétbarnák vagy feketék, a szőkeség ritka, vörös közöttük egyáltalán nem akad. Kivételnek a rezervátumbeli kantinos kislánya, Bebe Tescovina számított, akit messzire világító berkenyeszínű hajáról mindenki ismert a vidéken.”¹⁹ Etnikailag és nyelviileg már sokkal heterogénebb a közösség megoszlása: román, magyar, (elmagyarosodott) örmény, német, félig török-félig német, cipszer, ruszin, ukrán, lengyel egyformán akad a lakók között és a nyelvhasználatban sincs korlátozás.

A fentebb tárgyalt jogi és társadalmi normák megítélésének függvényében első látásra pozitív vonás (azaz a diszkrimináció hiánya) nem jelent pozitív elmozdulást a *Sinistra körzet* értékskáláján is. Arra gondolok itt, hogy azért is nincs példa nyelvi-etnikai vagy vallási diszkriminációra, mivel ez a szereplők szempontjából közömbös tény. Példaképpen a *Sinistra körzet*ben Béla Bundasian számára nem érték, hogy örmény származású, amint Connie Illafeld számára is közömbös, hogy bukovinai ruszin bojárok, az Illarionok ivadéka.

A személyiségi jogok meghatározásának ismerve, miszerint a személyiség a test és a szellem elválaszthatatlan egysége, amely kifejezésre juttatja az egyén viselkedését és gondolkodását. Ez a viselkedés és gondolkodás jelenti a személyiség értékminőségét, azt, amivel a személyiség különbözik mástól, és ami lehetővé teszi, hogy más legyen, mint a többi. A személyiségi jog az általánosan jellemző értékminőséget védi. A személyiségi jogok ennek érdekében megteremtik az ember önmegvalósításának feltételeit és biztosítják, hogy e feltételeket – a magánélet szabadságát – senki meg ne sérthesse jogtalan külső beavatkozással.

A regények szereplői számára a magánélethez való jog gyakorlása vagy közömbös és ritkán élnek vele, vagy egyáltalán nem lehetséges: a magánélethez való jog többnyire csak a Hatalom kedvezményezettjei számára létezik, a többi szereplő esetében megtagadja az intimitáshoz vagy a családi élethez való jogot. A családi élethez és a magánélethez való jog teljes hiánya teszi lehetővé, hogy a családokat (feleséget a férj-től, gyermeket a szülőktől, testvéreket egymástól) a Hatalom (de akár más is) bármikor szétválasszthassa.

Az ember által épített környezet, tárgyi világ szinte elenyésző a természeti környezet mellett, ezért is fontos, milyen részletességgel írja le a szerző például a határvona kiépítettségét, műszerezettségét:

¹⁹ BODOR (7. j.) 7.

A vízmásások mentén szögesdróttal borított acélrudak, betonoszlopok, őrtornyok, csapdákkal teli árkok kanyarogtak föl a sziklás hegygerincre: a magasban, a vízválasztón húzódott a határ. A kerítések, árkok akadályok szövedéke csak egy huzatos hegyszorosban nyílt meg résnyire, ahol a régi földút átbukott a túloldali lejtőkre, amelyek már észak idegen fényeiben áztak.

Az utat ott kék-sárga sorompó zárta el, közelében kicsi őrszoba állt és egy kopott tábori sátor, tele didergő katonával. Ez az egy határátkelő működött Sinistra körzetben, a sorompót itt is csak hetente egy alkalommal emelték fel néhány órára.”²⁰

Jogászszemmel tekintve érzékelhető tehát, hogy a lakosság fölött gyakorolt állandó intézvény katonai felügyelet, a polgári élet minden szegmensébe való durva beavatkozás gyakorlatilag fegyenctelep- vagy munkatelep-félévé változtatja a körzetet, amelyben rendkívüli tilalmak vannak érvényben (és azok egyre sokasodnak), és amelyet állandó karhatalmi őrizettel védenek. Márton László kritikájában egyenesen „természeti kullisszák mögé bújtatott, nagy kiterjedésű koncentrációs táborról” beszél.²¹ Ismétlésképpen: a rendszerré szerveződő szörnyűség anélkül jön létre és létezik, hogy bármilyen valós indok, fenyegetettség veszélye fennállna.

Ugyanakkor, a regények világában kiemelten fontos természeti környezet változásait a személyiségi jogok egy másik vetülete, a tiszta vagy egészséges környezethez való jog prizmáján keresztül is szemlélhetjük. A fenti példa mellett, melyben a természeti környezet emberi beavatkozás következtében szögesdróttokkal, csapdákkal és betonoszlopokkal eltorzított, veszélyes és átjárhatatlan közeggé válik, egy másik regényben, a *Verhovina madaraiban* magát a folyamatot látjuk, amikor a természeti környezet módszeres pusztítása megkezdődik:

hirtelen történni kezdett egy és más. Kezdetnek például az, hogy még a nyár első hetében, a bódító zsongás teljében elnémult az erdő, kihalt a berek. Ismeretlenek a Jablonka mentén karókkal leverték és ahol nem érték el, vízi fecskendőkkel lemosták a fákról a fészkeket, valami bűzös lével bepermetezték a lombokat, a vándormadarak pihenőhelyeit pedig szurokkal kenték tele, mire a körzetből egyik napról a másikra elköltöztek a madarak, úgyhogy a hallgatók varjakon kívül egy sem maradt. Sejtteni lehetett, hogy az, ami a madarakkal történt, az csak a kezdet. Az a valaki, aki ezt kiagyalta, itt nem áll meg. [...] Aztán a méhek következtek. Egy őszi éjszaka Jablonska Poljana érett gyümölcstől illatozó kertjeiben valamennyi méhkaptár a környező szilvafákkal együtt porig égett – szélcsendes időben történt – hogy még napokon át karamellillatú füst lebegett a ragacsos üszkők fölött. [...] Amikor aztán a tél beállta előtt a meddőhányók alól egy gondosan kiásott árkon át valami lilás, zöldes, vörösös színekben pompázó, de fojtó illatú ragacsos folyadék szivárgott a folyóba, hogy a víz színét beborító pisztrángoktól, kölöntéktől, galócáktól és egyéb különféle dögtöktől, a rothadás gázaitól a folyópart feletti párában még éjszaka is, mint delejes káprázat, ezüstös derengés lebegett, Anatol Korkodus megint csak jelentést készített.²²

²⁰ *Uo.* 7–8.

²¹ MÁRTON (13. j.) 1875.

²² BODOR (9. j.) 135–138.

A jog más társadalmi normákkal kölcsönhatásban érvényesül és ha különböző társadalmi normák – mindenekelőtt az erkölcs – a joggal azonos magatartásokat írnak elő vagy tiltanak meg, akkor jelentős mértékben elősegítik a jog érvényesülését.

A három vizsgált regényben azzal szembesülünk, hogy gyakorlatilag hiányzik bármiféle társadalmi norma a könyv szereplőinek világában: a felsorakoztatott (és nem is kevés, mintegy negyven nevesített) szereplő egyikének sincs élő múltja, nincsenek célkitűzéseik, nincs erkölcsük és nincsenek belső tartásból fakadó jellemvonásaik, sőt, magától értetődő természetességgel mehet végbe mindenféle büntetés, az is, amire nem méltó a kényszer, vagy a szükség, ami nemhogy nem egyeztethető össze az általános emberi morállal, hanem egyenesen ősi tabukba ütközik. A *Sinistra körzet*ben például a meteorológus ötvenéves férfi léte egy gyereklánnyal él együtt, a medvész két albinó ikret használ ki gátlástalanul, van, aki 20 dollárért eladásra kínálja a gyereket Andrej Bodornak, a nyugdíjas erdőkerülők elpusztításában pedig a fiatalabbak minden megrendülés nélkül segédkezet nyújtanak. Amint a kritikai irodalom is kiemeli, mindebben a magától értetődő természetesség a figyelemre méltó.²³

Mindössze kétszer fordul elő, hogy a *Sinistra körzet* utal arra, valamilyen szinten mégis léteznek erkölcsi, morális normák. Az egyik, amikor Elvira Spiridon, Andrej Bodor narrátor szeretője a következőket mondja a gyilkosságra készülő Andrejnek: „Ha ezt is megteszi az úr – hajolt közel Elvira Spiridon, hogy lehelete szagából a fenyegetést is megéreztem –, azt szeretném, ha ezalatt az idő alatt nem találkoznánk.” A második példa Béla Bundasian, Andrej Bodor fogadott fia, aki a kórházi kényszerkezelésnek alávetett szeretőjét öli meg, mintegy kegyeleti gyilkosságként, majd utána nem a váratlanul lehetségessé vált menekülést, hanem a vezeklést választja és felgyújtja magát.

Ha azt szeretnénk vizsgálni, vannak-e a regényekben a nem nevesített államnak előírásai vagy jogszabályai az emberi élet integritásának védelében, akkor – néhány ritka kivételtől eltekintve – a hiánnyal magával szembesülünk. Nincs arra utaló nyom, hogy a különböző javak, vagy az emberi élet érték volna és ezért oltalmazni kellene. Ez a joghiány szolgáltat magyarázatot az emberi test integritásának megsértésére – amelyre elsősorban a női testtel való visszaélés jellemző (Elvira Spiridon csupaszra borotválása, Connie Illafeld kényszerű gyógykezelése a *Sinistra körzet*ben, a Senkowitz-nővérek szeméttbe rejtése *Az érsek látogatásában*). De ugyanígy nincs szankcionálva a cselekvőképtelennel, fogyatékkal élő személyekkel vagy kiskorúakkal való visszaélés (Nikifor Tescovina gyermekei vagy az albinó ikrek a *Sinistra körzet*ben, a villám-sújtotta, feltámasztott majd elpusztított gyermekek a *Verhovina madaraiban*), és végső soron a gyilkosság sem (a tunguz náthában megbetegedett erdőkerülők tűzhalála).

Hasonló következtetésre jut egyébként Ács Margit is kritikájában, amikor azt írja:

Az antiutópiák olyan létezés szimulálnak, amelyben az élet valamelyik komponense túlsúlyra kerül vagy hiányzik. A *Sinistra körzet*ben az erkölcs képzete az, ami hiányzik. Nem arról van szó, hogy az író *tagadja* valamelyikét a bevett erkölcsi normarendszereknek, egyszerűen csak nemigen merül fel az általa megalkotott

²³ Ács (14. j.) 1881.

figurákban, hogy az életösztönnél és a biológiai funkciókhoz és szükségletekhez kötött haszonelvűnél egyéb parancs vagy igény létezhet egyáltalán.²⁴

Ebben az esetben a jogász és az irodalomkritikus véleménye ugyanazt hangsúlyozza: amennyiben nincsenek jogi normák vagy csak olyan jogi normák vannak, amelyeket társadalmi normák nem támasztanak alá, a végeredmény a *Sinistra körzethez* hasonló, egyfajta „történelem utáni táj” lesz, olyan szereplőkkel, akik sohasem viszonyulnak semmihez és a tetteiknek nincs következményük.

Amint arra más jog és irodalom kutatások is rávilágítanak, a jog több egy absztrakt létezőnél vagy egy egyszerű paragrafusnál, és olyan jelenséget takar, mely mindig emberi lényekre gyakorol valamilyen hatást, és ezzel pszichikai reakciókat hív elő tudatukat befolyásolva. Azaz el kell fogadni azt a tényt, hogy a szabályszerű megjelenés mellett a jognak mindig van egy perszónális-tudati dimenziója is, mely szervesen hozzátartozik és attól elválaszthatatlan.²⁵

Ilyen szempontból szignifikáns az a tény, hogy magánjogról a regényekben kizárólag negatív értelemben beszélhetünk, azaz gyakorlatilag a magánjog gyűjtőkörébe tartozó vonatkozások szándékolt hiányáról van szó, ezért érdemes bemutatni azokat a magánjogi hiátusokat, amelyekre maga a szerző is több figyelmet fordít.

Az egyik ilyen negatív előjelű magánjogi, személyiségi jogi vonzat az identitáshoz való jog, annak valamennyi részletével (beleértve a névviselés jogát is), amelyek részletesebben kibontásra is kerülnek: a *Sinistra körzet* számára a Hatalom képviselője jelöli ki nevüket. A személyazonosság megállapításáról szintén a Hatóság dönt, így nyeri el a narrátor az Andrej Bodor nevet a történet kezdetén). A névviselés joga a Hatalom képviselőitől kapott név esetében többé már nem jog, hanem kötelezettség, mely erőszak útján, exteriorizált formában (nyakban hordott, összeforrasztott bádoglapok révén) halálig elkíséri viselőjét. Értelemszerűen, a névváltoztatás joga nem illeti meg a *Sinistra körzet* lakóit. Van olyan helyzet is, amikor egy személy még nevet sem kap, a két albínó iker ugyanazt a nevet – Hamza Petrika – viseli.

A személyiségi jogok között említhetjük a saját képmáshoz való jogot is, amely a regényeket végigkísérő hajvágásban, lecsupaszításban érhető tetten. Ennek a személyiségi jognak az áthágása különösen drámai hatást képes kelteni: ehhez elegendő a kopaszra borotvált fejű Elvira Spiridon átütő erejű képét felidézni – ez a típusú megbélyegzés, nyilvános megszégyenítés a háborús állapotokat, vagy az azt követő megtorló intézkedéseket idézi fel.

Ugyanígy, még akkor is, hogyha Musztafa Mukkermann sofőr nem így éli meg, az ő emberi méltóságához való joga is sérül, amikor meztelenre vetkőztetik az úton egy nő előtt és extenzív testi motozásnak vetik alá.

A személyiségi jogok védelmének hiánya esetenként olyan súlyos, akár a büntetőjogi felelősséget is felvető visszaélésekbe torkollik, mint a szabadságtól való megfosztás (erőszakos internálás formájában) vagy a cselekvésképtelen/kiskorú személyekkel való visszaélés (kényszerű gyógyszerkezelés formájában).

²⁴ Uo. 1880.

²⁵ FEKETE Balázs: „A nyugati jog vágyálma. Jogi rétegek Szolzsenyicin Gulág szigetecsoport című művében” in H. SZILÁGYI István – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a jog és irodalom köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 69–70.

Ez az eljárás ugyanazzal az eredménnyel jár, melyet Nagy Tamás is példázott egy elemzésében, hogy az emberi egzisztencia létlehetőségeinek remény- és esélytelensége, illetve a szoft-diktatorikus társadalmi berendezkedésekben az egyéni jog- és igazság(osság)-kereső akarat „heroikus/tragikus” dimenziója értelmezhetetlenné válnak.²⁶ Nem mintha a heroikus/tragikus dimenzió partikularizálná a Bodor Ádám regényeit benépesítő világot...

Következtetések gyanánt azt fogalmazhatnánk meg, hogy a jog társadalmi normák nélküli létezése azt eredményezi, hogy sem tiszteletben tartásuk, sem áthágásuk nem jár következményekkel, a személyiségi jogok szempontjából pedig azzal jár, hogy a szereplők gyakorlatilag állati-gépies szintre süllyednek. A mérték elvesztéséről beszélhetünk, hiszen minden személyiségi jogot átjár az alapellentmondás, az egyén és a társadalom dialektikája. A minden egyes személyiségi jogra érvényes belső ellentmondás Bodor Ádám regényei esetében akár a „drótsövénnyel körülvelt tábor” és a „végtelen szabadság ígérete” közötti dichotómiában is megragadható.

²⁶ NAGY Tamás: „Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter A fűtő című elbeszéléseinek egy lehetséges olvasata” in H. SZILÁGYI István – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a jog és irodalom köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2009) 26.

Justizmord és vidéke
A jog és az irodalom viszonyáról Rónay György
A párduc és a gödölye című regénye kapcsán

SZILÁGYI PÉTER

Allen Opfern der politischen Justiz in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft.
(OTTO KIRCHHEIMER: *Politische Justiz*)¹

A szerzőről

Rónay György (1913–1978) katolikus író, a *Vigilia* szerkesztője, majd 1969-től felelős szerkesztője. Rónay 1947-ben rövid ideig politikai szerepet vállalt Barankovics István Demokrata Néppártjában. A párt lojális ellenzéki szerepet kívánt betölteni, aminek nem volt realitása. Mindszenty lojalitásuk miatt nem támogatta őket, Rákosi pedig még egy oly lojális ellenzékét sem tűrhetett.² A párt megszűnt, Rónay pedig többé nem vállalt politikai szerepet.

A párduc és a gödölye című regényét 1970–1976 között írta, mottóként Izaiást választva: „Együtt lakik majd akkor a farkas a báránnyal, s a párduc együtt tanyázik a gödölyével.” (*Izaiás*, 11.5–6.) A regény nem sokkal az író korai halála után, 1978 nyarán, a könyvhéten jelent meg.³ A műben a szerző egy megtörtént jogesetre épít, azt egy fiktív történetben dolgozza föl.

¹ OTTO KIRCHHEIMER: *Politische Justiz* (Hamburg: Europäische Verlagsanstalt 1993).

² Lásd Izsák Lajos: *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949* (Budapest: Kossuth 1983) 163–166, 218–229; Izsák Lajos: „A polgári pártok felszámolása és az egypártrendszer létrehozása Magyarországon” *Történelmi Szemle* 1992/1–2, 61–93.

³ RÓNAY György: *A párduc és a gödölye* (Budapest: Magvető 1978).

Az eset⁴

Ki ölte meg Sura Pancsenkot
Szocialista törvényesség⁵

A kuláknak minősített Molnár Sándor 49 éves köröstarcsai gazdálkodó 1950. június 30-án Füzesgyarmat határában lévő legelőjén tüzet rakott, hogy ebédet főzzön. A legelő lángra lobbant és az első hírek szerint 4 hold, az ítélet szerint 10 hold legelő égett le. Molnár Sándort július 15-én Békéscsabán rögtönítélő bíróság elé állították, halálra ítélték és az ítélet kihirdetése után azonnal főlakasztották. A sajtójelentésekben az eljáró bírósági tanács tagjainak neve nem szerepel.

A politikai és a jogi háttér⁶

A háttér három objektív elemét és egy szubjektív mozzanatát kell kiemelnünk. Az objektív elemek: a büntetőjog és a büntető ítékezés szigorítása, a kulákellenes politikai és sajtókampány, valamint a bírák megtörése, a bíróságok kézbevétele.

A büntetőjog területén a szigorodások a büntetékiszabási gyakorlatban jelentkeztek, illetőleg a statárium bevezetésében nyilvánultak meg. A tárgyunkat közvetlenül érintő gyűjtogatásnak a Csemegi-kódexbe foglalt szabályozása (1878. évi V. tc. XXXVII. fejezet, 422–428. §) alig változott. Egy változásra utalunk itt. A BHÖ 1958. évi kiadása szerint a Csemegi-kódex 422. § (2) bekezdése azért maradt el, mert „az abban foglalt rendelkezés ellentétes a népi demokrácia rendszerével”. A mellőzött bekezdés szövege a következő volt: „Nem alkalmazandó a jelen szakasz: ha a felgyűjtött tárgy a felgyűjtő tulajdona és annak minősége vagy fekvése olyan volt, hogy felgyűjtása másnak sem személyére sem vagyónára nézve veszélyt nem okozott.”⁷

A szakirodalom a „kulákküldözés” kezdetét Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án tartott kecskeméti beszédéhez kapcsolja.⁸ Az ún. kulákperekkel kapcsolatos elvárá-

⁴ A korabeli sajtójelentések és Závada Pál munkája alapján. Lásd ZÁVADA Pál: *Kulákküldözés* (Budapest: Művelődéskutató Intézet 1986). Az ügy levéltári anyagát ismereteim szerint eddig még nem tárták föl.

⁵ Az 1965/66. tanévben használt büntetőeljárásjog jegyzetből, emlékezet alapján.

⁶ A részleteiben is idézett munkákon kívül az alfejezet írása során fölhasználtam még Kahler Frigyes és Zinner Tibor munkáit is. KAHLER Frigyes: *Jogállam és diktatúra* (Budapest: Kairosz 2005); KAHLER Frigyes: *Joghalál Magyarországon* (Budapest: Zrínyi 1993); ZINNER Tibor: *Megfogyva és megtörve* (Budapest: Magyar Hivatalos Közlönykiadó 2005).

⁷ Közvetve kapcsolódik témánkhoz a 2560/1949. számú kormányrendeletet, melynek a termelőszövetkezet elleni izgatás különböző elkövetési formáit tartalmazó meghatározásait és a kiszabható büntetések megjelölését a BHÖ 31. pontjába vette fel. Részletesebben lásd RÉVÉSZ Béla: „Agrárszabotőr kulákok». Csongrád megyei gazdák és az államvédelmi hatóság” in GELLÉN Klára (szerk.): *Honori et virtuti. Ünnepi tanulmányok Bobvos Pál 65. születésnapjára* (Szeged: SZTE ÁJTK Üzleti Jogi Intézet – Pólay Elemér Alapítvány 2017) 381–396.

⁸ Rákosi Mátyás főtitkár beszédében bejelentette, hogy 3–4 éven belül a parasztság 90%-ának át kell térni a kollektív gazdálkodásra. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a középparasztság, a kulákok üldözése. RÉVÉSZ (7. j.).

sokról Révész Bélánál,⁹ azok bírói gyakorlatáról Barna Péternél,¹⁰ a sajtókampányról Závada Pálnál,¹¹ valamint a függetlenségben olvashatunk.

A bírák megtöréséhez, megpuhításához szükséges jogi szabályozást az 1948. évi XXII. törvénycikk teremtette meg.¹² A törvény jelentőségét Révész Béla elemzi behatóan. A bírói kar helyzetét alapjaiban érintette az a kevésbé ismert törvény, amely 1948 közepétől újonnan szabályozta az igazságügyminiszter és a bírák kapcsolatát.¹³ Ennek értelmében az igazságügyminiszter a főfelügyelete alatt álló bármely bíróság ítéldbíráját – beleegyezése nélkül is – más bírósághoz áthelyezheti. Az igazságügyi tárcát 1945. július 21-e óta betöltő – majd tragikus véget érő – Ries István méltató szavai mögött elsőre nem láthatók világosan a valódi szándékok:

Az igazságszolgáltatás demokratikus átalakításának érdekében az 1948: XXII. törvénycikk átmeneti időre lehetővé teszi az igazságügy-miniszter főfelügyelete alatt álló bármely bíróság ítéldbírájának más bírósághoz való áthelyezését, úgyszintén az ítéldbírák, valamint az államügyészégi tagok végelbánás alá vonását.¹⁴

A döntés valódi célja igazából Szabó Imre négy évtizeddel későbbi írása nyomán válik érthetőbbé – ezért idézzük hosszabban –, aki elégedetten emlékezik vissza az 1948-as törvény tényleges funkciójára:

Itt lényegében arról van szó, hogy a bíróságok egyáltalán nem voltak a maguk egészében a demokratikus rendszer hívei, vagy legalábbis sokan voltak a bírák között, akik a régi rendszert megfelelőnek tartották és azt kívánták volna vissza. Különösen azért volt ez így, mert a régi rendszer biztosította számukra az elmozdíthatatlanságot, amely együtt jár egy képzelt bírói függetlenséggel. Az elmozdíthatatlanság azt jelentette, hogy egy bíró, ha egyszer valahová kinevezték, onnan csak fegyelmi határozattal távolítható el, helyezhető át máshová vagy fosztható meg bírói tisztségétől, ha a vétség rendkívül nagy. Az ezzel összekapcsolt bírói függetlenséget a bírák a felszabadulást követően úgy értették, hogy ők, illetőleg a bíróságok nem függenek az adott államrendszertől, nem kell megfelelniük egy bizonyos államrendszer igényeinek, azaz állítólag szabadon és saját belátásuknak megfelelően dönthetnek minden ügyben, legfeljebb a törvényeknek vannak alávetve, de a törvények értelmezésében már egy bizonyos függetlenség illeti meg

⁹ Révész Béla (szerk.): *Iratok az Igazságügyi Minisztérium történetéből (1944–1990) I. 1944–1956* (Budapest: Igazságügyi Minisztérium – Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó 2016) 259–261, 273–274.

¹⁰ BARNÁ PÉTER: *Büntetőjogi ismeretek. II.* (Budapest: Belügyminisztérium 1957) (Belső használatra).

¹¹ ZÁVADA (4. j.). A sajtókampányok a demokratikus jogállam körülményei között is veszélyeztethetik a bírói függetlenséget. Még inkább így volt ez a kibontakozó proletárdiktatúra viszonyai között. „Nehéz felforgatni egy jogállamot jogászok nélkül vagy kirakatpereket lefolytatni bírák nélkül.” TIMOTHY SNYDER: *A zsarnokságról. Húsz lecke a huszadik századból* (Budapest: 21. Század 2017) 49.

¹² 1948. évi XXII. törvénycikk az ítéldbírák áthelyezésének, úgyszintén az ítéldbírák és az államügyészégi tagok végelbánás alá vonásának átmeneti szabályozásáról. „Az 1948–1950 közötti néhány év joggal nevezhető a diktatúra törvényi és személyi feltételei kialakítása periódusának, amelyet az 1953-ig tartó politikai despotizmus időszaka követ.” Révész (7. j.) 381. „A perek későbbi eseményei nem érthetőek meg az ugródeszkás szituáció elemzése nélkül, amit 1945 tavaszán alakított ki a történelem.” SÁNDOR IVÁN: „A történelem megvilágítatlan jelenetei” *Valóság* 1983/2, 62. Rákosinak már hatalom teljes megragadása előtt szokásává vált, hogy a bírákat instruálja. MAJOR (12. j.) 157, 215.

¹³ Révész Béla: *Az Igazságügyi Minisztérium története (1944–1990). A pártirányítás évtizedei* (Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó 2018) 57.

¹⁴ Révész (13. j.) 57.

őket. Főlöszleges mondani, hogy a függetlenségnek ez az értelmezése túlzott, mert nem lehet elképzelni olyan bírói függetlenséget, amely elkülöníthetné a bíróságokat attól az államrendszertől, amelyben működniük kell, és amelynek alapelveit és alapvető célkitűzéseit meg kell védeniük, meg kell őrizniük. [...] Most már felismerték a bírák, hogy helyzetük nem olyan reménytelen, mert nem csak fegyelmileg mozdíthatók el. Állásuk tehát nem örökre szóló, nemcsak elmozdíthatók, de állásuk alól fel is menthetők, vagyis bizonytalanná vált lábuk alatt a talaj, és végleg fel kellett adniuk azt a negatív álláspontot, amelyet eddig képviseltek. Még hozzátehetjük ehhez azt, hogy talán ők voltak az utolsók, akik az államhatalmon belül ilyen negatív álláspontot mondtak a magukénak. A közigazgatás egyéb területein a helyzet ekkor már megváltozott, és egy új közigazgatás volt kialakulóban. A bíróságokat illetően csak most kezdődött azok újjáépítése, újból való megszervezésük és annak a köztudatba való átvitele, hogy a bírák ugyanúgy köztisztviselők, mint ahogyan azok a közigazgatás tisztviselői, és ezért ugyanúgy kinevezés alá esnek, de állásuk fel is mondható.¹⁵

Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, ahogy Szabó Imrének, mint az Igazságügyminisztérium kodifikációs főosztálya akkori tisztviselőjének (későbbi vezetőjének) személyesen is lehetett némi köze a 1948. évi XXII. törvény meghozatalához.

A háttér szubjektív mozzanatát tömören úgy jellemezhetjük, hogy a fordulat évét követően mindenütt eluralkodott a félelem.¹⁶ Ezt Rónay nagyon plasztikusan mutatja be, a félelem és a megfélemlítés ábrázolása a regény egyik fő szólama.

Aztán egyszer csak történt valami: szinte egyik napról a másikra minden megváltozott, elridegült, megmerevedett.¹⁷ A bírót nem érintette közvetlenül a változás, érzékelni azonban ő is érzékelte. A légkör a bíróságon is fagyossá vált és megtelt gyanakvással. Egyre több ukázt kaptak a felsőbb fórumoktól, és mind kevesebb lehetőségük nyílt a fontosabb ügyekben a tények kiderítésére és az igazság érvényesítésére. Emlékezett rá, hogy a nagy összeesküvésű pörök utáni hetekben, amikor híre járt, hogy egyeseken nagy sietve már az ítéletet is végrehajtották, egyik kollégája, akivel annak idején együtt jogászokdott, az a bizonyos ötödik a tarokk-kompanyában, akire általában harmadrendű kis politikai ügyeket osztottak s akit aztán pár hét múlva elvittek, megállította egyszer a bírósági épület folyosóján, szokása szerint megfogta a kabátja gombját és azt kérdezte tőle:

– Mondd, Aurél, te nem félsz?

Körülnézett: ketten voltak, kívülük senki nem tartózkodott a hosszú, félhomályos folyosón. Az első pillanatban arra gondolt, hogy néhány szóval megnyugtattja ezt az üzött tekintetű, fölzaklatott embert, utóvégre mégiscsak régi barátok. Olyasmivel, hogy „ne félj, öregem”, vagy hogy „azt hiszed, egyedül te félsz?” Hanem akkor

¹⁵ Uo. 57. A részleteket illetően lásd Révész (9. j.) különösen: 177–178, 182–183, 203–205, 227–229, 233–237, 246–247, 265–268, 270, 277. Vö. még Révész Béla: „Politikai tisztogatások a Rákosi-időszak igazságszolgáltatási apparátusában” in FEJES Zsuzsanna – TÖRÖK Bernát (szerk.): *Suum Cuique. Ünnepi tanulmányok Paczoly Péter 60. születésnapja tiszteletére* (Szeged: Pólay Elemér Alapítvány 2016) 413–425. Itt köszönöm meg Révész Bélának e tanulmány megírásához nyújtott segítségét, mindenkéltől azt, hogy levéltári kutatásainak eddig nem publikált eredményeit is rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁶ Vö. MAROSÁN György: *Nincs visszaút. Emlékeim az 1948–1956-os évekből* (Budapest: ELTE ÁJK Politikatudományi tanszékcsoport 1988) 71–72, 81, 91.

¹⁷ Az emlékiratokban erről lásd MAROSÁN (16. j.); VAS Zoltán: *Viszontagságos életem* (Budapest: Magvető 1980) 471–472, 481, 488.

a folyosó végében ajtó nyílt, gyors léptek hallatszottak, majd ismét nyílt és csukódott egy ajtó. Ez kioltott belőle minden részvétet.

– Nem félek! – mondta kurtán, és faképnél hagyta a meghökkenett bírót.

Pedig félt, egyfolytában félt, reggeltől estig ébren, és estétől reggelig ideges, nyomasztó álmaiban, noha egyre nagyobb adagokban szedte az altatót.¹⁸

A regény első megközelítésben: a történet magva, a szereplők, a jelen idő

A regény cselekményének magva, hogy 1969 október elején egy, a Rákosi-időszak – „személyi kultusz” – koncepciós pereit kutató újságíró látogatja meg a megtörténthez kísértetiesen hasonló regénybeli eset bíróját, az ötven év körüli dr. Stoll Aurélt, aki a Balaton mellett (kényszer)nyugdíjas éveit tölti. Ez megindítja a bíróban az emlékezés folyamatait, fölidézi magában életének egyes szakaszait. A múltnak ez az újra átélése november 3-ig tart, ez a regény jelen ideje. Ezen egy hónap alatt a bíró szemlélete, gondolkodása gyökeresen megváltozik, másként látja már magát és az egész életét.

A két főszereplő a két egykori osztálytárs, dr. Stoll Aurél bíró, a Párduc és Kende Pál (Pepi), a Gödölye. Fontos szereplő még a Főnök, Kátay bírósági elnök, Szűcs, a kényszernyugdíjazottat „patronáló” állambiztonsági tiszt és Moldi Péter, az újságíró.

A regény keletkezésének és megjelenésének körülményei

A regény keletkezését Rónay 1970–1976-ra datálja, és az 1978 nyarán jelent meg. A megírás és a megjelenés között nem telt el indokolatlanul hosszú idő, a kézirat nem feküdt sokáig fiókban. A regény megírásának, megjelenésének idejét mégis érdemes elemeznünk, méghozzá nem a felszínesebb kiadói halogatás és a cenzúra szempontjából. A mi szempontunk az, hogy ez az időintervallum mennyiben határozza meg az író lehetőségeit a mélyebb társadalmi folyamatok föltárásában.

Itt nem az öncenzúra szerepére gondolok, hanem az írói megismerés lehetőségeire, mit lehet tudni a tárgyalt korszakról a megírás idején, és – ami nem azonos az előbbivel – mit lehet megérteni abból. Ebben az összefüggésben jelentősnek tartom a „még nem” és „már nem” megkülönböztetését, amit Lukács György fogalmazott meg:

A novella és a regény esztétikai viszonyát már gyakran tették vizsgálat tárgyává. Történelmi kapcsolatukról, az irodalmi fejlődés folyamán adódó kölcsönhatásaikról azonban sokkal ritkábban esett szó. Pedig ez fölöttébb érdekes és tanulságos probléma, amely éppen a mai helyzetben különösen sokatmondó. Arra a gyakran megfigyelhető tényre gondolok, hogy a novella vagy úgy lép fel mint a valóság nagy epikai és drámai formákban való meghódításának előhírnöke, vagy pedig egy korszak végén, mint utóvéd és végkicsengés; tehát vagy olyan időszakban jelentkezik, amikor a mindenkori társadalom költőileg egyetemes meghódítására még nem kerülhet sor, vagy olyanban, amikor erre már nincs lehetőség.¹⁹

¹⁸ RÓNAY (3. j.) 56–57.

¹⁹ LUKÁCS György: *Szolzsenyicin-tanulmányok* (Budapest: Európa 1990) 5.

Lukács szövegéből nem maga a megállapítás a gyümölcsöző, hanem a szempont, ami esetünkben a „még” és a „már” az ábrázolás lehetőségét és szabadságát jelenti, a „már nem” pedig messze van: akkor következik be, ha már nem lesznek olyanok, akik azt a kort átélték vagy szüleiktől hallottak róla, és a téma is már érdektelenné válik.

A „még nem” kérdés egy másik, témánk szempontjából szintén releváns oldalára Sándor Iván hívta föl a figyelmet éppen a Rákosi-időszak politikai pereinek az ábrázolása kapcsán:

Csak akkor mondhatjuk el, hogy valamely esemény mélyére pillantottunk és megláttuk lényegét, ha az ismeretekkel kapcsolatban kérdéseket tudunk feltenni és azokat meg is válaszoljuk.²⁰

A regény megírásának idején a közvélemény is, és a hivatalos álláspont is egyértelműen elítélte a Sztálin–Rákosi-időszak pereit, a források azonban nem voltak elérhetőek, különösen igaz ez a bírák megfélemlítéséről árulkodó dokumentumokra. A fontosabb emlékiratok is később jelentek meg.²¹ Rónaynak tehát a szórványos szóbeli híresztelésekre kellett hagyatkoznia²² és végső soron ismereteit intuícióval kellett pótolnia. Ez nemcsak hogy maradéktalanul sikerült, de messze többet tudott adni, mint az „objektív” források és elemzések. Sándor Iván megfogalmazását használva, ez Rónaynak azért sikerülhetett, mert tudott kérdezni.

Van-e akkor „még nem”? Föl lehetett tárni, be lehetett mutatni a korszaknak a politikai iránytól függő és adott jellemek által fölerősített embertelenségeit, de nem lehetett még csak utalni sem arra, hogy a szocializmus adott modelljében a politikai elnyomás nélkülözhetetlen volt, csak annak mértéke volt kérdéses. Ennek még oly rövid felvázolása is messzire vezetne. A lényeg szerintem az, hogy a kapitalizmus visszaállításának mindig voltak hívei, egyszerűen azon az alapon, hogy úgy gondolták, tehetségük révén a kapitalizmusban jobban érvényesülnének. Ezért téves volt az a hivatalos tétel, hogy a szocializmus alapjainak a lerakása után nincs társadalmi bázisa a tőkés restaurációnak.

Kétségtelen, hogy Rónaynál működött bizonyos öncenzúra, 1957–1958 félmúltjában hiányzik minden utalás a megtorlásokra, noha Kátay mondókája még azok ellenpontozásaként is olvasható, vagy az „emberarcú szocializmus” tabusított kifejezésének a mellőzése is megfigyelhető.

²⁰ SÁNDOR IVÁN: „A történelem megvilágítatlan jelenetei” *Valóság* 1983/2, 60.

²¹ Lásd MAROSÁN (16. j.); VAS (17. j.); VAS Zoltán: *Akkori önmagunkról. Önéletírás II.* (Budapest: Magvető 1982); TOLNAI Gábor: *Szóbeli jegyzék. Róma 1949–1950* (Budapest: Magvető 1987).

²² A regénybeli újságíró szavai: „Egy tipikus ügy kellett, egy jellegzetes ügy az akkori időkből. [...] Csak hogy körülötte, sajnos, minden csupa homály, csupa szakadozottság. A nyomok elmosódtak, a szereplők többsége eltűnt; nincsenek fogódzók, amikben meg lehetne kapaszkodni, ha tovább akar lépni az ember. Ezért jöttem önhöz, bíró úr.” RÓNAY (3. j.) 34.

Fikció és realitás²³

A regénybeli történet fiktív, de az alapjául szolgáló eset könnyen azonosítható.²⁴ A szereplők közül egyedül a Főnök ábrázol valós történelmi személyt, Rákosi Mátyást. Rónay ugyan megemlíti a korabeli igazságügyminisztert is, de az semmiképpen sem azonosítható az akkori miniszterrel, Ries Istvánnal.²⁵ A Főnök külsejének leírása megfelel annak a Rákosi-képnek, amelyet fényképekről, filmhíradókból mi is ismerünk, viselkedése pedig annak, ahogyan őt az emlékiratokban²⁶ leírják.

Jellemző az az epizód, ahogyan a bírót a Főnökkel való találkozásra felkészítik.

A szöke tiszt állt mellette, arcán ünnepélyes komolyság tükröződött. Készüljön, öt perc múlva fogadja a Főnök elvtárs. Sötét polgári ruhába öltözött férfi jelent meg. A férfi tessékélt mozdulatot tett, se nem szívélyesen, se nem ellenségesen, rezzenéstelen faarccal. A bíró fölállt, lesimította zakóját elindult az ajtó felé.

– A tárcájához ne nyúljon – mondta a férfi.

– A tárcámhoz? – kérdezte a bíró értetlenül.

– A cigarettatárcájához a farzsebében. Ha dohányozni óhajt, nyugodtan rágyújthat, oda van készítve az asztalra a cigaretta meg a gyufa. De a tárcájához ne nyúljon. Lehetőleg egyáltalán ne nyúljon a zsebébe. A leghelyesebb, ha maga elé teszi a kezét az asztalra. Lehetőleg tartózkodjék a gesztikulálástól, mert félreérthetik mozdulatait.²⁷

A két főszereplő, a két egykori osztálytárs, dr. Stoll Aurél bíró, a Párduc és Kende Pál (Pepi), a Gödölye egyaránt fiktív alakok. A valósághoz való viszonyuk alapvetően különbözik. Stoll Aurél történelmi típus, a Rákosit kiszolgáló vérbírák egyik típusát testesíti meg. Csak az egyik típust, mert voltak, akik megtagadták a Főnök utasításának a teljesítését, és akik teljesítették, azok is különbözőek voltak.²⁸ Ez Stoll számára elő-

²³ Nem pontos az a megállapítás, hogy itt Rónay kortársként a maga koráról írt történelmi regényt. Lásd BODNÁR György: *Párbeszéd az idővel* (Budapest: Argumentum 2009) 364. A történelmi regény klasszikus műfajában a politikai történelem főszereplői saját néven jelennek meg, itt viszont minden szereplő fiktív, sem Rákosi, sem más politikus neve nem szerepel.

²⁴ „Statárium alapján indult eljárás Borbás Sándor ellen akit, a gy.-i Megyei Bíróság statáriális tanácsa B.-ben, a városháza épületében tartott tárgyaláson gyűjtogatás büntette miatt halálra ítelt. Bár a megyeszékhely B., a megyei bíróság jelenleg is Gy.-n a régi megyeszékhelyen működik, a statáriális tárgyalás mégis B.-ben, a városházán, Szimákné rezidenciájában volt.” RÓNAY (3. j.) 299–300.

²⁵ Ries István az SZDP baloldalihoz tartozó politikus, a két munkáspárt egyesülésének híve volt. Ugyanakkor részt vett az ún. kékcédulás választást követő minisztersztrájkban. A Rajk-per idején még igazságügyminiszter volt, Marosánnak panaszkodott, hogy az ügyről nem tud semmit. Marosán (16. j.) 79. 1950. július 7-én letartóztatták, a kihallgatások során 1950. szeptember 15-én meghalt. Révész (13. j.) 82–86; Révész (9. j.) 7, 41; Révész (7. j.).

²⁶ Tolnai Gábor írja le, mennyire megrémült Rákosi, amikor cigarettával akarta kínálni, Vas Zoltán pedig azt az esetet, amikor Rákosi félelmében elővette a pisztolyát.

²⁷ RÓNAY (3. j.) 50–51.

²⁸ Önálló elemzést érdemlő téma a bírák sorsa zsarnokság idején, ki hogyan reagál a hatalom elvárásaira, illetőleg az utasításokra. A skála annak ellenére széles, hogy a gyakoriság nem a normális eloszlás szerint alakult: az ügyek visszaadásától a beavatkozás miatti tiltakozáson (Révész (9. j.) 220–222.) és a félelemből való teljesítésen át a hatalom élvezetéig (Szilbereky: nálam előszobáznak) és a meggyőződésből való azonosulásig (Vida Ferenc) terjed. Egy másik kérdés az elvárásokat, utasításokat teljesítő bírák későbbi sorsa. Itt a skála az öngyilkosságtól (Jankó Péter) a tisztas nyugdíjjal való száműzetésen át a jól jövedelme-

szőr 1958 tavaszán, Kátayval, a bíróság új elnökével folytatott beszélgetés során válik nyilvánvalóvá.

Neked Aurél, mint mondtam olyan ügyeid voltak...

– Milyen ügyeim

– ... amelyek a törvényesség szempontjából súlyosan kifogásolhatók.

– Például.

– Például a b.-i statáriális akasztás.

– Utasításra cselekedtem.

– Tudom Aurél. Utasításra fölakasztattál egy ártatlan embert. Legföljebb egy ostoba meggondolatlan embert. És egy ártatlan ember haláláért egy bíró akkor is felelős, ha utasításra akasztatja föl.

– Tagadtam volna meg az utasítás teljesítését?

Az elnök bólintott.

– Pontosan ahogy mondd, Aurél. Tagadtad volna meg az utasítás teljesítését. Nem te lettél volna az első.

– Ezt nem értem.

– Azt mondtam nem te lettél volna az első. Volt, aki megtagadta, nem is egy. Sajnos nem is sokkal több, pedig...

– És a következmények.

– Vállalták a következményeket. Ebben az ügyben ketten is. Ezt az ügyet, Aurél, előtted ketten kerekén visszaadták. Megtagadták a főnök utasításának a teljesítését. Egy bíró csak egyetlen utasítást fogad el, az igazságét. Te már a harmadik voltál.²⁹

Kende Pepi ezzel szemben egyrészt pszichológiai típus, gyöngé és félszeg, az örök vesztes, ma használatos kifejezéssel az örök lúzer, másrészt a hitéhez ragaszkodó és aszerint élő keresztény ember típusa. Néhány további szereplő is társadalmi típust idéz fel, helyenként jelezve ezeknek a politikai rendszertől való függetlenségét. Ilyenek a helyi zsarnokok (Dombay és Szimákné), a feljelentők, a megalkuvók és a kibekkelők. Néhány szereplőnek elsősorban dramaturgiai funkciója van, személyiségük kevésbé kidolgozott. Ilyenek a pozitív figurák, az adventista Szarka Máté, a keresztény hit másik megszemélyesítője, Szűcs állambiztonsági tiszt és Kátay bírósági elnök, akik egy jobb, „emberarcú” szocializmus ígérését képviselik a regényben (kivezető út?), és ilyen Moldi Péter a katalizátor szerepében. Közülük egyik sem az író szócsöve, ilyen nincs a regényben, a rádöbbenést, a tanulságokat, az állásfoglalást Rónay az olvasóra bízta.

ző ügyvédkedésig (Olti) és a további bíraskodásig (Tutsek) terjed. Rónay röviden fölillantja a b.-i ügyben közreműködő személyek későbbi sorsát is: Szimákné és az ügyész öngyilkos lett, az ítélkező tanács szakbírája eltűnt. (RÓNAY (3. j.) 303, 307–308.) Ez annyiban „áthallásos”, hogy a tájékozott olvasónak azonnal Janko Péter jut az eszébe. Ő volt többek között a Szálasi pernek és a Rajk pernek a tanácsvezető bírāja, majd Rajkéék rehabilitálása után öngyilkos lett. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/j-75FD4/janko-peter-7601E/>

²⁹ RÓNAY (3. j.) 254–255. További adalék még a regényben a témához Szűccsel folytatott beszélgetése. Lásd RÓNAY (3. j.) 277–278.

Az idő keresztmetszete. Az idősíkok a regényben és a reális történetekben

Formai szempontból a regény egyik meghatározó eleme a modern regényekben oly gyakori idősíkváltásos technika virtuóz alkalmazása. A regény és Rónay mondanivalójának a jobb megértését megkönnyíti, ha ezeket az idősíkokat először reális kronológiai objektivitásukban tekintjük át, és csak azt követően elemezzük őket az asszociációk mentén. Az emlékezés és az asszociációk objektív linearitásba való rendezésével Rónay további mondanivalói válnak érzékelhetővé. Rónay nagyon ritkán jelzi kifejezetten, hogy az egyes részek mikor játszódnak, a szövegbe szőtt időmeghatározás is sokszor hiányzik, az időpontot gyakran az utalásokból kell kikövetkeztetni. Ezek az objektív idősíkok a következők: gyermekkor (kb. az 1920-as évek közepe; középiskolai évek (kb. az 1920-as vége, az 1930-as évek eleje); a kezdő bíró éve (kb. az 1930-as évek vége, az 1940-es évek) két emlékezetes esettel, a vadorzók és a pusztaréti pajtatűz ügye, az utóbbi vádlottja volt a regényben többször is visszatérő Szarka Máté; hadbírói szolgálata (1942–1943); ismét civil bíróként (1944); bíróként 1949–1950-ben (az összeküvés per (a Rajk per egyik mellékpere), a Főnöknél, a b.-i gyűjtogatási ügy); Stoll Aurél 1956-ban; 1958: „kivonják a forgalomból”; 1959-től: a „száműzetés éve”; a jelen idő: 1967. október eleje – november 3. között.

A regény szerkezetét és mondanivalóját meghatározó két időszak 1950 nyara és a jelen idő. 1967-ben önvizsgálatot tart jelen időben és visszaemlékezik a múltra – ez a két idősík folyamatosan oszcillál.

Rónay 1967 őszenek az egy hónapját 11 jelenetre bontja. Az első három³⁰ október elején, a történet első napján játszódik, a negyedik³¹ a következő napon, aztán sorra pár nappal egymás után október közepén,³² a nyolcadik³³ október 23–25. körül, a kilencedik³⁴ október 30-án, a tizedik³⁵ november 2-án, az utolsó pedig³⁶ november 3-án. A jelen idősíkjának a bemutatása újra és újra megszakad, de a linearitás megőrződik – ezáltal Stoll változása könnyebben észlelhető. A többi idősík esetében fölbomlik ez a linearitás, az egymásutániságot az asszociációk csapongása szabja meg.

Az idősíkváltás technikája négy szempontból is jelentős. Először is a megismerés és megismertetés tekintetében. Ahogy haladunk előre a regényben, az absztrakttól a konkrét felé, tudunk meg egyre többet, párhuzamosan, valamennyi idősíkon. Ennek részben dramaturgiai, feszültségteremtő funkciója van, részben megismerési, a szereplők is csak később kapnak nevet. A főszereplő először egy ötven körüli férfi, a 20. oldalon kerül a férfi helyébe megnevezésként a bíró, és csak a 26. oldalon tudjuk meg, hogy ő dr. Stoll Aurél. Másrészt ennek során maga Stoll is újabb összefüggésekre jön rá, újabb összefüggéseket kezd megismerni.³⁷ A regény jelen idejének pontos időpont-

³⁰ RÓNAY (3. j.) 7–12, 19–35, 73–93.

³¹ Uo. 152–160.

³² Uo. 80–181, 237–249, 287–288.

³³ Uo. 314–342.

³⁴ Uo. 353–359.

³⁵ Uo. 360–369.

³⁶ Uo. 370–382.

³⁷ Uo. 181.

ját csak a könyv utolsó mondataiban, a fiát elvesztő gondnoknő szavaiból tudjuk meg: „Negyvennégy november négy. Holnap lesz huszonhárom éve. Azóta várom.” A második a belső nyomozás folyamata,³⁸ a harmadik a jellemfejlődés ábrázolása, és végül a negyedik – a relatív totalitás kibontása.

A múlt felidézése során fölbomlik ez a linearitás, az egymásutániságot az asszociációk szabják meg. Amikor a történet kezdődik, Stoll már saját belső vizsgálódásai nagy részén túl van, de még korántsem az egészen. Az idősíkoknak ez a váltogatása és kölcsönhatása, kölcsönös reflexiója az egyik forrása annak a többletnek, amit a művészet nyújt. Egyszerre képes adni az igazság és az igazságosság relativitásának tanulságait, és a személyes meggyőződés relativizálódásának veszélyeit. Az alkalmazott művészi eszközökkel – idősíkok egymásra reflektálásával, a külső szemlélők leírásaival, Stoll belső monológjainak és párbeszédeinek a váltogatásával Rónay György egyszerre tudta kifejezni a világnézetek pluralitásának realitását, az abból fakadó tolerancia és megértés szükségességét, és a szilárd belső meggyőződés jellemformáló erejét.

Moldy Péter megjelenése után először az jut az eszébe, ahogy a Főnök hívatta. A regény 5. fejezetének³⁹ a fő szolámát Stollnak a Főnöknél tett látogatásáról fölelevedendő emlékei képezik, abba beleszöve villannak fel életének korábbi eseményei, előbb a középiskolás évek és Kende Pepi alakja, majd a nagy összeesküvésű ügy rá szignált mellékpere és a pusztaréti pajtatűz – de maga a b.-i ügy még nem. A Főnök érzékelteti vele, hogy mindent tud róla, közli vele, hogy:

[...] a nyomozást lefolytatták, az eljárást befejezték. Az egész peranyag ott van a dossziében. Tanúvallomások, ügyészi jelentés, szakvélemény, egyszóval minden, ami kell. Holnap délelőtt tizenegyre tűztem ki az ítélet kihirdetését. Ön holnap reggel lemegy B.-be, hétre legyen készen, hétre ott lesz önért a kocsis. Három és fél óra alatt kényelmesen leérnek. Mint a statáriális bíróság elnöke, megtartja a tárgyalást és a kellő formaságok közt fölolvassa az ítéletet. Az is ott van a dossziében. Az ítéletet azonnal végrehajjták. Utána hazajöhet.

Fölállt, két kézzel az asztalra támaszkodott.

– Önt választottuk, mert gyakorlata van az ilyen tüzesetekben – mondta. Szűrős szemét a bíróra szögezte és egy végtelenségnek tűnő percig mereven nézte, majd hirtelen sarkon fordult.

Stoll megalázottan, összetörten kuporgott a karosszékekben. Nem érzett semmit és nem gondolt semmire, kivéve a titkár utasítását: hogy ne moccanjon, míg érte nem jönnek.⁴⁰

1950 nyarára emlékezve a kivégzésről ismét a Főnök jut az eszébe, 1958–1959 fél-múltjából először Szűcs és a száműzetés helyének megtalálása bukkan elő,⁴¹ és csak jóval utána ismerjük meg a Kátayval és Szűccsel folytatott, részben már idézett beszélgetéseket.⁴² Ezek a beszélgetések a valós idődimenzióban előbb történtek, az elbeszélés

³⁸ Bodnár György találó megfogalmazása: „Az újságíró beavatkozása belső és külső nyomozásra készíteti.” BODNÁR (23. j.) 364–368. A kifejezést átvettem, de azt némiképpen másként értelmezem.

³⁹ RÓNAY (3. j.) 36–72.

⁴⁰ *Uo.* 71.

⁴¹ *Uo.* 165.

⁴² *Uo.* 253, 277–278.

idődimenziójában viszont később. A regény megértéséhez ezt a kettősséget is érteni kell, sajátos *consecutio temporum*.

Nem véletlenül a hetedik a regény leghosszabb fejezete,⁴³ 66 oldal a 382 oldalas regényben. Az idősíkváltás oszcillálása itt a tobzódásig fokozódik. Stoll az újságíró távozása után, immár egyedül, 1950 nyarát idézi föl, akkori asszociációit. Asszociációk az asszociációban – Luhmannal szólva: sajátos reflexivitás, a folyamat önmagára alkalmazása, ami fokozza a folyamatok erejét. Megjelennek múltjának elemei,⁴⁴ a pszichés földolgozás ellentétes mozzanatai. Még a maga mentése, a kognitív disszonancia dominál, de a szembenézést a történekekkel teljesen nem kerülheti meg. A kivégzés utáni éjszakán próbálja uralni gondolatait, összeszedni a szétesett szálakat,⁴⁵ de az asszociációkat nem tudja megfékezni: érezte, hogy nem ura a gondolatainak, hogy a gondolatok akaratan kívül képződnek benne.⁴⁶

1967 októberében Stoll úgy látja, mintha Moldi Péter:

[...] egyetlen mozdulattal megindította volna a megállt időt; mint amikor a régi órának lódítanak egyet a nagymutatóján, [...] csak hogy ez visszafelé jár. Mutatja az időt, de visszafelé. [...] Még mielőtt Moldi Péterrel találkozott volna, már eszébe jutott a b.-i akasztás, saját arcáról az akasztófán lógó hullá arca.⁴⁷

Ez jól jelzi az átélés, az idősíkok szubjektivitását. A valóságnak megfelel ugyan, de annyiban nem igaz, hogy Moldi látogatása után már másként emlékezett.

Stoll nem értett egyet ugyan az ítélettel, mégis kihirdette és ott volt a kivégzésnél. A történekek pszichés feldolgozás során egy külső és egy belső nyomozásba kezd. Először a külső nyomozás dominál: hogy került ebbe a helyzetbe. Úgy érezte, csapdába került.

Aki csapdába esett, ne rugdalózzék, mert csak még jobban belebonyolódik a hurkok szövvényébe. Nem rugdalózik; ül a drótok közt és tanulmányozza a csapda szerkezetét. Megkeresi, hogyan lehet fölkontantani. Fityeg valahol egy madzag, van valahol egy csupasz drótvég, amit csak meg kell fogni, óvatosan meg kell húzni, és a kelepce fölnyílik. Jó helyről tudja, vadorzóktól. [...] Meg kell találni a csapda nyitját.⁴⁸

Ekkor még úgy látja, azért került csapdába, mert valaki a Főnököket informálta és ezáltal őt kiszolgáltató helyzetbe hozta. A krimik ismert logikája szerint veszi számba, kinek volt oka rajta bosszút állni: a vadorzóknak, Szarka Máténak vagy Dombay Árpádnak. Ők viszont nem tudhatták, hogy az iskolában Párducnak nevezték, tehát nem

⁴³ Uo. 86–151.

⁴⁴ A vadorzó ügy, a pusztaréti ügy (Szarka Máté), a középiskola, lent még mulatnak (1950), megint a középiskola, megint a vadorzók ügye, a Főnöknél (1950), megint a pusztaréti ügy (Szarka Máté), középiskola, Kende Pál, Pepi, a Gödölye; az apja képe, megint a Főnöknél, Pepi igazoló bizottsági ügye (1945), Pepi és a zsidó feleség ügye (1944), Dombay Árpád, Pepinél Óhátton, megint a Főnöknél (1950), háborús emlékek 1942-ből, K-i szállodában 1950-ben a kivégzés után, látogatása Óhátton Kende Pepinél – ezt hosszan idézi föl, a fejezet végéig: itt már nem szakítják félbe más asszociációk, ezzel is jelezve ennek a látogatásnak a jelentőségét, a párduc és a gödölye motívumot.

⁴⁵ RÓNAY (3. j.) 104.

⁴⁶ Uo. 122.

⁴⁷ Uo. 289.

⁴⁸ Uo. 102, 106.

volt rá lehetőségük, hogy belökjék a csapdába. Erre Kende Pepinek volt lehetősége, tehát ő volt az. Stoll a kivégzés másnapján elutazik Óhátra, hogy Kendét felelősségre vonja.⁴⁹ A látogatás eredménye az lesz, hogy mégsem Kende árulta be.

Tévedett: Kendét nem szervezték be, Kende nem csinált semmit; az egész csak a félelem nyomorult káprázata volt.⁵⁰

Stoll erre először úgy reagál, hogy gonosz lesz, és megalázza Kendét. Végül a szóváltás során alulmarad Kendével szemben, sőt 72 órán belül másodszor veszti el a magabiztosságát és kerül alárendelt helyzetbe: először a Főnökkel szemben, most pedig Pepivel szemben. Rádöbben arra, hogy

[...] ez is holtvágány. [...] Úgy érezte, hogy amit csinál, az nem csak értelmetlen, hanem méltatlan is: valahogy megszegyenítő. De nem adta föl; erőt vett magán és folytatta, hidegen elszánt elmével, s ugyanakkor lényé mélyén valami fokozódó, önkívület felé tartó részegséggel: hogy miközben ezt a bányát Gödölyét marcangolja, saját magát is beszennyezi, befröcsköli vérrrel és mocsokkal, bekeni azzal az ürülékkel, amit valaha régen a labdával az arcába rügött; hogy miközben sárba tiporja, beletapossa saját magát is ugyanabba a sárba; és valahol találkoznak egymással egy közös gyalázat mélyén.⁵¹

A külső nyomozás kudarcba fulladt, talán önmagában keresendő annak oka, hogy csapdába került. Ez ugyan csak majd 1958 tavaszán lesz egyértelmű a Kátayval való beszélgetés során, de a belső nyomozás kezdetei már 1950-ben érezhetőek, de az majd csak 1967-ben, a Moldival való beszélgetés hatására bontakozik ki. A belső nyomozás először önigazoláshoz vezet. („Megzsaroltak!”⁵²) A dialógusok újabb és újabb impulzusokat adnak. Az önvizsgálat két legfontosabb dialógusát Stoll Kende Pepivel és Kátayval folytatja le. Moldi és Szűcs kapcsán az önvizsgálat szintén jelen van, de nagyobb szerepet kapnak a történetfilozófiai, etikai, jogfilozófiai jellegű eszmefuttatások. Érdekes, hogy 1956 élménye nem ad lökést önvizsgálatának, akkor a félelem dominál gondolataiban. Színre lépnek a múlt szereplői a maguk fizikai valóságában, gondolataiban feltűnnek a családi emlékek is, de maga az „eset” nem. Itt jelenik meg viszont az Ítélet Angyala, aki később jelentős szerepet kap.

A Kátayval való beszélgetés során is a maga mentegetésével indít („Utasításra cselekedtem!”⁵³), sőt, még azt követően is s beadványok sorozatával rehabilitálásra tart igényt.⁵⁴

Kátay nemcsak azzal szembesíti, hogy mások megtagadták a Főnök utasításának a teljesítését, de azt is megmondja, miért őt választották ki, miért került a csapdába:

– Miért éppen én?

⁴⁹ Uo. 126.

⁵⁰ Uo. 146.

⁵¹ Uo. 148.

⁵² Uo. 121.

⁵³ Uo. 255.

⁵⁴ Uo. 258–259.

– Mert rólad bizonyára tudták, hogy te nem fogod megtagadni az utasítást. [...] A Főnöknek jó értesülései voltak. Értett hozzá, kit válasszon ki és hogyan befolyásolja azt, akit kiválasztott.⁵⁵

A bíró nem szívesen emlékezett vissza erre a megszégyenítő beszélgetésre. Bár megszégyenítőnek voltaképpen csak utólag érezte, valahányszor eszébe jutottak azok a hónapjai, amikor konokul vissza akart kapaszkodni a régi helyére.

[...] Abban az időben azonban (és akkor is, amikor indulattól reszketve fölállt és egyetlen szó, egyetlen biccentés nélkül otthagya az elnököt) szent meggyőződése volt, legalábbis szentül elhitette magával, hogy súlyos méltánytalanság történik vele. Sőt (ma már tudta, hogy csak a lelkiismeret-vizsgálat elől való menekülésül) azt is bebeszélte magának, hogy elégtételt kell követelnie és ki kell harcolnia azt a jóvátételt, amivel úgy vélte, tartoznak neki. Mintha sokáig, talán egy egész évig is ferdére csusszant tudattal élt volna, vélt igazságát kergetve, aminek a hamisságát még az elnök kemény szavai sem bírták beismertetni vele.⁵⁶

Ettől kezdve Stoll – hiába menekül a lelkiismeret-vizsgálat elől – nem tud már szabadulni attól a kérdéstől, hogy mások mit csináltak volna az ő helyében.⁵⁷ A belső nyomozásnak a Szüccsel folytatott „furcsa meghökkentő beszélgetések”⁵⁸ adnak új impulzust. Ekkor, 1959-ben döbben rá saját rehabilitálás igényének egész képtelenségére.⁵⁹ Szüccstől megtudja azt is, hogy Szarka Mátét agyonlőtték, és hogy miatta halt meg.⁶⁰ Ez a belátás és új ismeret először egy világtól való elforduláshoz vezetett.

Azon a napon, amikor a tóparton meglepedett, mindent letörölt, mint egy tábláról egy képletet. [...] Ami volt, gondolta, annak vége; ami van, az érdektelen. A kettő közt pedig megszűnt minden összefüggés. Pontosabban újra és újra eltökélte, hogy megszűntet köztük minden összefüggést.⁶¹

Ez a törekvés azonban lehetetlennek bizonyult.

A döntő változások 1967 őszének egy hónapja alatt következnek be Moldi Péter látogatásának hatására.⁶² A Moldival való beszélgetés során jön rá fokozatosan, hogy miről is kéne számot adni. Szüccsel a maga igazától, a rehabilitációtól távolságtartó cinizmushoz, relativizmushoz jut el, Moldival pedig a végén a beismeréshez.

Mintha egy úton járna, amely a kietlen semmibe indult, aztán útközben, kimondatlanul, homályosan, sejtésszerűen mégis valami értelmet kapott.⁶³

⁵⁵ *Uo.* 255.

⁵⁶ *Uo.* 258.

⁵⁷ Szarka Máté, Kende, Moldi. *Uo.* 161–162.

⁵⁸ *Uo.* 261.

⁵⁹ *Uo.* 277.

⁶⁰ *Uo.* 284, 291.

⁶¹ *Uo.* 283. Ugyanez a gondolat ismét megjelenik: „Elmúlt, vége, leszámolt vele, kifújta az életéből. »Vagy mégsem?« – szólalt meg benne ismét ugyanaz a kérdés. Kifújhatjuk az életünkből azt, akivel összetartozunk? Akivel valami rejtélyes szál köt össze? Meghökkent: a gondolat olyan valószínűtlen volt, és ugyanakkor olyan természetes.” *Uo.* 153. Ez a regényben előbb jelenik meg, mint a főszövegben szereplő idézet, a reális történetekben csak évekkel később, Moldi látogatásának másnapján.

⁶² „Hiszen azóta semmi sem történt, egészen addig, amíg Moldi Péter be nem állított hozzá. Az Evangélista halálával ugyanis a bíró fölött megállt az idő.” *Uo.* 287.

⁶³ *Uo.* 239.

Kezdetben még őrzi a világgal szembeni elzárkózását és elutasítását, az első reakciója az, hogy „én ebben az ügyben utasításra cselekedtem”.⁶⁴

Neki már régen nincs szüksége semmiféle rehabilitációra, ezt közölte is Moldi Péterrel. [...] Neki nem rehabilitáció kell. Amikor még kellett volna, akkor nem adták meg. Most már késő, most már nem érdekli.⁶⁵

Belsőleg mégis szüksége van valamiféle rehabilitációra, ezért is keresi egyre inkább a tanúkat arra, hogy ő nem értett egyet az ítélettel. A „múltat nem tudta kifújni az életéből”.⁶⁶ Ennek lehetetlenségét Moldi látogatása teszi nyilvánvalóvá, minősítenie kell saját akkori magatartását. Be kell látnia, ha gyilkos talán nem is volt, de bűnrészes volt egy gyilkosságban, és mindenekelőtt aljas, mert gyáva volt.

Mert végső soron egyre megy, hogy valaki csak fölolvassa, vagy előzőleg meg is fogalmazza az ítéletet, amelynek következtében valaki meghal; elítélt egy embert, noha tudta, hogy nem bűnös abban, amiért elítéli: ez ugyancsak aljasság volt. [...] Ha ez így van, és minden jel szerint így van, akkor vajmi kevéssé teheti felelőssé a körülményeket. Akkor nagyon nehéz kikerülnie a föltevést, hogy természetöll fogva hajlamos rá, hogy aljas legyen.⁶⁷

A végén eljut a lehető legszigorúbb ítélethez:

Nézzen jól az arcomba. Látja rajta? – Mít? – kérdezte Moldi tanácsalanul. – A szennyet, maga boldogtalan!⁶⁸

1967 október közepén, 1956 őszére emlékezve, elevenedik föl benne, hogy akkor

[...] találkozott az utcán az Ítélet Angyalával, de a bűnbánatot elmulasztotta. Az ítélet azonban nem zúzta szét, csak lesújtotta a földre. Az ítélet irgalmas volt hozzá, az irgalmatlanhoz és haladékot adott neki a bűnbánatra. Most már érti. Most már készen áll arra, hogy az életét, mint egy férges gyümölcsöt a tenyerébe vegye és átnyújtsa valakinek.⁶⁹

Stoll gondolataiban egyre fontosabb lesz a bűnbánat, a bocsánatkérés, a jóvátétel, de már nem neki, hanem általa. És ezzel a Párduc visszatér a Gödölyéhez.

Eljön az idő, amikor az ember szeretné rendezni a dolgait. Segít nekem a dolgaim rendezésében? [...] Óhátton szolgál vagy szolgált egy Kende Pál nevű forgalmista. Súlyos rendeznivalóim vannak vele. Egy régi adósság, egy nagyon nagy adósság, amit törleszteni kellene végre. [...] Amíg nem késő, érti? Elmenne Óhátra, hogy megkeresse nekem Kende Pált? Szeretnék bocsánatot kérni tőle.⁷⁰

⁶⁴ Uo. 34.

⁶⁵ Uo. 160.

⁶⁶ Uo. 153.

⁶⁷ Uo. 162–164.

⁶⁸ Uo. 57.

⁶⁹ Uo. 245.

⁷⁰ Uo. 341.

Kende Pepi meghalt több mint három éve, és Stollra hagyományozta Bibliáját, az alá húzigált Izaiás textussal. Dr. Bonta Béla is meghalt, mielőtt Stoll fel akarta volna keresni. Október végére Stoll egy kínlódó, önvádját palástolni nem tudó idős és beteg ember lett. A belső nyomozás, a folyamatos lelkiismeretvizsgálat hatására jelleme megváltozott, megváltozott a viszonya a világhoz, empatikusabb lett, az ellenszenves Moldiból „kedves fiam”, a „boszorkány” gondnoknőhöz is barátságosabb lett. Ezzel a jellemváltozással párhuzamosan következett be az is, amit a relatív totalitás kibontásának nevezhetünk: Stollnak a valóságról alkotott képe is egyre árnyaltabb lett.

Keresztmetszet a társadalmi térben: fő motívumok, szempontok

A regény fő motívumai a „relatív totalitás” számos dimenzióját bontják ki. Én is úgy vélem, hogy a „jog és irodalom” vizsgálódások alapfeltétele az alkotások valóságreferens értelmezése.⁷¹ Az alkotókon kívüli valóság mindenféle kifejeződésének a feltételezése, „realizmus-minimum” nélkül az irodalmi és tudományos szövegek illetőleg alkotó tevékenységek egymásra vonatkoztatása értelmét veszíti. Maga Rónay így vélekedett erről:

[...] elfordulás a realizmustól – ez hosszú távon a halált jelenti, mert ez elfordulás az élettől is. De ha ezt megírnám, akkor úgy értenék, hogy na, a Rónay befarolt, és lefeküdt a hivatalos irodalomnak. Pedig jó az, amit hivatalosan kérnek, de nem úgy, ahogy akarják. Elhagyni minden jelzót és nem propagandairodalmat, hanem realista irodalmat kell védeni és szorgalmazni.⁷²

Rónay regényében egy relatív totalitást mutatott be. Hogy ez mennyiben tekinthető totalitásnak, azt a következő pár oldalon igyekszünk megindokolni. Néhány szót e totalitás relatív jellegéről. Ennek véleményem szerint három oka van. Az egyik műfajok, hiszen *A párdúc és a gödölye* nem ún. nagyregény, amelyhez a totalitás ábrázolásának igényét kapcsolni szokták, hanem műfajában a novellához közelít. A másik Rónay érdeklődése. *Mutatis mutandis* a regényíróról is elmondható, amit Vargha Kálmán az esszéistáról írt:

Ami a megközelítés útját-módját illeti, Rónaynál is elsőrendű jelentőségű a lélektani szempont. Tanulmányainak kiindulópontja, nyomozásának indítéka, a tárgyra irányuló figyelmének a célpontja a legtöbb esetben olyan lélektani probléma, amelynek tisztázásával közelebb akar jutni a jelenségek feltárásához, az életmű, illetve az író minél teljesebb megértéséhez. Végző törekvése mindig a műben meg-

⁷¹ NAGY Tamás: „»S ő levelemre városunkba jön«, avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak?” in FEKETE Balázs – FLECK Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről* (Budapest: ELTE Eötvös 2015) 123.

⁷² „Megyünk előre...” Pergel Ferenc beszélgetése Rónay Györggyel társadalmi közérzetéről, a kritikáról és munkáiról. *Vigilia* 1979/3, 180. (Rónay emlékszáma). A nyomtatásban megjelent szöveg egy 1977 őszi magánfelvétel alapján készült, a szövegben említés történik arról, hogy *A párdúc és a gödölye* éppen akkor volt nyomdában. Ide kívánczik Lukács megjegyzése is: a szocialista realizmus központi problémája ma a sztálini korszak kritikai földolgozása. Lukács ugyan „nem hagyta el a jelzót”, de a hivatalos „szocreál” kritikája teljes mértékben összhangban van Rónay nézetével. LUKÁCS (19. j.) 9.

nyilatkozó emberi tartalom felfedezése, tudatosítása, kifejezése volt. Rá is jellemző, amit Stendhalról írt, hogy legfőbb szenvedélye az embert kereső kíváncsiság volt.⁷³

Ezért is tudott jól kérdezni. A harmadik a már említett „még nem” helyzethez kapcsolódik: az extenzív totalitás lehetetlensége miatt csak a pszichológiai totalitásra törekvés felelhetett meg a realizmus mércéjének, bár az igazán csak Stollnál és részben Kende Pepinél sikerült. Feltételezésem szerint ezért nem jeleníti meg Rónay Stoll visszaemlékezéseiben magát a b.-i tárgyalást, mert az szétfeszítette volna a már megvalósítható relatív totalitást. Akkor főszereplő lett volna Borbás Sándor, akinek az alakját ki kellett volna dolgozni. Kérdés, ezt Rónay milyen művészi színvonalon tudta volna megvalósítani. Ez a totalitás leszűkítésének a „már igen”, de „még nem”-ből fakadó művészi-esztétikai oka.

Van azonban itt egy politikatörténeti és egyben jogelméleti összefüggés is, amit Rónay ugyan érint, de a dolog jelentőségét igazából nem értette meg. A „csak” elnyomó rezsimek, az egyszerű zsarnokság és a terrorrezsimek különbségéről van szó. Jogelméleti közhely, hogy a jog csak magatartásokat szabályozhat, ezért a jogi szabályozásnak kettős tárgya van, egy védett társadalmi viszony (a párt vezető szerepe) és tiltott cselekmények ebből fakadó köre (a párt vezető szerepét gyengítő izgatás). Az egyszerű zsarnokságban a bíróságok elé tényleges elkövetőket állítanak, aki lojális, ebben a keretben és vonatkozásban biztonságban érezheti magát. Az egyszerű zsarnokságban a félelem uralmi szakszerűséghez nélkülözhetetlennek tartott szintjét a rendőri erők biztosítják hol csendőrpofonokkal, hol gumibottal. Terrorrezsimben ilyen nincs, a tényállásszerűség nem jelent semmit, a jogi szabályozás kettős tárgya nem értelmezhető, a cél nem a felelőtlen szalonnasütés megfékezése, pönalizálása, hanem a rettegés fönntartása, és teljesen közömbös, hogy kinek a meggyilkolása árán statuálnak példát.

A sima zsarnokságban elég okosan viselkedni, hogy valaki megússza, „kibekkelje”, a terrorrendszerben nem: ott az állandó megfélemlítés a rendszer lényegéhez tartozik. Ezt a szálát Rónay csak egyszer villantja föl a Főnök kirohanásával,⁷⁴ annak hitelét meggyőzően támasztja alá a sajtószemle. Ide tartozik még az a jelenet, amikor ávós kísérelje Stollt nyugtatja: „Ne féljen. Biztosítom róla, hogy ha okosan viselkedik, a saját ágyában fog aludni ma éjjel.”⁷⁵ Egy terrorrezsimben nincs hitele az ilyen nyugtatásnak, a terrorrezsimek kiszámíthatatlan, nem lehet „okosan viselkedni”. Stoll ezt érezte, hiszen továbbra is mindvégig félt. Stoll érezte, tehát Rónay tudta. Ezt lehet, hogy már korábban mi is tudtuk, de ezt a tudásunkat, ami vagy egy homályos intuitív tudás, vagy elvont elméleti tudás, a regény pasztikusabba teszi.

Rónay regényének összetettségéből itt most csak négy mozzanatra térhetünk ki: a félelemre, az uralmi szakszerűségre, a jogbölcseleti és történetfilozófia fejtegetésekre, valamint a bírák felelősségére. Ezek azok a kérdések, ahol az irodalom és a jogelmélet leginkább képes újat adni a másoknak.

⁷³ VARGHA Kálmán: „Az esszéista arcképéhez” *Vigilia* 1979/3, 184.

⁷⁴ RÓNAY (3. j.) 70.

⁷⁵ *Uo.* 71.

A félelem

A félelem összetett ábrázolása a regény egyik „fő szólama”.⁷⁶ Ennek külső oldalát és annak Stoll szemszögéből való bemutatását már említettük.⁷⁷ Itt most ennek a szubjektív elemeit villantjuk fel, a belsővé vált külsőt,⁷⁸ vagyis hogyan félt Stoll, mitől félt, mikortól félt és meddig. A „hogyan” és a „mitől” kapcsán Rónaynál megjelenik a félelem mint a kiszolgáltatottság élménye,⁷⁹ mint a kockázat pszichikus mozzanata,⁸⁰ mint a megfélemlítés és megfélemlésedés ördögi köre,⁸¹ mint gyávaság,⁸² és mint lelkiismereti kérdés. Amikor rádöbbsent saját gyávaságára, arra kezdetben Stoll szociológiai-pszichológiai magyarázatot keresett, majd az fokozatosan válik morális megítélés tárgyává. A „hogyan”-hoz tartozik az is, hogy nem lehet állandóan teljes félelemben élni, szükség van arra is, hogy valakik iránt bizalommal legyünk. Stoll ezért „szólja el magát” Koletinszkynek és Batár Endrének, hogy nem helyesli az ítéletet.⁸³

A „mitől fél” is összetett jelenség. Stoll először attól félt, hogy „a fejére olvassák, hogy lélekben elárulta a Főnököt”.⁸⁴ Erre azonban nem került sor.

Nem hajtották be rajta az elmulasztott jelentést, nem kértek tőle semmiféle igazolást; hagyták élni, hagyták dolgozni, mintha mi sem történt volna. Nem zárták le a dolgot; az ügy függőben maradt. Nem évült el soha, bármikor előre lehetett venni. De nem vették elő. És ez rosszabb volt, mintha elővették volna; mert állandóan félni kellett, hogy bármikor elővehetik.⁸⁵

1956 őszén a lincseléstől, a szakszerűtlen akasztástól fél, (a szakember másként félt!),⁸⁶ aztán ismét a felelősségre vonástól, immár egykori áldozatai irányából. A „kényelmes félelmet” fölváltja a „páncéltalanság állapota”.⁸⁷ A félelemkeltés külső figurái előbb az Arany Mókus ivójában bukkannak föl,⁸⁸ aztán a felkelést reprezentáló fiatalember, majd egykori elitéltje, Tordas Áron keresi.

Nem attól rettegett, hogy Tordas lelövi, hanem attól, hogy számot kell adni neki. Miről? Mintha szakadék nyílt volna benne, úgy döbbsent rá, hogy nem tud számot

⁷⁶ Erre a korabeli kritika is fölhívta a figyelmet: BODNÁR (23. j.) 366.

⁷⁷ A korábban idézettekét egészíti még ki az az epizód, amikor igazoltatják a k.-i Vörös Csillag szálló portáján. RÓNAY (3. j.) 127.

⁷⁸ A külső belsővé válását jól jellemzi az az epizód, amikor „késő este hazatért a Főnöktől, első dolga volt, hogy ellenőrizze, nem tartottak-e nála távollétében házkutatást”. Uo. 111.

⁷⁹ „[...] az igazság az, hogy tehetetlenül ki van szolgáltatva” Uo. 47.

⁸⁰ „Ne féljen. Biztosítom róla, hogy ha okosan viselkedik, a saját ágyában fog aludni ma éjjel. – Stollnak torkába ugrott a szíve.” (Uo. 41.) És Stoll okosan viselkedett.

⁸¹ Moldi nagyon is jól tudja róla, hogyan félt, és hogyan gondolja. Félt, mert megfélemlítették és megfélemedett, mert megfélemlített és így tovább körbe-körbe. (Uo. 330–331.) „Ő például azon a bizonyos pusztaréti tárgyaláson, amivel a Főnök megfélemlítette, meg akart félemlíteni egy trágyaszagú bérest.” Arra használta vele szemben a bírói hatalmát, hogy megfélemlítse. (Uo. 162, vö. még 164.) Az a ritkán használatos szó, hogy „megfélemedett”, többször is szerepel a regényben. Az is fél, aki megfélemlít: „Villámként hasított belé a fölismerés, hogy a Főnök is fél.” (Uo. 58.)

⁸² „Fölolvasni egy igazságtalan ítéletet, csak mert megfélemlítették: ez gyávaság.” Uo. 162.

⁸³ Uo. 96. és 157.

⁸⁴ Uo. 181.

⁸⁵ Uo. 181–182.

⁸⁶ Uo. 205–208.

⁸⁷ Uo. 192.

⁸⁸ Uo. 198–208.

adni, nem lehet számot adni, nincs is miről számot adni: végleg magára hagyták a megmagyarázhatatlan felelősségben.⁸⁹

A külső megfélemlítés okozta „kényelmes félelmet” teljesen csak 1967 őszén szorítja ki a „kényelmetlen félelem”, a félelem a saját magával való szembenézéstől.⁹⁰

Fontosnak tartom annak a vizsgálatát, hogy Stoll mikor kezdett el félni és mikor szűnt meg félni. Ezt ismereteim szerint a kritikákban mellőzték, noha az Rónay történelemértelmezésére is rávilágít. Stoll az 1940-es évek elején, a Horthy-korszakban nem fél, függetlennek érzi magát, ugyanakkor Stoll és vele együtt Rónay észleli és elítéli a Dombay alakjában megjelenő „úri fasizmust”. Félni azonban csak Dombay pontosan meg nem határozott idejű kivégzése után kezd, és félelme 1949-ben teljeseedik ki. Ez arra a ma is aktuális összefüggésre utal, hogy a bírói függetlenség fölszámolása nem egyik napról a másikra következett be, hanem egy folyamat során. És nem is lehet másként: a bírák gerincének a megroppantásához idő kell. Stoll félelme a regény végén, 1967 november elejére szűnik meg, helyesebben oldódik föl az „amíg élünk, várunk” és „amíg várunk, élünk” reményében. Ennek jelentőségét akkor értjük meg, ha együtt látjuk azzal, hogy kik nem féltek, nem félnek.

Kiket lehet megfélemlíteni?

Igazából csak azokat lehet, akik maguk is hajlamosak rá, hogy megfélemlítsenek... Látod kedves fiam, ezt jól meg kell jegyezni: ez a zsarnokság társadalomlélektanának, vagy ha tetszik technikájának egyik alapja. Alaptörvénye, alapjelensége. Hogy igazából csak a megfélemlítőket lehet megfélemlíteni és mások megfélemlítésére felhasználni. Olyan ez mint egy fogaskerekekből álló bonyolult gépezet, egyik hajtja a másikat és végül már a legfőbb megfélemlítő is fél.⁹¹

Kiket nem lehet megfélemlíteni? Alapvető kérdés, a regényben nincs szájbarágós válasz, de rejtett választ találhatunk. Nem ügyefogyottság, nem ostobaság ennek az oka, hanem szilárd belső meggyőződés. Akiket nem lehetett megfélemlíteni: Kende Pepi, Szarka Máté – örölkük tudjuk, hogy hívő keresztények. De ebbe a körbe tartoznak azok a bírák is, akik visszaadták az ügyet, az ő meggyőződésükről semmit sem tudunk; és még ebbe a körbe tartozik Szűcs és Kátay.⁹² Az nem fél, aki sebezhetetlen. Ki a sebezhetetlen? – erre kétfedelű Rónay válasza. Van egy hívő vallásos olvasat, az Stoll és Kende óhátí beszélgetésére alapozható; Rónaytól azonban távol áll egy katolikus sematizmus, miszerint csak a keresztény hit véd a megfélemlítéstől, van egy szekularizált olvasat is, ami az igazság keresését és akarását emeli ki.

Íde tartozik egy ma nagyon aktuális utalás is, amit a korabeli kritika nem vett észre, vagy nem mert észrevenni. Visszatérhet-e a megfélemlítés és a félelem időszaka? Stoll elméjében megjelenik egy kiállítás

⁸⁹ *Uo.* 236.

⁹⁰ *Uo.* 209–211, 213–214, 245–246.

⁹¹ *Uo.* 329–330.

⁹² AGÁRDI Péter: „Rónay György: A párdúc és a gödölye” in AGÁRDI Péter: *Korok, arcok, irányok* (Budapest: Szépirodalmi 1985) 391–394. „Szűcs és az új törvénytörvény elnök, Kátay rokonszenves figurájával tesz hitet a könyv a félelem nélküli élet mellett.” (*Uo.* 392.) Kátay figurája ehhez véleményem szerint kevésbé kidolgozott, nem tudjuk róla, hogy nem pusztán szerencséje volt-e, hogy elkerülte a megfélemlítettség és a félelem kritikus szituációit. Szűcs viszont maga is megjárta Rákosi börtönét.

[...] a tenger gyümölcseiből, a Történelem irgalmatlan természettani múzeumában. Ábrák, ad demonstrandum, hogy mivé deformál a félelem. Üveg alatt a kisebb-nagyobb szörnyek [...] Ez pedig, külön tárlóban, ebben a mesebeli üvegkoporsóban, ez a minden szörnyetegnél szörnyűsegebb Félelem. A borzalmas ellen-Hófehérke, akit végre úgy látszik, mégiscsak sikerült koporsóba csukni. Üvegkoporsóba, ad usum Delphini. A mindenkori Dauphinek használatára. Csak vigyázatok vele édes fiam, hogy meg ne botoljatok vele, hogy föl ne támasszátok; mert nem halott, csak tetszhalott: ha nem vigyáznak rá, ha megbotlanak vele, egyszer csak kiugrik a koporsóból és jelentkezik, az éppen ügyeletes Dauphin használatára. Mert mindig vannak Dauphinek, hatalom-várományosok, akik a tetszhalott Félelem föltámadására tesznek.⁹³

Az uralmi szakszerűség

Bibó István, Erdei Ferenc és nyomukban mások is jellemezték az uralmi szakszerűség sajátosságait.⁹⁴ Tőlük tudjuk, hogy ezt a főszolgabírák is tudták, de ma már azt is tudjuk, hogy a vérbírák tökélyre fejlesztették. Rónay ezt az uralmi szakszerűséget több példa kapcsán is bemutatja, az Stoll ábrázolása során már a regény elején megjelenik.

„Könnyű dolgom lesz vele” – gondolta a bíró az íróasztalnál, egy lépcsőnyivel magasabban, akár egy katedrán. Ráérősen, kulcsait csörgetve nyitotta ki a bal oldali felső fiókot, dugóhúzó, poharat és szalmafonatos alátétet vett elő, visszatolta, bezárta a fiókot és homlokát ráncolva, aggályos gonddal csavarni kezdte a húzót a dugóba. Még bírói gyakorlatából ismerte az ilyen babrálások, szöszmötölések hatását: ezekkel feszítette pattanásig a vádlottak idegeit, ezekkel fosztotta meg őket attól a jelentőségtől, amit maguknak tulajdonítottak, és mikor ezzel a tüntető semmibevevéssel már végleg kihozta a sodrúkból, megalázta és megsemmisítette őket, hirtelen lecsapott rájuk az emelvény magasából és egyetlen villámlással szétzúzta minden előre elkészített védekezésüket, minden ügyesen fölépített hazugságukat. Ezért rettegtek tőle; ezért vált szólássá, hogy aki Stoll Aurél elé kerül, az eleve keresztet vethet az ügyére.⁹⁵

A továbbiakban is számos adalék utal Stoll uralmi szakszerűségére, azt még Dombayval szemben is érvényesíteni tudta.⁹⁶ Stoll elsajátította a hatalmi szakszerűséget, és aki azt elsajátítja, az rendszerint az élet egyéb területein is alkalmazza, mint Stoll Kendével és kezdetben Moldival szemben, de Kátayval és Szűccsel szemben már nem tehette meg, ott már ő érzi magát megalázottnak, ott már ő a gyámoltalan. Még kevésbé a Főnökkel, ott az volt a „szakszerűbb”.⁹⁷ Stoll is tudta, hogy az uralmi szakszerűség magába foglalja a másik megalázásának a mesterségét is, még az olyan kevésbé durva

⁹³ RÓNAY (3. j.) 328. Ez a pár oldal szerintem a regény egyik leglényegesebb része. Az idézettekén kívül itt szerepel a „relatív totalitásnak” az a megfogalmazása is, hogy „az a hírhedt b.-i ügy valóban csak pár csepp a tengerből. Te még kedves fiam, nem is tudod, mennyire a tenger csöppje; mi minden van benne a tengerből. [...] Egyetlen csöppben a tenger, a maga irtózatossággal gyümölcseivel.”

⁹⁴ ERDEI Ferenc: „A magyar társadalom a két világháború között I-II” *Valóság* 1976/4–5; BIBÓ István: „A magyar közigazgatásról” in BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet 1945–1949* (Budapest: Magvető 1986) 469–484.

⁹⁵ RÓNAY (3. j.) 26.

⁹⁶ *Uo.* 32, 133, 142, 158, 196, 328–330.

⁹⁷ A Főnök szakszerűségét mutatja az egész már idézett jelenet, abban a külön említett „világítási hó-

esetekben is, mint amikor Stoll tüntetően semmibe vette a vádlottakat, a tanúkat. A Főnök ezt jobban tudta, így Stoll a faggatózás végén, immár egyedül

[...] megalázottan, összetörtén kuporgott a karosszékben. Nem érzett semmit és nem gondolt semmire, kivéve a titkár utasítását: hogy ne moccanjon, míg érte nem jönnek.⁹⁸

Az uralmi szakszerűség nemcsak fölényt teremt, hanem ahhoz eleve szükség van bizonyos fölényre.⁹⁹ Itt is, mint annyiszor az életben: kettőn áll a vásár! A Főnök kapcsán látjuk, hogy az uralmi szakszerűséghez hozzá tartozik az is, hogy valaki a mindentudás látszatát tudja kelteni,¹⁰⁰ és hogy ki tudja választani azokat, akik adott esetben engedelmeskedni fognak neki.¹⁰¹ Rónay ábrázolni tudta az uralmi szakszerűség mindkét oldalát, a megalázást és a megalázottságot, az ügyfelek tárgyként kezelését és a kezelni tudást,¹⁰² és ez átélhetővé teszi az uralmi szakszerűséget azok számára is, akik ezt szerencséjükre nem tapasztalták. Rónay még azt is érzékelteti, hogy az uralmi szakszerűségnél csúszós a lejtő a határozott pervezetéstől a már öncélú megalázásig. Véleményem szerint Radbruch pozitívizmus kritikájának is ez az egyik mondanivalója, és nem valami természetjogtan rehabilitálás, mint sokan vélik.

Rónay ábrázolásának figyelemreméltó eleme, hogy a regényben a b.-i tárgyalás Stoll emlékeiben nem fordul elő, csak Koletinszkyné és Batár elbeszéléseiben. Stoll visszaemlékezik korábbi tárgyalásaira, de erre nem. Stollnál az „előtt” és az „után” kap hangsúlyt. Ez két szempontból is figyelemreméltó. Az egyik, hogy az uralmi szakszerűség gyakorlásának éppen a bírósági tárgyalás az egyik fő terepe; a másik pedig, hogy a szépirodalmi művek igen gyakran használták föl a bírósági tárgyalást, ritkábban foglalkoztak a bírák személyiségével.¹⁰³ Rónaynál fordított a helyzet, ezért nyugodtan mondhatjuk egy, a szépirodalmi művekre nem használatos kifejezéssel, hogy hézagpótló. Éppen ezért tud újat mondani a jogászok számára.

Jogbölcséleti és történetfilozófiai fejtegetések

Jogbölcséleti és történetfilozófia fejtegetésekre Stoll (és általa Rónay) a Szüccsel és főleg a történet jelen idejében Moldival való beszélgetései során válik hajlamosá.

kuszpókusz” is. (Uo. 97.) Rákosi uralmi szakszerűsége kapcsán említhető, ahogy Major Ákost kioktatta a Bárdossy-per kapcsán.

⁹⁸ Uo. 71.

⁹⁹ „Aki megkockáztatja, hogy neveltséges legyen, az eleve eljártssa a fölényét.” Uo. 133.

¹⁰⁰ Stoll: „Vége. A körök bezárultak, mindenkiről mindent tudnak.” (Uo. 69.) Rákosi hasonló tulajdonságáról a Névai/Neumann anekdota: Neumann, maga nem ugrott! (Névai László professzor, számos szovjet kitüntetéssel kidekorált egykori partizán és szovjet őrnagy egy április 4-i fogadáson nagyon villogott, mire Rákosi rászólt.)

¹⁰¹ Lásd ehhez a Kátayval folytatott beszélgetést. Uo. 255.

¹⁰² József Attilánál is ez a két mozzanat: „mint állatot terelni értik” (*Hazám*, 1937). Rónay György nagyon közelállónak érezte magához József Attilát. Erről fia írt, lásd RÓNAY László: „Az irodalomtudomány dilemmája” *Vigilia* 1979/3, 191–193. (Rónay emlékszáma.)

¹⁰³ A vitatható múltú bírák visszaemlékezéseiben a magamentegetőzést olvashatjuk, a „makulátlan” bíráknál meg a bírói taktika elemeit. Vö. ehhez a Jerome Frank kapcsán később írottakat.

Szüccsel a maga vélt igazától, a rehabilitációtól egy távolságtartó cinizmushoz, relativizmushoz jut el.¹⁰⁴ Ezzel a beállítódással kezdi Moldival is a beszélgetéseit.

Igaz, nem igaz! Mondtam már magának, [...] Egy dolgot tanuljon meg, ha történész akar lenni. Egyébként ha újságíró marad, akkor is. Az igazság relatív. Az egyik nap kék, a másik nap lila, a harmadik nap sárga.¹⁰⁵

Ezek a fejtegetések nem maradnak az ismeretelméleti relativizmus síkján, politikai-etikai szkepszishez vezetnek, mai kifejezéssel élve annak megállapításához, hogy minden hatalomnak emlékeztetpolitikára, azaz történelemhamisításra van szüksége.

Ezt is tanulja meg, ha történész akar lenni. Mindig inkább írásban mint szóban. Verba volant, scripta manent. A szavak elrepülnek, az írás megmarad. De nehogy azt higgye, hogy ez számunkra vigasztaló. Az írásokat is meg lehet hamisítani. A történészek nagyon jól tudják, hogy a magyar históriát félszázadonként átírták az éppen uralkodó király vagy az uralomra jutott fejedelmi ág érdekei szerint. Többnyire ugyanazoknak a dokumentumoknak felhasználásával. Csak ami addig fehér volt, az most fekete lett, a fekete pedig fehér. Persze azért akadt, ami sehogyan se fért bele az új koncepcióba. Az ilyesmit eltűntették. Volt amit egyszerűen elégettek, és ilyenkor visszajára fordult a közmondás. Verba manebant, legalábbis amíg a hatalom vigyázott rá, hogy maradjanak és scripta volabant mint hamu és pernye. De az is megesett, hogy csak eldugták valami félreeső kolostor levéltárába. Mit lehet tudni, hátha még hasznát veszik, amikor legközelebb újírják a történelmet.¹⁰⁶

Stoll Moldival aztán tovább fűzi történetfilozófiai gondolatait.

Jól van, Moldi Péter, menjünk, ha már elindultunk, gondolta. Derítsük föl. Hogy mit? Az igazságot? Csak a csupaszb valóságot. Azt is épp elég nehéz. Bár nem bánom, legyen. Lehet, ha úgy tetszik, az igazságot.¹⁰⁷

Később

[...] meglepődve állapította meg, hogy hiányzik neki Moldi Péter, és csalódást érzett, ha cserbenhagyná. Moldi nagyon jól meglehet nélküle, ő viszont már nehezebben lenne meg Moldi nélkül.¹⁰⁸

A Moldival való beszélgetés során jön rá fokozatosan, hogy miről is kéne számot adni.

Jól teszed édes fiam, ha kiterjeszted kutatásodat, mint mondod, a történelem lélektanának mélységei felé. Nemcsak konstatálni kell a zsarnokságot, ahogyan mondod, és nem csak leírni mint jelenséget és mint romboló erőt a történelemben, fel kell tárnai a zsarnokság keletkezésének személyes és társadalmi pszichológiáját.

¹⁰⁴ RÓNAY (3. j.) 177.

¹⁰⁵ Uo. 83.

¹⁰⁶ Uo. 83–84. Bár ez Rónay/Stoll szerint a hatalom aktualitását soha el nem vesztő sajátossága, hogy ez a Kádár-kor hivatalos történetírásának az elutasítása is, amit a korabeli kritika nem mert észrevenni.

¹⁰⁷ Uo. 160.

¹⁰⁸ Uo. 160–161, 238.

És itt rólam is szó van, a párducok lélektanáról. Arról hogy senki sem születik zsarnoknak, ami előjelcserével úgy is mondható, hogy mindenki zsarnoknak születik. Elvben mindenki zsarnoknak születik, de nem mindenből lesz zsarnok. Ahhoz hogy, egy potenciális zsarnok reális zsarnokká fejlődjék, a társadalomnak is alá kell játszania.¹⁰⁹

A történelem lélektanának mélységei – ez talán az egyik kulcsszava a regénynek – nem egyszerűen lélektan, és nem egyszerűen történelem, nem az 1950-es évek regénye – ebben Agárdinak igaza van. Itt is visszaköszön a kérdés: „A Félelem történelmi kudarca?”¹¹⁰ Itt fontos a kérdőjel! Rónaynál általában fontos a nem szokványos, nem iskolás írásjelhasználat. Meddig lehet tartós a félelem kudarca? Amit tapasztalatunk: a rendszer változik, a megfélemlíthetőség és a félelem marad. Ez egyszerre kérdőjel az „emberarcú szocializmus” lehetőségére, tartós sikerére és tanulság mára is.

Rónay (Stoll) az ismeretelméleti relativizmusból egy morális imperatívussal próbál kikerülni, az igazság relativitását az igazság keresésének kategorikus imperatívusával próbálja meghaladni. Hiába bírálja itt apja kategorikus imperatívusát, ő is egy kategorikus imperatívust állít föl, talán valamivel követhetőbbet és konkrétabbat, mint a kanti. Ez jogfilozófiailag védhető álláspontnak tűnik, és talán ez Radbruch üzenete is, ami átvezet a bírák felelősségének kérdéséhez.

A bírák felelőssége

A bírák felelősségének sajátos minőségével Kátay már 1958 tavaszán szembesíti Stollt.¹¹¹ Ennek ellenére 1967 október elején még arra hivatkozik, hogy „én ebben az ügyben utasításra cselekedtem”.¹¹² Visszaemlékezései során megkísérli saját felelősségét a katonakéval és a hamis tanúéval összehasonlítani,¹¹³ az önfelmentés jegyében. Aztán mégis be kell látnia, hogy nincs fölmentés:

Ez rossz érv, mert lehet hogy a katona parancsot teljesítve öl és mégis gyilkos, ha például ártatlanokat mészárol le; a történelem tele van gyilkos katonákkal. Amellett ócska érv, mert lehet hogy a katona parancsra öl, és nem is védteleneket, mégis gyilkosnak érzi magát.¹¹⁴ [...] És ha Steiner nem vall, vall helyette más; és ha Stoll Aurél nem ítél, ítél helyette más? Ez nyilvánvaló, de mit sem módosít a dolgon:

¹⁰⁹ Uo. 328–329.

¹¹⁰ Uo. 331.

¹¹¹ „Bár szerintem, ne haragudj, a kényszerhelyzet nem mentség legfeljebb enyhítő körülmény lehet. Másoknál. De egy bírónál?” Kátay kifejti, hogy „ha egyszer helyreállt a törvényesség és mindent megteszünk érte, hogy minél teljesebben helyreálljon, akkor sajnos nehezen képzelhető el, és még nehezebben lehetne másoknak megmagyarázni, hogy továbbra is ugyanazok szolgáltassák az igazságot, akikről többé-kevésbé köztudomású, hogy részesei voltak bizonyos kirívó törvénytelenéseknek.” (Uo. 256–257.) Ennek a befejezésnek pikáns, sajátos színezetet ad, hogy ez 1958 tavaszán hangzik el, amikor folynak a megtorlások és készül a Nagy Imre-per. Ez itt ismét arra utal, hogy az idősíkok lineárisra rendezésével további mondanivalók válnak érzékelhetővé.

¹¹² Uo. 34–35.

¹¹³ „Parancsot teljesített. Mint a katona; a katona is csak parancsot teljesít; de nem gyilkos.” Uo. 161. „Hogyan lehetne megmagyarázni neki, vagy másnak, bárkinek a világon, hogy a hamisan ítélő bíró gyalázata más, előkelőbb és finomabb, mindenesetre más minősítés alá esik, mint a hamisan valló tanúé? Ez az, amit nem lehet megmagyarázni.” Uo. 202.

¹¹⁴ Uo. 161.

Steiner Lajos vallott és Stoll Aurél ítelt, mind a kettő hamisan. Ugyanabban a gyalázatban részesek.¹¹⁵

Az igazságtalan ítéletet hozó, *justizmordot* elkövető bírák felelősségének a kérdése kifejezetten jogfilozófiai probléma. Egyik klasszikus földolgozása Gustav Radbruch (1877–1949) nevéhez fűződik, aki a XX. század egyik legjelentősebb jogfilozófusa és büntetőjogásza volt. Ő úgy próbálta megőrizni a *nullum crimen* elvét, vagyis hogy valakit büntetőjogilag csak az elkövetés idején hatályos törvény alapján lehet felelősségre vonni, hogy kivételeket állapított meg ezen elv alól. Ha ugyanis a formailag hatályos törvény elviselhetetlen mértékben sérti az igazságosságot, annak nincs jogi minősége és ezért nem alkalmazandó. Ez a lényege annak a Radbruch-formulának, amely jogfilozófiai alapot szolgáltatott a náci háborús bűnösök és később az egykori NDK határőrök büntetőjogi felelősségrevonásához. Itt most arra hívjuk föl a figyelmet, hogy Radbruch – eltérően Rónaytól – különbséget tett a katonák és a bírák felelősségrevonhatósága között. A katona akkor nem köteles teljesíteni a parancsot és vonható felelősségre a parancs teljesítése miatt, ha az előbbi érvelés alapján az nem tekinthető jogszerűnek. A bíró felelősségrevonhatóságát ezzel szemben a részrehajló jogalkalmazás alapozza meg, ami az utasításra való ítélezés esetében meg is valósul.¹¹⁶ A bíró sohasem cselekedhet parancsra, a katonáknál meg az a főszabály, esetükben a parancs követésének a megítélése tartalmi, a bíráknál tartalmat meghatározó formai kérdés. Ennek megfelelően a bírák felelőssége szigorúbb, felelősségrevonhatóságuk pedig szélesebb kört fog át.¹¹⁷

Rónaynál a lelkiismeret a döntő, azaz az erkölcs, Radbruchnál a jog igazságossága. Ez nagyon jól mutatja a jog és az erkölcs különbségét. A lelkiismeret számára a szándékletika a mérvadó, a jog számára a következményetika. Bírák megítélésénél milyen etika lehet a mérce? Érezhette ezt a dilemmát a tragikus sorsú Valentiny Ágoston, amikor Major Ákostól magába roskadva kérdezte: „Mondd, ki lesz majd kíváncsi a mi tiszta lelkiismeretünkre?”¹¹⁸

A bibliai motívumok szerepe a regényben

A regény címe Izaiás (a magyar protestáns Biblia szerint Ésaías) próféta 11. könyvére utal, annak a 6. verse egyben a regény mottója. Ennek a bibliai textusnak döntő szerep jut Stoll és Kende óhátí dialógusában. Ez teszi nyilvánvalóvá, hogy Kende nem fél és nem lehet megfélemlíteni, és ez okozza, hogy Stoll elveszíti magabiztosságát és alulmarad Kendével szemben.

¹¹⁵ Uo. 202.

¹¹⁶ „A bírák gyilkosság miatt való büntethetőségének egyidejű előfeltétele az általuk elkövetett „részrehajló jogalkalmazás”. A független bíró ítélete csak akkor büntetés tárgya, ha közvetlenül azt az alapelvet sértik meg, amelyet a bírói függetlenség hivatott szolgálni: a törvénynek, azaz a jognak való alávetettség alapelvét.” Gustav RADBRUCH: „Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog” in Varga Csaba (szerk.): *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* (Budapest: MTA ÁJTI 1977) 138.

¹¹⁷ Radbruch elmélete jóval gazdagabb annál, mint azt itt bemutattam. Lábjegyzet formájában mindenképpen utalnom kell arra is, hogy objektíve akkor is fönnáll a részrehajló jogalkalmazás, ha „a szabad belátás alapján alkalmazott halálbüntetés minden igazságosságra törekvő akarat megcsúfolását jelentette”. Uo. 138.

¹¹⁸ MAJOR (12. j.) 154. Valentinyról lásd RÉVÉSZ (13. j.) 80–82, 220.

Kinyúlt a Bibliáért, végig pörgette a zizegő lapokat.

– Szentírást is olvasol.

– Igen.

A könyv szinte magától nyílt ki Izaiás tizenegyedik fejezeténél.

– Alá is húzigálsz benne.

– Csak ezt az egyet húztam alá.

– Miért? Ezt az egyet miért?

– Mert az rám is vonatkozik.

– Hát még kire?

Kende lehajtott fejjel, görnyedt vállakkal ült székén és hallgatott. A bíró a világosság felé tartotta a könyvet és fennhangon olvasni kezdte:

– „Az igazságosság lesz derekának öve, S a húség csípőjének kötője..”

– „Együtt lakik majd akkor a farkas a báránnyal, S a párduc együtt tanyázik a gödölyével.”

– Kire még? – ordította. – Rám is?

– Rád is. – mondta Kende halkán.

– Nem félsz, Gödölye?

– Nem Aurél. Én már senkitől sem félek a földön.

Majd megjegyzi:

– Csak egyet felejtettél el. Hogy parányi gyermek terelheti őket.¹¹⁹

Az utolsó mondatot akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük a könyv keletkezésének körülményeit és a fejezet egészét. Izaiás könyvének első része, benne az idézetek, a Kr. e. 8. század utolsó évtizedeinek az állapotát fejezi ki, amikor Izrael az asszír támadás következtében katasztrofális helyzetbe került. Ennek a fejezetnek a hangja komor, a próféta inti és kárhoztatja népét.¹²⁰ Különböznek ettől Izaiás könyvének 9. és 11. fejezetei, amelyekben a próféta vigasztalást nyújt: „De nem lesz mindig sötét ott, a hol most szorongatás van.” (9.1.) Megjövendöli a Messiást, vele a béke országának az eljövételét. Ezt ábrázolják a regényben az Izaiás könyvből idézett versek, a terelgető gyermek ennek a szebb jövőnek a jelképe és egyben bizonyítéka. Kende ezekben az években (1944–1950) iszonyatos helyzetben van, mint a zsidó nép Izaiás korában, őt is Izaiás vigasztalja, a párduc és a gödölye megbékélésével és a terelgető gyermekkel. A „rám is vonatkozik, rád is vonatkozik” gondolatot már a diákkori elnevezések is magyarázzák, de annak a Messiás – a megváltás motívum ad mélyebb értelmet.¹²¹ És ez teszi érthetővé, miért hagyományozza Stollra az aláhuzigált Bibliát, és miért hatott úgy a hagyomány Stollra és Moldira, ahogy hatott.

Moldi fölolvasta a textust, aztán

¹¹⁹ RÓNAY (3. j.) 148–150.

¹²⁰ Izaiás/Izajás/Ésaiás értelmezéséhez *Britannica Hungarica Világenciklopédia* IX. k. (Izajás és Izajás könyve szócikkek) 469–470. Vö. GECSE Gusztáv: *Bibliai történetek* (Budapest: Kossuth 1985) 40, 185–193.

¹²¹ GECSE (120. j.) 192–193.

[...] sokáig hallgattak. A bíró a fűszerű ködöt nézte az ablak előtt. Amivé a parányi gyermek lett, aki terelhetné őket. Talán, ha élne: együvé a Párducot a Gödölyével, egy terített asztal mellé, vagy egy karácsonyfa köré. „Hülyeség!” – gondolta. Különben is késő. A labda elrepült; az elrúgott labdákat nem lehet vissزابüvölni többé.

Moldi a könyvet nézte az ölében. „Együtt lakik akkor a farkas a báránnyal, S a párduc együtt tanyázik a gödölyével...” Próbálta összerakni magában abból, amit a bírótól hallott, mint apró mozaikkavicsokból, a teljes képet. A nem mindig világos célzásokat, elharapott félmondatokat, rejtélyes gondolatfűzéseket. Az utalást a párducok lélektanára. És azt a másik utalást: a gödölyék bölcsességéről és a párducok balgaságáról. Amire, igaz, hogy habozva, azt mondta legutóbb, hogy érti. És amire a bíró legyintve azt mondta: „Ördögöt érti. Majd egyszer. Talán.” A hallottakat azonban, gondolta Moldi, nem lehet kiásni. Szegény Párduc! A halottak elmennek; legföljebb egy-egy üzenetet hagynak maguk után. Egy könyvet, egy ígéretet, egy országról vagy időről, ahol a Párduc találkozik a Gödölyével, és attól fogva együtt tanyáznak. Egy füstté vált gyermek terelgeti őket... Vagy már az a másik, aki élöket, holtakat együtt őriz? Együtt a megtört Párducot az elporladt Gödölyével?

– Most már érti? – kérdezte a bíró nagy sokára.

– Azt hiszem – mondta Moldi. – Azt hiszem, most már kezdem érteni – mondta halkán.¹²²

A bibliai utalások ezen kívül is átszövik a regényt. A többször is visszatérő megalázás–megaláztatás háttérben is földereng a Biblia:¹²³ amikor Stoll a lincseléstől fél, István vértanú jut az eszébe az Apostolok cselekedeteiből,¹²⁴ az Ítélet Angyala pedig János jelenéseit idézi föl.¹²⁵

Rónay a Biblia szépirodalmi földolgozásáról egy 1976 nyarán elhangzott rádióbeszélgetésben fogalmazta meg a maga véleményét.

Ha most újra föl tesszük a kérdést, lehet-e, és ha lehet, hogyan kell tisztán költői szemmel olvasni a Bibliát, a válasz egészen egyszerűnek látszik: így. Úgy, ahogyan Hugó olvasta Rut könyvét: megérezve és a maga költői nyelvére fordítva le mindazt, ami a bibliai szövegben benne van, és benne rejlik. Vagyis nem hamisít, nem másít, nem „átkölt”, hanem a maga teljességében igyekszik ábrázolni, megjeleníteni, kifejezni azt, amit a Biblia mondatai mondanak, és amit jelentenek. Jelen esetben a történetben mint – ahogy ma mondanánk: komplex – szimbólumban valami egzisztenciális mélységű és nyilván csak a költészet adekvát eszközeivel érzékeltethető igazságot ember és természet jószágban fogant, nemes és szinte paradicsonian tiszta termékenységről.¹²⁶

¹²² RÓNAY (3. j.) 356–357. Közvetlenül ez után itéli el magát Stoll a legkeményebben, mert „szenny van az arcán”.

¹²³ A regényben (RÓNAY (3. j.)) többek között 26, 70, 153, 158, 202. Vö. „Mert a ki magát felmagasztalja, megaláztatik; és a ki magát megalázza, felmagasztaltatik.” Máté 23, 12; Lukács 18, 14.

¹²⁴ RÓNAY (3. j.) 206–207. Vö. Ap. Csel. 7. 54–59.

¹²⁵ RÓNAY (3. j.) 209, 245–246. Messzire vezető kérdés: lehetséges-e, pontosabban föltételezhető-e Rónaynál az Ítélet Angyalának valamiféle egzisztencializmusba hajló olvasata?

¹²⁶ RÓNAY György: „Bibliai novellák” in RAPCSÁNYI László (szerk.): *Beszélgetések a Bibliáról. Mítoszok és legendák a Bibliáról* (Budapest: RTV – Minerva 1984) 264.

Rónay György világképe és a jövő

Rónay világszemléletének két vitathatatlan eleme volt, katolikus keresztény hite és a szocializmussal szembeni lojalitása. Ez legalább kétféle olvasatot tesz lehetővé. Az egyik szerint Rónay optimista módon egy jobb és megtisztult szocializmusban látta a magyarság és az emberiség jövőjét (ez az olvasat jelenik meg Agárdi Péter írásában), a másik olvasat szkeptikusabb, abban ott van az örök kétely, az aggodalom a félelem és az önkény újjáéledése miatt. Hozzám ez közelebb áll.

Ez a többféle olvasat azt jelenti-e, hogy volt egy ezoterikus Rónay? Nem. Rónay őszintén írt, csak nem volt szájbarágoan didaktikus. Megértéséhez érzékeny és empátikus befogadói tudatra van szükség.

Ez a szubjektív megállapítás (legalább) két elméleti kérdést vet föl: az egyik az idő objektív és az időszemlélet, időélmény szubjektív mozzanatainak, vonatkozásainak a kérdése, a másik pedig az olvasat és értelmezés különbsége. Ezek tárgyalása előtt azonban indokoltnak tűnik néhány általánosabb kérdés fölvilantása.

A jog és az irodalom viszonya – kissé tágabb keretben

A jog és az irodalom viszonyát talán jobban megvilágítja, ha azt tágabb keretben vesszük szemügyre, azaz a viszony mindkét pólusát kibővítjük – az egyik oldalon a jog, a politika és a tudomány jelenségeivel, a másik oldalon pedig a művészetekkel általában. A művészetek oldalán a társadalmi gyakorlat másik három formájához való viszonyt döntően a műfaji sajátosságok határozzák meg, ezért indokolt ebben a vonatkozásban egy nagyon rövid áttekintés.

Azzal az esztétikai közhellyel indítjuk fejtegetéseinket, hogy a zenére és az irodalomra időbeli, a képzőművészetekre pedig a térbeli ábrázolás a jellemző. Ha ezt összekapcsoljuk azzal a nézetünkkel, hogy ami a tudományban összehasonlítás, az a művészetben asszociáció, az asszociáló emlékezet, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az asszociáció a képzőművészetben térbeli, az irodalomban és a zenében időbeli. Az elméletben a tudományosság megköveteli az összehasonlítás alapjának a tisztázását és a hasonló illetőleg eltérő tulajdonságok leltárba vételét és mindezt hozzáférhetővé kell tenni a tudományos kritika számára. Ez a módszer távolságot teremt, ami hol segíti a megismerést és a megértést, hol pedig megnehezíti azt. Az összehasonlítás bírálható, de nem élhető át (illetőleg csak ritkán, a személyes élettörténetek következtében), az asszociáció nem értelmezhető, az asszociációs emlékezés viszont közvetlenül átélhetővé teszi a hasonlóságokat.

A továbbiakban az irodalomra és a hozzá hasonló közties műfajokra szűkítjük vizsgálódásunkat. Ezeknek közös és témánk szempontjából lényeges vonásuk, hogy az emberek által beszélt nyelvek, az ún. természetes nyelvek valamelyikén fejezik ki magukat.

Az elméleti problémát abban látom, hogy az irodalom is, az említett félig vagy egészen tudományos műfajok is egyaránt nyelvi konstrukciókban, formákban fejeződnek ki. A hangok és a betűk, a beszéd és az írás egydimenziós és időben egyirányú. Ezzel szemben a valóság bár irreverzibilis, tere sokdimenziós, nemcsak hogy nem három,

de még csak nem is négydimenziós, hanem sokkal több, hiszen a szellemi szféra is a valóság immanens része, a maga számos dimenziójával. Ezt a szellemi dimenziót a tudomány csak nagyon csekély mértékben képes „letapogatni”, megragadni, föltárni, erre a művészet sokkal alkalmasabb.

Egy tehetséges tudós nagyon sok mindent elmondhat, de egyszerre soha. Köti a *disciplina*, a szó eredeti, fegyelem értelmében. Az irodalmi alkotást ez a fegyelem nem köti, nem ez a fegyelem köti. A nyelvi matéria azonossága ellenére ebben a tekintetben mások a líra és a dráma lehetőségei. Bennünket az érdekel, hogyan tudnak a narratív műfajok kiszabadulni a nyelvi jelek időbeli egymásutánosságának a bilincseiből. Egy tehetséges ember nagyon sok minden elmondhat, de egyszerre soha. Ezzel minden előadás során meg kell küzdenünk, sokszor lemondások árán. Az epikus irodalom itt jobb helyzetben van, bár korlátai annak is vannak. Ennek elemzéséhez véleményem szerint elsősorban két fogalom kínálkozik. Az egyik a narrativitás/narratíva, a másik az időiség/időbeliség.¹²⁷

A narratíváról

A narratíva mibenlétéhez (elsősorban a leírt) szövegek struktúrájának az elemzése alapján juthatunk el. Orosz Magdolna a narratív struktúra vizsgálatok abból indul ki, hogy

[...] bizonyos elméletek szerint a világ jelenségeit kétféleképpen észlelhetjük és kétféleképpen beszélhetünk róluk: eszerint az egyik alapvető észlelés- és diszkurzustípus az argumentáló, logikai alapokon nyugvó tudományos, a másik az elbeszélő, „történetmondó” típus, mely utóbbi a mindennapin kívül más beszédmódot is áthat (pl. az irodalmat, különböző művészeti ágakat).¹²⁸

Ennek kapcsán itt most csak annyit rögzítsünk, hogy a bírói ítéletek mindenképpen az argumentáló típusba tartoznak, ezért rájuk más befogadói viszony a jellemző, mint „történetmondó” típusba sorolt művekre, aminek lényeges mozzanata a következményekhez való viszony, a következmények megítélése.

A narratíva a mi szóhasználatunkban azt az ábrázolási formát jelöli, amelyik argumentáló ábrázolásnak kontrárius (és nem kontradiktórius) ellentettje. (Figyelem: a két észlelés- és diszkurzustípus viszonya kontradiktórius, a két ábrázolási forma és szövegforma viszonya kontrárius.) A narratíva tipikusan az epikai műfajok sajátja, de a drámában és a (gondolati) lírában is és a már említett „köztes” műfajokban is előfordul. A kontrárius szembeállításnak két haszna van: markánsabban tűnnek elő a döntő különbségek és értelmezhetővé válik a köztes mező, a *tertium datur*.

¹²⁷ Az „idői” és az „időiség” kategóriákat Heidegger fordítója, Fehér M. István vezette be a „zeitlich” és a „Zeitlichkeit” megfelelőjeként a magyar filozófiai nyelvbe azzal az indokolással, hogy a magyar „időbeli”-ből kitörölhetetlenül kihallatszik a Heidegger által száműzni kívánt -ban, -ben. (Fehér M. István jegyzete Heidegger munkáihoz. Lásd Martin HEIDEGGER: *Az idő fogalma / A német egyetem önmegnyilatkozása / A rektorátus* (Budapest: Kossuth 1992) 112.) Ehhez én azt fűzném hozzá, ha időbeliségről beszélünk, akkor a dolgok vannak benn az időben, ha időiségről – akkor pedig a dolognak saját ideje van, képletesen szólva: az idő van benne a dologban.

¹²⁸ Orosz Magdolna: „Meg nem történt események: történet – történelem – elbeszélés” *Világosság* 2002/4–7, 137.

Bennünket itt most csak azok az összefüggések érdekelnek, amelyek Rónay regénye kapcsán relevánsnak tűnnek, így különösen az ún. szövegimmanens jelentés és az időábrázolás problémája.

Olvasat és értelmezés

Egy irodalmi alkotás olvasata a befogadó, a műélvező magánügye. (Ez a hivatásos kritikusok esetében is így van. Ha megírhatja, amit gondol, akkor az magánügy, vagy erősen partikuláris közügy, ha nem írhatja meg, akkor az már közügy a szó tágabb és politikailag releváns értelmében.) Ez jelzi az irodalmi mű olvasata és egy jogi szöveg értelmezése közötti különbséget. Az olvasat végtelenül szabad, végtelenül sokféle lehet, helyességének nincs szempontja, helyessége értelmezhetetlen.¹²⁹ A jogértelmezés mindig kötött, változatainak száma mindig megszámlálhatóan véges, ennek mértéke a „képviselhető” jelleg, számuk a jogértelmezés folyamatában csökken, és a végén csak egy, az adott esetben helyes értelmezés marad, ami gyakran kötelezővé válik. Nem minden egyedül helyesnek tartott jogértelmezés kötelező, de kötelező döntés alapjául csak egy helyes értelmezés szolgálhat. Nem lehet azt mondani, hogy a cselekmény értelmezhető csalásként is, sikkasztásként is, de mindegy, úgymint négy évet kap a vádlott.¹³⁰

Itt láthatjuk az ún. szövegimmanens jelentés elutasításának a következményeit a különböző szövegek esetében. Ha egy szöveget elszigetelten nézünk, annak a többféle értelme evidensnek tűnik. Az elméletben ezt az álláspontot a „jog és irodalom” szakirodalmában a „határozatlansági tézis” fogalmazza meg, a jogfilozófiában pedig az egzisztencialista irányzat.

A jelzett különbség megvilágításához Orosz Magdolna és Nagy Tamás írásaira támaszkodunk. Orosz Magdolna a struktúra, Nagy Tamás pedig a következmények összefüggésében ad fontos szempontokat. A bírói ítéletnek és ezáltal a bírói érvelésnek a következményei kétféleképpen lehetnek: kauzális következmények és jogi következmények. Ez utóbbiakon belül meg kell különböztetnünk az ítélet rendelkező részének az adott felekre nézve megállapított jogkövetkezményeit és a tágabb értelemben vett jogi következményeket. Ez utóbbi körben a jogorvoslatokat mint lehetséges normatív következményt kell szemügyre vennünk. (Két dolgot hagyunk itt figyelmen kívül az egyszerűsítés érdekében. Az egyik az ún. nehéz esetek eldöntésének a joggyakorlatra gyakorolt hatása; a másik az a mozzanat, hogy a lehetséges jogkövetkezmények, pl. hatályon kívül helyezés csak emberi magatartások közvetítésével valósulhatnak meg.)

Nagy Tamás mutat rá arra, hogy a „határozatlansági tézissel” szemben a következmények szempontjából lehet megalapozottan érvelni, „a határozatlansági tézis következetes érvényesítése ugyanis ahhoz vezet, hogy lehetetlen volna a jog fennálló rendszerével szemben bármilyen kritikát megfogalmaznunk”.¹³¹

¹²⁹ Ettől gyökeresen különbözik a kultúrpolitikai megítélés, az ugyan nem magánügy, de azt a dolog természeténél fogva nem lehet kötelezővé tenni, és jogállami korlátai vannak annak, hogy mint elvárás hogyan, milyen terjedelemben és kikkel szemben nyilvánítható ki.

¹³⁰ Ezért nem tartom szerencsésnek, ha egy felelős jogvédett politikus a jogállam olvasatairól beszél.

¹³¹ NAGY Tamás: *Josef K. nyomában* (Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor 2010) 139.

Nagy Tamás ellenvetését – a vizsgált munkák kapcsán magától értetődően – a kritika szempontjából veti föl, maga a tézis azonban a jogrendszer legitimitása szempontjából sem problémamentes, mivel egy jogrendszer legitimitásának lényeges mozzanata a jogbiztonság. A jogbiztonság vagy a jogbiztonság látszatának a megőrzése miatt a bírónak az adott esetben úgy kell tennie, mintha csak egyetlen helyes, azaz szövegimmanens értelmezés lenne. Ez a bíró és a teoretikus álláspontjának a különbsége. Elvileg és elméletileg el kell ismernem a több helyes megoldás, értelmezés lehetőségét, mint azt Kelsen és Hart teszi, de az adott esetben ez nincs így. Témánk szempontjából mellékes, hogy maga a bíró erről mennyire van meggyőződve. Ha egy ítéletben nyitva hagyom a többféle értelmezés lehetőségét, akkor egy magas labdát dobok fel a fellebezők számára, és az ítéletet a másodfok meg fogja semmisíteni: a bíróság indokolási kötelezettségének nem tett eleget. Ha egy olyan bírói ítéletet olvasunk, amellyel szemben főntartásaink vannak, nem lehet föl nem tennünk azt a kérdést: mit szolt vagy mit fog ehhez szólni a másodfok?

Összefoglalva: a szöveg struktúrája meghatározza a következményeket, az eltérő lehetséges következmények pedig meghatározzák a befogadói viszonyt. Ennek egyik pólusán a bírói ítélet, a másik pólusán a szépirodalmi epikai művek állnak. Kérdés, hogyan jellemezhető ez az említett köztes műfajok esetében.

A köztes műfajok időisége és időbelisége: epika és narratíva

Orosz Magdolna cikkére támaszkodva (azt szempontjaink szerint némiképpen átalakítva) kiindulópontunk az ún. „elemi narratív struktúra”, amelyben az események bemutatása megfelel a tényleges időfolyamatok egymásutánosságának, linearitásának. Összetett narratív struktúra esetén az ábrázolásnak ez a linearitása fölbomlik. Ezt nevezik a szakirodalomban idősíkváltásos technikának. Terminológiánk szerint a normatíva fogalmába mind az egyszerű, mind az összetett narratív struktúrák beletartoznak.

Ennek megfelelően a „narratívának” nem a linearitás a meghatározó eleme, hanem az a döntő, hogyan reflektál az idődimenzióra. Ez lehet az „objektív” linearitás megőrzése (Gárdonyi: *Egri csillagok*), az *in medias res* kezdés (Homérosz: *Odüsszeia*), és lehet az objektív idő háttére előtt (azt ismertnek föltételezve) a szubjektív időre korlátozódva azt az asszociációk mentén bemutatni. Ezt a reflexiót, ezt a módszert alkalmazta Rónay.

Az argumentáló struktúráknak az idődimenzióhoz való viszonya tipikusan ettől eltérő: vagy elvonatkoztat az időbeliségtől (mindegy, hogy mikor történt), vagy az adott időbeliséghez kötődik: akkor releváns, ha éppen akkor történt. Atipikus és ezért más a helyzet analogikus érvelés és jogalkalmazás esetén: analógia esetében elkerülhetetlen a két szituáció időbeliségének és (Heideggerrel szólva) időiségének az összehasonlítása; ugyancsak atipikus az időbeliség relevanciája a méltányosság és a büntetés kiszabás mérlegelése során.

Ezen az alapon két megállapítást tehetünk, és két kérdést fogalmazhatunk meg. A két megállapítás: az alapvető különbség a narratív és az argumentáló struktúrák között van, a másodlagos azokon belül. Az első kérdés: az argumentáló struktúrákon (elméleti tanulmány, bírói döntés, törvénytervezet, törvényindokolás stb.) milyen szerepet játszhatnak a narratív szövegrészek? A második kérdés: mennyiben járulhatnak hozzá

az argumentáló struktúrák jobb megértéséhez a tőlük függetlenül született összetett narratív struktúrák?

Az első kérdés esetében néhány példa fölillantására vállalkozhatunk csak: kísérleti protokoll mint a tudományos megbízhatóság kritériuma; esettanulmány mint a hipotézisek megfogalmazásának eszköze; esetleírások mint rivális hipotézisek cáfolatának eszközei; esetleírások mint a jog- és társadalomkritika elemei. A tudományos kutatás menetében heurisztikus szerepük megszámlálhatatlan, bírói ítéletben bizonyítási eszközök stb. Amit minden további nélkül rögzíthetünk: az utóbbi évtizedekben a tudományos, tehát az elvileg argumentáló munkákban jelentősen megnőtt a narratív jellegű szövegek mennyisége és jelentősége. Hogy ennek milyen további módszertani következményei vannak, az most nem tartozik vizsgálódásunk körébe.¹³²

A második kérdésre válaszuknak két eleme van. Az egyik, hogy az idősíkelbontásos technika teszi lehetővé azt a többletet, amit a regény a téma más földolgozásaihoz képest nyújtani tud; a másik elem pedig az, amit Gerald Prince a kiinduló és a végállapot közötti transzformációnak nevez.¹³³ Az ellentétes mozzanat abból ered, hogy egy tudományos magyarázat minél „jobb”, a végállapot annál inkább magától értetődő. A tudományos magyarázat (leegyszerűsítve fölhasználva a Popper–Hempel sémát) a kiinduló állapotot peremföltételnek tekintve magyarázza a végállapotot, a narratív struktúrák a végállapotból kiindulva világítják meg a kiinduló állapotot mint centrális problémát. Ez az elméleti tétel Rónaynál kifejezetten kimutatható azzal a további különbséggel, hogy itt két kiinduló állapot van. Az egyik Stoll Aurél állapota 1950-ben a Főnökhöz hivatáskor, majd a kivégzés után, amikor megkezdte a „külső” nyomozást, keresi, kinek köszönheti, hogy csapdahelyzetbe került. Ennek átmeneti eredménye az, hogy nincs „külső tettes”, vagyis magának köszönheti, hogy csapdába került. A másik kiinduló állapot 1967. október eleje, amikor Moldi Péter látogatása „beindítja”, pontosabban intenzívebbé teszi a „belső” nyomozást. Stoll belső állapota ennek során fokozatosan megváltozik, a végállapotig, 1967. november 3-áig, amikor is saját vétkességét is felismeri és belátja.

Említettük, hogy többek között ez az idősíkelbontásos technika teszi lehetővé azt a többletet, amit a regény a téma más földolgozásaihoz képest nyújtani tud. Más műfajok közül az emlékiratok élhetnek még leginkább az asszociációk módszerével, de azok is csak korlátozottan, két idősíknak a bevonása már az érthetőség és ezáltal a meggyőző erő rovására megy. Talán azt is mondhatjuk, minél szűkebb térben helyezkedik el az ábrázolt terület, annál könnyebb az idősíkok szaporítása. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az emlékiratoknál gyakori a szándékos torzítás.

Tanulságosabb, ha ebből a szempontból a történetírást vesszük szemügyre. A történetírás és az irodalom különbsége Arisztotelész óta tárgya az elméleti vizsgálódásnak, különösen két szempontból, az objektivitás és az időbeliség szempontjából.

Az elsőről csak nagyon röviden. „Cicero egyik művében azt fejtegeti: tévednek azok, akik a költőtől mint valami törvénytörő tanútól csak a valóság közlését várják el,

¹³² Ehhez lásd FLECK Zoltán et al.: *A jogtudat narratív értelmezése* (Budapest: ELTE Eötvös 2017) különösen 63–68.

¹³³ Modelljében a kiinduló és végállapot között végbemenő transzformáció, állapotváltozás, illetve a két állapot egymással ellentétes mivolta a döntő mozzanat. Az így meghatározott szerkezet képezi az alapját mindenfajta „történetnek”. Orosz (128. j.) 138.

hiszen más dolog a történetírás és más dolog a költészet: az a legtöbb dolgot aszerint adja elő, hogy mi a valóság, ez aszerint, mi a gyönyörködtető.”¹³⁴ Ezt az objektivitás igényt fejezte ki Ranke híres követelménye: azt kell megírni, ahogyan az történt (*wie es gewesen ist*). Ez a maga idejében is, amikor a történetírás nagyrészt politikai események leírását jelentette, túlzott követelmény volt,¹³⁵ tekintettel a szelekció kényszerére. Még inkább így van ez a XX. századtól kezdve, amikor a társadalmak egyre komplexebbé váltak. A minél többet bemutatni, de azért áttekinthetően – fogalmazható meg az új követelmény, ami a lineáris ábrázolás fölbomlásához vezetett.

A történetírás legkorábbi formái (római *Annales*) ragaszkodtak az elbeszélés lineáris menetéhez, noha azt már Thuküdidész is föllazította. Tanulságos két klasszikus műnek, Titus Livius munkájának és Machiavelli *Discorsijának* az összehasonlítása. Míg Livius ragaszkodik a linearitáshoz, Machiavelli ugyanezeket az eseményeket három könyvre bontva tárgyalja: mit végeztek a rómaiak a város falain belül, mit cselekedett a római nép birodalma kiterjesztése érdekében, és hogyan őrizhető meg/biztosítható egy közösség, politikai berendezkedés (királyság, köztársaság, egyház) tartóssága.¹³⁶ A közelmúltban elhunyt jeles történész, John Lukacs, aki a történetírás módszertani kérdéseivel is behatóan foglalkozott,¹³⁷ a linearitás fölbontásáról a következőket írta:

Könyvem sajátosságairól kell valamit mondanom. Szerkezete (és tartalma) képviseli meggyőződésem, mely szerint – éppen a legújabb demokratikus korszakban – a történések, s ezek következtében a történeteket rekonstruálni igyekező történetírás, legfontosabb tényezői amit és ahogyan az emberek gondolnak és hisznek, még inkább mint gazdasági és anyagi körülményeik. Ezt alkalmazandó terveztem és alkottam több könyvem sajátos szerkezetét, melyeknek első része a leglényesebb események összefoglalása (tehát ami volt és „történt”); második, nagyobb részük pedig a „hogyan” kérdéseit igyekszik megvilágítani, mégpedig emelkedő sorrendben, az anyagi, gazdasági, társadalmi és politikai eseményektől elérve a gondolkodásmódokig. Ez a szerkezet látható több munkámban, így például a Budapest, 1900-ban éppúgy, mint Az európai világháború, 1939–1941 kötetben.¹³⁸

Két dolog válik ennek kapcsán világossá. Az egyik, hogy az a történetírás, amelyik az eseményeket meg kívánja érteni, rákényszerül arra, hogy elszakadjon az események pusztán linearitásától; a másik, hogy az idősíkoknak ez a fölbontása alapvetően más, mint egy regény esetében. Ott a történelmi magyarázat logikája a társadalmi lét egyes szféráihoz, területeihez igazodik, itt pedig az asszociációkhoz, az események „fölbukkanásához” (Heidegger). Ezért tud mind a kettő a maga területén nemcsak mást, hanem többet is nyújtani.

¹³⁴ RITÓÓK Zsigmond (szerk.): *Görög történetírók* (Budapest: Európa 1988) 585.

¹³⁵ Az objektív ábrázolás problémái kapcsán a szándékos hamisításoktól, „emlékezetpolitikáktól” itt eltekintünk. Két mozzanatra azonban utalnunk kell. Az egyik a kanti ismeretkritika tanulságainak a mellőzhetetlensége, a másik pedig gondolkodásunk és fogalmaink történetisége.

¹³⁶ *Machiavelli művei I.* (Budapest: Európa 1978) 229, 326.

¹³⁷ John LUKACS: *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete* (Budapest: Európa 2004); John LUKACS: *A történetírás jövője* (Budapest: Európa 2012).

¹³⁸ John LUKACS: *Az Amerikai Egyesült Államok XX. századi története* (Budapest: Európa 1999) 5.

A bírói döntés a jogbölcseletben

A különböző normativista felfogásokkal (törvénypozitivizmus, Kelsen, szocialista normativizmus) szemben, amelyek túlhangsúlyozták a törvények és az azokba foglalt jogi normák szerepét, Radbruch már említett jogfilozófiája mellett megjelent két markáns jogfilozófiai irányzat, amelyek viszont a bíró szerepét állították a középpontba. Ez a két irányzat a realista jogszociológia és az egzisztencialista jogfilozófia volt.

A realista jogszociológia egyik legjelentősebb képviselője Jerome Frank. Szerinte „a jog [...] döntésekből és nem szabályokból áll”.¹³⁹ „A bíró döntése egy jóval az események után tett esendő tanúvallomás meghallgatására alapozott megérzésre épül.”¹⁴⁰ Frank a bírói ítélkezést némiképpen kívülről ábrázolja, gyakran egy behaviorista pszichológiai modell alapján, ugyanakkor többször is hangsúlyozza a belső ábrázolással szembeni akadályokat.¹⁴¹ Stoll esetei közül a pajtatűz állítható párhuzamba Frank elemzéseivel, és mondhatjuk, hogy Frank elmélete magyarázza Stoll viselkedését és Stoll esete plasztikusabbá teszi Frank elméletét: Stoll azért döntött úgy, ahogy, mert a főszolgabíróval szembeni előítélete erősebb volt, mint a vádlott Szarka Mátéval szembeni idegenkedése. A párhuzamnak itt vége van. Frank ugyan egy-két helyen kitér a pervezetési taktikákra,¹⁴² de azok nála a majdani indokolást tartják szem előtt, messze vannak Stoll bürokratikus uralmi szakszerűségétől.

Van azonban Franknek egy olyan általános megjegyzése, amely Rónay regényének témánk szempontjából való jelentőségét támasztja alá.

Felbecsülhetetlen értékű lenne egy ilyen kutatás, ha rá bírná venni a bírakat az „önmegfigyelésre”, mivel éppen a legfontosabb befolyásoló tényezők a leghomályosabbak és a legkevésbé hozzáférhetőek bárki más számára. Olyan legbelsőbb élményekkel állnak szoros kapcsolatban, melyeket még a legbuzgóbb életrajzírók sem tudnának kifürkészni, és amelynek érzelmi jelentőségét senki más, csak a bíró vagy egy vele igen közeli kapcsolatban lévő pszichológus lenne képes megérteni. Reménykedjünk abban, hogy egy napon a bírák olyan részletes önéletrajzot nyújtanak át nekünk, mely tartalmaz efféle adatokat, vagy pedig olyan jegyzetekkel ellátott indokolásokat, amelyek részletesen feltárják a személyes élményeikhez kapcsolódó és ezáltal döntéseiket is befolyásoló rejtett tényezőket. Végző soron megállapítható, hogy az ítélet valójában a bíró élettörténetének függvénye.¹⁴³

¹³⁹ Idézi: PESCHKA Vilmos: *A modern jogfilozófia alapproblémái* (Budapest: Gondolat 1972) 270.

¹⁴⁰ Jerome FRANK: *Ítékezés az elme ítélőszéke előtt (Válogatott írások)* [szerk. BADÓ Attila] (Budapest: Szent István Társulat 2006) 64.

¹⁴¹ „Azonban az az elmélet, amely szerint a bírák visszafelé jutnak el a következményektől a jogelvegig, annyira eretneknek számít, hogy csak kevesen mernek beszélni róla. [...] Javarást a jogászok benyomásaira kell hagyatkoznunk, jóllehet ők nem nagyon gyakran publikálják gondolataikat. [...] A bírói és az ügyvédi kar tehát nem kívánja, hogy felhívják a figyelmüket arra, milyen nagy mértékben van hatással az ítélkezésre a tisztelt bírák vérmérséklete, képzettsége illetve elfoglaltsága.” *Uo.* 54, 60, 63–64.

¹⁴² Weyrauch mesél el egy történetet Frank alapján, aminek az a lényege, hogy egy bíró egy kártérítési perben méltánytalannak tartotta volna az alperes elmarasztalását, ezért aztán a bizonyítási indítványok kapcsán végig a felperes javára döntött, érdemben viszont elutasította a keresetet. Ennek a taktikának az volt a magyarázata, hogy így az esetleges fellebbezést kilátástalanná tege. Walter O. WEYRAUCH: *Zum Gesellschaftsbild der Juristen* (Neuwied–Berlin: Luchterhand 1970) 253.

¹⁴³ FRANK (140. j.) 63.

Az utolsó idézett mondat teoretikusabban megfogalmazva azt jelenti, hogy a bírói döntésben mindig benne van a bíró egész eddigi élettapasztalata, és ez az, amit a jogtudomány nem tud bemutatni. Erre tekintettel merem Rónay regényét hiánypótlónak nevezni és tartom azt példaértékűnek abból a szempontból, hogy mi az a többlet, amit az irodalom a jog megismeréséhez nyújtani tud.

Másként érinti témánkat az egzisztencialista jogfilozófia. Ennek filozófiai hátterét többek között Martin Heidegger munkái alkotják. Heidegger különbséget tesz az autentikus idő és a nem autentikus jövő és értelmezésem szerint ebből fakadóan két idő között.¹⁴⁴ Az autentikus idő és az a nem autentikus jövő, amelyen a gond csüng: az én értelmezésemben az egyik az objektív lehetőségek világa, a másik a szubjektum jövőértelmezése és perspektívája. Ebből szerintem az a tanulság adódik (függetlenül attól, hogy Heideggerrel egyetértünk-e vagy sem), hogy az idő szemléletében és értelmezésében mindig jelen van két mozzanat. Az egyik tartalmában objektív, formájában szubjektív, az idő mint objektív lehetőségek világa, a „mi lesz” kérdésre adott válaszok világa; a másik a tartalmilag is szubjektív átélések, a „mi lesz velünk” kérdésre adott válaszok világa. Stollnál a regény utolsó mondatai a szubjektum oldaláról értelmezik a jövőt, ezt fejezi ki a többes szám első személy. A kritikusok ebbe mindenképpen bele akartak értelmezni egy ún. objektív – Heidegger kifejezésével: autentikus – jövőt, véleményem szerint indokolatlanul.

Az egzisztencialista filozófia másik tanulsága jogfilozófiai. Ennek az áramlatnak a képviselői különböző módokon „Bergson és Heidegger nyomán a jognak is kétféle idejét és történetét különböztetik meg”. Így Cossio

[...] a sajátlagos és nem-sajátlagos, vulgáris idő heideggeri megkülönböztetése alapján fejti ki, hogy a jogi tapasztalat időbeli modusa a sajátlagos, immanens idő, amely a múltban, a jelenben és a jövőben való tényleges kibontakozása ellenére a szubjektivitáshoz tartozik, a jelennek ahhoz az élményéhez, amely egy darab átélt múltat és elintézendő jövőt tartalmaz.¹⁴⁵

Ezt Peschka az idő szubjektív irracionális megkettőzésének nevezi és határozottan elutasítja:

[...] a marxista jogfilozófia nem ért egyet az időnek az ontologikus jogfilozófiai kísérletek körében elterjedt megkettőzésével, az objektív idő mellett valamiféle szubjektív, irracionális, átélt idő vagy tartam feltételezésével, hanem csupán egyfajta időt, az objektív, az emberek tudatától függetlenül létező időt ismeri el.¹⁴⁶

Ez a merev elutasítás véleményem szerint nem tartható, függetlenül attól, hogy az egzisztencialista jogfilozófia ontológiai megalapozási kísérleteiről miként véleke-

¹⁴⁴ „Az ittlét saját gondozásának jelenében is a teljes idő, ám oly módon, hogy a jövőtől nem tud szabadulni. A jövő most az a valami, amin a gond csüng: nem az elmúlás autentikus-saját jövőisége, hanem az a jövő, amelyet maga a jelen önmaga számára a saját arcára formál – mert hiszen az elmúlás, mint az igazán autentikus jövő, sohasem válhat jelenbelivé. Ha az autentikus jövő ugyanis jelenbelivé válhatna, maga volna a semmi. Az a jövő, amelyen a gond csüng, ezzel szemben a jelen kegyéből az, ami.” HEIDEGGER (127. j.) 44.

¹⁴⁵ PESCHKA (139. j.) 362–363.

¹⁴⁶ *Uo.* 370–371.

dünk.¹⁴⁷ A „kétféle idő” elutasítása el kell, hogy fogadja a következő válaszlehetőségek valamelyikét: a) a bírói döntésnek nincs saját idődimenziója, nincsenek idősíkjai, noha a szubjektum szerepét elismeri; b) tagadja a szubjektum, a személyiség szerepét a bírói döntés folyamatában.¹⁴⁸ Ha elismerjük a személyiség szerepét a bírói döntésben, akkor különbséget kell tennünk a jogi komplexus történetisége, időisége és a bírói döntés történetisége között. És itt jutunk vissza Rónay könyvének jogfilozófia szerepéhez: az abban szereplő idősíkok hasznosíthatóak a bírói döntés jogfilozófiai elemzése során is.

A jogbölcsélet számára Rónay könyvének az értéke abban foglalható össze, hogy indokoltta teszi a kettős idő vizsgálatát, pontosabban meglátatja annak indokoltságát és ezzel a jogfilozófiát kihívás elé állítja. És mivel a történelemnek nincs és sohasem lesz vége, a társadalmi gyakorlat két fontos területe, a jog és a politika számára Rónay regénye aktuális marad.

Függelék. Példák a korabeli sajtóból

1.

Leleplezték a szabotáló kulákokat

Amíg dolgozó parasztságunk azon serénykedik, hogy az idei gazdag termést az utolsó szemig betakarítsa, a nép ellenségei, a kulákok nem nézik tétlenül sikereinket. Nyíltan törnek a dolgozók kenyere ellen.

Molnár Sándor füzeggyarmati 36 holdas kulák többszöri figyelmeztetés után sem akart hozzáfogni a búzaaratáshoz. A község dolgozó parasztjai a Népfront indítványára brigádban learatták a szabotáló kulák búzáját. De ezzel még nem elégedett meg Molnár Sándor. Mikor látta, hogy a szabotálást megakadályozzák a dolgozó parasztok, más módon tört a nép kenyere ellen. Kiment a legelőjén lévő nyári tanyára és ott „főzés céljából” (!) tüzet rakott. A tűz belekapott a száraz legelőbe és a legelő 4 holdnyi területe leégett. Molnár Sándor legelője a termelőcsoport földjének szomszédságában van és a termelő csoport tagjai csak kemény munkával tudták megakadályozni, hogy a tűz át ne terjedjen földjeikre.

Varga István pusztaföldvári kupeckulák is nyílt kártevést kezdett. A község egyik kisparasztját felbujtotta, hogy gyűjtsa fel az osztagokat. De ebben nem merült ki Varga István tevékenysége. A szalmazsákjában fegyvert rejteget. S mindezek mellett egy 11 ezer forintos önbetörést is elkövetett.

Nem jobb a társainál Zahorán Mihály békéscsabai 32 holdas kulák sem. Elmulasz-

¹⁴⁷ Az idő vonatkozásában is le kell vonni a kanti ismeretkritika tanulságait: az idő ugyan *an sich* létezik, de sajátosságairól csak ismereteink útján szerezhetünk tudomást. A kanonizált marxizmus-leninizmus (Lenin empiriokriticizmusának köszönhetően, vö. *Materializmus és empiriokriticizmus*, 1909) ezt nem értette meg. Filozófiailag vitatott és nagyon messzire vezet, hogy ismereteinkből mennyiben következtethetünk „vissza” az idő önmagában vett, objektív tulajdonságaira. Ebben az összefüggésben az egyik lényeges kérdés, hogy Einstein általános relativitáselméletéből milyen filozófiai tanulságok vonhatóak le.

¹⁴⁸ Peschkától a b) változat mindig távol állt, az a) változat tekintetében pedig ellentmondásos, eltérő megállapításokat találhatunk nála. Későbbi munkáiban a „befogadói tudat” kapcsán kifejtett gondolatai ellentétesek az itt idézett elutasító állásponttal. Ha elismerem a befogadói tudat szerepét, jelentőségét, akkor azt is el kell ismernem, hogy annak is saját történetisége van.

totta 10 hold kalászosának learatását, nem gondoskodott aratómunkásokról. A búzája túlrett s körülbelül 15-17 százalékos szemvesztéssel kell számolni.

A dolgozók éberségén meghiúsult mind a három kuláknak aljas szabotálása. Ma már mind a hárman a rendőrségen várják megérdemelt sorsukat. A dolgozók állama nem lesz kíméletes azokkal szemben, akik a nép, a munkásság kenyere ellen törnek.

Viharsarok Népe 1950. július 1.

2.

VASÁRNAP, 1950 JULIUS 16

Halálra ítélték a gyujtogató kulákat

Molnár Sándor köröstarcsai kulák június 30-án Füzesgyarmat határában felgyujtotta a birtokával határos ieszcs földjén learatott és kereszttekbe rakott gabonát. A gyujtogatással ezer kereszt gabonát akart megsemmisíteni. A tűz elterjedését csak a szomszédos gépállomás munkásai és a határban dolgozó parasztok akadályozták meg. A nép kenyérére törő kulákat az Államvédelmi Hatóság őrizetbevette és a gyulai megyei bíróság rögtönítelő tanácsa július 15-én, Békéscsabán megtartott tárgyaláson halálra ítéltte. A halálos ítéletet végrehajtották.

★

Vagy háromszázan szoronganak a békéscsabai bíróság tárgyalótermében. Valamegnyien munkások, dolgozó parasztok. Gyűlölettel néznek a vádlottak padján összehúzóda, sápadtan ülő alakra. A most szánalmasnak mutakozó, ideges vádlott nem mindig volt ilyen szelíd, megalázkodó.

Nagy úr, dőlyfős kulák volt Köröstarcsán Molnár Sándor, 105 hold korlátlan kiskirálya a felszabadulás előtt. Nem béresek munkálták a földjét. Ő még ennél is olcsóbb munkaerőt talált Szerencsétlen telencházi gyermekeket vett magához „nevelésre”. A nagy „emberbarát” a gyenge, rosszul látó gyermekekkel végeztette a legnehézebb mezőgazdasági munkákat is, minden fizetés, vagy ellenszolgáltatás nélkül. A nála lévő fiatalokúak a nem nekik való munka, éhezítés és az embertelen lakásviszonyok következtében

nem egyszer megbetegedtek. Az egyik gyermek egyszer orvoshoz merészelt menni, aki megállapította, hogy súlyos beteg, nem szabad dolgoznia. Molnár Sándor a szerencsétlen, beteg kisfiút gyógykezelítés helyett agyba-főbe verte, rúgdosta.

Molnár Sándor a felszabadulás után nem nyugodott bele, hogy nem verheji félholtra a rabszolgaként tartott cselédeket. Visszakívánta a régi rendszert, ezért agitált, szónokolt; ezért 1947-ben a Pfeiffer-párt főkortese lett a községben.

Amióta a termelőszövetkezeti csoport megalakult, nem mult el nap, hogy Molnár kulák ne próbált volna ártani, hogy ne uszított volna a szövetkezetbeliek ellen.

Aztán tehetetlen dühében elhatározta, hogy elpusztítja a dolgozók kenyerét, a falu termését. Június 30-án úgy tett, mintha aratni menne Füzesgyarmat határában lévő földjére. Amikor az egész ország dolgozó parasztjai harcoltak minden szem gabonáért, a nép kenyéréért, Molnár Sándor kulák felgyujtotta a száraz legelőt. Olyan helyen okozta a tüzet, hogy a közeli termelőszövetkezeti csoport kereszttekben álló gabonája elpusztuljon. Tíz hold legelő és 800 négyeszőgől erdőség égett le, s a veszélyeztetett ezer kereszt gabonát is csak a közeli gépállomás dolgozóinak segítségével menthették meg. Ezért állították Molnár Sándort bíróság elé, ezért ítélték most felette.

Szabad Nép 1950. július 16. (Révész Béla közlése.).

Erdélyi sakkfigurák, avagy a transzilvanizmus hatása az irodalomra és a jogra

VARGA ATTILA

A szavaknak idejük van, vagy másképp: idő van a szavakban.
(ESTERHÁZY Péter: *A szavak csodálatos életéből*)¹

A nép, az itt él tovább, és szüksége van az értelmes beszédre, a vele tördő okos szóra. Nekem életprogramom volt, hogy innen nem tágitok.
(Kós Károly)²

A jog egyszerű szöveggént nem is létezhet, mindig szükség van ugyanis narratívákra, amelyek meghatározzák a szövegszerű jogi előírások jelentését.
(Robert M. COVER)³

A történelmet magyarázni kell akkor is, vagy éppen akkor, ha nem értjük, ha fájóan érint, vagy ha úgy érezzük, igazságtalanság történt velünk. Ilyenkor különösen szükséges az új helyzetet értelmező/elemző/elfogadó, a túlélést vagy éppen továbblépést elősegítő magyarázat, elbeszélés, narratíva.

A romániai magyarság története 1918 után kezdődik, amikor ez a közösség egy politikailag, társadalmilag, de még lélektanilag is nagyon bonyolult helyzetbe került. Új közjogi, államjogi léthelyzetben találta magát, és kezdeni kellett valamit különösen az identitástudata és alakuló új helyzettudata között feszülő diszharmóniával, ahogyan ezt Cs. Gyimesi Éva megfogalmazta. Olyan történelmi-politikai konstelláció keletkezett, melyben a szükségszerűen bekövetkező kisebbségi léthelyzet diszkontinuitásként jelent meg, ami elengedhetlenné tette a hátrányos vagy éppen jogfosztott helyzetbe került nemzeti közösség önmeghatározását.⁴

A transzilvanizmus mint eszmerendszer e sajátos önmeghatározási igény kifejeződése volt az erdélyi magyar kultúrában, irodalomban, közéletben. Olyan jellegzetesen „erkölcsközpontú ideológia, mely kiválóan alkalmas arra, hogy a helyzet és identitás,

¹ ESTERHÁZY Péter: *A szavak csodálatos életéből* (Budapest: Magvető 2013) 14.

² „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni” Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal (Budapest: Helikon 2018).

³ Robert M. COVER: „The Supreme Court 1982 Term. Foreword: Nomos and Narrative” *Harvard Law Review* 1983-1984/4, 4–68.

⁴ Cs. GYÍMESI Éva: „Helyzet és helyzettudat” in MOLNÁR Gusztáv (szerk.): *Transzcendens remény. A Limeskör dokumentumai 1985–1989* (Csíkszereda: Pallas-Akadémia 2004) 206–214.

a kisebbségi sors és a magyarságtudat között feszülő diszharmoniót tompítsa, enyhítse és feloldja. Mégpedig azzal, hogy a mindennapi élet negatív effektusaiból, fájdalom hatásából építkezve, kitermel egy erkölcsi szempontból pozitív effektust, mely erkölcsileg aztán esztétikai értékteremtő tényezővé válik. A transzilvanizmus eredeti képlete, Makkai Sándor-féle programja: kicsiny lehetőségek közepette, nagy szellemi erőfeszítéssel, egyetemesen emberi szellemmé lenni.⁵

A „valóságot láttatni és az igazságot kiáltani” akaró szó Kós Károly részéről lényegében ugyanezt fejezi ki, egy politikai program meghirdetésével, nevezetesen „a cél: a magyarság nemzeti autonómiája, a jelszó: építenünk kell, szervezkedjünk át a munkára”. Végül ennek a „nemzeti autonómiának a birtokában bennünk Nagy Románia megbízható polgárságot fog nyerni”.⁶

A kisebbségi léthelyzet önmagában válhat akár egyfajta minőséggé is, de mindenképpen hordoz, illetve teremthet értéket. Az új helyzettudat szerint formálódó-alakuló identitás(tudat), a kedvezőtlen, de egyben meghatározó és kétségtelen demográfiai arány érzékennyé teszi a közösséget a legkülönbözőbb veszélyekre, és jó esetben cselekvésre, közéleti aktivitásra is ösztönzi. Ennek a formálódó új identitásnak, miközben a nemzeti önazonosság folytonosságát hirdeti, ki kell alakítania a maga sajátos kulturális, társadalmi identitását is, valamint politikai szerepét és jogi státuszát.

E tanulmányban annak vázlatos bemutatására teszek kísérletet, hogy a transzilvanizmus és különösen a két világháború között lefolyt négy, irodalom- és művelődéstörténeti szempontból jelentős vita milyen hatással volt a későbbi, különösen az 1989-et követő időszak, tehát napjaink politikai közéletére, illetve konkrétan a romániai jogalkotásra és jogalkalmazásra.

A transzilvanizmus mint a romániai normatív univerzum egy lehetséges narratívája

A jog és irodalom rendkívül szerteágazó tematikáiban elhelyezve az itt megkísérelt gondolatmenetet, még ha néhol talán erőltetettnek is tűnhet, lényegében a narratív jogtudomány körébe sorolom. A transzilvanizmus a maga rendkívül sokszínű, sokrétegű, helyenként erősen áttételes értelmezéseiben olyan narratívának fogható fel, amely ilyen vagy olyan módon, de mindenképpen hatással volt és van a romániai nemzetiségi, kisebbségi politikára és az ezzel kapcsolatos jogalkotásra és jogalkalmazásra.

A „narrativisták” szempontja szerint, a White- és Cover-féle gondolatokból kiindulva az irodalom és jog – ahogyan White alapján H. Szilágyi István megállapítja – „tulajdonképpen a nyelvi cselekvés kontinuumának különféle irányaiént értelmezhetők, de mindkettő az egyén és a közösség identitását egyszerre kifejező, illetve létrehozó aktusok. A jog alapvető funkciója a közösség fenntartása, ezért lényege a konstitutív retorika, vagyis a közösség tagjai történeteinek újramesélése, ami lehetővé teszi, hogy a jog által kezelt konfliktus lezárásaként az egyén újra beilleszkedhessék a közösségbe, vagy megtalálja a helyét benne. White ezért a jogot a konstitutív retorika,

⁵ *Uo.*

⁶ Kós Károly: „Kiáltó szó, Erdély, Bánság, Kőrösvidék és Máramaros magyarságához!” in *Kiáltó szó: A magyarság útja: A politikai aktivitás rendszere* (Cluj-Kolozsvár 1921) 1–5.

közösségalkotó beszéd egyik formájának tekinti, ami csupán eszközeiben, formájában és fokozatilag különbözik az irodalomtól.⁷

A narratív jogtudomány egyik irányzata éppen a kisebbségi tudatosság problematikájának körébe tartozó törekvésekhez kapcsolódik. A jog által meg nem hallgatott kisebbségi csoportok, jelesül kisebbségi sorba került nemzetiségek, az ezekhez tartozó írók, költők, irodalmi alkotásaikban, vitáikban hangot adnak jogfosztott állapotuknak, ezzel kapcsolatos élményeiknek, léthelyzetüknek, a jog által megtagadott, el nem ismert vagy saját elvárásai szerint nem kellőképpen elismert identitásuknak, adott esetben mindezek jogi védelme hiányának.

A Kós Károly által megfogalmazott *Kiáltó szó* című rezignált, helyenként érzelmeiktől, indulatoktól fűtött, de a józan belátást és racionális megfontoltságot is kifejező, az új politikai helyzetben az aktív cselekvő transzilvanizmust meghirdető röpiratának akár egy gyors elemzése nyomán is kimutatható néhány rendkívül jelentős jogi, különösen közjogi jellegű aspektus.

Kós az erdélyi/romániai magyarságot érintő békeszerződéseket, az azokban meghozott (igazságtalan) döntéseket „végrehajtott ítéletnek” minősíti, amivel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy „nem keresünk árulókat, nem keressük a megalkuvókat, a gyávákat, a bűnösöket, avagy a bűnbakokat. [...] nem keresünk jogot vagy jogtalanságot, nem igazságot vagy igazságtalanságot, nem várunk méltányosságot, sem kegyelmet”.⁸ Mindez ha nem is az elfogadást, de mindenképpen a jövőre összpontosító belenyugvást és kiütkeresést fejezi ki. Kós ezek után egy kisebbségpolitikai alaptételt fogalmaz meg: azt, hogy miként *nem lehet* többségi döntéseket hozni, azt a „semmit rólunk, nélkülünk” helyzetet, állapotot meghaladó alapkövetelményt, ami a következő évek, majd az 1989 utáni évtizedek vezérelvévé válik.

Kós hasonlóképpen megfogalmazza és meghirdeti azt az ugyancsak napjainkban is elfogadott és megerősített, a román többség felé rendkívüli jelentőséggel bíró (nem mindig a maga értékén kezelt) üzenetet, mely szerint „inkább vagyunk lojálisak, mint rebellisek, inkább építők, mint rombolók, inkább nyílt barátok, mint titkos ellenségek”. Végül pedig egy közjogi megoldást is javasol a román állam számára, a román–magyar együttélés lehetséges modelljét: „Kétmillió magyarra mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek között nemzeti autonómiánkat, melynek egy részét saját szabad elhatározásából ígéri nekünk Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, más részét megszervezi egyfelől akaratom és erőnk, másfelől Románia józan belátása.”⁹ Ebben olyan állam- és jogfilozófiai gondolatok fogalmazódnak meg, melyek a szuverenitásnak – az éppen akkor meghirdetett nemzeti önrendelkezés elvének – adott egy újabb dimenziót. Kós lényegében modern formában képzelte el a társadalmi szerződést, a szabad akaratot, az állam- és a közérdeket. Ez a kisebbségi jogokról és léthelyzetről szóló alapvetően természetjogi felfogás mind a mai napig igencsak távol áll a normatív, a létező pozitív jog teremtette valóságtól.

⁷ H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom (habilitációs előadás)” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 15.

⁸ Kós (6. j.).

⁹ *Uo.*

Amikor a *Kiáltó* szó című írást elemezzük, hajlamosak vagyunk megfélekedni az ezt kísérő két másik tanulmányról. Nevezetesen a Zágoni István által jegyzett *A magyarság útja*¹⁰ és Paál Árpád *A politikai aktivitás rendszere*¹¹ című írásáról, melyek ugyan nem irodalmi alkotások és nem Kós Károly szépirodalmi (néhol költői) igényességével íródtak, hanem sokkal inkább a jogász, a társadalomtudós szakmai precizitásával, ugyanakkor mindkettő rendkívül jelentős a kisebbségi politika és jog későbbi alakulása szempontjából.

Ennek igazolására elegendő megemlíteni, hogy Zágoni István az általa megfogalmazott „mit kell tenni?” kérdésre olyan válaszokat fogalmazott meg, melyek összessége jelentős részben mind a mai napig érvényes cselekvési programja és jogi szabályozást igénylő célkitűzése a magyar kisebbségvédelemnek, érdekérvényesítésnek. Ilyen „a nemzeti szervezkedés szabadsága”, melyből talán mindmáig a legtöbb valósult meg, amennyiben ez alatt (mai kifejezéssel) a civil társadalom önszerveződését értjük, ennek szabadságát és e jog konkrét gyakorlását. Továbbá említi az anyanyelvhasználat jogának biztosítását a közigazgatásban és a bíráskodásban, a közösségi (nemzeti) vagyon gondozását, fejlesztését, ami napjainkra a visszaszolgáltatás eljárásával válhat csak lehetségessé. Ezeket kiegészíti a kultúra szabad fejlődésének, a munka szabadsága intézményes biztosításának, az egyházi autonómia épségének és, sérthetetlenségének, a szabadságjogoknak és a területi autonómiának a követelése. Ez az 1928-ban megfogalmazott, jogi szabályozást igénylő politikai program mai napig vállalható, és kilencven év távlatából megállapítható, hogy csak részben és felemás módon valósult meg és vált a romániai normatív valóság részévé.

Mindez kétségtelenül a transzilvanizmus politikai formája, annak is csak egyik aspektusa. A *politikai transzilvanizmus* lényegében az önálló vagy autonóm Erdély gondolatát hirdeti, kezdetben az 1918 előtti Osztrák–Magyar Monarchiában, majd sokkal visszafogottabb módon az 1918 utáni Romániában.

Politológiai értelemben tehát a transzilvanizmus az erdélyi régió érdekeinek érvényesítését célul kitűző, a magyar nemzeti és regionális öntudat feszültségteljes viszonyát hordozó politikai ideológia, mely 1918 előtt a magyar államkeretekben belül, 1918 után pedig Romániában hatott a közgondolkodásra. Céljai és elképzelései azonban döntő módon változtak meg az első világháború után, amikor a wilsoni elvekre építve felmerült a magyar, a román és a szász közösség egységét tételező autonóm Erdély elgondolása. E törekvések mozgásteret ugyanakkor nagyon hamar igencsak beszűkült, és az 1920-as évekre Kós Károlyék (Paál Árpád, Zágoni István, Gyárfás Elemér és még sokan mások) számára már csak a kisebbségi érdekvédelmi harc részecskék maradtak meg. Ezeket egy erőteljesen decentralizált román állam kereteiben képzelték el, ahogyan egyébként napjainkban is.

A transzilvanizmusnak azonban van egy irodalmi aspektusa is, mely sokkal hatékonyabban és tartósabban rajta hagyta lenyomatát a 20. sz. magyar irodalmi életén. Ugyanakkor sokkal átfogóbban, mélyrehatóbban jelentkezett, mint a politikai, és a társadalom egészére (nem csak az irodalom világára) is jelentős hatást fejtett ki, befolyá-

¹⁰ DR. ZÁGONI István: „A magyarság útja” in *Kiáltó szó: A magyarság útja: A politikai aktivitás rendszere* (Cluj-Kolozsvár 1921) 6–35.

¹¹ DR. PAÁL Árpád: „A politikai aktivitás rendszere” *uo.* 36–48.

solva egyben a politikai cselekvést és bizonyos értelemben a későbbi jogi szabályozásokat is.

Az irodalmi transzilvanizmus az az irányzat, illetve kultúrpolitikai és cselekvési program, amely a Trianon utáni Erdélyben a kényszerűen önállósuló magyar szellemi élet megteremtését és intézményeinek kifejlesztését tűzte ki céljául, és a programja nyomán született művekben is „Erdély lelkét” kívánta a szépirodalom eszközeivel kifejezésre juttatni.¹² Ahogyan Pomogáts Béla fogalmaz: „A transzilvanista ideológiának a legtöbb tétele szervesen beépült az erdélyi magyarság közösségi tudatába. Az erdélyi gondolat, a nemzetiségi önismeret a történelmi és kulturális hagyomány szerves rész lett, egyszersmind a közös cselekvés: a politikai akarat érvényesítését, a kulturális szervezőmunka megalapozását szolgálta. Mint ilyen a 20. sz. magyar eszmetörténetének igen fontos fejezetét képezi.”¹³

Megállapítható tehát, hogy az erdélyi magyarság kisebbségi létbe kerülésének helyzetében a transzilvanizmus egyfajta „cselekvésmóddá és vállalás-etikává vált”.¹⁴ Az önállóvá kényszerült erdélyi magyar irodalmi erőknél létre kellett tehát hozniuk az erdélyi magyar irodalmat, fórumaival, intézményeivel és közönségével együtt.

A transzilvanizmus lényegének vagy egy-egy fontosabb aspektusának meghatározására többen is kísérletet tettek, és ezek bár tanulságosak, a fogalom körüli bizonytalanságot nem sikerült eloszlatni, különösen azért, mert ezek a meghatározások alapvetően írói, publicisztikai eszközökkel történtek (Kós Károly, Tavasz Sándor, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Babits Mihály, Makkai Sándor).

Az összegző következtetés igénye nélkül, éppen a számtalan nézőpont és értelmezés lehetőségére tekintettel idézem egy néhány évvel ezelőtt közölt írás megállapítását a transzilvanizmusról: „Sokféle interpretációja fogalmazódott meg az idők során. Önmeghatározó ideológia, közösségi és művészi hitvallás, erkölcsi kánon, cselekvési stratégia, misztikus, messianisztikus szenvedés-erő, szimbólum rendszer értékteremtő sajátos vallás, erőt adó, a külvilág kedvezőtlen történéseivel dacoló megtartó hit. Vagy ködös, romantikus és megfoghatatlan elmélet, bár nem nélkülöz pozitív vonáso-

¹² Alapvetően az Erdélyi Helikon köré csoportosuló írók, költők munkássága hordozza, eltérő intenzitással az erdélyi lelkiséget, a transzilvanizmus gondolatát. Reményik Sándor, Áprily Lajos költészete (bár arról az irodalomtörténészek vitatkoznak, hogy mennyiben lehet őket kizárólag transzilvanistáknak tekinteni). Talán kevésbé vitatottak ebből a szempontból az olyan méltatlanul elfeledett lírikusok mint Olosz Lajos (verseskötetei: *Égő csolnokon*, 1923; *Barlanghomály*, 1931), Tompa László (verseskötetei: *Erdély hegyei között*, 1921; *Éjszakai szél*, 1923), Sipos Domokos (verseskötete: *Vágtat a halál*, 1927), Finta Gerő (verseskötete: *Pacsirta szó*, 1927). A történelmi témákhoz forduló írók és műveik tekinthetők a transzilvanizmus meghatározó, de nem kizárólagos irányvonalának: Tabéry Géza (*Szarvasbika /Bolyaiak életregénye/*, 1925), Makkai Sándor (*Ördögsekér /Báthoryakról/*, 1925), Gulácsy Irén (*Fekete völgyek /mohácsi korszak/*, 1927). Továbbá említhetők a városi elbeszélések, kisregények szerzői: Ligeti Ernő (*Belvedere*, 1921; *Föl a bakra*, 1925), Berde Mária (*Földindulás*, 1930), Karácsony Benő (*Új élet kapujában*, 1932; Napos oldal, 1936), Szentimrey Jenő irodalomszervező és publicista („Transzilvanizmus” *Erdélyi Szemle* 1920; „Transzilvanizmus az irodalomban” *Napkelet* 1921/9, „Erdély lelke irodalmában” *Vasárnap* 1922/17). A népi írók közül említhetjük, Nyírő Józsefet, Tamási Áront, bizonyos értelemben Benedek Elekét, vagy a drámaíró Bárd Oszkárt (*Liszt c. „színpadi regénye”*, 1932; *Teleki László c. drámája*, 1936). Ide sorolhatjuk még a kortárs témával foglalkozó Bánffy Miklós három kötetes regényét, melyet Kisbán Miklós néven írt: *Megszámláltattál*, 1934, *És hijával találtattál*, 1935, *Darabokra szaggattattál*, 1940.

¹³ POMOGÁTS Béla (szerk.): *Jelszó és mítosz. Viták áramában* (Marosvásárhely: Mentor 2003) 17.

¹⁴ A kifejezést Nagy György filozófus használja. NAGY György: „A kezdeti transzilvanizmusról” *Korunk* 1973/11, 1652–1658.

kat, írói és költői világgép, szoros kapcsolatban ráhatással a 20. századi magyar polgári radikalizmussal. A transzilvanizmus nem provinciális, hanem egy olyan regionális identitásmeghatározás, amely kulturális értelemben közvetlenül az egyetemeshöz kívánja kapcsolni nemcsak a kisebbségek értéktudatát, hanem a magyarság egészét. A transzilvanizmus, demokratikus polgári humanizmussal erősen átitatott gondolkör, mely feltételezi a közös erdélyi tudatot, az erdélyi lélek meglétét.¹⁵

Négy meghatározó vita az erdélyi irodalomtörténetben

A transzilvanizmushoz közvetlenül és közvetve kapcsolódóan (az irodalmon jóval túlmutatva) négy irodalomtörténeti, művelődéstörténeti vagy akár politikátörténeti szempontból meghatározó, nagy hatású vita zajlott a két világháború közötti időszakban. Ezek korabeli befolyása rendkívül jelentős volt, de megállapítható, hogy e sokszor indulatoktól sem mentes gondolat- és szócstatáknak az eszmei lenyomata mind a mai napig érzékelhető, olyannyira, hogy hasonló kérdések, aggodalmak, kiútkeresések, újabb árnyalatokkal, problémákkal bővülve, de a mai erdélyi/romániai magyarság kulturális, irodalmi, politikai közélet vitáiban is megjelennek.¹⁶

Ezt a négy vitát, mintegy jelzésszerűen, az elemzés igénye nélkül, a viták lényegét megragadó legfőbb gondolatokat idézve mutatom be. Ez érzékelhetővé teszi mai hatását olyan távolinak tűnő vonatkozásokban is, mint például a romániai jogrendszer alakulása vagy a jogszabályok hatósági, illetve bírói alkalmazása.

Íme a négy vita, melyeket nem a lefolyásuk időrendjében, hanem bizonyos, akár szubjektívnek is tekinthető fontossági szempont alapján ismertetek.

Schisma-pör

Elsőként a schisma-pörnek nevezett vitát említem, melyet Ravasz László Dunamelléki református püspök *Irodalmi schisma* címmel 1928-ban megjelent aggódó, aggodalmaskodó írása váltott ki. „Az irodalomtól – írta – elvárjuk, hogy az egész nemzet szellemi életének tükrözője legyen.” Ez azonban bizonyos veszélyeknek van kitéve. Egyebek mellett az a veszély is fenyeget, hogy a „politikai földrajzi szempontból bekövetkezett kettészakadás, amikor a régi nemzeti irodalomból két vagy több nemzeti irodalom lesz mindenkinek azonos a nyelve, de lassanként más lesz a lelke, mert más lett az ország sorsa, a történelem, amelyben az új irodalom él”. Véggövetkeztetése, hogy „mindennél szükségesebb tehát egy olyan orgánus, amely az egész magyar irodalmat szolgálja. Mert magyar nyelv csak egy irodalmat bír el, két irodalom két lelket teremtené. A két-lelkű nemzedékeknek pedig egy lelkük sincsen.”¹⁷

Áprily Lajos 1928 márciusában, a Ravasz-cikk kapcsán felkérte az erdélyi író-társakat, hogy válaszoljanak három kérdésre: „1. Látod-e a schisma komoly és tartós veszedelmét a mai magyar irodalomban? 2. Ha igen, részes-e az erdélyi irodalom a ve-

¹⁵ KELEMEN Endre: „Arról, hogy a transzilvanizmus (miként) ideológia” *Eirodalom* 2012. június 17. <https://eirodalom.ro/irodalom/tanulmany/item/931-arról-hogy-a-transzilvanizmus-miként-ideologia.html>

¹⁶ A vita anyagát lásd CSEKE Péter: *Lehet – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)* (Marosvásárhely: Mentor 1985).

¹⁷ Az idézeteket lásd RAVASZ László: „Irodalmi schisma” *Könyvbarátok lapja* 1928/2, 105–107.

szedelem felidőzésben és fokozásában? 3. Mi az oka annak, hogy az új nagyobb erővel érvényesül Erdélyben?”

Az erdélyi irodalmi közéleten végigsöpört a vita és heves reagálások születtek, összességében az erdélyi irodalom védelmében. Íme néhány vélemény/álláspont. Mak-kai Sándor leszögezte, hogy „nincs két magyar irodalom, hanem itt is, ott is ugyanaz a magyar irodalom meg át egy nagy válságon, mely a szükségszerű megújulás folyamata”. Az egység megállapításán túl nagy határozottsággal fogalmazódik meg az egységen belüli sajátossághoz való jog. Kós Károly ezt írta: „Mi pedig nemcsak reméljük, de hisszük is, hogy Erdély van a szellemi élet minden vonatkozásában. Az erdélyi embert minden vonatkozásában determinálja ez a föld, melynek nem ok nélkül van különvaló egyéni múltja a história bizonyítása szerint. Ha tehát ma az erdélyi magyarságnak a szépirodalomban kifejezett, nem is egészen egy évtizedes termése kétségtelenül megkülönböztethetően más színű és más ízű, mint a magyarországi irodalmi termés, akkor ennek oka nem az, hogy erre a különbözősége szükség van, hanem az, hogy ez másképp nem lehetséges. Van erdélyi psziché, mely nem az erdélyi magyarságnak a privilégiuma, de predestinációja az erdélyi németiségnek és románságnak is.” Végül Kuncz Aladár a következőket állította: „Uralkodó vonásnak, s mintegy a lefolyt tízéves irodalmi fejlődés vezető eszméjének érezzük azt a törekvést, amely a művészi kifejezés eszközeivel Erdélynek fokozatosan kiterjedtebb és elmélyültebb felfedezését tűzi ki céljául. [...] Ma már el lehet mondani, hogy nincsen Erdélyben magyar író, bármilyen természetű és fejlettségű művészi szemléletet képviseljen is, akit meg ne hódított, magával nem ragadott volna az erdélyi sors. És ez természetes is.”¹⁸ A vitát követő és lezáró összegzés lényegét Áprily a következőképpen fogalmazta meg: „[...] nem lehet veszedelem a magyar irodalom jövője számára egy olyan sorsszerűen természetes irodalmi alakulás, mely a régi magyar hagyománykincsbe Erdély kiegyenlítő és haladó erejével be tudja építeni a megtermékenyítő új tradíciót”.¹⁹

Az 1918–1919-es történelmi sorsforduló kapcsán éppen az irodalmat feszítő kérdésben, irodalomtörténeti, művelődéstörténeti vonatkozásban merül fel a magyar egység, egyetemesség gondolata. Ugyanez az egységgondolat – jó nagyot ugorva a történelemben – a kádári rendszerre jellemző elhallgatás éveitől a napjainkra a határon túli magyarsággal kapcsolatos újjáéledő, különböző intenzitású, tartalmú, koncepciójú, megalapozottságú politikákban és jogi szabályozásokban is kifejezésre jut az egységes magyar kultúrnemzet politikai kategóriájában. Bizonyos értelemben és mértékben ugyanis akár e vita kapcsán is elemezhető és értelmezhető az 1990-es évek magyar–magyar (a magyarországi és a határon túli magyarság közötti) párbeszéde, együttgondolkodása a határon túli magyarságpolitikáról, a szülőföldön való boldogulás politikai, gazdasági programjáról, státustörvényről, magyarigazolványról, majd a későbbiekben jogszabályban, az állampolgársági törvényben rögzített könnyített honosítási eljárásról.

¹⁸ Áprily kérdései és az írók válaszai az Erdélyi Helikon említett két lapszámában fogalmazódtak meg.

¹⁹ Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről (ankét). *Erdélyi Helikon* 1928/1, 53–55; *Erdélyi Helikon* 1928/2, 146–150. Lásd még DÁVID Gyula: „Schisma-pör” in *Romániai Magyar Lexikon*, <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/szocikk.php?id=122>

„Jelszó és mítosz”-vita

A következő a „jelszó és mítosz” néven elhíresült vita, mely Szemlér Ferenc azonos című vitaindító írása alapján zajlott.²⁰ Az egymásnak feszülő álláspontok hátttere a transzilvanizmus gondolatának kemény, néhol túlzott vagy éppen megalapozott kritikája és egyben támadása.

Szemlér Ferenc véleménye szerint: „a főhatalom változását követő időben Erdélyben kifejlődő magyar irodalom kitalálta a transzilvanizmus jelszavát, s e jelszó alapján elhitette magával s igyekezett elhíttetni másokkal is, hogy a megelőző irodalmi korszakhoz képest újat és többet termel. Azonban a transzilvanizmus, erdélyi szellem nincsen, az erdélyi írók sem tartalomban, sem lényegben nem adtak többet és újat, az erdélyi írásban semmi eredetiség nincsen [...] Ez az irodalom tárgyban, tartalomban, nyelvében valójában: műkedvelés. Tehát a transzilvanizmus – humbug.” A román–magyar kapcsolatok hiányáról szólva pedig azt írta, hogy a transzilvanizmus „olyan politikai felfogást tartalmazott, ami nem számolt a kézzelfogható valósággal. Nem látta meg például azt, hogy az erdélyi magyarság nem az erdélyi társadalmat alkotó népek teljes jogú tagja, hanem Románia egyik kisebbsége.”²¹ A „jelszó és mítosz” vita – ahogyan Pomogáts Béla megállapítja – „leszámolt a transzilvanizmus hagyományos értelmezésével, fenntartotta azonban legfontosabb eszményeit: a kisebbségi magyarság szellemi önvédelmének morálját, az erdélyi magyar patriotizmust, az európai igényességet a kisebbségi humánusmot, valamint az erdélyi népek egymásra utaltságának tudatát”.²²

Kós Károly, pontokba szedve Szemlér „vádjait”, megállapításait, rendre megcáfolja és hamisaknak nevezi őket. Összefoglalóan arra, hogy a „fiatal írók számára Erdély csupán üres, semmit sem jelentő, semmit sem tartalmazó jelszó, melyet józanságuk, egyszerűségük valóságérzékük, az öregekénél tisztultabb művészi szemléletük és fokozottabb stíluslekiismeretük nem tűrhet meg”, az a válasza, hogy „az igazság az, hogy az erdélyi írók öreg generációja számára a transzilvanizmus bizony nem előre kitalált jelszó, hanem tradíció, történelmi tudat, akarat, reménység és mindenekfelett megingathatatlan hit. Hite annak, hogy a mi hazánk Erdély. A mi földünk, a mi gyökerünk, a mi kikerülhetetlen sorsunk, melyet nem mi választottunk, hanem amibe beleültetett és beleparancsolt az Úristen, bizonyára nem ok nélkül. Mi hiszünk abban, hogy az életünk: rendeltetés, melyet szolgálnunk kell cselekedettel, kibúvás és mentség nélkül, spekuláció és megalkuvás nélkül. Művészetünkkel is. És úgy látjuk, mert úgy adatott látnunk, hogy ha másképpen éltünk, cselekedtünk és írtunk volna, akkor csaltunk volna, spekuláltunk és alkudtunk volna.”²³

„Vallani és vállalni”-vita

A „vallani és vállalni” vitát Kuncz Aladár szerkesztői felkérése alapján Berde Mária cikke indította el az *Erdélyi Helikon* 1929. évi októberi számában.²⁴ A vita alapkérdését

²⁰ SZEMLÉR Ferenc: „Jelszó és mítosz. A második erdélyi nemzedék” *Erdélyi Helikon* 1937/8, 592–604.

²¹ Uo.

²² POMOGÁTS (13. j.).

²³ Idézeteket lásd Kós Károly: „Jelszó és mítosz?” *Erdélyi Helikon* 1929 november, 766–770.

²⁴ R. BERDE Mária: „Vallani és vállalni, Tabéry könyvének utolsó lapjára” *Erdélyi Helikon* 1929 október, 623–625.

a folyóirat új főszerkesztője, Kuncz Aladár fogalmazta meg: „[...] viszonyaink között vajon vajon van-e teljes jogosultsága a történelmi regénynek, s a történelmi virágnyelv vajon nem csupán menekvés a bátor felelősségtől, amely az íróra kötelezi, hogy műveiben mindenekelőtt a ma tükörképét adja, s élő eleven problémákat szólaltasson meg.”²⁵ Berde Mária vitaindítójában tovább pontosított, különösen a műfaji kérdésben: elfogadja az olyan fajta történelmi regényeket, amelyek „eleven kapcsolatokkal fogóznak a jelenbe”, de elveti azokat, amelyek megpróbálják „a mi jelenvaló, külön igazságainkat visszacsempészni a múltba”. Az apropó Tabéry Géza *Vérterony* című történelmi regénye volt.²⁶ Kós Károly a vitában ugyan nem szólalt meg, de egy Berde Máriaéhoz írott levelében elárulta, hogy a regényt „nagyon-nagyon gyengének” találta.

A Berde-cikk indulatoktól sem mentes hozzászólások lavináját indította el szerte Erdélyben. Kacsó Sándoré az egyik legvehemensebb, aki a *Brassói Lapok* napilapban közölte *Gyávák voltak az erdélyi magyar írók* című írását,²⁷ mely így a szélesebb társadalomhoz is eljutott, a vitán belüli úgynevezett *gyáváságvitát* is generálva. Keményen, erős kifejezésekkel és szóképekkel fogalmazott, ami mögött némi sértettség is meghúzódhatott, mivel az Erdélyi Szépmíves Céh, az Erdélyi Helikon könyvkiadója éppen elutasította *Vakvágányon* című regényét: „Az erdélyi írók zöme eladta függetlenségét. Nem árért, de egy képtelen, az írói érzületre gátlásokat vető elvért. Eladta azért a fából-vaskarika meggyőződésért, hogy a generációk és osztályok, stílusok és ideológiák kiegyenlíthetők [...]. Ez a suttyom-akadémia azt találta ki, hogy a feudalizmussal kibékíthető a székely paraszt, ezzel pedig a városi polgár, s hogy e kiegyenlítő kibékülést az egykori erdélyi hivatalnok-dzsentrí mára korszerűtlen tudata elvégezheti [...]. A valóság felé vivő híd tehát itt, már az első lépéssel leszakadt, s ezért az erdélyi író valami ködös és érthetetlen parton bolyong, rossz és avult irodalmi emlékeit újjáképezelve. Egy részben avult, részben pedig vértelenített irodalmi eszményért elhallgatja a megírnivalót és letagadja a kikövetelnivalót.”²⁸

A Helikkonnal ugyan szembenálló, de a fenti két íróhoz nem tartozó, a fenti két író véleményét ebben a megfogalmazásban bizonyosan nem vállaló Gaál Gábor, a *Korunk* főszerkesztője, *Gyávák-e az erdélyi írók* címmel közölt egy írást, melyben megállapította: „Kacsó Sándor fogalmazásában sokszor fordul elő az a szó, hogy erdélyi. Ám erről a frazeológiáról, ha erősen odanézőnk kiderül, hogy csak halvány gőzverése már annak az erdélyi szómitológiának, amit Erdély vicinális irodalompolitikusi találtak ki dilettantizmusuk igazolására.”²⁹

²⁵ Kuncz Aladár az éppen a Magyarországra távozó Áprily Lajostól veszi át az *Erdélyi Helikon* főszerkesztői tisztét, és kezdeményezi a vitát.

²⁶ TABÉRY Géza: *Vérterony* I–II. k. (Kolozsvár: Erdélyi Szépmíves Céh 1929). Tabéry Géza (1890–1958) „a Vérterony című kétkötetes történelmi regénye a Dózsa-felkelés korrajzában időszerű életanyagot közvetít. A vérterony sajátos Dózsa-mű, benne lobog Dózsa György szelleme, de egyszer sem tűnik fel Dózsa alakja. Tabéry Géza történelemlátásának figyelemreméltó értéke, hogy a lángoló parasztfelkelés sorsfordulatait elvonatkoztatja a felkelés vezéréstől. A regényes eseménysorozat azt tanúsítja, hogy a forradalmak nem az elmékben fogannak, hanem a társadalmi szükségszerűség szüli őket. A mű kitűnően érzékelteti, hogy felkelés nem egyetlen személyiség varázsán, vezető talentumán fordult meg, hanem ellenállhatatlanul benne feszült a kor hangulatában.” Robotos Imre előszava a mű 1977-es kolozsvári kiadásához.

²⁷ Kacsó Sándor: „Gyávák voltak az erdélyi magyar írók” *Brassói Lapok*, 1929. október 16.

²⁸ *Uo.*

²⁹ GAÁL Gábor: „Gyávák-e az erdélyi írók?” *Korunk* 1929 november, 829–832.

A „gyávaságvita” végül parttalan, értelmetlen, személyeskedő sértegetésekbe fulladt, de a „vallani és vállalni” fogalom követelménnyé, mondhatni, az erdélyi/romániai magyar irodalmi, közéleti, politikai lét meghatározó paradigmájává nemesült.

„Nem lehet”-vita

A „nem lehet”-vita nyolc évvel később bontakozott ki. Makkai Sándor püspöki székeről lemondva, Erdélyből távozva, a budapesti *Láthatár* című folyóiratban 1937-ben írta meg nagy visszhangot kiváltó vitacikkét. „[...] nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését – írta –, mert magát a kisebbségi kategóriát tartom emberhez méltatlannak és lelkileg lehetetlennek.”³⁰ A vita egyébként jócskán túllépte az irodalmi vagy akár az irodalompolitikai kereteket.

Rá kell mutatni, hogy ezzel az írással a szerző szembekerült korábbi önmagával is, hiszen a *Magunk revíziója* című, ugyancsak nagy hatású tanulmányában³¹ a transzilvanizmus eszméjét hirdette, a helikoni írószövetség tagjaként, hangadóként képviselte a „lelki magyarság” eszményét, az erdélyi múltra és örökségre épített magyar szellemiségben jelölte ki a célt és a kisebbségi lét perspektíváját. Ehhez képest a *Nem lehet* című írásában megállapította: „[...] a magyar kisebbségi nemzetdarabok teljesen képtelenek az életre, még akkor is, hogyha az életosztón parancsára ezzel biztatják vagy hitegetik is magukat. [...] Tény, hogy semmiféle kisebbségi közösségben a nemzeti élet igazi teljessége nem élhető. [...] A kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem erkölcsi lehetetlenség is.”³²

Barátai – Reményik Sándor és Bánffy Miklós – próbálták korábban lebeszélni döntéséről, mások pedig – Jancsó Béla, Szekfű Gyula, Szentimrei Jenő, és Tabéry Géza – heves indulatú cikkeiben tették azt szóvá.

Hegedűs Nándor a nagyváradi *Szabadság* 1937. február 12-i számában azt írta, hogy „[...] ez után a cikk után a *Magunk revízióját* tűzbe kell hajítani”. Ligeti Ernő pedig a kolozsvári *Független Újság* 1937. február 20–27-i számában, hogy „keserű tréfával állunk szemben, nem lehet, hogy a *Magunk revíziója* szerzője komolyan higgye, amit mond”.

A Makkai-cikk azonban az erdélyi magyar értelmiség legjava számára a további cselekvés programjának megfogalmazására is kiváló alkalmul szolgált. Hegedűs Nándor így reagált: „itt vagyunk és itt kell maradnunk, a törvényes rend minden tisztelete mellett örökre magyarnak”. Reményik Sándor pedig azt írta: „a régi Makkaitól azt tanultuk, hogy az élet minden körülmények ellenére is nem pusztá valóság, hanem megvalósítható minőség, [...] nem csak adottság, hanem kategorikus imperatívusz. [...] a mi egész transzilvanizmusunk azon a saroktételen nyugodott, kimondva vagy nem kimondva, hogy az állam és nemzet nem szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalan

³⁰ MAKKAI Sándor: „Nem lehet” *Láthatár* 1937/2, 49–53.

³¹ MAKKAI Sándor: *Magunk revíziója* (Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh 1931) (újabb kiadás Csíkszereda: Pro Print Könyvkiadó 1998).

³² MAKKAI (31. j.) 49–53.

formája mélyebb, tisztultabb, bensőségebb, keresztényibb, etikaibb lehet, mint [...] politikai formája”.³³

A vitába fontos elemet hozott Paál Árpád, a *Kiáltó Szó* társszerzője, aki az első világháború után létrehozott nemzetállamok céltudatos kisebbségbomlasztó és felszámoló politikájával szemben azt képviselte, hogy „a népkisebbségnek nemcsak egyének számszerű összességének, hanem állandó embercsoportoknak [...] kollektív lényeknek is kell lennie. A megoldást ott kell keresni, hogy a népkisebbség fogalmát a kisebb nép fogalmává és jelentőségévé kell átfejleszteni. Ennek néphez illő kollektív jogokat kell adni, mely ne függessen állami önkénytől, hanem nemzetközi védelem alatt álljon. A népek kollektív életjogába mindenesetre bele kell tartoznia a saját népterülethez való jognak, s e területen a gazdasági és szellemi önrendelkezésnek is.”³⁴

Megfigyelhető, hogy ezeknek a történelmi, politikai változások hatására is generálódó identitás- és helykereső vitáknak közös jellemzője egy erdélyi tudatú regionális kultúra kifejlesztése, melynek alapja a szülőföld iránti ragaszkodás, hűség, a hagyományok megőrzése, a sajátos szellemi, művelődéstörténeti, életszemléleti vonások, jellemzők feltárása, tudatosítása. A Helikon írói közösségének célja olyan tudatformáló szellemi erőternek a kialakítása volt, amely a sajátosságok, partikularitások hangsúlyozása mellett ezeket szervesen beilleszti az egyetemes értékekbe, vállalva különös nyomatékkal és meggyőződéssel az európai szellemi, kulturális tradíciókat. A transzilvanizmus nem elzárkózást, nemzeti öncélúságot hirdetett, hanem „helyzettudatos” vállalását egy létező, de talán nem kellően artikulált identitásnak, mely nyitott az egyetemességre és szervesen beilleszthető az európaiságba. A Helikon írói olyan nemzetiségi kultúrát kívántak, amelyet az erdélyi élet és az erdélyi hagyomány nevel, szándékaiban és szellemében mégis egyetemes. Ezt Kuncz Aladár *Erdély az én hazám* című vallomásos esszéjében az *Erdélyi Helikon* 1929-es évfolyamában a következőképpen fogalmazta meg: „Európa a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez, csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniük a műegységeket, a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegző szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.”³⁵

A transzilvanizmus mint narratíva hatása a jogalkotásra

Ezek a két világháború közötti időszakban az erdélyi/romániai magyar irodalom alakulásáról, perspektíváiról, helyzetéről, állapotáról szóló viták már saját idejükben is túlmutattak a szépirodalom vagy akár a művelődéspolitikára, a kultúra keretein. Valójában olyan közéleti-politikai tartalommal telítődtek, a kisebbségi/közösségi létkérdés olyan paradigmatiszta elbeszéléseivé, narratíváivá váltak, illetve a szemléletet, mi több, a politikai cselekvést alakító toposzokká formálódtak az elkövetkező évtizedekben és

³³ Az idézeteket lásd DÁVID Gyula: „»Nem lehet«-vita (1937–1938)” in *Romániai Magyar Lexikon*, <http://lexikon.adatbank.transindex.ro/tematikus/szocikk.php?id=114>

³⁴ PAÁL ÁRPÁD: „Lehet-e megoldása a »kisebbségi« kérdésnek” *Láthatár* 1937/4, 145–149.

³⁵ KUNCZ ALADÁR: „Erdély az én hazám. Csendes beszélgetés Áprily Lajossal” *Erdélyi Helikon* 1929/7, 487–492.

bizonyos értelemben 1989 után is, hogy azok, más elnevezések, megjelölések formájában, de újratermelődtek.

Az erdélyi magyar közösségben zajló viták már hangsúlyosan politikai természetűek, de jól érzékelhető a témák, az alapvetések folytonossága, a szellemtörténeti örökség felvállalása. A mai, az 1990-es évek elejére visszanyúló viták a mérsékelték és radikálisok, az egység hívők és a platformosok, a bukaresti politika és az Erdély-központú politizálás hívei között zajlottak és zajlanak. A meghatározó kérdések pedig a kis lépések esetleges, de alkalmanként igazolt eredményessége és a távlatos autonómia törekvések törvényi szabályozásának sikertelensége közötti alternatívákban mutatkoztak meg. Ez pedig már átvezet a korábban még csak helyzettudatos narratívától a látszólag (vagy látszólag sem) irodalmi kérdésként kezelt vitákra, majd megfogalmazott, meghirdetett, alternatívákat is felmutató politikai cselekvésprogramokon keresztül a jogi szabályozásokhoz (már amelyeket az eltervezettek közül sikerült megvalósítani) és azok mindennapi alkalmazásához.

A romániai magyar nemzeti közösség számára az erdélyiség paradigmája megkerülhetetlen, hiszen a transzilvanizmus a mai napig létezik mint szociológiai, demográfiai, kulturális valóság, adottság. A kérdés valójában az, hogy a románság számára mit jelent Erdély, az erdélyiség, az ő szempontjukból sikeres történelmi eseményeken túlmenően. Látják-e a területen túl az embereket is, a közösségeket, ezek más nemzeti identitását, más nyelvét, kultúráját, vallását, törekvéseit?

Az elemzés, illetve a fenti kérdés megválaszolása nagyon összetett, sokrétű és árnyalt, ezért azt meg sem kíséreltem. A kérdésre adható válasznak kizárólag egy aspektusával, azzal is csak jelzésértékkel foglalkozom, nevezetesen azzal, hogy a jogi szabályozás szintjén hogyan jelenik meg, akár áttételes hatásaiban is a transzilvanizmus, értve ez alatt egy sajátos, többnemzetiségű, többnyelvű, ha úgy tetszik, multikulturális regionális valóságot.

A román Alkotmányban az Erdély kifejezés nem szerepel, hiszen Románia állam-szerkezetét tekintve egységes állam, mi több, nemzetállam, melynek értelmezése az *egy állam – egy nemzet* politikai kategóriájában ragadható meg.

Az egységes nemzetállam esetleges kizárólagos jellegű etnikai értelmezésének elkerülése végett az alkotmány 6. cikke elismeri az identitáshoz való jogot. Eszerint „az állam elismeri és biztosítja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát az etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megőrzéséhez, fejlesztéséhez és kifejezéséhez”.³⁶ Ez a rendelkezés, bár biztosítja, mondhatni, igencsak széles körben, tág értelmezési keretben az identitáshoz való jogok előírását és gyakorlásuk lehetőségét, de a jogokat kizárólag az egyénekhez köti, a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyekhez. Ez azonban leszűkítő, hiszen éppen a nemzeti kisebbségek jogai esetében a kizárólag egyéni, egyének által gyakorolható jogokon kívül beszélhetünk azokról a jogokról is, amelyek gyakorlása csak közösségben lehetséges, ilyenek az anyanyelv-használati jogok, illetve kifejezetten a közösséget megillető jogokról, mint például a kisebbségi/közösségi autonómiaformák.

Az elemzés igénye nélkül említem a román alkotmány azon rendelkezéseit, amelyek közvetlen formában is előírnak kisebbségi jogokat. Rendkívüli jelentőségűnek

³⁶ Alkotmány 6. cikk (1) bekezdés.

mondható a nemzeti kisebbségek szempontjából a pozitív diszkrimináció szerinti mandátumszerzés lehetősége a román törvényhozás alsóházába. „A nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok azon szervezetei, amelyek a választáson nem kapják meg a parlamenti képviselőkhöz szükséges szavazatszámot, egy-egy képviselői helyre jogosultak, a választási törvény feltételei között. A valamely nemzeti kisebbséghez tartozó állampolgárokat csak egyetlen szervezet képviselheti.”³⁷

Az anyanyelvhasználati jogok megjelennek az oktatáshoz való alkotmányos alapjog keretében, amely jelenti az anyanyelv elsajátításának a jogát, illetve az anyanyelven folyó oktatás biztosítását.³⁸ Ez utóbbi magában foglalja, bár ez időnként a jogalkalmazásban vitatott, az anyanyelvű iskolaalapítás jogát is.

Az anyanyelv használatának a joga megjelenik még a helyi közigazgatásban, valamint az igazságszolgáltatásban. Az előbbi vonatkozásában ez azt jelenti, hogy „azokban a területi-közigazgatási egységekben, ahol a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek aránya jelentős, biztosítják az illető nemzeti kisebbségek anyanyelvének használatát, szóban és írásban, a helyi közigazgatási hatóságokkal és a dekoncentrált közszolgálatokkal való kapcsolatokban, az organikus törvény feltételei között”.³⁹ Az utóbbi esetben pedig „a nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgároknak joguk van ahhoz, hogy anyanyelvükön fejezzék ki magukat a bírói hatóságok előtt, az organikus törvény feltételei között”.⁴⁰

Témánk szempontjából még fontos a vallásfelekezetek autonómiájának alkotmányos elismerése,⁴¹ valamint a jelentős múltra visszatekintő felekezeti oktatásnak⁴² mint önálló, államilag is támogatott oktatási formának az elismerése.

Ezek az alkotmányos rendelkezések természetesen nem eredeztethetők közvetlenül a transzilvanizmusból, ugyanakkor az ezek megszerzéséért lezajlott politikai küzdelem szellemi fegyverzetében megtalálható az erdélyiség gondolata, eszmeisége, másrészt a konkrét szabályozások a létező erdélyi és más régióbeli adottságokat figyelembe véve születtek meg.

A további törvényi szabályozások egy részében szintén kimutatható az erdélyiség közvetett, áttételes hatása is. Gondoljunk a jogtalanul elkobzott/államosított egyházi- és magáningatlanok visszaszolgáltatásáról, valamint a kárpótlásról szóló törvényekre.⁴³ Ezek a két világháború időszaka – különösen az erdélyi – tulajdonjogi viszonyainak ismerete, figyelembevétele nélkül alig érthetőek. Ugyanígy említhető a helyi közigazgatásról és helyi autonómiáról szóló törvény azon rendelkezése, mely az anya-

³⁷ Alkotmány 62. cikk (2) bekezdés.

³⁸ Alkotmány 32. cikk (3) bekezdés.

³⁹ Alkotmány 120. cikk (2) bekezdés.

⁴⁰ Alkotmány 128. cikk (2) bekezdés.

⁴¹ Alkotmány 29. cikk (5) bekezdés.

⁴² Alkotmány 32. cikk (5) bekezdés.

⁴³ Több ingatlan visszaszolgáltatási jogszabály (törvény, törvényerejű sürgősségi kormányrendelet és az ezek végrehajtását biztosító kormányhatározatok) lett elfogadva, melyek jegyzéke és tartalma a visszaszolgáltatási eljárással foglalkozó kormányhivatal, az Országos Tulajdon Visszaszolgáltatási Hatóság honlapján érhető el: <http://www.anrp.gov.ro> Lásd még Bíró Albert: „A magyar és román kárpótlás alapjainak összevetése” *Pro Minoritate* 2011/nyár, 94–117.

nyelvhazsnálat jogát az adott nemzeti kisebbség legkevesebb 20%-os részarányához köti a helyi területi közigazgatási egységben.⁴⁴

Az anyanyelvhazsnálat ez esetben vonatkozik a két- vagy éppen háromnyelvű helység- és intézménynévtáblák kifüggesztésére, ami az 1990-es években valóságos konfrontációs területnek számított és rendkívül erőteljes identitáshordozó értékkel bírt, és ez a típusú többnyelvűség mára már elfogadottá vagy éppen természetessé vált.

Ezek mellett megemlíthető még a nemzeti kisebbségek jogállásról szóló, illetve a kisebbségi autonómiaformákat szabályozó törvénytervezetek elutasítása a román parlamentben.⁴⁵ E vitákban jogi és politikai érvként az egységes nemzetállam alkotmányi fogalmára hivatkoztak alapvetően.

A jogalkalmazásban még inkább tetten érhető az erdélyi szellemiség léte – az erdélyiség –, bár sokkal inkább mint probléma, semmint adottság, netán mint a probléma, vagy problémák megoldása. Csak az elmúlt évek jelentősebb jogalkalmazási gyakorlatából említek néhány jellemző példát. A Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem magyar karának a létrehozása körüli bonyodalmak, illetve létrehozásának ellehetetlenülése. Ugyancsak a marosvásárhelyi II. Rákóczi Ferenc Római Katolikus Főgimnázium beindításának a helyi szinten történő megakadályozása, olyannyira, hogy létrejötté még törvényalkotással sem sikerült.⁴⁶ Ilyen a Székely Mikó Kollégium egyházi ingatlanával kapcsolatos per, mely az ingatlanviszasszerzés jogosságát kérdőjelezte meg. A visszasszolgáltatási eljárásban résztvevők egy részének büntetőjogi elmarasztalásra, több évi börtönbüntetés kiszabása, majd az érintetteknek a Legfelsőbb Ítéelő- és Semmitószék általi felmentése bűncselekmény hiányában.⁴⁷ Az említett hatósági és bírói jogalkalmazási esetekben jelentős szerepet kapott érvként a történelmi múlt, a sajátos erdélyi viszonyok megértése.

Hatás – ellenhatás. Az ellentranszilvanizmus megnyilvánulásai

A transzilvanizmus, az erdélyiség gondolata a román közgondolkodásban mindig gyanakvást, ellenérzést váltott ki – még az erdélyi románság körében is –, holott akár egyfajta partnerségi kapcsolatként, együttlési ajánlatként is felfogható lett volna. Ha volt

⁴⁴ Jelenleg ezt a nemrég törvényerejű sürgősségi kormányrendelettel elfogadott Közigazgatási Törvénykönyv szabályozza. Lásd *Hivatalos Közlöny* 2019/555. Korábbi törvényt lásd *Hivatalos Közlöny* 2007/123.

⁴⁵ Az egyik legjelentősebb kisebbségi törvénytervezet, amit még 2004-ben a Tăriceanu-kormány nyújtott be, és amiről a parlament sohasem döntött. Ez a romániai nemzeti kisebbségek jogállásáról szóló, az RMDSZ által kidolgozott törvénytervezet. A törvénytervezetet több tanulmány is elemezte a *Magyar Kisebbség* 2005/1–2 tematikus számában. Az autonómia kérdésével és tervezetekkel a *Magyar Kisebbség* 2004/1–2 számában jelent meg több tanulmány. Legutóbb 2020. április 29-es utasította el Románia parlamentjének felsőháza, Szenátusa „A Székelyföld Autonómia Statútumáról” szóló törvényjavaslatot, melyet az RMDSZ frakció két képviselője, Kulcsár-Terza József és Bíró Zsolt kezdeményezett.

⁴⁶ A főgimnáziumot létrehozó törvényt az Alkotmánybíróság 2018. évi 118. határozata (*Hivatalos Közlöny* 2018/367) eljárási és hatásköri okok miatt alkotmányellenesnek minősített, de a 9 fős bírói testületből 4-en különvéleményt fogalmaztak meg.

⁴⁷ *Mikó-ügy*, <https://rmdsz.ro/cimke/miko-ugy/page/40>; Somogyi Botond: *Székely Mikó-ügy: ítélet másodsor is*, <https://erdelyinaplo.ro/csendes-ora/szekely-miko-ugy-itelet-masodsor-is>; *Újabb állomásához érkezik pénteken a Mikó-per*, <http://szabadsag.ro/-ujabb-allomasahoz-erkezik-penteken-a-miko-per>; Nemzetpolitikai Kutatóintézet: *A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium visszaállamosítása* https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/NPKI_elemez%C3%A9sek/NPKI_Miko.pdf stb.

is, vagy még ha elvétve akár napjainkban is lenne egyfajta erdélyi román identitás-tudat, ezt elnyomja, elfedi a „Nagy-Románia”-tudat. A magyarságnak az erdélyiség-gondolatból származó, illetve származtatható politikai, jogi javaslatait a román közgondolkodás nagy fenntartással fogadta, egy részüket pedig (az autonómiaötrékvéseket) kategorikusan visszautasította. Maradt a politikai érdekképviselő, az anyanyelv-használat jogi szabályozása, helyenként pedig igencsak felemás alkalmazása, és egyfajta szabad kulturális, művelődési intézményépítés, korlátozottabban önálló iskolai, oktatási intézményrendszer kialakításának a lehetősége. Következésképpen kialakult egyfajta ellentranszilvanizmus, olyan törvényhozási, illetve jogalkalmazási gyakorlat, amely igyekszik ezt a sajátos erdélyi identástudatot belemosni az összromán nemzeti önazonosságba. A fogalom mint olyan nem használatos, mondhatni, nem is létezik, csak mint egy gyakorlat lényegét megragadó lehetséges megjelölés.

Kifejezetten ellentranszilvanizmusnak minősíthető a kommunista totalitárius rendszernek az a szisztematikus, tudatos törekvése, hogy mintegy átírja a történelmet, illetve saját értelmezést adjon. Ebben megkülönböztetett helyet kapott az a szándék, hogy Erdély mint történelmi régió, mint földrajzi tájegység, és még inkább a transzilvanizmus mint sajátos kulturális, szellemi, lelki közösség, jelenség semmilyen formában ne jelenjen meg a közgondolkodásban, közbeszédben, vagyis lassan felejtődjön el. E szándékkal összhangban fogalmazódott meg a nemzeti homogenizáció gondolata, kezdődött el a falurombolás programja, a magyar helységnevek használatának megszüntetése a magyar nyelvű szövegekben. Kifejezetten említésre méltó az Erdély központjának, fővárosának tartott Kolozsvár nevének megváltoztatása Kolozsvár-Napocára (Cluj-Napoca), mely lépés kifejezetten az erdélyi identástát kívánta gyengíteni. Sokan remélték 1990-ben, hogy az elnevezést visszaváltoztatják az eredetire, de Kolozsvár hivatalos román neve mind a mai napig Cluj-Napoca.

Amennyiben elfogadjuk érvényesnek és alkalmazhatónak az ellentranszilvanizmus kifejezést, ennek mai megnyilvánulásai főként bizonyos jogalkalmazási gyakorlatokban, alkalmankénti nacionalista indíttatású politikai szölamokban, esetenként politikai akciókban, cselekvésekben érhetőek tetten. A legjellemzőbbek ebben a vonatkozásban az ingatlanvisszaszolgáltatási (különösen a történelmi magyar egyházak egykori ingatlanai vonatkozásában) perek, amelyek során sok esetben rekonstruálni kellett az egykori történelmi helyzetet, a tulajdonjogi állapot keletkezését, létezését, alakulását.⁴⁸

Nem kevésbé releváns az, amikor, a hatóságok szabálysértési eljárás keretében bírságot szabnak ki székelyföldi városok (például Sepsiszentgyörgy) polgármesterére, mert március 13–15. között a város tele van piros-fehér-zöld zászlókkal. Az elmarasztalás jogi indoka, hogy ez sérti az 1994. évi 75-ös számú, Románia állami lobogójának, nemzeti himnuszának és egyéb állami felségjeleknek közhatóságok és közinté-

⁴⁸ Sólyom István: *Aki 160 pert visz Romániában a restitúcióért – Varga Andrea portréja*, https://mandiner.hu/cikk/20190424_aki_160_pert_visz_romaniaban_a_restitucioert_varga_andrea_portreja; Szilvay Gergely: *Román restitúció: magyarellenes időhúzás*, https://mandiner.hu/cikk/20181012_roman_restitucio_magyarellenes_idohuzas; Rostás Szabolcs: „Restitútiós visszarendezés” *Magyar Nemzet* 2016. április 2.; *Elutasította egy román bíróság a nagyváradi premontrei rend fellebbezését az egykori gimnáziumuk épülete ügyében*, <https://www.erdon.ro/erdon-helyi-hirek/elutasította-egy-roman-birosag-a-nagyvaradi-premontrei-rend-fellebbezeset-az-egykori-gimnaziiumuk-epulete-ugyeben-2-135609/>

mények által történő használatáról szóló törvény 7-es cikkét,⁴⁹ mely előírja, hogy más állam nemzeti lobogóját kizárólag hivatalos állami látogatások, nemzetközi találkozók és ünnepek alkalmával, a román nemzeti lobogóval együtt lehet csak kitűzni.⁵⁰

A jogalkalmazó éppen csak azt nem veszi figyelembe, egyébként rosszhiszeműen értelmezve a jogszabályt, hogy a magyarság számára Erdélyben a piros-fehér-zöld színű zászló nem egyszerűen a magyar állam nemzeti lobogója, hanem minden magyar számára, bárhol is éljen, identitását kifejező nemzeti szimbóluma. A román alkotmány 6-os cikke pedig elvileg elismeri és biztosítja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát az etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megőrzéséhez, fejlesztéséhez és kifejezéséhez. Következésképpen március 15-én, a magyarok nemzeti ünnepén, melyet egyébként a román állam is a romániai magyar nemzeti kisebbség ünnepének ismer el, a magyar nemzeti zászló használata nem több, mint a nemzeti identitás kifejezése, illetve ezen alkotmányos jog gyakorlásának, érvényesítésének a biztosítása.

Végezetül egy sajátosan mai történet az ellentranszilvanizmusnak egy nem kevésbé sajátos megnyilvánulásáról. A kormány 2019 nyarán sürgősségi rendelettel módosította a közigazgatási törvénykönyvet, korlátozva az anyanyelvhasználati jogot.⁵¹ A törvényhozás már korábban elfogadta a közigazgatási törvénykönyvet, kedvezőbb nyelvhasználati jogokat biztosítva, de az Alkotmánybíróság, egyébként nem emiatt, hanem a törvényhozási eljárás bizonyos szabályainak megsértése miatt azt alkotmányellenesnek minősítette.⁵² Ezért folyamadott a kormány ahhoz a megoldáshoz, alkotmányos lehetőséghez, hogy kiveszi a parlamenti eljárásból a törvényt és sürgősségi, törvényerejű kormányrendeletben fogadja el ugyanazt a jogszabályt, bár ezúttal módosítottak a korábbi kedvező nyelvhasználati feltételeken. A riporter kérdésére, miszerint ez a kedvezőtlen változtatás kifejezett rosszindulat lenne-e a kormány részéről, a szenátor véleménye szerint nem, hanem sokkal inkább minisztériumi tisztviselők tájékoztatlan-ságából, nemtörődömségéből alakult így a jogszabály szövege, akik egyébként olyan bukarestiek, akik Erdélyt, az ottani viszonyokat, a többnyelvűséget, a többség kisebbség együttélését egyszerűen nem ismerik, és talán nem is értik. Másképpen fogalmazva, olyan bürokraták fogalmazznak akár nemzeti kisebbségeket érintő jogszabályokat, akik kizárólag az anyanyelvű, egynemzetiségű Románia nemzetállami paradigmájában élnek.

Kétségtelen, hogy erőltetettnek vagy éppen túlzottan spekulatívnek tűnhet a transzilvanizmus hatásáról beszélni akkor, amikor napjaink olyan törvényhozási aktusait vagy jogszabályait elemezzük, amelyek kisebbségvédelmi rendelkezéseket tartalmaznak. Ezek minden bizonnyal sokkal inkább a nemzetközi egyezményekből fakadó kötelezettségek kényszerű teljesítése, tiszteletben tartása, vagy éppen az évtizedek alatt

⁴⁹ 1994. évi 75. sz. törvény. *Hivatalos Közlöny* 1994/237.

⁵⁰ A sepsiszentgyörgyi polgármester keresettel fordult az Alkotmánybírósághoz, melyben kifogásolta az említett törvény vonatkozó rendelkezésének alkotmányosságát. Az Alkotmánybíróság a keresetet mint megalapozatlant elutasította a 2019. évi 819. sz. határozatában (*Hivatalos Közlöny* 2020/254), e sorok írójának különvéleményével.

⁵¹ *A módosított közigazgatási kódexről: visszalépések és korlátozások az anyanyelvhasználat terén*, <https://brasso.rmdsz.ro/sajtoszoba/hir/a-modositott-kozigazgatasi-kodexrol-visszalepesek-es-korlatozasok-az-anyanyelvhasznalat-teren>

⁵² Az Alkotmánybíróság 2018. évi 681. sz. határozata. *Hivatalos Közlöny* 2019/190.

kialakult egyfajta *modus vivendi* hatására jöttek létre, semmint valamely erdélyi lelki-ség, szellemiség elismeréseként.

Hasonlóképpen: a jogalkalmazásban tapasztalható visszásságok – ahogyan a törvény ellenére, gyakran a törvény értelmét figyelmen kívül hagyva, vagy egyenese azt kifogatva adnak „életet” a jogszabálynak – nagy valószínűséggel a nemzetállami koncepció egy kisebbségellenes értelmezésének, vagy egyszerűen a szűklátókörű hivatalnoki nacionalizmus kifejeződése, és nem kapcsolható a transzilvanizmus nemesebb és nagyvonalúbb eszmeiségéhez. Lehetséges olvasata mindennek, hogy egyfajta ellen-transzilvanizmusról van szó.

Ugyanakkor az teljes bizonyossággal állítható, hogy a transzilvanizmus, a róla szóló viták, olyan maradandó és megőrzendő szellemi öröksége az erdélyi magyarságnak, amely nélkül tudatos politikai közéleti cselekvés nem létezhet. Olyan narratívája, elbeszélése ez a közösségnek, amely a viták ellenére, vagy éppenséggel ezekkel együtt meghatározzák a legalapvetőbb politikai célkitűzéseket, és az ezek megvalósításához szükséges és elengedhetetlen jogszabályi keretek kialakítására irányuló törekvéseket. Ez a narratíva ott van a megvalósult kisebbségvédelmi jogszabályokban (például bizonyos anyanyelvhasználati jogok szabályozásában), de még inkább ott van a meg nem valósult, pontosabban el nem fogadott (vagy meg sem alkotott) jogszabályokban (például a személyi elvű és/vagy területi autonómiát előírandó törvényekben).

Kétségtelen tehát, hogy a transzilvanista narratívának identitásképző, identitáski-fejező ereje volt és van napjainkban is. Ugyanakkor a kisebbségi léthelyzet sajátosságából vagy egyszerűen adottságából fakadóan ennek a narratívának bizonyos elemei sokkal nehezebben kerülnek át a jogi szabályozásokba, hiszen gyakran szembekerül azzal a többségi szándékkal, mely éppenséggel gyengíteni vagy sok esetben, ha lehetne, lerombolni szeretné ezt, felváltani egy vele ellentétes tartalmú narratívával. Az is bizonyos, hogy bármely többségi narratíva sokkal könnyebben és teljes természetességgel tör utat magának a jogi szabályozás irányába, mint bármilyen kisebbségi narratíva. Következésképpen marad a narratívák közötti küzdelem mindaddig, míg fel nem sejlik (talán éppen jogszabályokban is) a közöttük létrejövő, létrejehető megbékélés.

Utóhang – erdélyi sakkfigurák

A kifejezés nem metafora, és nem kell valamiféle áthallást sem kiérteni belőle, hanem egy rendkívül egyszerű és igencsak konkrét esetről beszélgetett Kós Károly és Benkő Samu, még 1977 augusztusában. A beszélgetés során Kós Károly sakkfigurákat szedett elő az üvegszekrényből, nagyon különleges ábrázolású, fából faragott sakkfigurákat. Az 1930-as évek legelején faragta saját kezűleg, mert, ahogyan fogalmazott, a „forgalomba hozott sakkfigurákat utáltam, nem tudtam rájuk nézni, ezért hozzáláttam, hogy saját ízlésemnek megfelelő figurákat faragjak. Olyan készletet próbáltam készíteni, amely az egész társadalmat jelképezi.” Benkő Samu közbevetette: „Én ezekben a figurákban az erdélyi múltra ismerek rá [...]. Ezek szerint a sakkfigurák faragásakor is ugyanaz a történelemszemlélet munkált Károly bácsiban, mint történelmi regényei megírásakor?” Kós Károly válasza: „Hát persze hogy az. Már csak azért is, mert más nem volt. Az embernek egyetlen és egységes történelmi tudata van, s ez nyilatkozik

meg minden szellemi tevékenységében: írásban, képben, épületben, aszerint, hogy mikor mivel foglalkozik. Persze ne gondold, hogy én sokat studióztam akkor, hogy sakkfigurákat faragva ugyanazt teszem, mint mikor írok vagy építek. Fenét gondoltam én erre! Csináltam és kész. Mind az izgatott, hogy mi kerekedik ki abból, amivel éppen dolgozom. Én nem vagyok spekulatív természet. Gondolat és cselekvés nálam párhuzamos. [...] A nép az itt él tovább, és szüksége van az értelmes beszédre, a vele törődő okos szóra. Nekem életprogramom volt, hogy innen nem tágitok.”⁵³

⁵³ „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni” (2. j.).

Erdélyi sorsfordulók Fekete Andor marosvásárhelyi ügyvéd emlékirataiban

VERESS EMŐD

Az olvasó őszinte örömről

Túlzás nélkül mondható, hogy feltétlenül érdemes volt Fekete Andor (1883–1951) marosvásárhelyi ügyvéd emlékiratait közreadni.¹ Köszönet érte a marosvásárhelyi Mentor Könyvek Kiadónak és a szerkesztőknek, Sebestyén Mihálynak és Fodor Jánosnak. Fekete Andor az emlékiratok elején leszögezte, hogy feljegyzései néhány évtized múlva különösebben senkit nem fognak érdekelni. Tévedett, és nyugodtan állíthatom: a kötet nem csak történészek, magánjogászok, jogtörténészek, sőt, a számos gazdasági jellegű jogvita leírása révén a közgazdászok számára releváns és dokumentum értékű, hanem a történelem iránt érdeklődő magyar értelmiség bármely tagja elolvashatja a színvonalas nyelvezettel megírt és komoly tanulságokat tartogató kötetet. Az emlékiratok átélhetően mutatják be ennek a szövevényes történetű térségnek a jogi világát, amely jogtörténeti művekben legfeljebb egy-egy mondatot kap (jogi partikularizmus, impériumváltás, többnyelvűség).

A megidézett jogviták annyira érdekesek, hogy a könyv gyakorlatilag letehetetlen: egy jogi kalandregény. (Az emlékiratok szerzője is használja egyébként egy működésképes vállalat tönkretételére a kifejezést: „közgazdasági rémregény”.) A kötetben érdekes jogi adalékok vannak a XX. század első felének erdélyi gazdaságáról, például az 1929–1933 közötti nagy gazdasági világválságról. A jogesetek kis töredékét fogom csak felvillantani. Elemzésem célja inkább néhány pontban összefoglalni, miért rendkívüli ez a kötet. Az emlékiratokban ismertetett összes (sörkartelltől az uzsorás kölcsönökig, banki működéstől csődökig és öngyilkosságokig terjedő) jogvita vagy jogi helyzet alapos vizsgálatát és komplex – jogi, történelmi, gazdasági, sőt, pszichológiai – értelmezését a könyv leendő olvasójára bízom azzal a biztos meggyőződéssel, hogy nem csak nekem okoz e kötet megjelenése őszinte örömet.²

¹ FEKETE Andor: *Közélet és kaszinó* (Marosvásárhely: Mentor Könyvek 2019).

² Sok jogi ügynek van bonyolult, pszichológiai vizsgálatot is érdemlő háttere. Fekete Andor praxisából csak egyetlen példát vegyünk. Mikes Lajos író, újságíró házassági eseteiről van szó: első felesége az örültek házában halt meg. „Azt követően megismerkedett Bucher Lajos marosvásárhelyi vaskereskedőnek Szász Piroska nevű végtelenül intelligens, tehetséges költőné feleségével... Ragyogóan szép, kellemes asszony volt.

A kötet címeről és a szerző életútjáról

Nem sok jogászi emlékirat maradt fenn a XX. századi Erdélyből, annak ellenére, hogy az emlékirat mint műfaj, hagyományosan is Erdély egyik erőssége volt.³ Teljességgel nem zárható ki, hogy valahol lappang még egy-két ilyen jellegű szöveg, de Fekete Andor emlékiratai alapvetően unikum. Talán Kuncz Ödön jogászprofesszornak az *Életem 1884–1965* c. kötete⁴ sorolható még a hasonló jellegű és erejű, erdélyi kötődésű olvasmányok közé. Kuncz viszont a magyar egyetem kolozsvári megszűnésével (a trianoni Magyarországra való költözésével) 1919 decemberében kénytelen elhagyni Kolozsvárt.⁵ Fekete Andor emlékiratának viszont az 1910–1948 közötti Erdély jogéletéről alkotott nagy ívű tabló a legerősebb része.

A kötet címe – *Közélet és kaszinó* – azt próbálja jelezni, hogy a szerkesztők tulajdonképpen két szöveget publikálnak e könyvben: először Fekete Andor ügyvédi pályájáról szóló feljegyzéseit, utána a marosvásárhelyi kaszinóhoz kapcsolódó visszaemlékezéseit. A cím első része félrevezető: az ügyvédi memoárok alapvetően nem a „közéletéről” szólnak. A közéletben, politikai csatákban, kisebbségi jogokért folytatott harcokban, a Bethlen Gábor Szabadkőműves Páholy munkájában Fekete egyébként intenzíven részt vett, a közzétett emlékiratai viszont nem erről, hanem, amint már jeleztem, a XX. század első felének elsősorban magánjogi jogeseteiről, Fekete ügyvédi praxisáról és közvetetten Erdély életéről festenek hihetetlenül gazdag, nem csak a jogász szakembert elvarázsoló képet.

Fekete Andor Marosvásárhelyen született 1883-ban. Zsidó származású, de már a szülei is Marosvásárhelyen születtek. A Református Kollégiumban érettségizett, talán ez az élménye az, amelynek hatására 1939-ben a református vallásra tért át.

Egyetemi tanulmányait Budapesten folytatta, 1906-ban diplomázott. Budapesti éveit pedig a *Független Magyarország*, később a *Pesti Napló* riportere volt (pontosabban rendőrrportert helyettesített), vagyis az írás mestersége sem volt idegen számára. Ügyvédi praxisát szülővárosában kezdte el, jelöltként 1906-ban, majd 1909-ben tett ügyvédi vizsgát, önálló irodáját 1910 januárjában nyitotta meg. Marosvásárhelyen részt vett a *Napló*, majd a *Székely Napló* folyóiratok megalapításában. A *Székely Napló* egyik cikke miatt 1910 júliusában párbajoznia kellett. „Urmánczy Nándor orsz. képviselő és dr. Fekete Andor ügyvéd, a Székely Napló szerkesztője, egy újságcikk miatt, pisztolypárbajt

Buchernét Mikes Lajossal az irodalom hozta össze. Elhatározták, hogy férj-feleség lesznek. Az asszony elvált... Az esküvő után felültek a vonatra Bécsbe menendő. A felesége azt mondta: »Borzasztóan fűtve van a vonaton. Tudom, ezt bizonyosan maga rendezte, hogy így öljön meg.« Mikes ebben a pillanatban döbbsen rá, hogy második felesége is örült. Valahogy lecsillapodott az asszony. Utóbb hazajöve megszálltak a Royal szállodában két egymásba nyíló szobában. Mikes, szokása szerint, dolgozott éjjel. Egyszer csak hallja a felesége »segítség, gyilkos!« kiáltását a folyosón. Kirohan megnézni, mi történt. Senki nem volt sehol. Kiderült, hogy a felesége szerint ő, azaz Mikes akarja meggyilkolni... Utóbb a szerencsétlen Szász Piroska eljött Marosvásárhelyre és öngyilkos lett. Így lett Mikes Lajosnénak hagyatéki ügye.” Lásd FEKETE (1. j.) 79–80.

³ Lásd például VERESS Dániel: *Vékára tett mécses. Esszék a XVI–XVIII. századi erdélyi magyar kortörténetek és emlékiratok köréből* (Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye Kiadó 2019). Az emlékirat, mint műfaj elsősorban a „jog az irodalomban” típusú megközelítést teszi lehetővé. Ezen megközelítési és elemzési módzerekről lásd H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5–27.

⁴ KUNCZ Ödön: *Életem 1884–1965* (Budapest: ELTE Eötvös 2017).

⁵ Kuncz Ödön öccse, Kuncz Aladár író 1923-ban visszatért Kolozsvárra, és fő műve, *A fekete kolostor* is Kolozsváron jelent meg 1931-ben.

vívnak Marosvásárhelyen, 30 lépésről és 5–5 lépés közeledéssel, de bár két golyót váltanak, a párbaj sebesülés nélkül végződik.”⁶ Részt vett a helyi közéletben is, és rögtön Bernády György polgármester ellenzékéhez csatlakozott. A Royal Kávéházban egy beszélgetés során Bernádyt „panamista gazembernek” nevezte, a kijelentést pedig olyan valaki is hallotta, aki ezt továbbította a polgármesternek. Fekete így pályája elején már becsületsértési perbe keveredett, pénzbüntetésre ítélték.⁷

Fekete Andor fokozatosan kibontakozó, négy évtizedes, nagyjából gazdasági jogi ügyvédi praxisa végigível a XX. század első felén. Megéli a kettős monarchia és a boldog békeidők korát, a Romániához csatolt Erdélyben a „felemás” demokrácia és a kisebbségi küzdelmek időszakát, a királyi diktatúrát, a Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdély korszakát, az antiszemitizmus dühöngését, és végül a szovjet típusú diktatúra első szakaszát. Ígéretes szakmai pályáját a történelem tulajdonképpen nagyon hamar félresiklatta: a valódi aranykort, az Osztrák–Magyar Monarchia világát az impériumváltás és a kisebbségbe került magyarság elnyomásának korszaka követte. A trianoni békeszerződés után ügyvédi munkáját a megváltozott körülmények ellenére is végezte, román nyelvi hiányosságait azonban pótolta alapos jogi tudása, felkészültsége, jogász logikája. Itt kell megemlíteni, hogy Erdélyben még évtizedekig a korábbi, magyar vagy osztrák eredetű jog volt hatályban, így az 1918–1920 közötti időszakot egyszerre jellemzi a jogi folytonosság és a nyelvi törésvonal, a jog tartalmának ideiglenes megőrzése, viszont azonnali nyelvváltása.⁸

Ügyvédi praxisa mellett politizált is, ezért az ilyen jellegű harcokban szintén részt vett, és a támadások sem kerültek el. A két világháború közötti időszakban egyre erősödő antiszemita érvelés is megjelent ezekben a támadásokban: Fekete Undornak csúfolták, zsidó korifeusnak, aki állandóan féltéglával veri a mellét a Magyar Pártban. A korszakellenességként érdemes egy ilyen szövegrészletet közölni:

Humoros, de való, hogy ezeket a vásárhelyi, székely anyatejen nevelt zsidócskákat, akik nem kívül, hanem bévül viselik a pajeszt... a Fekete Undorkát... nem a vásárhelyi főrabbinus, a tudós és szentéletű Löwy Ferenc doktor dirigálta... mástól kapták az ordret... A római katolikus anyaszentegyház civil-püspökétől: Gyárfás Elemér szenátortól, Majláth Gusztáv Károly püspök úr jobbkezétől... A zsidó dr. Fekete Andor vásárhelyi ügyvéd, bankügyész, az összes meglévő és megalakítandó kartellek jogtanácsosa (Gyárfás Elemér bankszindikátusi elnök jóvoltából!) a sógora az antiszemita Gyárfás Elemér dr. magyar párti szenátornak, az Erdélyi Római Katolikus Státus elnökének. Olyan formában sógorok a vásárhelyi izraelita tábornok és Gyárfás, hogy mindketten Strézt leányt vettek el. Tetszik tudni most már, hogy miért csípi el a legjobb falatokat ez a közepes tudású vásárhelyi Jogi Nagyság, aki inkább hangoskodásával, mint jogász felkészültségével tűnik ki a pódiumon, amikor a párt gyűlésezik. Gyárfás Elemér magyarpárti alelnök vásár-

⁶ CLAIR Vilmos: *Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex* (Budapest: Osiris 2002) 398.

⁷ Lásd SEBESTYÉN Mihály: „Kávéházak tündöklése és bukása Marosvásárhelyen” *Korunk* 2018/8, 62.

⁸ Az OPTk. erdélyi hatályáról részletesen lásd VERESS Emőd: „Kilenc évtized – az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv Erdélyben” in: VERESS Emőd (szerk.): *Ad Salutem Civium Inventas Esse Leges. Tisztelgő kötet Vékás Lajos 80. születésnapjára* (Kolozsvár: Forum Iuris 2019) 157–171. A magyar polgári perjog továbbélésének témájában lásd VERESS Emőd: „A jogegységesítés útvesztői. Polgári perjog Erdélyben 1928/1920 és 1945 között” *Rubicon* 2019/9–10, 101–103.

helyi helytartója Júdeában, helyesebben a székely fővárosban Fekete Andor, akit mint hithű zsidót Gyárfás állandóan megszállva tart – a saját antiszemita szellemével. És valahányszor a református Bernádyn a pártközpont egyet ütni akar, ekkor felvonultatja ellene a Vásárhelyi Négy Zsidókat, élükön Fekete Undorral, a bank- és kartellügésszel.⁹

Ennek a támadásnak a politikai kontextusa az Országos Magyar Párt és a Bernády György közötti ellentét. E küzdelemben azonban az antiszemitizmust mint módszert tudatosan alkalmazták, amint a fent hivatkozott szöveg tanúsítja. Bernády évtizedeken keresztül volt politikai ellenfele, Fekete emlékirataiban viszont kifejezetten elismerően emlékezett meg róla:

Itt nyomban megjegyzem, alapjában és végeredményben a várospolitikában Bernádynak volt igaza. Egyedülálló nagy energiával, hozzáértéssel, lelkiismeretes munkával egy kis jelentéktelen vidéki városkából megalkotta az ország egyik, arányához képest, messze kimagasló városát, Marosvásárhelyet.¹⁰

Fekete Andor a magyar kisebbségi ügyekben a két világháború közötti időszakban is kiállt (felekezeti tanárok képezési vizsgájának ügye, sikertelen nyelvvizsga ürügyén elbocsátott tanárok ügye, névelemzések során románoknak nyilvánított magyarok ügye, kisebbségi tisztviselők nyugdíjainak ügye stb.).¹¹ Tagja volt a Kemény Zsigmond Társaságnak, egyik vezetője a Bethlen Gábor Szabadkőműves Páholyinak. A szabadkőművesek között a város szellemi elitjét találta, a szabadkőműves kapcsolatokat kisebbségi ügyek rendezésére használták, és azt is megjegyzik, hogy egyébként a szabadkőművesség szellemi vezetői a protestáns papságból kerültek ki. Érdekes, hogy Németh László író 1935-ös romániai útja során készült Marosvásárhelyen egy csoportkép: Németh László mellett ott van a képen Tamási Áron, Molter Károly, Keresztury Dezső... és Fekete Andor. Képes bizonyítéka annak, hogy szervesen bekapcsolódott a város kulturális életébe is.¹²

A második bécsi döntés eredményeképpen Marosvásárhely visszakerült Magyarországhoz, viszont ez a zsidótörvények hatályának kiterjesztését is jelentette. Fekete azonban a két világháború közötti időszakban a magyarságnak végzett szolgálataiért megtarthatta ügyvédi praxisát, de nyilván nem működött ideális körülmények között.

⁹ SZÖGYÉNYI KISS Endre: „A vásárhelyi Magyar Párt kaméleonja” *Erdélyi Futár* 1932. február, 21–22. Szögyényi Kiss Bernády halálakor jegyezte fel a következőket: „15 éven át szolgáltam tollammal Bernády Györgyöt, hűséggel, odaadással. Soha nem éltem vissza bizalmával... Még csak annyit, hogy a temetés impozáns, a részvét őszinte és megindító volt. Régi, meghitt barátai és sokezer polgárok kikisérték a halott Bernádyt a temetőbe. Akikkel azonban hosszú közéleti pályája alatt sok jót tett, azok közül számosan hiányoztak a végtisztesség-adásról. Hűen feljegyezzük azonban, hogy Radó Sándor és Fekete Andor mégis jelen voltak.” Vö. *Erdélyi Kurír* 1938. november, 8.

¹⁰ FEKETE (1. j.) 68.

¹¹ A korszak kisebbségi jogi problémáiról lásd MIKÓ Imre: *Huszonkét év – az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig* (Budapest: Studium 1941).

¹² Nemrég sikerült Ligeti Ernőnek *A két Böszörményi* című, az Erdélyi Szépművészeti Céh által 1934-ben kiadott kötetét megszerezni. A kiadó előfizetői számára névre szóló, számozott könyveket készített. A kötetben belül, nyomtatva, a következő szöveget találtam: „Ez a könyv az Erdélyi Szépművészeti Céh tagja: Fekete Andor dr. számára készült.” *A két Böszörményi* Fekete Andor emlékiratainak az itt elemzett kiadása mellett helyeztem el a polcomon.

Vakmerően, igazság iránti elkötelezettségből elvállalta egy politikailag motivált büntetőügy több kommunista vádlottjának a védelmét, ami nem tetszett az eljáró hatóságoknak.¹³ 1944-ben a Gestapo hallgatta ki (április), bezárástól mentette a gettóba (május), a rendőrség internálta, de rendőri felügyeletre enyhítették a szankciót (Pál Gábor országgyűlési képviselő közbenjárására), az utolsó zsidó transzporttal el akarták szállítani (június), majd a Gestapo akarta letartóztatni (szeptember). Baráti segítséggel, bujkálva menekült meg a sorozatosan jelentkező végzet elől. Jogvégzett, szeretett János fia elesett a világháborúban.¹⁴ Másik fia, Miklós, szintén jogász, de az emlékiratokból kitűnik, hogy a hősi halott János volt a tehetségesebb, ő lehetett volna az apa méltó szakmai utóda. A fiának elvesztése feletti fájdalom az emlékek papírra rögzítésének időpontjáig, 1951-ig sem csillapodott.

Fekete a második világháború után is aktív közéleti szerepet vállalt: részt vett a Székely Színház alapításában, a kaszinó vezetésében, a Marosvásárhelyre települő orvosi egyetemet támogató Egyetembarátok Egyesületének elnöki tisztségét is ellátta. Közben a szovjet típusú diktatúra egyre fojtogatóbban telepedett le és hatolt be minden területre. 1948. március 31-én szűnt meg a kamarai tagsága. Orvos barátjának visszaemlékezése szerint 1951. augusztus 22-én, „álmában érte a szívbénulás, 68 éves korában. Éjjeliszekekrényének asztalkáján Márai Sándor Naplóját találtam, Budapest ostrománál kinyitva...”¹⁵

Marosvásárhelyről

Marosvásárhely a magyar jogélet egyik központja volt. 1890-ig csak Budapesten és Marosvásárhelyen volt királyi tábla, és ügyvédi vizsgát is ebben a két városban lehetett tenni. Az ügyvédi rendtartás tárgyában alkotott 1874. évi XXXIV. törvénycikk szerint az ügyvédi oklevelet Budapesten és Marosvásárhelyen felállítandó vizsgáló bizottságok az előttük sikerrel letett ügyvédi vizsga alapján állítják ki. Ennek oka egyébként az 1868-as unió után a magyarországi jogi partikularizmusok léte volt: Magyarországon a hagyományos, történelmi, szokásjogi alapú magánjog volt hatályban, Erdélyben viszont az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv (OPTk.), azaz részben eltért az a joganyag, amelyből vizsgázni kellett, és amelyet a gyakorlatban alkalmaztak. 1890-ben újabb táblákat állítottak fel, de az ügyvédi vizsga lehetősége továbbra is e két városhoz

¹³ Ez az attitűdje a különböző peres ügyekhez más esetben is megnyilvánult: például 1917–18-ban hűtlenségi perekben olyan erdélyi románok védelmét is ellátta, akik az 1916-ban Erdélybe betörő román hadsereggel együttműködtek. Utána viszont életét kockáztatta azzal, hogy megtagadta az ügyvédi kamara átadását a román hatóságoknak, a román államra való eskütétel ellen foglalt állást, később segélyezést szervezett az esküt megtagadó és ezért állásukat elvesztő személyeknek.

¹⁴ Dr. Fekete János tüzér hadapród őrmester Marosvásárhelyen született 1910. december 14-én. A 27. tábori tüzérezred 7. ütegének tisztjelöltjeként került a keleti hadszíntérre, ahol 1944. május 3-án, Oslawy Biale-nál fejroncsolás következtében hősi halált halt. Ugyanott temették el a 23941 sírjelszám alatt. Vö. BREKMEŔI Árpád-Róbert: *Fegyver alatt. A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály tisztikara 1940–1945* (Marosvásárhely: Mentor 2008) 106. Fekete Andor feleségét, Straetz (Strétz) Alicet egy évtizeddel korábban, 1934-ben elvesztette. Lásd *Ellenzék* 1934. október 23, 5. 1937-ben újrَاهázasodott Kovács Máriával. Lásd *Keleti Újság* 1937. augusztus 6, 7.

¹⁵ KOMJÁTSZEGI Sándor: „Dr. Fekete Andor (1883–1951)” *Népűjság* 2001. augusztus 18.

kötődött. Ez a vizsgaközpont jelleg Marosvásárhelynek sajátos hangulatot és jelentőséget kölcsönzött:

Az én időmben, azaz az 1906–1909-es években Marosvásárhelyen állandóan kb. 100 vizsgázó jelölt volt az ország minden részéből... Az ügyvédi vizsga folytán Marosvásárhelyen egy olyan jogász színpont alakult ki, amely vidéki viszonylatban egyedülálló volt. Elsősorban maguk a cenzorok¹⁶ kénytelen voltak állandóan... foglalkozni joggal, figyelemmel kísérni a joggyakorlatot stb. A fiatalság, azaz a vizsgázók tömegének figyelő ellenőrzése nem hagyta kimunkálatlanul a gyakorlati jognak egyetlen területét sem. Minden felsőbbírói döntés, minden vizsgai kérdés azonnal ismertetés és megbeszélés tárgya volt. Az egyébként gondatlan és sokszor léhaskodó vendéglői és kávéházi összejövetelek légkörében is percenként felvetődtek a különböző kérdések és jogi problémák.

A cenzorok a helyi tábla bírái és a kamara által választott idősebb ügyvédek voltak. A marosvásárhelyi táblánál elfoglalt bírói tisztség akkor önmagában véve kvalifikáció volt... Mindezek eredményeképpen következett be azután az, hogy Marosvásárhely jogász élete vidéki viszonylatban az átlagot messze meghaladó színvonalú volt.¹⁷

A történetekben a marosvásárhelyi jogászetel mókás oldala is megjelenik. Az egyik „cenzor” híres volt arról, hogy a leghetetlenebb kérdéseket teszi fel, és szívesebben utasítja el, mint engedi át a jelöltet. Az egyik ügyvédjelölt azonban esti kocsmai mulatozás során megismerkedett ezzel a szigorú cenzorral. Az esti vigasságban azt is sikerült elérnie, hogy a minden bizonnyal kaptos cenzor felvállalja és letegye a következő esküt:

Én dersi Biás István, köz- és váltóügyvéd, esküszöm az egy élő istenre és vallásalapító ősomre, Dávid Ferencre,¹⁸ hogy ha dr. Szász Albertet az a szerencsétlenség éri, hogy én leszek a cenzora, nem a tőlem megszokott lehetetlen, hanem rendes kérdéseket adok fel, és ha tud, született rosszmájúságom leküzdésével nem fogok arra szavazni, hogy megbukjon.¹⁹

A történet eredménye nyilván az lett, hogy az ügyvédjelölt bizottságában nem vállalt tagságot Biás István, tehát a jelölt megúszta a szigorú cenzort.

A XIX. század végén és a XX. század elején, az impériumváltásig Marosvásárhely a magyar jogászság egyik fővárosa volt. 1794-től jogászképzés is működött a városban, főiskolai szinten a Református Kollégium keretében.²⁰

¹⁶ Az ügyvédi vizsgabizottság tagja.

¹⁷ FEKETE (1. j.) 15–16.

¹⁸ Dávid Ferenc (kb. 1520–1579), az Unitárius Egyház alapító püspöke.

¹⁹ FEKETE (1. j.) 16.

²⁰ Amikor a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem 2010-ben elindította a jogászképzését (gyakorlatilag kétnyelvű formában újraindította a nagy hagyományokkal rendelkező erdélyi magyar jogászképzést), komolyan felmerült Marosvásárhely, mint a jogi oktatás leendő helyszíne. Mégis Kolozsvárra esett a választás. Kolozsvár mellett szólt a megszakított folytonosság keresése egyfelől az 1872–1919 között Kolozsváron működött, majd Szegedre költöző Ferenc József Tudományegyetemmel, másfelől az 1945–1959 között fennálló Bolyai Tudományegyetem felszámolt jogászképzésével. A kérdésről lásd például VERESS Emőd: „Jogászképzés Szisziüphosz egyetemén” *Magyar Jogi Nyelv* 2017/2, 30–33. Ehhez társult a gyakorlati, szervezési

Grosschmid Béniről

Fekete Andor jogi tanulmányait nem Kolozsváron, hanem a budapesti egyetemen végezte. Budapesten a polgári jogi oktatás meghatározó személyisége Grosschmid Béni volt, nagy, iskolateremtő jogtudós.²¹ Grosschmid Kolozsváron lett egyetemi tanár, de 1890-ben, amikor Fekete Andor még csak hétéves volt, Budapestre költözött. Grosschmid viszont nem tanította Feketét. A magánjogászok közül Szász-Schwarz Gusztávra emlékezett pozitívan. Amikor Fekete Andor ügyvédi vizsgát tett Marosvásárhelyen, akkor ijedelmére a vizsgabizottság egyik tagja, Kelemen András táblabíró megjegyezte, hogy mivel Pesten avatták jogászdoktorrá, bizonyára jól ismeri Grosschmid munkásságát. Fekete Andor nem merete bevallani, hogy sem előadására nem járt, sem műveit nem olvasta. Az ügyvédi vizsgája mindenesetre sikerült (1909).

Márai Sándor az *Egy polgár vallomásai* című kötetében művészi, de azért pontos portrét rögzített, „az eredeti koponyákban gazdag magyar századvég egyik legkülönösebb észjárású” emberéről, Grosschmid Béniről. Így nem csak tudományos szövegekkel rendelkezünk, amikor próbáljuk személyiségét megrajzolni. Márai írása nyomán megelevenedik előttünk az élő Grosschmid Béni: „nyugtalanító észjárású ember volt. Pedagógiával nem sokat törődött, az enyém-tied határkérdései érdekelték csak, az emberek együttélésének az a végtelenül bonyolult, inkább erkölcsi, mint jogi kérdésekből összeálló problémacsoportja, ami a magánjog, ami az élet...”.²² Grosschmid Béni a polgári jog számos területén alkotott maradandót. „Választott tárgykörének nemcsak mestere volt, hanem alkotója, felfedezője.”²³ Mint egyetemi oktató, „különös tanár volt, nem sokat törődött tanítványai buzgalmaival, gyűlölte a magolókat s hamarabb és szívesebben átbocsátott a vizsgán egy értelmes embert, ha nem is tudott választ adni a vizsgakérdésekre, mint egy biflázó jelöltet, aki hadarta a tételt mint a vízfolyás... Nem szólt a tárgyhöz, de úgy látom, intelligens – mondta néha révedezve.”²⁴ A kiemelkedő magyar jogászok között számon tartott Beck Salamon egyetemi tanár is mesterként tisztelte Grosschmid Bénit: „Grosschmid olvasása közben azt hisszük értelmünk felhág a nagy magasságokba, holott valójában csak egy nagy elme fénye jutott el hozzánk.”²⁵

Kétségtelen, hogy Fekete Andor szakmailag kiemelkedő ügyvéd volt, ennek legfőbb bizonyítéka az, hogy ügyvéd ellenfelei is küldtek hozzá ügyfeleket.²⁶ Furcsa lett

jellegű ok: az alapító oktatók többsége Kolozsváron élt, és így egyszerűbb volt Kolozsváron kialakítani az oktatás szervezeti kereteit. Ennek ellenére Marosvásárhely is kitűnő választás lehetett volna, tekintettel a Fekete Andor által is felvázolt múltra.

²¹ A német, százföldi eredetű család a magyar kultúrában is fontos szerepet töltött be. Grosschmid Béni unokaöccsei Márai Sándor író (eredeti nevén márai Grosschmid Sándor Károly Henrik) és Radványi Géza filmrendező (született Grosschmid Géza), többek között a *Valahol Európában* című második világháborús film rendezője.

²² MÁRAI SÁNDOR: *Egy polgár vallomásai I* (Budapest: Révai 1940) 154–155.

²³ *Uo.*156.

²⁴ *Uo.*155.

²⁵ BECK SALAMON: „Grosschmid. Hetvenedik évének betöltése alkalmából” *Jogtudományi Közöny* 1921/22, 171.

²⁶ Az ügyfelek elismerése, ahogy Fekete Andor első mesteréről rögzítette, nincs mindig arányban az ügyvéd szakmai felkészültségével. „Nemes Mór egy végtelenül világos fejű, logikus gondolkodású egyén volt, minden megnyilatkozásából kiértékelte, hogy a szellem, az értelem embere. Nem kétséges, hogy a rábizott ügye-

volna, ha nem talál rá Grosschmid műveire. És valóban, egyszer Budapesten egyik neves ügyvéd kollégája szolt neki: előadásra megy, menjen vele.

Elmondotta, hogy Zsögöd-Grosschmid Béni előadására jár rendszeresen. Nemcsak ő, hanem több más ugyancsak régóta végzett ügyvéd, bíró. Zsögöd ugyanis, mondom, az utolsó évtizedek legnagyobb jogász elméje. Nemcsak tudós, hanem zseni. Ha német, francia vagy angol lenne, így az egész világ elismert, legnagyobb jogi tekintélye lenne. El is mentem az előadásra. Nem minden részletében értettem meg, de kétségkívül átéreztem a róla adott minősítés igazságát. Nemcsak bámulatos nagy tudás, hanem a zseni megnyilvánulását is érezni lehetett. Több előadását nem hallottam. Munkáit azután megszereztem, és azokon éveken át valósággal átrágtam magam.²⁷

Impériumváltás és a marosvásárhelyi ügyvédi kamara átvétele

Már tíz éves praxis volt Fekete Andor mögött, amikor bekövetkezett az impériumváltás. Magyarország az első világháborút a vesztesek oldalán zárta, a háború előtt és alatt bonyolult politikai manővereket folytató Románia hadserege pedig bevonult Erdélybe. Az alapvető román nemzeti cél, a románok által (is) lakott területek egyesítése, a nemzetállam létrehozása megvalósulni látszott. 1919 áprilisában az ügyvédek Marosvásárhelyen felszólították a román államra való hűségük letételére. A legtöbb ügyvéd ennek – három kivétellel – nem tett eleget. Az Erdélyben maradni kívánó jogászok is attól féltek, hogy az eskütétel tényét a béketárgyalásokon Magyarország ellen érvként használják fel mint a román főhatalom önkéntes elismerését. Még élt a bizakodás, hogy igazságos békeszerződés születhet.

Repede György²⁸ törvényszéki elnök és Popa Constantin rendőrfőkapitány megjelentek 1919. július 1-jén az ügyvédi kamarában²⁹ annak átvétele végett. A vezetőség részéről többek között dr. Fekete Andor ügyvéd, választmányi tag és fegyelmi bíró, megtagadta az átadást. A román hatóságokkal való találkozást előkészítő gyűlésen Fekete érvelt a legélesebben az átadás ellen, és ezt Repedéék a tanácskozás helyszíne melletti másik teremben várakozva hallhatták is.³⁰ Fekete érvei többek között: „Magyarország és Románia között még nem történt meg a békeszerződés aláírása. A felségjog így még nem szállott át Romániára. Ezért az átvétel iránti kérés nem jogos és azt a kamara vezetősége nem hajlandó teljesíteni.”³¹

Repede törvényszéki elnök magából kikelve tiltakozott a dr. Fekete Andor által kifejtett álláspont ellen és azt a román állam elleni bűncselekménynek minősítette. Ki-

ket is kifogástalanul tudta ellátni. Ennek dacára nem ment az irodája... ugyanakkor, amikor a vele szellemileg és tudás tekintetében össze nem hasonlítható ügyvédeknek kitűnően ment.” FEKETE (1. j.) 11–13.

²⁷ Uo. 25.

²⁸ George (más helyen: Gheorghe) Repede. Aljegyző, majd jegyző a kőhalmi járásbírószéken. 1910-ben helyezték át Dicsőszentmártonba, 1913-ban lett dicsőszentmártoni, 1914-ben nagymihályi járásbíró.

²⁹ A korban a marosvásárhelyi ügyvédi kamarához tartozott a marosvásárhelyi, beszercei, csíkszeredai és székelyudvarhelyi törvényszékek közzete.

³⁰ FEKETE (1. j.) 55.

³¹ Vö. „Két dátum találkozása: 22 évvel a székelyföldi ügyvédi kamara megalakulása előtt erőszakkal vették át a románok a marosvásárhelyi ügyvédi kamarát. Az átadást megtagadó választmányi tagot éjnek idején hurcolták el lakásából a sziguranca közegei” *Keleti Újság* 1941. július 2., 6.

jelentette, hogy Erdély 1918 decembere óta, amióta a román hadsereg bevonult, Romániához tartozik. Fekete viszont fenntartotta korábbi véleményét. „A román hadsereg által való megszállás független a felségjog kérdésétől. Álláspontja nem büntett a román állam ellen, hanem a nemzetközi jog alapján álló álláspont, amelytől éppen az ügyvédi kamara semmi körülmények között sem tekinthet el. Kérte tiltakozásának és tiltakozása indokolásának jegyzőkönyvre vételét.”³²

Jegyzőkönyv végül nem készült, és a rendőrfőkapitány kijelentette, hogy mivel ellenkezés van, karhatalommal veszik át az ügyvédi kamarát. Ez meg is történt: átvették az ügyvédi kamara irattárát és vagyonát. A magyar címeres kamarai pecsétet viszont nem találták meg. A pecsét a második bécsi döntés (1940) után, amikor Észak-Erdélyt (rövid időre) visszacsatolták Magyarországhoz, előkerült. Akkor derült ki, hogy azt a kamarai irodaigazgató elrejtette.³³

Fekete Andor álláspontja nem maradt retorzió nélkül. 1919. július 2-án éjjel két sziguranca (titkosszolgálati) ügynök Feketét elhurcolta a lakásáról. „A kocsiiban gumilepedőt dobva fejére, mindketten fojtogatni kezdték. Csak úgy tudott megmenekülni a biztos haláltól, hogy erejének végső megfeszítésével kiragadta magát a két pribék kezei közül, a robogó kocsiból kidobta magát az úttestre, s ott összetört tagokkal terült el. Véletlenül arra járó százsz katonatisztek vitték haza lakására. Hosszú hetekig feküdt sérüléseivel, a sziguranca detektívjeinek állandó őrizete mellett, hogy senkivel se beszélhessen.”³⁴ A lovaskocsi hátsó kereke átment Fekete Andor két lábán.

Dr. Kovácsy Albert királyi közjegyző, aki a világháború előtt a budapesti parlamentben képviselőtársa volt Iuliu Maniunak, a Nagyszebenben működő Kormányzótanács elnökének, közbelépett Fekete érdekében és sikerült elérnie, hogy az eljárást beszüntessék. Feketét gyógyulása után a titkosszolgálatok marosvásárhelyi vezetője, Teodor Pașca hallgatta ki, de a Maniu részéről jött utasítások szerint csak figyelmeztetnie volt szabad a kamara átadását megtagadó ügyvédet.

Ez a figyelmeztetés azonban egyáltalán nem tartott vissza attól, hogy a magyarság legelső politikai megmozdulásától kezdve ne tartottam volna kötelességemnek minden akcióban részt venni. A román uralom első éveiben azután több ízben voltam letartóztatva a legkülönbözőbb, sokszor igen súlyos körülmények között. De végül is minden esetben kiengedtek. Én ugyanis semmiféle törvényellenes tevékenységben soha részt nem vettem. Mindig a magyarságnak törvényileg és nemzetközileg biztosított jogaihoz ragaszkodó állásponton voltam. Ez pedig nem ütközött törvénybe.³⁵

1921. december 31-én a marosvásárhelyi kamara területén csak 99 magyar ügyvéd volt, 57-tel kevesebb, mint 1914-ben, de még így is az ügyvédek többségét alkották (ahogy a kamara területe is Erdély legnagyobb arányban magyarok által lakott területeihez tartozott). A választmányba mégis egyetlen magyar tag került csak be. Fekete Andor ügyvédi irodáját 1921 szeptemberében újra megnyitotta.³⁶

³² Uo.

³³ Vö. *Keleti Újság* 1941. szeptember 24., 3.

³⁴ „Két dátum...” (31. j.) 6.

³⁵ FEKETE (1. j.) 57.

³⁶ Vö. *Székelly Nép* 1921. szeptember 10., 4.

Nyelvi kérdések

Mivel a nyelvi nehézségek a két világháború közötti korban rendszerezések voltak, ezért a választottbíráskodás különleges szerepet játszott. Fekete visszaemlékezései szerint:

[...] a román impérium kezdetekor a kereskedelmi viták legtöbbször választott bíróság elé került. Ekkor még maguk az ügyvédek sem tudtak románul. A felek inkább olyan eljárást akartak, melynek a tárgyalási nyelvét megértették. Én több mint hetven választott bírósági ügyben vettem részt 1921–1925 között bíróként, illetve legtöbb esetben elnökként.³⁷

A választottbíráskodás vitte tovább a korábbi magyar igazságszolgáltatás hagyományait. Fekete a több mint hetven ügy közül, amelyben részt vett, egyetlen esetet említ, amikor részrehajló ügyvéd volt a választottbírói tanácsban, ezért az ítélet ellen szavazott. Az összes többi ügyben egyöntetű volt az ítélet. Fekete akár elnök volt, akár bíró a jegyző személyétől függetlenül magára vállalta az ítélet szerkesztését, mert súlyt helyezett arra, hogy az ítélet indokolása minél teljesebb legyen. Mindezt azért, mert az ítélet az álláspontját tükrözte, ezért nem mindegy, hogy azt milyen pontossággal, érvelési minőséggel tükröztetik. Talán Fekete Andor jelmondatának is lehetne választani azt a megállapítását, amely szerint „az igazságnak, ha az megfelelően van indokolva, tiszteséges embereknél átütő ereje van”.³⁸ Persze, nem mindenki ilyen, ügyvédként bőven találkozott olyan emberekkel is, akik „meggondolás nélkül kaphatók voltak minden rosszhiszemű üzleti gestióra”.³⁹

Az állami igazságszolgáltatási rendszer kapcsán megjelenik a kötetben az, hogy sokszor a bukaresti semmitűséssel van a probléma, az erdélyi bíróságok viszonylag korrekt módon működtek. Például Feketét figyelmeztették a kollégái egy per kapcsán, hogy az ellenfele ügyvédjének, Oanea Lőrincznek⁴⁰ olyan összeköttetései vannak Bukarestben, hogy vele szemben ott pert nyerni nem lehet. Oanea egyébként hosszú ideig az Erdélyi Római Katolikus Státus ügyvédje is volt. Az ebben a minőségében tudomására jutott és ránézve ügyvédi titkot képező adatokat azután, mint liberális párti szenátor, a szenátusban a Státus elleni támadásokra felhasználta. Fekete hiányos román nyelvtudását egyetlen alkalommal kritizálták, és ez is Oaneához kötődött; érdekes módon Oaneával szemben az ókirályságból Erdélybe került, magyarul nem tudó bíró védte meg Feketét. Fekete alapvetően – nem megfelelő román nyelvtudása okán – általában bíróságon kívüli eljárásokat vállalt, a bíróságnál az általa kiválasztott és irányított helyettes járt el. Ezt azért tehette meg, mert a jog jelentős része egészen a második világháború végéig nem változott meg, az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv, a magyar 1875. évi XXXVII. kereskedelmi törvény, vagy a Plósz-féle⁴¹ polgári perrendtartás⁴² volt hatályos. Tehát a jogban nagyon is otthonosan mozgott, azonban a román működési nyelvre átállt bíróságok világában már nem. Ugyanígy, amikor bizonyult szerződéseket fogalmazott meg, egy román nyelvet ismerő kollégája ültette

³⁷ FEKETE (1. j.) 87.

³⁸ *Uo.* 118.

³⁹ *Uo.* 119–120.

⁴⁰ Oanea Laurențiu (1888–1970) ügyvéd, nemzeti liberális párti szenátor.

⁴¹ Plósz Sándor (1846–1925) jogász, 1872–1881 között kolozsvári egyetemi tanár.

⁴² 1911. évi I. törvénycikk a polgári perrendtartásról.

át román nyelvre a megállapodást. A jogi partikularizmust egyébként az okiráltságok is kihasználták. Volt olyan, hogy domináns okiráltságbeli szerződő felek Brassóba utaztak szerződést aláírni. Az ok az volt, hogy a román polgári perrendtartás szerint a választottbírószági kikötésben már a szerződéskötéskor név szerint meg kellett nevezni a választottbírókat, míg az Erdélyben hatályos jog nem állított ilyen feltételt. Ezért a választottbíráskodásról szóló záradékot tartalmazó szerződéseket érdemes volt az Erdélyben hatályos jog alá vonni.

Az Okiráltság (az 1918 előtti Románia) és Erdély viszonyáról is érdekes adalékokat lehet azonosítani. Amikor egy alkalommal Temesváron több gyár alakított új, a gyárak közötti együttműködést megvalósító részvénytársaságot, az volt a megállapodás, hogy a felügyelőbizottságba az öt gyár mindegyike a főkönyvelőjét delegálja tagnak. Ez a négy erdélyi gyár esetében meg is történt, diktálták a neveket. Ekkor az egyik részvényes, egy bukaresti gyár vezetője

[...] nem tudta megmondani képviselőjének a nevét. Miután ez érthetetlen volt a többi gyáros előtt, kijelentette, hogy hozzá a könyvelő csak minden két hétben egyszer jön. Ő könyveket nem vezet. A könyvelője zsebben hordozható noteszben állítja össze részére az adatokat. Ámulva hallgatták az erdélyi gyárosok ezt az előadást..., akiknél átlagban minden két hétben legalább egy finánckontroll jelent meg.⁴³

A szindikátusi szerződésekről – az Osztrák–Magyar Monarchiában és Romániában

A szindikátusi szerződések magyarországi megjelenéséről szóló egyik első közvetett híradást Fekete Andor marosvásárhelyi ügyvéd emlékirataiban sikerült azonosítani. Az emlékiratokban az 1918-as évnél járunk. A szerkesztők lábjegyzetben, az emlékirathoz fűzött magyarázatukban úgy határozzák meg a szindikátust, mint „szakszervezet, itt: bankszövetség”.⁴⁴ A szindikátus szavunk valóban többértelmű, de itt a kifejezésnek teljesen más értelmével szembesülünk. A szindikátusi szerződés, amire utalás történik, adott társaság részvényesei között megkötött, bizalmas jellegű részvényesi együttműködési megállapodást jelent, nem szakszervezetet és nem bankszövetséget. Tudományos definíciója szerint szindikátusi szerződés alatt a társasági szerződéstől (létesítő okirattól) elkülönült, de azzal szoros (mellérendeltségi, „szerződés csoport”) kapcsolatban álló, a szerződési szabadság elve alapján a gazdasági társaság minden tagja, egyes tagjai vagy bizonyos esetekben akár harmadik személyek részvételével létrehozott kooperációs jogviszonyt értünk, amelyek keretében a felek a társaság alapításával, működtetésével, megszüntetésével kapcsolatban vállalnak a társasági szerződés keretein túlmutató kötelezettségeket. De most inkább vizsgáljuk a konkrétumokat. A Magyar Bank Rt.⁴⁵ részt vett 1918-ban a marosvásárhelyi székhelyű Erdélyrészi Építő Rt. megalapításában. A cél a háborús rongálások folytán Erdélyben várhatóan bekövetkező nagyobb szabású építkezések lebonyolítása.

⁴³ FEKETE (1. j.) 139.

⁴⁴ Uo. 82. (52. lábjegyzet.)

⁴⁵ 1920-tól Angol-Magyar Bank Rt.

A Magyar Bank Fekete Andort bízta meg a képviselővel az Erdélyrészi Építő Rt.-ben. „Így biztos volt a Magyar Bank afelől, hogy tudomása nélkül semmi fontos ügyben határozatot nem hoznak és intézkedés nem történik, tudván, hogy én minden kérdésben előzetesen kikérem utasításait.”⁴⁶ Fekete feljegyzése szerint az Erdélyrészi Építő Rt. egy másik részvényesi csoportja (tőkéscsoportja) Bürger Albert vezetése alatt egy üvegyár építését határozta el, és ennek az építkezési munkálatait az Erdélyrészi Építő Rt.-vel akarták elvégeztetni. Viszont a döntést és a megállapodást az üvegyár felépítéséről olyan alkalommal tárgyalták le, amikor Fekete Andor, a Magyar Bank Rt. képviselője nem volt a városban, a szerződést úgy kötötték meg, hogy arról a Magyar Bank Rt. nem volt értesítve. Az így kialakult bizalmi válságban bukkant fel a szindikátusi szerződés.

Amikor erről a pestiek értesültek, Gerő Mór igazgató lejött Marosvásárhelyre..., és bejelentette, hogy a Magyar Bank nem kívánja az Építő Rt. részvényeit továbbra megtartani. Egy napig sem marad ebben a társaságban. Mert a Bürger-csoportnak abban az eljárásban ugyanis, hogy egy Bürgeréket külön érdeklő ügy a bank képviselőjének távollétében, a bank előzetes értesítése és hozzájárulása nélkül tárgyalta le, a szindikátusi tagok egymás közötti lojalitásának megsértését látja. Márpedig a Magyar Bank ilyen szindikátusi tagokkal együtt nem marad, nem dolgozik... Ezeknek a tárgyalásoknak a során elmondotta Gerő... a következőket: a nagybankok minden esetben vezetői a különböző részvénytársaságoknak, mint az Építő Rt.-nél is van, illetve volt. Az összes szindikátusi tag részvényei a vezetőbanknál vannak letéve. A szindikátusi szerződés egy kifejezetten bizalmi szerződés... A szerződésben vannak ugyan szankciók kikötve, de olyan esetekben, ahol a szankciók alkalmazására kerül sor, a szerződés már nem ér semmit. Ebben a kérdésben minden komoly nagybanknak állásfoglalása a legszigorúbban etikus. A szindikátusvezető tisztével nem él vissza. De ebből az álláspontból következik aztán az, hogy a nem feltétlen lojális partnerekkel nem lehet és nem szabad szindikátusban maradni.⁴⁷

Az emlékiratból kitűnik, hogy Fekete Andornak ez az első szembesülése a szindikátusi szerződések világával.

Erdélyben az 1918–1920-as impériumváltást követően még évtizedekig továbbélő magyar jog hatálya alatt, most már Fekete Andor jogi boszorkánykonyhájában született meg a Tordai Sörgyár Rt. szindikátusi szerződése. A szerződést 1927-ben kezdték kidolgozni és 1928 októberében írták alá. A Tordai Sörgyár Rt. 50–50%-os paritással rendelkező két részvényese (Bisztrai) Farkas Imre és Lázár Simon voltak. Ennek a szindikátusi szerződésnek alapvető célja a családi vagyontervezés volt. Ugyanis Farkas Imrének négy, Lázár Simonnak két gyermeke volt. A tulajdonosok közötti harmonikus viszonyt szabályozni kellett arra az esetre, ha a részvények a leszármazottak kezére kerülnek. A cél a következő volt: „ne történjék meg az, hogy az egyik csoport néhány részvény megvétele után majorizálja a másik csoportot, kizárva őket a jövedelemből és az ügyvezetésből egyaránt”,⁴⁸ vagyis a csoportok közötti teljes paritást kellett

⁴⁶ FEKETE (1. j.) 81–82.

⁴⁷ Uo. 82–83.

⁴⁸ Uo. 133.

biztosítani a jövőre nézve is. A szerződés tartalma hónapokon át tartó tárgyalásokon formálódott.

Az emlékiratból a szerződésszegés szankciórendszerének megítélésére vonatkozóan is értékes információkat kapunk:

E szerződés azonban bármennyire körültekintő is lett legyen, és bármilyen szigorú szankciókat is tartalmazott, mégis kijátszható, megsérthető. Éspedig azért, mert a kereskedelmi törvényekkel és az alapszabályokkal nem ellentétes vagy azokkal összhangban álló közgyűlési és igazgatósági határozatok a szindikátusi szerződés tiltó határozataival szemben is végrehajthatók. A szerződéshez hű félnek nem marad más hátra, mint a szindikátusi szerződésben írt szankciók iránti per folyamatba tétele.⁴⁹

Fekete Andor itt a szindikátusi szerződések egyik legalapvetőbb problémájára világít rá: a társasági jogi hatály hiányára, a kötelmi jogi hatály kizárólagosságára, azaz a kötelmi jogi szankciók azok, amelyeknek preventív jelleggel a szindikátusi szerződés tiszteletben tartására kényszerítik a szerződő feleket, és amelyek szerződésszegés esetén a szerződéshez hű fél (felek) számára a megfelelő megoldást kell, hogy biztosítsák.

A szerződéses záradékok a Tordai Sörgyár Rt. két aktuális részvényesét mint fő szerződő feleket hivatkozták, érdekeltségüket viszont egy-egy részvényesi csoport fogalma alá sorolták. A csoportokat egy-egy csoportképviselő képviselte, ez gyakorolta a csoportot megillető részvényesi jogokat. Szabályozva volt a csoportképviselők megválasztásának és visszavonásának a módja, és az az eset, ha valamely csoport úgy döntött volna, hogy nem családtagot delegál képviselőként, valamint az igazgatósági, ügyvezető igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok megválaszthatóságának személyi előfeltételei. Kár, hogy magát a szerződést nem sikerült (legalábbis egyelőre) megtalálni. Érdekes lehetett az a záradék, amely a valamely csoport által ajánlott igazgatósági tagok személyével kapcsolatos kifogások megoldásának a módját rendezte. Az emlékiratokból az rekonstruálható, hogy ilyen esetben minden 12%-os részvényarányal rendelkező részvényes vagy csoport delegálhatott valakit az ebben az esetben nyolctagúvá váló igazgatóságba. Amennyiben a részvények 12%-nál nagyobb arányú elosztódottsága folytán nem lenne nyolc 12–12%-al bíró csoport, úgy a 12%-os részvényhányad szavazatát elnyert igazgatósági tagokon kívül a legtöbb szavazatot elnyert jelölteket is megválasztottnak kell tekinteni, hogy így felállhasson a nyolctagú igazgatóság.

A szindikátusi megállapodás működőképessége érdekében az alapszabályzatot is át kellett dolgozni, mert a jogszabályok előírásai „lehetővé tették egy sablonos alapszabály esetén a szindikátusi szerződés igen sok pontjának a megszegését”.⁵⁰ Az alapszabályzat gyakorlatilag a kisebbségi részvényesek jogainak sajátos foglalatává vált, a korbán rendkívül haladó módon, kontraktuális úton alakítva ki mindazt, amit később a törvények a kisebbségi részvényesek védelme érdekében fokozatosan bevezettek. Különböző részvényküzöbökhöz kötve vezettek be sajátos jogokat: a közgyűlés határozatképességét ahhoz kötötték, hogy megjelenjenek a részvénytőke legalább 75%-át képviselő részvényesek; az 5%-kal rendelkező részvényesnek a közgyűlés előtt 20

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 135.

nappal bejelentett indítványát kötelező volt a legközelebbi közgyűlés tárgysorozatára kitézni; 89%-os többség kellett az igazgatósági tagok megválasztásához; a különböző alapszabályi rendelkezések módosításához más-más többséget írtak elő (76%, 89%) stb.

A Tordai Sörgyár Rt. szindikátusi szerződésének későbbi sorsa is érdekes lehetett, ugyanis a társaság jelentős változáson ment át: nem sokkal a szindikátusi szerződés aláírása után, 1929-ben beolvasztotta a kolozsvári Ursus sörgyárat, így jött létre az Ursus Egyesült Kolozsvári és Tordai Sörgyárak Rt., amely a részvényesi kör módosulását is magával vonta. A szindikátusi szerződéseket és azok módosításait azonban a levéltárak ritkán őrizték meg, hiszen azokat, bizalmas jellegük okán nem a társaság dokumentumai között tartották.

Betekintés a kapitalizmus erdélyi világába

Fekete Andor könyvének erőssége, hogy betekintést enged számos olyan üzleti kérdésbe, amelyek legtöbb esetben üzleti titkot képeznek. Ezt emlékiratainak szerkesztése idején – a szovjet típusú diktatúra éveiben – már megtehetette, az 1948 előtti üzleti élet struktúráit és szereplőit elsöpörte az államosítás vihara. Viszont a tárgyalt probléma-típusok ma már, az újkapitalizmus korában, újra aktuálisak. Fekete nem tartózkodik a sarkos, erős megállapításoktól sem:

[...] az egész erdélyi magyar bankszervezet későbbi rákfenéje, a hitelélet valóságos tönkretévője a gyulafehérvári Transsylvania Banknak képességével arányban nem álló ambíciójú vezetője, László Endre lett. Fiókokat állított fel a Székelyföldön, ahol szolidul vezetett kisbankok voltak. Az ezek iránti bizalommal csak úgy tudott versenyezni, ha kettő, négy, hat, később pedig 8 és 10%-kal nagyobb kamatot fizetett a betétek után. Ezáltal egy kényszerű versenyt erőszakolt a meglévő helyi bankokra. Ennek azután elmaradhatatlan eredménye a kihitelezési kamatlábnak ilyen mértékben való emelése lett. László Endre később Kolozsvárra tette át bankját, amely soha szakszerűen és reálisan nem lévén vezetve, a többi komoly magyar pénzügyet előtt jóval korábban fizetéképtelenné vált. László Endrere talál a pesti argó „hólyag” jelzője. Éspedig a legkártékonyabbak közé tartozott. Nagy hang, etikai és értelmi tartalom nélkül.⁵¹

Más esetben a Téglá- és Agyagárugyár Rt. belső és piaci viszonyai körébe nyernék betekintést. A társaság nagyobb hitelt szeretett volna felvenni a marosvásárhelyi Leszámitoló Banktól, amelynek nagyon előnyös állapotot mutattak be. Ami nem volt egyértelmű a könyvekben, hogy a három főrészvényes igen nagy összegű követelésekkel szerepelt hitelezőként. Fekete Andor a bank vezetőségének tagjaként arra a véleményre helyezkedett, hogy csak abban az esetben adható meg a hitel, ha a három főrészvényes nyilatkozatot tesz, hogy követeléseikre sem kamat, sem törlesztés címén egyetlen „fillért” sem vesznek fel mindaddig, amíg a bank által nyújtandó hitel nincsen teljesen kifizetve. Ha a társaság váltókat adott volna ki, azokat pedig kötelesek letétbe helyezni a bankhoz, amíg a banknak követelése van.

⁵¹ Uo. 94.

A feltételeim elől azzal tértek ki Neumannék, hogy a téglagyárral e hitelekre nézve nem csak ők, a három részvényes van... jogviszonyban, de ténylegesen a részvényesek családtagjainak is van ebben része. Ha pedig egy ilyennek szüksége van a pénznek egy részére, nem mondhatják nekik, hogy nem kapnak egy fillért sem.⁵²

A Leszámítoló Bank ilyen esetekben egyhangú döntést kívánt meg a hitel jóváhagyásához, és Fekete, mivel kérését nem teljesítették, a hitel folyósítása ellen szavazott, ezt Neumannék is tudták. Ilyen előzmények után megjelentek 1926-ban vagy 1927-ben Feketénél, és bejelentették, hogy fizetéseképtelenek, továbbá Feketét kérték meg, hogy képviselőjükben eljárva érje el a kiegyezést a hitelezőkkel. Ekkor derült ki a részvényesek által a társaságnak nyújtott hitelek valódi természete. A bemutatott hitelezők nem szerepeltek a cég könyveiben, hanem a kérdéses összegeket mint a részvényesek irányában fennálló tartozásokat könyvelték. A hitelezők kikötötték, hogy a nevük nem szerepelhet a társaság könyveiben, mert a hitelezők foglalkozása (ügyvéd, vasúti főmérnök, vendéglős) nem igazán fért össze a pénzkölcsönzéssel. Leginkább pedig azért, mert a hitelek nagy része uzorakölcsön volt. Hogy miért fordultak Feketéhez, Neumann a következőképpen indokolta: „Amikor az ügyvéd úr a Leszámítoló Banktól kért kölcsön dolgában ragaszkodott az általunk (ti. a három részvénytulajdonos által) adandó elsőbbséghez, akkor láttam, hogy az ügyvéd úrnak helyén van az esze.”⁵³ Itt egyébként a történet és a tanulságok sem zárultak le.

Fekete Andor ügyvédi és emberi alkatáról

A kötetben tárgyalt számos jogeset utal Fekete Andor ügyvédi alkatára. Csak egyet ragadok ki az elemzés zárásaként, amely példa értékű és a mai jogászok számára is tanulságos. Az első világháborút követően társaságalapítási láz tört ki, újabb és újabb cégek alakultak, mindenki igazgató volt. Fekete visszaemlékezései szerint a kávéházban ebéd után a pikoló állandóan X vagy Y igazgató urat hívta a telefonhoz. Ekkor mondta a humoráról ismeretes öreg Sámson Sándor: „Úgy látszik, minden zsidó igazgatónak születik, mert véletlenül sincs közöttük egyetlen aligazgató sem.”⁵⁴ Ekkor jöttek ügyfélként Fekete Andorhoz Grosz Ignác és Berger Ernő:

Grosz Ignác rendszerető, pedáns ember, Berger Ernő egy kivételesen értelmes üzletember. Elmondották, hogy faipari társaságot akarnak alapítani, ha jól emlékszem, közkereseti társaság formájában. A társaságban a szakember Ringler Zsigmond, aki régi fás volt. Ringler akkoriban állandóan úton volt. Ezért Grosszal és Bergerrel tárgyaltam le több alkalommal a kötendő szerződés egyes pontjait. Amire Ringler hazajött, a szerződés már el is készült. Ekkor jöttek hárman együtt hozzám, hogy a szerződés végleges szövegét felolvassam és azt aláírják. Az egyik pont felolvasásánál kértem Ringlertől, érti-e ennek a pontnak a jelentőségét. Ringler feleletéből láttam, hogy nem érti. Ennek a pontnak a következménye ugyanis Ringlerre nézve bizonyos esetekben kedvezőtlen lehetett volna. Ezt megmagyaráztam. Erre természetesen Ringler ragaszkodott a pont megfelelő megváltoztatásához.

⁵² Uo. 98–99.

⁵³ Uo. 99.

⁵⁴ Uo. 83.

A szerződés végül is aláíratott. Utólag Grosz és Berger ismét eljöttek, és szemrehányást tettek nekem. Előadták, hogy ők kértek fel a szerződés elkészítésére. Arra a bizonyos pontra nézve Ringlernek nem volt semmi megjegyzése, miért hívtam fel a figyelmét külön erre a pontra, a reánézve esetleges kellemetlen következményeire. Erre a következőket válaszoltam: ha Ringler ügyvéddel jelent volna meg, akkor én tényleg csak az ők, ti. Berger és Grosz, ügyvédjének tekintetem volna magamat, és ebben az esetben nem ügyeltem volna az ő érdekeire is. Amelyik pillanatban azonban Ringler ügyvéd nélkül jelent meg, ez reám nézve azt jelentette, hogy, függetlenül attól, ki fog megfizetni engem, nekem kötelességem a Ringler érdekeire is ügyelni. Az ügyvéd által nem képviselt féllel szemben éppen olyan morális felelősséget érzek, mint kifejezetten saját feleimmel szemben. Ez nem azt jelenti, hogy én abba szólok bele, vajon a felek által megállapítani kívánt vételár, százalék, fizetés stb. sok-e vagy kevés egyik vagy másikának. Ellenben jelenti azt, hogyha nálam valaki ügyvéd jelenléte nélkül ír alá egy szerződést, annak pontosan tudnia kell, mit jelent minden pont és szó az általam megfogalmazott és elébe tett szerződésben.⁵⁵

Ennek az ügyvédi és emberi lelki alkatnak az aktualitása szintén megkérdőjelezhetetlen. Fekete Andor emlékiratai rendkívül tanulságosak: egy humánusan gondolkodó, zsidó származású, magyar kultúrájával őszintén azonosuló ügyvéd életpályájának megismerése azért fontos, mert az itt bemutatott, letűntnek vélt kor sokban kísértetiesen emlékeztet a jelenünkre.

⁵⁵ *Uo.* 83–84.

TÖRTÉNETEK A KÁRPÁTOKON TÚL

„[Ú]gy érezte, szégyene talán még túléli őt.” Bűnösség és büntudat Kafka világában

FILÓ MIHÁLY

1. Bevezetés

„Bűnösnek tartanak. Az alsó fokú bíróságnál feljebb talán nem is jut a pered. Legalábbis egyelőre: bizonyítottnak tekintik a bűnödöt. – De én nem vagyok bűnös – mondta K. –, ez tévedés. Hogyan lehet egyáltalán bűnös az ember? Hisz mindnyájan emberek vagyunk, egyikünk is, másikunk is. – Ez igaz – mondta a pap –, de hát így szoktak beszélni a bűnösök.”¹ A *per* protagonistája és a „bírósághoz tartozó” börtönkáplán közötti beszélgetés kiválóan példázza, hogy Franz Kafka műveit mélyen infiltrálja a büntudat, a bűnösség és a szégyen érzete. Szemben a lélektan és a teológia pozitív megközelítésével, ami a büntudatot a „bűnök látásának ajándékaként”, a bűnbocsánat vagy a kiengesztelés előfeltételeként értelmezi,² az infiltráció mint orvosi műszó különösen pontosan írja le, ahogy Kafka karaktereinek létezésébe – akár a tumor az egészséges szövetbe – a bűnösség irracionális tudata beszüremkedik, behatol.

„A büntudat azokhoz a pszichológiai jelenségekhez tartozik, amelyek nehezen megragadhatók, rejtélyesek, amelyek kiemelik az embert az állati létből, sajátos személyi méltósággal ruházzák fel, és lehetővé teszik önmaga meghaladását.”³ Kétségtelen, hogy a büntudat sajátosan emberi képesség, „specifica humana”, ami önreflexiót feltételez. A karkai parabolákban azonban félelmetes, olyan destruktív erővé válik, ami a halálnál is hatalmasabb.

Irodalomtudományi szempontból Engel mutat rá Kafka írásainak három lényeges tulajdonságára. Elsőként jellemző, hogy az elbeszélő olyan fiktív világokat és történeteket mutat be, amelyek eltérnek a konvencionális valóságtól, ezt azonban a szereplők magától értetődően veszik tudomásul. Másodsor, noha motivációik többnyire épléktani alapon is jól értelmezhetők, megfigyelhetjük a motiválatlan, értelmetlen, pszichológiai szempontból nem magyarázható cselekvéseket is. Végül a harmadik, gondo-

¹ Franz KAFKA: *A per* [ford. SZABÓ Ede] (Budapest: Európa 1968) 267–268.

² JAKABHÁZI Béla-Botond: „A büntudat mint egyetemes emberi érzés” *Keresztény Magvető* 2006/4, 404–417.

³ HORVÁTH-SZABÓ Katalin: „Büntudat-bűnbánat” *Vigilia* 2002/3, 181–188.

latmenetünk szempontjából talán legjelentősebb megjegyzés, hogy a szereplők „külső és belső világa közötti határ sajátos módon instabillá válik”.⁴

E tanulmány célja, hogy a karkai büntudat és a büntetőjog központi kategóriája, a bűnösség közötti érintkezési pontokat feltárja. Vizsgálatunkban különös figyelmet fordítunk a pszichoanalitikus iskola és a korabeli büntetőjog-tudomány eredményeire. Feltételezzük ugyanis, hogy az életmű keletkezésének idején – ami egybeesett a rendszeres büntetőjog kodifikációjának korszakával – a modern büntetőjogi alapelvek és a mélylélektan forradalmi felismerései kölcsönösen hatottak egymásra. Jelentős potenciált találtunk továbbá a kantianus jogfilozófia alkalmazásában is.

Szégyen és büntudat a XIX–XX. század fordulóján

„Freud arra a feltevésre jutott, hogy erkölcsi hagyományainkban, talán már öröklött hajlandóságunkban is egy nagy ősi bűn emlékének s ezzel mintegy bűnrészességének örökségét hordozzuk magunkban. Talán ez a magyarázata annak a lélektani ténynek, hogy a szülői tekintély elleni, bár csekély vétségek miatt is már súlyos megbánással és büntudattal sújtjuk magunkat. Ebben az összefüggésben közlöm Freud professzor megállapítását, amellyel a bűnözők egy bizonyos típusát, a »büntudatból bűnözők«-et, különválasztotta. Megfigyelte, hogy bizonyos embereknél a büntudat van meg előbb, a büntett valami homályos nyugtalanságból ered, hogy a lelkipurdalás kínzó feszültségét, a belső gyötrődést kívülről jövő büntetéssel levezessék és enyhítsék.”⁵

Ferenczi rajongó kinyilatkoztatása – ami a *Verein für angewandte Psychopathologie* bécsi ülészakán hangzott el 1919-ben – hitelesen mutatja a *Fin de Siècle* reményeit és várakozásait, hogy a lélektan forradalma a társadalomtudományok nyomán a büntetőjog-tudományt is alapjaiban fogja átformálni. Ez a tendencia jelenik meg Franz von Lisztnek a büntetőjog megújításáról szóló híres vitáirátában is. A marburgi egyetemen tartott programbeszéd, a *Der Zweckgedanke im Strafrecht*⁶ címe egyértelmű utalás Jhering örökségére: a *Der Zweck im Recht*⁷ büntetőjogi parafrázisa. A program nyelvezete, nyelvhasználata is más, mint ami a korabeli tudományra jellemző: emocionálisabb, képszerűbb, szenvedélyesebb a korabeli jogirodalom bürokratikus, neutrális kifejezőmódjánál. A korábbi doktriner büntetőjogi iskola nem tudta kielégítően kezelni a századforduló urbanizációjával fellépő bűnözési hullámot és az új irányzatok képviselői – némi késéssel a hazai jogtudományban is – egyre fontosabbnak tartották, hogy a büntetőkódex megfelelően reagáljon a korszak társadalmi problémáira és a társadalmi viszonyok javításához, megreformálásához szükséges eszközöket is tartalmazza.

Mindez mindenekelőtt az elkövető személyiségének megismerését követeli meg.

⁴ Manfred ENGEL: „Kafka lesen. Verstehensprobleme und Forschungsparadigmen” in Manfred ENGEL – Bernd AUEROCHS (hrsg.): *Kafka-Handbuch: Leben – Werk – Wirkung* (Stuttgart: J. B. Metzler 2010) 411–427.

⁵ FERENCZI Sándor: „Pszichoanalízis és kriminológia” in FERENCZI Sándor: *A pszichoanalízis haladása* (Budapest: Dick Manó 1920) 126–128. Vö. FRIEDRICH Melinda: „A bűnözés lelki háttere a pszichoanalízis megvilágításában. Pszichoanalitikusok korabeli sajtómegszólalásai” *IMÁGÓ Budapest* 2019/3, 88–98.

⁶ Franz VON LISZT: „Der Zweckgedanke im Strafrecht” in Franz VON LISZT: *Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge* (Erster Band: 1875 bis 1891) (Berlin: J. Guttentag 1905).

⁷ Rudolph VON JHERING: *Der Zweck im Recht* (Erster Band. Drittedurchgesehene Auflage) (Leipzig: Breitkopf und Härtel 1893).

Balogh Jenő úgy vélekedett, hogy a kriminalitás új formáinak leküzdéséhez nem csak a jogászokra, hanem a törvényszéki orvostan és elmekórtan, de leginkább a pszichoanalízis művelőire is szükség van.⁸ A joggyakorlatban is egyre nagyobb hangsúlyt kapott a lélektan eszköztárának alkalmazása, elsősorban a kriminalisztika területén, de a védői munkában is: „A pszichoanalitikai tudományban jártas [...] védőügyvéd a védenc részéről kívánatos bizalom mértékét az analitikus személye iránt létrejönni szokott indulat-áttétel mértékével méri.”⁹ A büntettes személyiségének mélylélektani leírása pedig a populáris tudomány kedvelt témájává vált.¹⁰ Érdemes megemlíteni a Ferenczi-tanítvány Dukés Géza munkásságát, aki pszichoanalitikusan képzett ügyvédként járult hozzá a *kriminálpszichoanalízis* tudományának hazai kialakulásához.¹¹

Freud kritikájaként gyakran utalnak arra a szerzők, hogy nem határolta el megfelelően a szégyen és a büntudat fogalmát. A személyiség ún. topografikus modelljében – Ősvalami, Én, Felettes-Én – a büntudat a Felettes-Én és az ösztönkésztetések konfliktusának eredménye. A Felettes-Én tartalmazza a lelkiismeretet és az „ideális ént”, melyek a büntudat és szégyen kiváltásában játszanak döntő szerepet elsősorban a szülőktől és más tekintélyszemélyektől kapott kulturális minták alapján. A büntudat és a szégyenérzet így a Felettes-Én minta gyermekkori szülői tekintélyfigurák szervezett pszichés reprezentánsa, és a szexuális és agresszív vágyak közötti feszültségben ragadható meg.¹² Ferenczi írja: „Ahhoz, hogy társadalom jöhessen létre, az egyes egyének egoizmusának és libidójának egymáshoz alkalmazkodniuk kell, vagyis az egyének le kell mondania arról, hogy minden ösztöne szabadon érvényesülhessen. És le is mond ösztönkielégüléseinek egy részéről abban a reményben, hogy a társadalom ezért az áldozatért legalább részben kárpótolni fogja.”¹³

A hazai irodalomban Vizin foglalja össze disszertációjában az újabb kutatási eredményeket: „Szégyenünk az énünkre, míg büntudatunk a viselkedésünkre vonatkozik. Más szavakkal, ha szégyent érzünk, azt érezzük, hogy nem olyanok vagyunk, amilyenek szeretnénk lenni, míg büntudat érzésénél inkább az a probléma forrása, hogy úgy látjuk, megbántottunk valakit vagy rosszat tettünk valakivel. [...] A szégyen egy különösen intenzív, gyakran a cselekvőképességet akadályozó negatív érzelem, magában foglalva a kisebbségi érzést, tehetetlenséget és féltékenységet, valamint vágyat arra, hogy hiányosságainkat elrejtjük. A büntudat ezzel szemben a viselkedés negatív értékelésével kapcsolatban jön létre és jóvátételi cselekvésekre sarkall.”¹⁴

⁸ BALOGH Jenő: „Büntető törvényeink módosításához” in KÖNYÁNÉ KUTRUCZ Katalin (szerk.): *Balogh Jenő emlékkötet. Válogatás Balogh Jenő műveiből* (Kriminológiai Közlemények 21.) (Budapest: MTA Magyar Kriminológiai Társaság 1988) 134–136.

⁹ DUKÉS Géza: „Pszichoanalitikai nézőpontok a védő és védece közötti kapcsolat lélektanához” *Jogtudományi Közöny* 1930/16, 145–147.

¹⁰ Vö. 5. j.

¹¹ GARAI Nikolett: „Ferenczi Sándor és követőinek hozzájárulása a kriminálpszichoanalízis kialakulásához” *IMÁGÓ Budapest* 2019/3, 39–52.

¹² HORVÁTH-SZABÓ (3. j.) 185–186.

¹³ FERENCZI Sándor: „A pszichoanalízisről és annak jogi és társadalmi jelentőségéről (Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesületben 1913. október 29-én tartott szabad előadás nyomán)” in LINCZÉNYI Adorján (szerk.): *Lelei problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból* (Budapest: Magvető 1982) 158–174.

¹⁴ VIZIN Gabriella: *A szégyen szerepe a mentális zavarokban. Doktori értekezés* (Budapest: Semmelweis Egyetem Mentális Egészségtudományi Doktori Iskola 2017) 11.

Ebben az olvasatban Kafka szereplői kizárólag a szégyenérzettel szembesülnek, a bűntudat ugyanis morális kategória. Morális cselekvésre pedig, legalábbis életükben, bénultságuk miatt képtelenek. Gregor Samsa, a szörnyű féreggé változott utazó úgynök is így érez, ha családja sanyarú sorsáról van szó: „Amikor szóba került, hogy a pénzkeresés elől lehetetlen kitérni, Gregor eleinte mindig elengedte az ajtót, és rávetette magát az ajtó mellett álló hűvös bördíványra, mert valósággal égette a szégyen és a szomorúság.”¹⁵ Hasonlóképpen, A per protagonistáját és más Kafka-hősöket is erkölcsi tépelődés helyett inkább jellemez a Ferenczi által leírt vágy arra, hogy „a lelki-furdalás kínzó feszültségét, a belső gyötrődést kívülről jövő büntetéssel levezessék és enyhítsék”.¹⁶ Alt Kafka-monográfiájában¹⁷ arra utal, hogy Josef K. tagadása a terhére rótt bűnnel szemben valójában sajátos énvédő mechanizmus: a tudattalanból előtörő sötét, tabuizált vagy fenyegető tartalmak önkéntelen elfojtása, a tudatból való kizárása: „Ha el akart érni valamit, elsősorban is eleve el kellett utasítania bármilyen lehetséges bűn minden gondolatát. Bűnről szó sincs.”¹⁸

Bűnösség: akaratszabadság és idegen akarat

A bűnösség alatt a büntetőjogban az elkövető és cselekménye közötti pszichikus viszonyt értjük. Ezért a büntetőjogi felelősség kérdései szükségszerűen érintkeznek az akaratszabadsággal, a büntetőjog-tudományban – mindenekelőtt a bűnösség tanában – rendre megjelennek a determinista és az indeterminista álláspontok közötti filozófiai viták főbb vonalai. A klasszikus büntetőjogi iskola, a felvilágosodás eszményeinek megfelelően a szabad akarat tanát vallja. „Az akarat az eszes lény oksága” – írja Kant –, amely szemben áll az ésszel nem bíró lények okságával, a természeti szükségszerűséggel.¹⁹ Ezt az auklérista individuális etikán alapuló szellemi rendszer ölt testet a Német Szövetségi Bíróság (BGH) 1952-es döntésében a bűnösség alapjairól: „A büntetés bűnösséget feltételez. A bűnösség felróhatóságot jelent. A bűnösség megállapításával azt jelentjük ki, hogy a tettes a jogtalant választotta, holott dönthetett volna a jogos mellett is [...] Az ember, szabad, felelős és erkölcsös önrendelkezéseként csak akkor dönthet a jogszerű mellett, ha azt meg tudja különböztetni a jogtalanságtól. Erre pedig az képes, aki erkölcsi ítélőképességénél fogva felismeri a tett jogtalanságát, nem jogtechnikai értelemben, hanem a saját gondolatvilágának megfelelő értékrendszerben.”²⁰ A pozitívista büntetőjogi iskola ezzel szemben – a relatív büntetési elméletnek megfelelően – a determinizmusra alapozott, és feltételezte, hogy mivel az elkövető az adott körülmények között szükségszerűen a bűncselekmény elkövetése mellett dönt, a büntetés kilátásba helyezésével mint visszatartó motívummal – a speciális prevenció elvének megfelelően – az újabb bűncselekmény elkövetésének gátat lehet szabni.

¹⁵ Franz KAFKA: „Az átváltozás” [ford. Györffy Miklós] in Franz KAFKA: *Elbeszélések* (Budapest, Európa, 1973) 17–74.

¹⁶ FERENCZI (5. j.) 126–128.

¹⁷ Peter-André ALT: *Franz Kafka: Der ewige Sohn: Eine Biographie* (München: Beck 2008) 395.

¹⁸ KAFKA (1. j.) 257.

¹⁹ Immanuel KANT: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája* [ford. Berényi Gábor] (Budapest: Gondolat 1991) 81.

²⁰ BGHSt 3, 78.

Kis Norbert szerint napjainkban az egyéni felelősség és azzal együtt a bűnösség elve regresszióban van. Álláspontja szerint nehezen tartható a büntetőjog pszichologizáló, szubjektívizáló szemlélete, amely „az emberi tudat és psziché megismerhetőségének hipotézisére építve bizonytalan vélelmekből épít védfalat a bűnösségi ítélet köré”.²¹ A negligencia problémáit vizsgáló objektivisták felelősségi tanok, a más tettéért való vikárius és kollektív felelősség vagy a szervezetek büntethetőségének tételei a determinista teória megerősödését jelentik.²² Kétségtelen, hogy a „büntetőjog narcisztikus individualizmusa” nem vesz tudomást a „modern ember extradeterminált állapotáról”. Kis Norbert szerint: „Az európai büntetőjogokban fokozatosan hajolnak meg a dogmatika klasszikus tételei és körvonalazódik uniformizált intézményekkel egy közös alkotmányos peremhatár köré az európai országok büntetőjoga.”²³ A bűnösségi elv hanyatlása egy olyan társadalomképet tükröz, amelyben a technika és a szervezethez való fejlődésével az emberi hiba kockázata aránytalan veszélyeket hordoz magában, másrésről a szervezeti hatalom megerősödése a felelősség formáinak újragondolását vonja maga után.

Az emberi akaratszabadság megítélésében Mészáros a jelentős elméleti fizikus, Planck gondolatára hívja fel a figyelmet: „Az idegen akarat kauzálisan kötött, más ember minden akarati cselekvése, legalábbis elvben, mint az oksági törvény szükségszerű következménye megérthető és részleteiben előre meghatározható. A megfigyelő intelligenciájától függ, hogy ez gyakorlatilag mennyiben valósítható meg. Saját akaratunk ezzel szemben csak múltbéli cselekvéseinkre nézve ismerhető meg kauzálisan, jövőbeli tetteink szempontjából szabad, saját akarati cselekvéseinket pedig lehetetlen, a még oly magas képzettségű intelligencia számára is, tisztán az értelemről, környezetünk jelen állapotából és befolyásaiból levezetni.”²⁴

Nyilvánvaló, hogy *A per* vagy *Az ítélet* főhősei sorsokról nem maguk döntenek, szabad akaratuk legfeljebb illúzió, a velük zajló történéseknek elszenvedői, nem pedig alakítói: „Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.” Bűnösségük ezért kizárólag belső világukban értelmezhető, nem egy konkrét cselekmény vonatkozásában, ha volt is bűnük, azt legfeljebb a gondolatok szintjén jelent meg, a gondolatokat azonban nem lehet büntetni: *Cogitationis poenam nemo patitur*.²⁵

Alt elemzése szerint a Josef K. elleni eljárás lényege éppen az, ahogy a szubjektív büntetési fantáziák projekciójával a bűnösség egyre inkább objektívizálódik a külvilágban, a hatalmi szimbólumok világában is. A szereplő irracionális, szubjektív büntudata így egyre valóságosabbá válik és racionális, objektív karaktert nyer. A határ a külvilág és K. belső világa között egyre inkább fellazul. Alt utal *A per* „onirikus” (álomszerű) jellegére is, hogy az elbeszélés valójában egy szorongásos álom megjelenítése, „álom

²¹ Kis Norbert: „Gondolatok a bűnösségi elv hanyatlásáról” in GELLÉR Balázs (szerk.): *Györgyi Kálmán innepi kötet* (Bibliotheca iuridica. Libri amicorum) (Budapest: KJK-Kerszöv 2004) 322.

²² Uo. 324.

²³ Uo. 323.

²⁴ Max PLANCK: *Válogatott tanulmányok. Az új fizika világképe* (Budapest: Gondolat 1961) 253. Idézi Mészáros Ádám: „Akaratszabadság a büntetőjogban és annak a bűnrészességgel kapcsolatos összefüggései” *Kontroll* 2004/1, 30–47.

²⁵ Justinians Digestes 48.19.18.

a bűnösségről”, amely egy elidegenedett jogrend imaginárius tereiben tükröz pszichikai állapotokat. Az álom pedig hasonló azokhoz a képes rejtvényekhez (*literarisches Wexierbild*), ahol a játékos elrejtett elemeket keres, további képeket a képben. Kafkánál az elrejtett elem, amely egyúttal kötőanyagként szolgál, nem más, mint az elfojtott bűntudat.²⁶

Forum internum és leges externae – kísérlet a kanti jogfilozófiával

A jog és az erkölcs fogalmát Kant műveiben több különböző értelemben találhattuk meg. A jog kifejezést egyaránt használja a pozitív jogra, de saját észjogára is. Az erkölcs jelenti egyrészt teljes praktikus filozófiájának fogalmát – *philosophia moralis* –, de gyakrabban jelenik meg etikai értelemben mint „a belső törvényhozás gyakorlati filozófiája”, amely az egyén morális kötelességeit magyarázó tan.²⁷ Erkölcs és jog viszonya így vizsgálható a klasszikus természetjogi problémafelvetéssel, hogy a pozitív jog mennyiben felel meg morális és igazságossági elveknek. Kant válasza erre a kérdésre egyértelmű: a törvényhozó számára az észjognak kell zsinórmértékül szolgálnia, a pozitív törvényeket is egy általános törvényhozó akarat próbakövén kell megmérnünk.²⁸

Kant a legalitás és a moralitás fogalmát a következőképpen definiálja: „Valamely cselekedet pusztá megegyezése vagy meg nem egyezése a törvénnyel, tekintet nélkül a cselekedet mozgatórugójára, legalitás (törvényhez szabottság), az az összhang viszont, amelyben a törvényből fakadó kötelesség eszméje egyben a cselekedet mozgatórugója is, a cselekedet moralitása (erkölcsisége).”²⁹ Ebből következik, hogy az állam törvénye az individuumtól csak *legális* viselkedést követelhet meg, ami interperszonális viszonyokban érvényesül.³⁰ A *forum internum* nem lehet a külsőleges törvényhozás – *leges externae* – tárgya. „A jogi törvényhozás szerinti kötelességek csak külső kötelességek lehetnek, ez a törvényhozás ugyanis nem kívánja meg, hogy a kötelesség eszméje, amely belső önmagában a cselekvő (személy) önkényének meghatározási alapja legyen.”³¹ Jogi értelemben vett kötelezettségeink így csak másokkal szemben lehetnek, önmagunkkal szemben nem.

Láthattuk, hogy Kafka szereplőinek belső világa és a külvilág közötti határok fel lazulnak, átjárhatóvá válnak. Fel kell tennünk ezért a kérdést, hogy a bűntudat valójában a külső vagy belső törvényhozással szembeni konfrontációból ered-e, illetve azt is érdemes megvizsgálni, hogy a külső és belső világ átjárhatósága vezethet-e a kanti értelemben vett *forum internum* és *leges externae* közötti különbségtétel megszűnéséhez.

Kant jogelméletéből az következik, hogy az individuum köteles az egész emberiség méltóságát őrizni magában, vagyis a racionalitás és a moralitás általános mértéké-

²⁶ ALT (17. j.) 391–392.

²⁷ KANT (19. j.) 614.

²⁸ Kristian KÜHL: *Die Bedeutung der Rechtsphilosophie für das Strafrecht* (Baden-Baden: Nomos 2001) 37.

²⁹ KANT (19. j.) 312.

³⁰ Andreas MOSBACHER: *Strafrecht und Selbstschädigung. Die Strafbarkeit „opferloser” Delikte im Lichte der Rechtsphilosophie Kants* (Berlin–Heidelberg: Springer 2001) 102.

³¹ KANT (19. j.) 313.

nek eleget kell tennie. Kafka hőseinél éppen ez a méltóság veszik el, egész létezésük „anti-aufklärerista”, tehát kanti értelemben „kiskorúság”, vagyis az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. A felvilágosodás „[...] merészség arra, hogy ne mások vezessenek, hanem a saját értelmünkre támaszkodjunk.” („Habe Mut, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen!”)³² Ezzel ellentétben a karkai figurák magányosságát nem jelent autonómiát, nem bízhatnak értelmükben, valójában fel sem érhetik ésszel az életüket meghatározó történéseket, Josef K. tragédiája pedig az értelem megbicsaklásának története.

Ily módon *A per* a felvilágosodás emberképének másik fő eszményét, az akaratszabadságot is megkérdőjelezi. Ezt a feltételezést megerősítik az idegtudományok újabb eredményei is. A neurobiológia képviselői ugyanis egyre hangsúlyosabban tagadják az emberi akaratszabadság tényleges létezését. Singer elhíresült megállapítása szerint az agykutatók a modern képkalkotó eljárásokkal – szemben más kognitív funkciókért felelős agyi területekkel – nem tudták lokalizálni a szabad akarat „fészket” a központi idegrendszerben, illetve a tudomány előtt nem ismert olyan „mentális ágens”, amelyet az akaratszabadsággal lehetne azonosítani.³³

Kafka korában még nem álltak rendelkezésre a modern orvosi technika vívmányai, így az agyműködés finom folyamatai helyett inkább az ember személyiségszerkezetére koncentrálnak. *A per*, *Az átváltozás* vagy *Az ítélet* világa nem állítható párhuzamba a büntetőjog kategóriarendszerével. Bizonyítottuk, hogy a büntetőjogi gondolkodás alapértékei, amelyek a személyek egyenlő méltóságán, a bűnösségi elven, az akaratszabadságon és a külvilágban megjelenő magatartás megítélhetőségén alapulnak, nem értelmezhetőek Kafka rendszerében. A büntetőjogi fogalmak valójában csak projekciós felületet képeznek a bűntudat miatti szorongás megélésére. Az írások „kisértetiség”³⁴ abban ragadható meg, hogy a szégyenérzet kivetítése megsemmisíti a külső és a belső világ közötti határt, a hősök bűnösségi fantáziái, ösztönkésztetései miatt szégyenérzete először visszatükröződik, majd valóságossá válik egy részvételen, kiszámíthatatlan hatalmi struktúra attribútumaiban. A belső fórum kivetülései hozzák létre a külsődleges törvényeket, amelyeknek a főhős kénytelen alávetni magát. Ahogy *A per* zárójelenetében olvashatjuk: „K. most pontosan tudta, hogy az ő kötelessége lenne megragadni és magába döfni a fölötte lebegő kést.” A hóhérok Josef K. saját elfogadhatatlan tudattartamainak megtestesítői, akár az eljárás vagy maga a bíróság. Mondhatnánk, hogy mindez csak illúzió vagy álom, ez azonban nem változtat a főhős dicstelen halálán – ahogy a pszichés defektusok immanens valóságán sem.

³² Immanuel KANT: „Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?” [ford. Vidrányi Katalin] in Immanuel KANT: *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások* (Budapest: Gondolat 1963) 80–90.

³³ Wolf SINGER: *Ein neues Menschenbild? Gespräche über Hirnforschung* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 2003).

³⁴ BERTA Ádám: *Az Unheimliche – Az intellektuális bizonytalanságtól az elfojtott visszatéréséig. Egy kísérteties fogalom kontextuálása a pszichoanalitikus irodalomtudomány diskurzusában. PhD-értekezés. Tézisek*, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/271/1/tz_eredeti2853.pdf

Záró gondolatok

Ha Kafka műveinek interpretációjára vállalkozunk, minden esetben szem előtt kell tartanunk *A per* börtönképlánjának szavait: „Valaminek a helyes értelmezése és ugyanannak a dolognak a félreértése nem zárja ki teljesen egymást.”³⁵ Engel szerint a vonatkozó irodalom – áttekinthetlensége miatt – már leginkább botanikai hasonlattal ábrázolható, afféle növénytani osztályozásként, hogy az egyes szerzők éppen milyen tudásrendszer segítségével kíséreltek meg közelebb jutni a parabolák megfejtéséhez.³⁶ A „jog és irodalom” területén végzett hazai kutatások is ebbe a katalógusba sorolhatók.³⁷

Meggyőződésünk azonban, hogy Kafka jogi tárgyú írásainak lényege – vagyis a rejtélyes döntés ártatlanságról vagy bűnösségről, életről vagy halálról – valójában macskul ellenáll minden racionalizálási kísérletnek.

³⁵ KAFKA (1. j.) 81.

³⁶ ENGEL (4. j.) 425.

³⁷ NAGY Tamás: „Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban” *Jogelméleti Szemle* 2001/3, <http://jesz.ajk.elte.hu/nagy7.html>

A szerződés mint a társadalom destabilizálásának eszköze Stephen King *Hasznos Holmik* című regényében

MOLNÁR ANDRÁS

Bevezetés

Amikor Lawrence Friedman egy megalapozott jogi társadalomelmélet előkérdéseire reflektált, nagy hangsúlyt fektetett a jogról alkotott populáris (nem professzionális) elképzeléseknek a jogfejlődésben betöltött szerepére. Meghatározásában a populáris jogi kultúra nem más, mint „azoknak az embereknek a mentális beállítottsága, akik interakcióba kerülnek a jogi intézményekkel”.¹ Ez a beállítottság tükrözi az azzal kapcsolatos közkeletű elvárásokat, hogy hogyan kellene működnie a társadalmi intézményeknek, és egyfajta közvetítő szerepet tölt be a társadalmi változások és a jogi tartalmak között.² Másképpen szólva az emberek általános meggyőződése, elvárásai, értékei jeleznek valamit a jog változásaiból, s ez a kapcsolat a jogtudomány fontos feladatává teszi azt, hogy feltárja ezeket a közkeletű elképzeléseket. Friedman annak kihangsúlyozásával bővítette e kutatások távlatait, hogy a jog iránti általános viszonyulás kifejezésre jut a populáris kultúra termékeiben is.

E kiterjesztés megalapozása során különbséget tett a populáris kultúra, és tulajdonképpen ennek analógiájára a populáris jogi kultúra két értelme között. A populáris kultúra első értelme a lakosság széles köre által követett magatartásmintákat és az általuk tanúsított attitűdöket öleli fel, a második értelme pedig azokat a kulturális termékeket, amelyek a lakosság széles köre általi fogyasztásra lettek szánva. Ennek megfelelően a populáris jogi kultúra jelenthet egyfelől a joggal kapcsolatos, egy adott társadalomban általánosan elterjedt viselkedést, attitűdöt, meggyőződést, másfelől pedig konkrét kulturális tömegtermékeket, amelyek jogi vonatkozással bírnak.³ Ez utóbbi az, amire Friedman indokoltan látta kiterjeszteni a jogtudomány látókörét.

Természetesen sok más szerzőhöz hasonlóan Friedman sem táplált illúziókat a tekintetben, mennyire pontos vagy életszerű a jog reprezentációja a populáris kultúra különféle médiumaiban,⁴ mindazonáltal ezek a kulturális termékek is alkalmasak arra,

¹ Lawrence FRIEDMAN: „Law, Lawyers, and Popular Culture” *The Yale Law Journal* 1989, 1584.

² *Uo.* 1583–1584.

³ *Uo.* 1587.

⁴ *Uo.* 1588.

hogy elmondjanak valamit a laikus (azaz nem jogász) emberek joghoz való viszonyáról, ezért vizsgálatuk legitím kutatási téma. Friedman három fő problematikát határol el a populáris jogi kultúra kutatásának körében: a populáris jogi kultúra mint a társadalmi normák tükré;⁵ a populáris jogi kultúra és a populáris kultúra interakciói, más szavakkal annak folyamata, ahogyan a jogról való (laikus) ismeretek átszivárognak a populáris jogi kultúrából a populáris kultúrába;⁶ valamint a populáris jogi kultúra és az autoritás közötti kapcsolat.⁷ Az ilyen irányú kutatások köre az olykor felbukkanó kritikai hangok mellett is bővülőben van, és a kulturális médiumok sokrétűségének fokozódását tekintve nem valószínű, hogy ez a tendencia egyhamar megfordul.⁸

A jelen tanulmány célja annak bemutatása, milyen szerepet játszanak a szerződések Stephen King *Hasznos Holmik* című, eredeti nyelven 1991-ben, magyarul 1993-ban kiadott regényének cselekményében. Egy ilyen tárgyú vizsgálódás meglehetősen szokatlannak tekinthető, mert King regénye alapvetően a horror zsánérébe sorolható, ami jellemzően távol esik a „jog és irodalom” (avagy tágabban: jog és kultúra) kutatások vizsgálódási spektrumából. Ennek egyik oka minden bizonnyal az, hogy a horror mindenekelőtt érzelmi állapotokra (félelemre, szorongásra, továbbá gyakran a várt események miatti feszültségre) épít, és definíciós kísérletei is gyakran ezt a sajátosságot

⁵ Uo. 1589.

⁶ Uo. 1592.

⁷ Uo. 1595.

⁸ A jog és a populáris kultúra kapcsolatának legkézenfekvőbb, tartalmi szempontúnak is nevezhető elemzése az az eset, amikor a mű cselekménye valamilyen módon egyértelmű jogi relevanciával bír (például bűncselekményt követnek el benne, egy bírósági tárgyalás kulcsszerepet kap a történet menetében, esetleg a jog és az erkölcs konfliktusának kérdéseit veti fel). Ám ezen túlmenően a populáris kultúra médiumainak síkján is elemezhető a két jelenség kapcsolatrendszer. Ennek a vizsgálati szintnek az alapproblémája az, hogy míg a jog hagyományosan a szövegen, méghozzá elsősorban az írott szövegeken alapul, ezt az állapotot módosította a modern tömegkommunikáció megjelenése. E körben mindenekelőtt a televízió és tágabb értelemben véve a képi közvetítés elterjedése említendő, a képi ábrázolás ugyanis eltérő reakciókat vált ki a befogadóban, mint a szöveg, így például valószínűbbnek, közvetlenebbül megélhetőnek láttatja a tárgyat, továbbá ezzel összefüggésben a befogadása során csökken a befogadó kritikai távolságtartása is. Ez a hatás pedig befolyással van a befogadók jogképére. Vö. Richard K. SHERWIN: „Law in Popular Culture” in Austin SARAT (ed.): *The Blackwell Companion to Law and Society* (Malden: Blackwell Publishing 2004) 99–100. A Sherwin által (is) bemutatott problémakör újabb példái közé sorolhatjuk Ava DuVernay *When They See Us* című dokumentum-minisorozatát. A sorozat egy 1989-ben elkövetett szexuális erőszak és testi sértés miatti büntetőeljárást mutat be, amelyben öt kiskorú kisebbségit (egy dél-amerikai és négy afroamerikai származásút) ítélték el ártatlanul, és elítélésükben közvetlen kulcsszerepe volt Linda Fairstein ügyésznek, aki a sorozat úgy mutat be, mint aki háttérben jelentős nyomást gyakorol a vádat ténylegesen képviselő ügyészre. A vádlottak ártatlansága időközben kétséget kizáróan bebizonyosodott, és súlyos hiányosságokra derült fény a tényállás feltárása kapcsán. A történetet már 2013-ban is feldolgozta Ken Burns dokumentumfilmje, ugyanakkor a Netflixen terjesztett 2019-es sorozat sokkal nagyobb visszhangot keltett, egyúttal szélesebb körű közfelháborodást váltott ki. Ezzel a reakcióval összefüggésben több probléma felmerül, egyebek között az, mennyiben fogadja el valóságnak a közönség az eseményeknek, illetve az azokban résztvevők szerepének a sorozat által kínált értelmezését, valamint az, meddig terjed a „nyilvánosság általi igazságszolgáltatás” egy alapvetően szakmai hiba miatt, különös tekintettel arra, hogy a büntetőeljárás során elkövetett hibák egyszer már felvezésre kerültek, jöllehet egy egészen más természetű nyilvánosság előtt, vagyis tulajdonképpen egyfajta „civil kétszeres értékelés” valósult meg. A *When They See Us* által kavart hullámokat és a felmerülő problémák érzékenységet, valamint ellentmondásos megítélését tükrözi egyebek között a 444 hírportálnak a sorozat hatását bemutató cikke: Boros Juli: Öt ártatlan embert küldött börtönbe, most pocsog, hogy ennek következményei lettek, <https://444.hu/2019/06/13/ot-artatlan-embert-kuldott-bortonbe-most-picsog-hogy-ennek-kovetkezmenyei-lettek>

állítják középpontba,⁹ ezért pedig aligha számíthat egy olyan professzió érdeklődésére, amely a mindennapok eseményeinek és viszonyainak földhözragadt valóságával áll szoros kapcsolatban.

Egy másik elképzelhető indokként megjelölhető a horrornak mint irodalmi és művészeti kategóriának a közfelfogás szerinti „alantas” jellegéből és „alacsony” irodalmi státuszából következő negatív, illetve lekezelő megítélése, ami fakadhat abból, hogy ezt a zsánert az emberek gyakran kapcsolják össze az olcsó és felszínes szórakoztatással. Nézetem szerint a horror – avagy általában a valamilyen típusú félelemmel kapcsolatos zsánerek¹⁰ – illetően megítélése egyre inkább tarthatatlanná válik, ami két okkal magyarázható.

Egyrészt a horror valójában reflektált és napjainkban is reflektál a társadalmi környezetünkre. Ezt illusztrálják az 1950–60-as évek inváziós horrorfilmjei, amelyek a hidegháborús szorongást és az atomkatasztrófa-fenyegetését testesítették meg a félelemkeltés eszköztárával.¹¹ A jelen tanulmány által érintett Stephen King műveiben is megfigyelhető a társadalmi kommentár, így például visszatérő mozzanat a kapcsolati bántalmazás, a diszkrimináció és más társadalmi problémák, *A hosszú menetelés* című regénye pedig, jóllehet az a mű már túlfeszíti a horror kereteit, disztópikus társadalmat mutat be, és egyszerre értelmezhető az elnyomásra törekvő állam, a szélsőségesen kompetitív társadalom, valamint a tömegigények kiszolgálásában mind messzebbre

⁹ Az érzelmi irányultság e kihangsúlyozása figyelhető meg Lovecraftnál akkor, amikor az „atmoszféra” és az „adott érzület” létrehozásának alapvető jelentőségéről írt a jó rémtörténet kapcsán. Az érzelmi vonatkozást emeli ki a horror egyik legtöbbször hivatkozott teoretikusa, Noël Carroll is, amikor úgy közelíti meg a zsánert, hogy azt a karakternek és az olvasónak a félelemforráshoz – tipikusan valamilyen szörnyalakhoz – való viszonya határozza el más zsánerektől. Az említettekhez lásd H. P. LOVECRAFT: „Természeteleti rettetet az irodalomban” [ford. GALAMB Zoltán] in Howard Phillips LOVECRAFT: *Összes művei II.* [szerk. GALAMB Zoltán] (Szeged: Szukits 2003) 446.; Noël Carroll: *The Philosophy of Horror or Paradoxes of the Heart* (New York: Routledge 1990) 14–15, 18.

¹⁰ Ennek a tanulmánynak nem célja mélyreható zsánereleméleti fejtegetésekbe és elhatárolásokba bocsátkozni, ezért csak utalni szeretnék rá, hogy a félelemmel összefüggésben álló zsánerek körébe tartozik a gótikus irodalom, a horror és a – magyarországi szóhasználatba csak az elmúlt években beépülő – *weird* is, amelyek bizonyos mértékig átfedésben állnak egymással, azonban nem teljesen ugyanazt a kört jelölik. Az irodalmi gótika időben jól behatárolható: alapvetően konszenzus övezi azt az állítást, hogy az irányzat a XVIII. században alakult ki a racionalizmus egyfajta ellenhatásaként, és az ész uralmának méltatása helyett a bizonytalanságot, az ismeretlen miatti szorongást, az irracionálist emelte középpontba. A „gótikus” jelző jelentéstartalma ugyanakkor az idők folyamán bővült és kiterjedt az irodalmon túli médiumokra is, így jellemzően bizonyos motívumok jelenlétével vagy témák tárgyalásával hozzák összefüggésbe, mint a kísértetkastély vagy a *doppelgänger*, illetve az elme megbomlása, az atavizmus, a tudomány etikai határai. Ezek, illetve más hasonló motívumok és témák ugyanakkor a horror zsánereiben is jellemzően megjelennek. A horrort gyakran definiálják a félelemközpontúság és a szörnyek jelenléte alapján, amint azt Carroll korábban hivatkozott gondolatmenete is példázza, mindemellett a horrorban is vissza-visszatérnek olyan elemek, amelyek a gótikára is jellemzőek (pl. a kísértetkastély vagy a tudomány veszélyessége). A *weird* alszánér esetében pedig a félelem helyett a nyugtalanító atmoszféra, illetve az emberközpontú nézőpontból való kiközösítés kap kiemelt hangsúlyt, ugyanakkor az ebbe tartozó művek nem ritkán a horrorhoz köthető jelenségeket sejtetnek. A precíz, hermetikus elhatárolás bonyolult, talán lehetetlen, és nem is feltétlenül elengedhetetlenül szükséges, arra viszont indokolt utalni, hogy a horror mellett léteznek más, rokon zsánerek is, amelyek időnként egybefolyhatnak, illetve esetenként a horror kategóriája mindezek ernyőfogalmaként funkcionál.

¹¹ A horror és a tudomány kapcsolatáról jó bevezető áttekintést nyújt pl. Darryl JONES: *Sleeping with the Lights On: The unsettling story of horror* (Oxford: Oxford University Press 2018) 121–138.

menő szórakoztatóipar kritikájaként.¹² De ugyancsak e körben említendő a horror egy-fajta „prototípusaként” is értelmezhető *Frankenstein*, Mary Shelley klasszikusa, amely ma is aktuális etikai problémákat feszeget.

A második ok elsősorban a horrorral rokonságban álló *weird* fikcióval hozható összefüggésbe,¹³ ez utóbbi ugyanis szorosan kapcsolódik az objektív és az észlelt valóság közötti különbséghez, vagyis a kanti *noumena-phaenomena* kategóriapárhoz,¹⁴ olyannyira, hogy Michael Cisco megfogalmazása szerint *weird* fikció írása nélkül talán egyenesen lehetetlenség volna ezeket a filozófiai problémákat tárgyalni.¹⁵ A jelen elemzést főleg az első magyarázat támasztja alá, valamint a Friedmannél olvasható – fentebb ismertetett – megfontolások arról, hogyan fejeződnek ki az emberek jogi relevanciájú erkölcsi érzetei és elvárásai a populáris kultúrában.

A *Hasznos Holmik* cselekménye – a regény terjedelme dacára – meglehetősen egyszerűen összefoglalható. Egy Leland Gaunt nevű titokzatos kereskedő költözik Castle Rock kisvárosába, ahol régiségboltot nyit, melyet Hasznos Holmik névre keresztel. Hamarosan szállingózni kezdenek a vásárlók, akik különös módon mindig olyan árut találnak, amire a lelkük mélyén erősen sóvárogtak. Pénzügyi szempontból úgy tűnik, Gaunt nagylelkű – mi több, irracionálisan nagylelkű – eladó, mert rendszerint olyan árat ajánl, ami jóval alacsonyabb, mint az áru piaci értéke. Ugyanakkor ajánlatait mindig kiegészíti egy „szívesség” kérésével, melynek értelmében a vevőknek el kell követniük egy „csíny” valamelyik lakó kárára. A csíny jellegét, időpontját, valamint áldozatát Gaunt határozza meg. Vevői rendre elfogadják ezeket a feltételeket, mi több, olykor kifejezett örömmel vállalkoznak a tréfára. Az adásvételek¹⁶ eredményeképpen csakhamar a sértődöttség, gyanakvás és ellenségeskedés egész hálózata szövi be Castle Rockot, majd az ideig-óráig elfojtott feszültségek vad összezapás formájában törnek felszínre a település két felekezete között. A regény fő protagonistája, Alan Pangborn sheriff végül elűzi Gauntot, Castle Rock városa azonban addigra már romokban hever. A regény zárásában célzás olvasható arra, hogy Gaunt máshol, más néven új üzletet nyitott.

Leland Gaunt, a *Hasznos Holmik* fő antagonistája démoni alak. Többnyire – noha nem mindig – kellemes modorú, idős úriemberként kerül ábrázolásra, aki mindazonáltal rendelkezik néhány különös és nyugtalanító tulajdonsággal: vásárlói rendszeresen

¹² Korinna CSETÉNYI: „Images of Lawlessness in Stephen King’s *The Long Walk*” in Anna KÉRCHY et al. (eds.) *The Iconology of Law and Order (Legal and Cosmic)* (Szeged: JATEPress 2012) 237.

¹³ A kettő kapcsolatához lásd a 10. lábjegyzetben kifejtetteket.

¹⁴ A *noumena* és a *phaenomena* kategóriájának megkülönböztetése Kantnál a magánvaló dolgok és az észlelt jelenségek elhatárolását szolgálja, azonban, ahogyan arra Tózsér rámutat, ez a különbségtétel kettős értelmű. Empirikus értelemben különbség tehető a képzet és maga az észlelt fizikai tárgy között, vagyis aközött, milyen képzet alakul ki bennünk valamely tárgyról, illetve milyen a tárgy valójában, torzításmentesen. Transzcendentális értelemben azonban a képzet és a fizikai tárgy is *phaenomenon*, a transzcendentális értelemben vett magánvaló dolgot (*noumenon*) ugyanis az egyén közvetlenül sohasem képes észlelni. Tózsér János: „A jelenség valósága” *Világosság* 2004/10–12, 186–187.

¹⁵ Michael Cisco: „Cosmic Horror and the Supernatural in Poe and Lovecraft” in Sean MORELAND (ed.): *The Lovecraftian Poe. Essays on Influence, Reception, Interpretation and Transformation* (Bethlehem: Lehigh University Press 2017) 80.

¹⁶ Az „adásvétel” minősítés dogmatikailag alighanem pontatlan, hiszen az adásvétel fogalmához hozzátartozó *dare* szolgáltatáshoz a vevői oldalon kapcsolódik egy *facere* jellegű szolgáltatás (a tréfa) is, ezért tulajdonképpen helyesebb lenne atipikus szerződésként jellemezni a *Hasznos Holmik*ban megkötött alkukat.

észlelik, hogy mutatóujja és középső ujja egyforma hosszúak, valamit hízelgő modora ellenére kézfogása gyakran rejtélyes, kellemetlen borzongást vált ki belőlük. Démoni természete és természetfeletti eredete nyíltan lelepleződik a regény zárójelenetében, amikor autója XVIII. századi hintóvá változik, azt sejtetve, hogy immár évszázadok óta hoz felfordulást és erőszakoskodást az emberi közösségekbe. Állandó visszatérését sejteti a regény utolsó néhány oldala, amelyek arról tájékoztatják az olvasót, hogy másik kisvárosban nyitott régiségboltot. A regény azzal kezdődik, hogy egy meg nem nevezett helyi lakoson keresztül szólva, második személyű narrációban bemutatja Castle Rockot, és a végén a következő kisváros is hasonló kontextusban és elbeszélésmódban kerül bemutatásra. Ez a megoldás nemcsak keretbe foglalja a regény cselekményét, de arra is utal, hogy a Gaunt által megtestesített gonosz legyőzhetetlen.

Gaunt választott „fegyvere” az emberek törbe csalására az, hogy tisztességtelen szerződések megkötésére bírja őket. E tekintetben a megtevesztő manőverei a fausti alkut idézik fel abban az értelen, hogy Fausthoz hasonlóan Gaunt vevői is egy ördögi alakkal lépnek egyezsége vágyaik beteljesítése érdekében, ám a szerződési feltételek idővel aránytalanul tisztességtelenné, sőt, végzetesnek bizonyulnak az emberi résztvevő számára. King bizonyos értelemben „trivializálja” a fausti alkut. Faust tudásra és a világ megértésére vágyott, ez pedig olyan „áru”, amelynek kívánása érthető az olvasó számára – legyen szó akár a felvilágosodás, akár a mai információs társadalom szülöttéről –, mert a tudás, a megismerés önmagában való értéknek számít. King szereplői hétköznapi emberek, akik hajlandók súlyos árat fizetni jelentéktelen és hétköznapi jutalmakért. A *Hasznos Holmik* ezért egyfelől jól illeszkedik a nyugati irodalmi hagyományba, másfelől viszont újra is értelmezi azt.

A szerződés az egyedi szükségletek kölcsönös kielégítését szolgáló eszköz, egyúttal évezredek óta létező társadalmi intézmény. Jogi értelemben közkeletű tankönyvi definíciója szerint „két vagy több személy egybehangzó, joghatás kiváltására irányuló akaratnyilatkozata”,¹⁷ és ez a kétoldalú akaratnyilatkozat rendszerint az ajánlattétellel, valamint annak elfogadásával jön létre és válik kötelezővé.¹⁸ A szerződések rendszerint visszterhesek, vagyis a szolgáltatások kölcsönös nyújtására irányulnak, és általuk a felek kölcsönösen szereznek és vállalnak jogokat, illetve kötelezettségeket. A szerződés tükrözni hivatott a felek akaratát, megkötése egyúttal – ellenkező bizonyításig, amely esetben megtámadásnak lehet helye – a felek nyilatkozatának önkéntességét, szabad elhatározásból való megtételét feltételezi, továbbá a szerződés létrejöttével a felek elvárhatják a másiktól a szerződésszerű teljesítést, amelynek elmaradása esetén a jog szerinti kompenzációt követelhetnek a szerződésszegő féltől.

E – meglehetősen érintőlegesen bemutatott – polgári jogi szerződésfogalom mellett a szerződésnek létezik egy másik jelentéstartománya is: a kora modern államelméletek az állami szuverenitást a társadalmi szerződés, az állampolgárok közötti hipotetikus, kollektív egyezmény konstrukciójával igyekeztek igazolni. A társadalmiszerződés-elméletek értelmében a politikai közösség tagjai lemondanak szabadságuk egy részéről és feljogosítanak egy hivatalos testületet arra, hogy öröködjön a közrend és a közérdek fölött. Ezzel a feljogosítási aktsussal történik meg az átlépés valamely természeti – kor-

¹⁷ Például Boóc Ádám et al.: *A civilisztika dogmatikája* (Budapest: HVG-ORAC 2009) 168.

¹⁸ *Uo.*170.

mányzat előtti – állapotból a polgári társadalomba, mert ez utóbbit a közösség előnyösebbnek tartja, mint a természeti állapotot. A társadalmi szerződés konstrukciója nem szó szerint értendő, amennyiben nincs olyan egzakt történelmi pillanat, amikor egy azonosítható embercsoport tudatosan, deliberációt követően elhatározta, hogy attól a pillanattól kezdve államszervezetbe tömörülnek. Az elmélet ugyanakkor alkalmasnak bizonyult arra, hogy igazolással szolgáljon a legitim erőszak állami alkalmazására, valamint arra, hogy egyes jogokat a polgárok megőrizzenek az államhatalommal szemben. Az igazolás azon a hipotézisen alapult, hogy az embereket implicit vagy explicit megfontolás vezérelte, amelynek észszerűsége bonyolultabb átgondolás nélkül belátható. A társadalmiszerződés-elméletek azt is feltételezték, hogy az, aki polgári társadalomban él, egyúttal érvényesnek és kötelezőnek tekinti a társadalmi szerződést.

E tanulmány célja annak bemutatása, hogy a *Hasznos Holmikban* King kiforgatja a szerződés fogalmát, amelyhez rendszerint a gyarapodás, az egyéni jólét és a fejlődés képzeteit társítják, és a társadalomra veszélyt hozó erőként mutatja be. A szerződések ahelyett, hogy a növekedést és a bizalmat segítenék elő, a bizalmatlanság és az ellenségeskedés forrásaivá válnak. E kiforgatott funkció betöltésével a Gaunt régiségboltjában megkötött szerződések az egyéni károsodásoknál súlyosabb következményhez vezetnek: a károsodások halmozódása a társadalmi szerződés szövedékének szertefoszlását eredményezi. Ahhoz, hogy e következtetéshez eljussak, három nézőpont szerint elemzem a regényben létrejövő szerződéseket. Először az individualizmus-determinizmus tengelyen veszem szemügyre, milyen emberkép húzódik e szerződések mögött; másodszor azt vizsgálom meg, hogy az árképzés mennyiben tekinthető szubjektívnek vagy objektívnek; harmadszor pedig, immár absztraktabb nézőpontra helyezkedve, bemutatom, hogyan történik a társadalmi szerződés felbomlása, valamint hogy e folyamat milyen társadalmiszerződés-elmélettel jellemezhető.

Individualista kontra determinált emberkép

Az eltérő elméletek eltérő jellegű cselekvő embert előfeltételeznek szerződésmodelljeik kialakításához. A fő dilemma az, milyen mértékben autonóm cselekvő az a fél, aki a körülmények kényszerének hatására köt szerződést. Az autonóm cselekvő elméleti mintaképe a *homo oeconomicus*, a racionális és haszonmaximalizáló egyén, az angolszász terminológiában az „észszerűen gondolkodó ember” (*reasonable man*), aki képes arra, hogy értékelje a helyzetét, felmérje lehetőségeit, és arra is, hogy e képessége segítségével önálló döntéseket hozzon. A nem autonóm cselekvő esetében elismerésre kerülnek bizonyos leküzdhetetlen korlátok, amelyek akadályozzák őt abban, hogy ki-egyenlített alkufolyamat eredményeképpen vállaljon kötelezettségeket.

Az észszerűen gondolkodó személy koncepciója a klasszikus polgári jogi szerződéselmélet összetevője volt, ami Jay Feinman rövid, az angolszász szerződési jogra vonatkozó történeti áttekintésében a tradicionális szerződések helyét vette át nagyjából a XIX. században. Feinman szerint a változás abban állt, hogy a tradicionális szerződések keletkezése során nem az egyének akarati aktusa volt a döntő pillanat, hanem az „implicált közösségi viselkedési mércék”¹⁹ folyamánként jöttek létre, avagy másképpen

¹⁹ Jay M. FEINMAN: „Critical Approaches to Contract Law” *UCLA Law Review* 1983/4, 831.

szólva a közösség kimondatlan szabályai eredményeztek szerződéses kötelezettségvállalást. Ehhez képest a Feinman által klasszikusnak nevezett felfogás keretében az egyén önálló elhatározása és akaratnyilatkozata eredményezte a szerződés létrejöttét, ami ily módon mintegy „a semmiből”, vagyis előzetes normatív kontextus nélkül, a felek szubjektív elhatározásából és ezek egybeeséséből jött létre.

A szerződésnek ehhez a modelljéhez hozzátartozik az önálló, elszigetelt individuум képe, aki tisztában van a saját érdekeivel, és azokat igyekszik lehetőségeihez képest előmozdítani interszjektív döntéseiben. Ennek az individualista emberképnek van egy szubjektív és egy objektív vetülete. Szubjektív abban az értelemben, hogy az érdek egyénről egyénre, helyzetről helyzetre változik. A különböző helyzetek és kapcsolatok különböző döntéseket igényelnek, és a bennük részt vevő alany az, aki képes felmérni, hogy az adott körülmények között meddig mehet el érdekei érvényesítésében.²⁰ Ez az aspektus az absztrakcióból is elkerülhetetlenül következik: a szerződés intézményét a dogmatikának úgy kell tipizálnia, hogy a jellemzés valóban a szerződések lényegi ismérveit ölelje fel, egyaránt elkerülve az indokolatlan leszűkítést és kitágítást.

Ezért a szerződés meghatározása formai elemekkel történik, amelyek keretei között tetszőleges tartalom meghatározására van lehetőség. Másrésztől a szerződés objektív vetületének tekinthető az, hogy ha nem merültek fel olyan körülmények, amelyek korlátozzák az alany döntési képességét, akkor feltételezhető, hogy rendelkezett azzal az alkuképességgel és akarral, ami a szerződő féllel váláshoz szükséges, ennek következtében pedig felelősség terheli mindazokért a következményekért, amelyek a szerződés előírásaiból származnak. Annak, hogy az embert képesnek tekinti a jogrendszer arra, hogy szerződéses kötelezettségeket vállaljon, gyakorlati és morális dimenziója is van. A gyakorlati dimenzió azon az általános – mi több, közhelyszerű – megfigyelésen alapul, hogy az emberek rendszerint azt teszik, ami szükséges a számukra. Vagyis olyan döntéseket igyekeznek hozni, amelyek a körülményeikhez mérten a leginkább megfelelőek a számukra, és indokolatlan azt feltételezni – kellő alátámasztás nélkül –, hogy képtelenek olyan viselkedésre, ami a nagykorú, cselekvőképes, felelős és észszerű személytől várható. Az ilyen személyen tehát számon kérhetők az általa a szerződésben vállalt kötelezettségek.

Az individualista felfogás a szubjektumot a társadalmi környezetétől elkülönültnek tételezi, vagyis olyannak, akinek képességében áll kizárni környezete befolyását döntéshozatala során. Ebből az elképzelésből logikailag következik a szerződéses szabadság szigorú felfogása: ennek értelmében a cselekvőképes személy nem mentesülhet az önkéntesen vállalt szerződéses kötelezettség alól. Jogelméleti vonatkozását tekintve ez az elképzelés összekapcsolódott a langdelli formalizmus kibontakozásával az Egyesült Államokban. Langdell fő célja egy olyan megközelítésmód kidolgozása volt, amelynek

²⁰ Érdemes e körben leszögezni, hogy az érdekérvényesítő-haszonmaximalizáló egyén modellje még az erősen racionalista elképzelésekben sem kizárólag a pénzügyi racionalitást állítja középpontba. Ezt a – kézenfekvő és értelemeszerű – megközelítésmódot tükrözi például Posner klasszikus szövege, amely az összjólét növekedéseként értékeli nemcsak azt az esetet, amikor a vevőnek pénzben mérve többet ér az áru, mint a tulajdonos-eladónak, így a vétellel a vevő és az eladó is jól jár, de azt is, amikor az alany a kevesebbet fizető munkahelyet választja a több szabadidőért cserébe. Richard A. POSNER: „A jog gazdasági megközelítése” in HARMATHY Attila – SAJÓ András (szerk.): *A jog gazdasági elemzése: Válogatott tanulmányok* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1984) 158–159.

segítségével áthidalhatók a bővülő Egyesült Államok tagállami jogrendszerei közötti különbségek, s így az eltérő jogrendszerekben is hasznosítható szemléletet kapnak a hallgatók. Langdell a jog alkalmazását „tudományként” (*science*) jellemezte,²¹ érzékelte ezzel, hogy a megfelelő műveletek igénybevételével a jogkérdések megítélése során lehetséges helyes válaszra jutni, amiből az is következik, hogy a többi válasz helytelen. Ezzel az elméleti háttérrel szemlélve a jog személytelen, szigorúan a logika törvényei szerint működő rendszer, olyan eszköz, amellyel a felek szabad akaratelhatározásból vállalt kötelezettségei kikényszeríthetőek.²²

A jog langdelli felfogása és tudományként (pontosabban fogalmi rendszerként) való jellemzése jelentős vonzerővel bírt a XIX. század második felében és a századfordulón, azonban a szerződési szabadság eszméje nem maradhatott fenn „vegetiszta” formájában. A századfordulón elkezdett kiéleződni a konfliktus a langdelli koncepció és a jogelméleti gondolkodás új hulláma, a szociológiai mozgalom között, amelyet a kontinentális európai jogszociológia tézisei, valamint Oliver Wendell Holmes nézetei inspiráltak, fő képviselői pedig Roscoe Pound és Benjamin Cardozo voltak. Az elméleti vita háttérben az állt, hogy az Egyesült Államokban a polgárháború utáni ipari kapitalizmus Európához képest megkésétt, ám rohamtempójú kibontakozásával megjelentek annak káros mellékhatásai is (pl. túlszűfolt városok, bűnözés fokozódása, női és gyermekmunka, kirívó egyenlőtlenségek), és ezeket a törvényalkotó – elsősorban tagállami szinten – igyekezett orvosolni. Az ekként létrejött gazdaság szabályozási törvényeket gyakran támadták alkotmányos alapon a hátrányosan érintett vállalatok arra való hivatkozással, hogy ellentétesek a tizennegyedik alkotmánykiegészítés szerződési szabadságot biztosító rendelkezésével. Álláspontjuk szerint ez a szabadságjog mind a munkaadókat, mind a munkavállalókat egyformán megilleti, vagyis mindkét oldalnak szabadságában kell, hogy álljon lehetőségeihez mérten részt venni az alkufolyamatban, majd dönteni az ajánlat elfogadásáról – magyarán ha a munkavállaló, bármennyire alulfizetett, többet akar dolgozni, hogy magasabb bért kapjon, nincs olyan alkotmányos érv, ami igazolná ennek egy önkényes állami rendelkezés általi akadályozását.

Ebben a koncepcionális szembenállásban szimbolikus döntés volt a *Lochner v. New York*-döntés 1905-ben.²³ Ez New York állam egy törvényének azt a rendelkezését minősítette alkotmányellenesnek, amely napi tíz, illetve heti hatvan órában maximálta a pékek és a cukrászati dolgozók munkaidejét. A *Lochner*-ítélet inkább tűnik kivételnek, mint főszabálynak: már egyes korabeli elemzők is kimutatták, hogy ebben az időszakban a Supreme Court tendenciózan alkotmányosnak ítélte a támadott törvényeket,²⁴ a későbbi elemzések pedig kimutatták, hogy amikor a testület alkotmányellenességet állapított meg, azt nem a klasszikus *laissez-faire* kapitalizmus iránti elköteleződésből tette, hanem az osztályalapú törvényalkotással való szembenállás jegyében.²⁵ Minden-

²¹ Christopher Columbus LANGDELL: *A Selection of Cases on the Law of Contracts* (Boston: Little, Brown, and Company 1871) vi.

²² FEINMAN (19. j.) 832.

²³ 198 U. S. 45.

²⁴ Például Charles WARREN: „The Progressiveness of the United States Supreme Court” *Columbia Law Review* 1913, 294–313.

²⁵ Howard GILLMAN: *The Constitution Besieged. The Rise and Demise of Lochner Era Police Powers Jurisprudence* (Durham: Duke University Press 1993).

esetre a gazdaság szabályozása körüli alkotmányos viták összefonódtak a langdelli formalizmus és a szociológiai mozgalom küzdelmével. Ez az intellektuális küzdelem pedig egyúttal emberképek közötti konfliktust is jelentett. A szociológiai mozgalom olyan egyént tartott szem előtt, akinek lehetőségeit és alküerejét meghatározza társadalmi státusza és körülményei. A klasszikus szerződéselmélet ezeket az alküpozícióbeli egyenlőtlenségeket nem tekintette relevánsnak a szerződések érvényessége szempontjából, és ez a nézőpont került az alkotmányelmélet szintjére, aminek következtében – e nézet talaján – a törvényhozó csak meghatározott indokokra tekintettel korlátozhatja a szerződési szabadságot. Ahogyan Pound kritikusan megjegyezte: „[a] szerződési szabadság koncepciója [...] olyan szabályok és döntések megjelenéséhez vezetett, amelyek gyakorlati működésük tanúsága alapján elfojtják a szabadságot”.²⁶ A szociológiai mozgalom nagyobb figyelmet szentelt a társadalmi környezetnek, és erre tekintettel követelte a társadalomtudományos megalapozottságú (társadalommérnöki szemléletű) jogalkotás és jogalkalmazás bevezetését, továbbá a XX. században ennek a szemléletnek az örököse lett a Critical Legal Studies mozgalom, amely a jog társadalmi meghatározottságának paradigmájából kiindulva törekedett a jogi objektivizmus megkérdőjelezésére.²⁷

A *Hasznos Holmik* az individualista emberképet teszi magáévá, és számos olyan technika észlelhető benne, amelyekkel a szerző kisarkította ezt a felfogást. A legfőbb ilyen technika a magánszféra bevonása. A magán- és a nyilvános szféra megkülönböztetése a felvilágosodás emberképéből eredeztethető, innét származik az a gondolat, hogy az egyén rendelkezik egy olyan szabadságszférával, amit az állam nem sérthet meg. A szerződések bizonytalan helyet foglalnak el ebben a dichotómiában: abban az értelemben a nyilvános szférába tartoznak, hogy sok társadalmi interakció személytelen, és a magánszféra hagyományos terein kívül kerül rájuk sor, ugyanakkor a magánszférához is kapcsolódnak, mert a szerződéskötés az egyén személyes döntéséből, belső elhatározásából történik. King regénye a szerződéseknek ezt a privat jellegét emeli ki. A legfontosabb technika, amit alkalmaz, az, hogy az alkura és a vásárlásra elszigetelt környezetben, Gaunt boltjában kerül sor. King hangsúlyosan elválasztja a feleket – Gauntot és Castle Rock valamely polgárát – más vásárlóktól. Ez a sajátosság már akkor észlelhető, amikor az első vevő, a tizenegy éves Brian Ruck színre lép: az üzlet hivatalosan még nincs nyitva, a boltos mégis bekíséri a kíváncsi gyereket,²⁸ aki aztán látszólag pompás üzletet köt, amikor jutányos áron megvásárol egy Sandy Koufax-baseballkártyát. Hasonló elszigeteltséggel vásárol zománcüveg lámpaernyőt Nettie Cobb.²⁹ Gyanakvásunk explicit módon is megerősítést nyer, amikor megtudjuk a szövegből: a boltos pályafutása során „csakis olyankor” kötött „ritka jó” üzletet, „amikor magára maradt egy-egy vevőjével”,³⁰ és hamarosan pontosan erre kéri egy

²⁶ Roscoe POUND: „Mechanical Jurisprudence” *Columbia Law Review* 1908, 616.

²⁷ E törekvés egyik klasszikus példája Duncan Kennedy tanulmánya, amelyben Kennedy azt igyekezett bemutatni, hogy a különböző jogi érvelési stílusok mögött különböző világnézetek rejtőznek. Duncan Kennedy: „Form and Substance in Private Law Adjudication” *Harvard Law Review* 1976/8, 1685–1778.

²⁸ Stephen KING: *Hasznos Holmik* [ford. BARTOS Tibor] (Budapest: Európa 1993) 24–25.

²⁹ *Uo.* 93.

³⁰ *Uo.* 164.

újabb vevőjét.³¹ A magánszféra és a titokzatosság tehát markáns módon jelen van, amikor Leland Gaunt eladja valamely áruját: a környezet a háttérbe szorul, és nem marad más, csak két, látszólag mellérendelt alany. Ezek az alanyok azonban valójában nem rendelkeznek azonos alkupozícióval, mert Gaunt egyértelműen úgy kerül ábrázolásra, mint a meggyőzés mestere, amit a regény azzal is megerősít, hogy időnként célzást tesz hipnotikus erejének bevetésére.

A vásárlások privát – elszigetelt egyének között történő – jellege mellett ki kell térni a személytelenség és a személyesség sajátos dinamikájára is a műben. Aligha újdonság, hogy a modern piaci tranzakciók jellemzően személytelen úton zajlanak, az eladók és vevők között a konkrét tranzakción túl nincs számottevő kötelék. Magyarán az ember rendszerint nem épít ki személyes kapcsolatot a buszsofőrrel, aki munkába viszi, vagy az eladóval, aki felszolgálja a hamburgert a gyorsétteremben, és jó eséllyel még a munkatársaival sem, akikkel napjai jelentős részét tölti. Castle Rock kisváros, melynek lakói többé-kevésbé ismerik egymást, érintkezéseik viszonylag személyes jellegűek. Gaunt ehhez képest egyértelműen kívülálló a közösségben, idegen az emberek számára, ez pedig személytelen érintkezéseket, továbbá a bizalom hiányát sejteti. Ehhez képest Gauntnak természetfeletti képessége van arra, hogy rátapintson vásárlói legmélyebb vágyaira. (Talán nem túlzás feltételezni, hogy sok vállalat örömmel tenne szert ilyen képességre.) Képességei sajátos paradoxonhoz vezetnek a történetben: az idegen ismerős lesz, vásárlói bizalmat tanúsítanak iránta, nem gyanakvók és nem ellenségesek vele szemben (ami pedig kisvárosokban gyakran előfordul). Ehhez képest Castle Rock lakói bizalmatlanok és ellenségesek egymással szemben.

Eddig a magánszféra szerepéről a kötelmek megszületésével összefüggésben esett szó, foglalkozni kell azonban azok teljesítésével is, mert a fent tárgyalt elszigeteltség e tekintetben is megfigyelhető. Amikor Brian Rusk teljesíti az alku rá eső részét, és sárral borítja be a házsártos háziasszony, Wilma Jerzyck száradni kifüggesztett lepedőit, a fiút szembeszökően magára maradván látjuk az utcán. Ez kétségkívül érthető pusztán a cselekményszerkesztés szempontjából is, hiszen ha valaki olyan ember haragját készül éppen felszítani, aki városszerte hírhedt rosszindulatáról és bosszúálló természetéről, akkor célszerű minél észrevétlenebbül eljárnia. Castle Rock csöndje azonban, amelynek leple alatt Brian végrehajthatja csínyét, több pusztán kedvező körülménynél: érzékelteti az individualista szubjektum magányát és elszigeteltségét is, aki magára van hagyva, hogy saját érdekeit hajszolja az önként vállalt szerződési feltételek keretei között.

Sharon Russell bizonyos értelemben találóan mutat rá arra, hogy a *Hasznos Holmikban* a gyermekkori képzetet végzetesnek bizonyul a fiatal szereplőre nézve. Szerinte Brian, életkorából fakadóan, még komolyan veszi a gyermeki képzelőerő hatalmát, azonban e hitéből kifolyólag tökéletes áldozat Gaunt számára, aki nyomban ki is használja e fogékonyságát.³² A korai King munkásságának kontextusában Russell álláspontja bír némi magyarázóerővel, hiszen Kingnek ebben az alkotói szakaszában rendszeresen gyermek protagonistákkal dolgozott, visszatérő motívumai közé tarto-

³¹ Uo.168.

³² Sharon A. RUSSELL, „Needful Things (1991)” in Harold BLOOM (ed.): *Bloom's Modern Critical Views: Stephen King* (New York: Infobase 2007) 133.

zott a serdülőkor és általánosságban a felnőtté válás nehézségeinek ábrázolása.³³ E magyarázóerejét azonban csökkenteti, hogy bár Brian kétségkívül az első áldozat, a többi – túlnyomórészt felnőtt korú – vásárló hasonlóképpen áldozatul esik Gaunt megtévesztő hatalmának. Mindemellett nem minden jelentőség nélküli Brian fiatal kora. Szerződése értelmében arra vállalkozik, hogy tréfát űz Wilma Jerzyckkel. A jogrendszerek a kiskorúak cselekvőképességét – és így szerződéskötési képességét – korlátok közé szorítják abból a kézenfekvő célból, hogy ne bocsátkozzanak olyan kötelemekbe, amelyeket élettapasztalat és a világról való kellő ismeretek hiányában nem képesek megfelelően felmérni. Brian súlyos feltételeket vállalt, amikor egyezsége lépett Gaunttal és megvette a baseballkártyát, a következmények felmérésére és viselésére azonban nem volt kellően érett. Önálló felelősségvállalásával bizonyos értelemben nagykorúvá érett, ez azonban idő előtt történt, és végül Brian tragikus öngyilkosságát eredményezte.

Továbbra is a szerződések teljesítése és a magánszféra összefüggésénél maradva szót kell ejteni arról is, hogy amikor Brian úton van teljesíteni a feladatát, a regény úgy fogalmaz: „a Füz utca ejtőzött a javából”.³⁴ Megítélésem szerint ennek az ábrázolásmódnak is jelentősége van: ugyan ezt a regény külön nem részletezi, de kézenfekvő arra gondolni, hogy ez az ejtőzés a lakók házainak falai között történik. Abban az ideológiai keretben, amely különbséget tesz a magán- és a nyilvános szféra között, az otthon egyértelműen a magánszféra köré tartozik. A *Hasznos Holmikban* ez az asszociáció szimbolikusan tovább erősíti az elszigetelt individuum képét: Brian tulajdonképpen egymagában teszi a dolgát, körülötte az emberek olyanok, mintha nem is léteznének, ők a magánszférájuk rejtekébe húzódva törődnek a saját dolgukkal, ami azonban Brian számára éppoly idegen és kiismerhetetlen, mint Brian a többi individuum számára.

A szubjektív árképzésű szerződések kérdései

A szerződési feltételeket adó jogok és kötelezettségek egy alkufolyamat, az ajánlattétel és annak elfogadása eredményei. A szerződés klasszikus elképzelésének bírálata egyebek között azon alapult, hogy a felek – a századforduló fentebb bemutatott történeti kontextusában a munkáltatók és munkavállalók – alkupozíciójának egyenlőtlensége méltánytalanságot eredményezett.³⁵ A tisztességtelen alku kérdése a szerződési jog jelentős problémája mind a mai napig. Ebben a fejezetben azt igyekszem bemutatni, milyen szerep jut az alku folyamatának és a szerződési feltételek kialakításának a *Hasznos Holmikban*.

A szerződési szabadság elve magában foglalja azt, hogy az szolgáltatás és ellenszolgáltatás értékének meghatározása szubjektív, vagyis a feleken múlik.³⁶ Ebből az is következik, hogy az ajánlattétel és az elfogadás azáltal legitimálja az eredményt, hogy

³³ Például Tom NEWHOUSE: „A Blind Date with Disaster: Adolescent Revolt in the Fiction of Stephen King” in Gary HOPPENSTAND – Ray B. BROWNE (eds.): *The Gothic World of Stephen King: Landscape of Nightmares* (Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press 1987) 49–55.

³⁴ KING (27. j.) 111.

³⁵ Daniel D. BARNHIZER: „Power, Inequality and the Bargain: The Role of Bargaining Power in the Law of Contract—Symposium Introduction” *Michigan State Law Review* 2006, 841.

³⁶ Michel ROSENFELD: „Contract and Justice: The Relation Between Classical Contract Law and Social Contract Theory” *Iowa Law Review* 1985, 830.

a felek szabadon dönthettek arról, részt vesznek-e az alkuban vagy sem.³⁷ A *Hasznos Holmik*ban Gaunt nagyon lelkes, ha a vétel lebonyolítása előtt alkura kerül sor. Ennek jegyében bátorítja is vevőit, hogy fejezzék ki, mennyit ér számukra a kiszemelt árucikk. Azt is nyíltan hangsúlyozza, hogy „[a]z igazán érdekes cikkek árát az szabja meg, mennyit adna értük a vevő”.³⁸ Megnyilatkozásai azt a kapitalista nézetet tükrözik, hogy a tranzakciókra azért kerül sor, mert a felek hajlandók megfizetni a felkínált árat, vagyis számukra értékesebb a vágyott áru, mint az eladó számára, aki a felajánlott vételár ellenében lemond a dologról, ez pedig végső soron az összjólét növekedését eredményezi. Ez a megfontolás érhető tetten abban a jelenetben, amikor Gaunt kérdőre vonja Myrát, vajon „[h]asznára lesz-e” az Elvis-fotó, amely után annyira sóvárog.³⁹ Kérdése ugyanakkor ironikus felhangot is hordoz nemcsak Myra, hanem általában az észszerű fogyasztó koncepciója vonatkozásában. Myra egy olyan popkulturális ikon fotójára vágyik, aki kétségkívül sok háziasszony vágyának volt a tárgya, és ő maga is ilyen célra használja a képet: a kép fölött merengve élénk fantáziákat sző a Királyról, és ily módon menekül el a mindennapok szürke valóságától.

Habár igaz, hogy a kívülállónak nincs joga ítéletet mondani afölött, ha valaki ilyen célból vásárol, a *Hasznos Holmik* egyértelműen megkérdőjelezi egyrészt az átlagembereknek azt a vélelmezett képességét, hogy pontosan felmérjék, mi az igazán jó számukra, másrészt az egész ideológiai keretet, ami azt sugallja számukra, hogy képesek erre. A regény hasonlóképpen ábrázolja Myra barátnője, Cora Rusk helyzetét is, jóllehet ebben az esetben a következmények súlyosabbak: a nő Elvis iránti megszállottsága elvonja a figyelmét a családjáról, olyannyira, hogy egészen addig nem tűnik fel neki szorongó és a lelkiismeret-furdalástól gyötört fiának megváltozott viselkedése, amíg Brian az öccse szeme láttára fejbe nem lövi magát.

Gaunt tehát kifejezetten fontosnak tartja az alkut és azt, hogy az áru szükséges legyen a vevői számára – avagy szükségesnek érezzék –, ez pedig a szerződés tárgyának szubjektivistá értékelését mutatja. Szintén – az előbbiekkal összefüggésben – a szubjektivistá jelleget mutatja az illúzió és a személyes élmény fontossága. A cselekmény előrehaladtával fokozatosan kiderül, hogy a Gaunt által árult cikkek hamisak: közönséges, kopott, megviselt, romló állagú tárgyak, amelyek valódi formájukban senkinek sincsenek hasznára. Itt azonban többről van szó, mint egy köznapis hamisító amatőr cselszövéséről. A regényből az tűnik ki, hogy ördögi ereje révén Gaunt képes a vásárlói előtt kívánatosnak és személyesen vonzónak láttatni a portékáit. Ezt ő maga is meglehetősen egyértelműen az olvasó tudtára hozza, amikor úgy fogalmaz egyik leendő bűntársának és áldozatának:

³⁷ ROSENFELD (36. j.) 830–831.

³⁸ KING (28. j.) 32.

³⁹ *Uo.* 119. E ponton indokolt kitérni az eredeti szöveg és a magyar fordítás közötti eltérésre. Az angol nyelvű szövegben Gaunt a következő kérdést szegezi vásárlójának: „But do you need it, Myra? Do you really need it?” Stephen KING: *Needful Things* (New York: Viking 1991) 113. A fordítás kifejezetten hasznosságra utal, vagyis arra, hogy Myra a külső szemlélő számára is értelmes, belátható célra tudja fordítani az árut. Az eredeti szövegben olvasható szóhasználat esetében viszont jobban kínálkozik egy olyan értelmezés, ami a vevő szubjektív igényeit tartja szem előtt. Ennek az értelmezésnek a fényében Gaunt kérdése arra irányulhat, vágyik-e eléggé Myra a kiszemelt áruira – ez pedig független attól, mennyire értelmes vagy értelmetlen célra fordítja majd, ami semmilyen módon nem tartozik az eladóra. Ez az eltérés mindazonáltal nem érvényteleníti a jelen tanulmányban kifejtetteket.

Hátha nem is könyvet tart a kezében? Hátha némelyik hasznos holmim nem is az, aminek tetszik? Talán semmiségek, de fontos tulajdonságuk, hogy azt az alakot öltik, amiről leendő vevőjük álmodik. [...] Hátha maguk az álmok ezek a holmik?

Ezen a ponton újfent felmerül Gaunt paradoxona, mely szerint egyszerre ismerős és ismeretlen, hiszen kívülálló létére képes éppen azokat az árukat kínálni Castle Rock lakóinak, amelyekre szívük mélyén (talán egyenesen öntudatlanul) vágytak. A vásárlók szubjektív szférája, a képzeletük fontos része annak a folyamatnak, amelynek a végén vásárlásra szánják el magukat, és e motívum bevonásával King tulajdonképpen szubjektivistá szerződéseket alkalmazott regénye cselekményének előremozdítására.

A XXI. századi marketing axiómája – talán már egyenesen közhelye –, hogy pusztán termék helyett élményt kell kínálni a fogyasztóknak. A *Hasznos Holmik* tanúsága alapján úgy tűnhet, King megérzett valamit az idők szavából, erre Nettie Cobb és Hugh Priest esete szolgál példával, akik mindketten erős érzelmi kötődéssel viseltetnek megvásárolt termékeik iránt, mert azok erős szimbolikus kapcsolatban vannak személyes életükkel. Nettie előtörténete az, hogy, megelégedve folyamatos bántalmazását, megölte a férjét, ami miatt sokáig elmeorvosintézetben tartották. Az egyik bántalmazás alkalmával férje összetörte a nő zománcüveg lámpáját, ami lélekben jobban megviselte őt, mint az, hogy férje „nem egy csontját összetörte neki, amíg együtt éltek”.⁴⁰ A lámpa megvásárlása terápiás hatással van rá: az egyszer összetört dolog visszanyerésével a nő szimbolikusan közelebb kerül ahhoz, hogy élete egy traumatikus szakaszát maga mögött tudja, ez pedig több, mint pusztán egy kézzelfogható termék megvásárlása. Az alkoholista Hugh egy róka farkat vásárolt, ami gyermekkorának gondtalanságára és ártatlanságára emlékeztette, ám ezzel együtt új jövővel is kecsegtette. A róka farkok annak esélyét testesítette meg számára, hogy maga mögött hagyja függőségét, eltékozolt életét és a világgal szembeni általános keserűségét, ily módon összekapcsolva a múltat és a jövőt, amelyekre tekintve a férfi elterelhette pillantását a kiábrándító jelenről.⁴¹ Nettie-hez hasonlóan tehát Gaunt Hugh számára is többet kínál közönséges árunál: megújodást és valami újra megtalálását. Ezek a következtetések további megerősítést kapnak a regényben akkor, amikor maga Gaunt állítja magáról: „[o]lykor úgy érzem [...], hogy én voltaképpen boldogsággal kereskedek”.⁴²

A társadalmi szerződés felbomlása

A társadalmiszerződés-elméletek virágkora a XVII–XVIII. századokra tehető, amikor arra használták őket, hogy igazolják a szuverén – eleinte az abszolút uralkodó, később a nép – hatalmát. Ezeknek az elméleteknek a magva abban foglalható össze, hogy a hipotetikus múltban az emberek állam nélkül éltek, majd ez az életmód különböző okok miatt kényelmetlenné vált számukra, ezért úgy döntöttek, hogy szabadságuk egy részét a szuverénre ruházzák, amely egyúttal fel lett jogosítva arra, hogy a közösség életét kormányozza. Mindemellett a társadalmiszerződés-elméletek rendszerint kitérnek a szuverén hatalmának korlátozására és az emberek által fenntartott jogokra is,

⁴⁰ KING (28. j.) 95.

⁴¹ *Uo.* 78–79.

⁴² *Uo.* 94.

azzal érvelve, hogy az emberek bizonyos jogokról nem mondtak le, és ezeket a szuverén nem csorbíthatja. A társadalmi szerződés létrejötte a természeti állapotból a szervezett kormányzatba való átmenet „pillanata”, ez azonban képletesen értendő, mert nem egy konkrét dokumentumról vagy aktusról van szó, hanem bizonyos kötelezettségek folyamatos elfogadásáról, amelyek a szabályozott társadalmi lét biztonságához szükségesek.

Az Egyesült Államok vonatkozásában kiemelt jelentőséggel bír John Locke elmélete, tekintve, hogy a tulajdonról és a polgári társadalomban is megőrzött jogokról kialakított elképzelései tartós hatást gyakoroltak az alkotmányosság amerikai felfogására. Locke szerint a természeti állapot nem a Hobbes által feltételezett „mindenki háborúja mindenki ellen”,⁴³ hanem viszonylag békés együttélési forma, amelyben ugyanakkor az állami védelem hiányában az egyének jogai folyamatosan ki vannak téve annak a veszélynek, hogy mások megsértik őket. Ennek a folyamatos fenyegetettségnek a kivédésére Locke kialakította a hadiállapot konstrukcióját, melynek lényege, hogy aki jogtalanul más javaira tör, azzal szemben a megtámadottnak joga van belátása szerint védekezni, mert az ártatlanok védelmének elve ezt követeli meg.⁴⁴ A polgári társadalom létrejöttének oka az embereknek azzal az igényével magyarázható, hogy veleszületett jogaiknak, mindenekelőtt a tulajdonhoz való joguknak védelmet biztosítsanak, ennek érdekében pedig jogaik egy részéről lemondanak a szuverén javára.⁴⁵

Az egyedi (vagyis egyes konkrét személyek közötti) szerződések, valamint a társadalmi szerződés viszonyáról értekezve Rosenfeld rámutat arra, hogy a kettő struktúráját és funkcióját tekintve is hasonlóságokat mutat. Ami a strukturális aspektust illeti, mindkettő kétoldali (egyének közötti, illetve az egyén és a szuverén közötti) viszonyokat rendez;⁴⁶ funkcionális értelemben pedig felváltják az egyén viselkedését korábban meghatározó intézményi kereteket és újat hoznak létre helyette,⁴⁷ magyarázva az egyedi szerződések újfajta, önként vállalt viselkedési szabályokat írnak elő a szerves közösségi normák helyett, a társadalmi szerződés pedig a természeti állapot helyett új együttélési rend alapjait veti meg. E funkciójukat betöltve mindkét szerződéstípus az autonóm egyének döntésének függvénye.⁴⁸ Ezek a megállapítások segítenek annak jellemzésé-

⁴³ THOMAS HOBBS: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma* [ford. VÁMOSI PÁL] (Budapest: Magyar Helikon 1970) 108.

⁴⁴ JOHN LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról* [ford. ENDREFFY ZOLTÁN] (Budapest: Gondolat 1986) 50–51. A „belátása szerint” kitéltelt szó szerint kell érteni: a locke-i természeti állapotban, mivel nincs olyan általánosan kötelező szabály, ami a közösség tagjaira nézve egyetemesen meghatározza a különféle bűnök büntetését, ezért az egyén az autonómiájának megsértését úgy szankcionálhatja, ahogyan azt a legcélszerűbbnek látja, vagyis például a tolvajt is megölheti annak ellenére, hogy annak nem állt szándékában a tulajdonos életének kioltása.

⁴⁵ Uo. 98. Mint látható, a locke-i természeti állapot békésebb annál az állandó veszélyeztetettségnél, amit Hobbes lefestett. Ennek magyarázata valószínűleg abban keresendő, hogy Hobbes ideális államformája az abszolút monarchia volt, Locke-é pedig az alkotmányos monarchia. Az abszolút monarchia legitimálásához elegendő a hobbesi természeti állapot hipotézise, hiszen annál a zsarnoki hatalom rendje is kívánatosabb. Locke azonban nem bármilyen rendet igyekszik igazolni, hanem olyat, ami megvédi az egyének jogait. ORTHMAYR Imre: „Szerződéselmélet, aranykorelmélet és társadalomtudomány” *Magyar Filozófiai Szemle* 2013/1, 21.

⁴⁶ A jelen értekezés szempontjából mellékes körülmény, hogy természetesen az egyedi szerződések is szabályozhatják kettőnél több fél egyes viszonyait.

⁴⁷ ROSENFELD (36. j.) 880–881.

⁴⁸ Uo. 883.

ben, hogyan éri el a vég Castle Rock közösségét. A *Hasznos Holmik* az individualista szerződéselmélet sarkított változatát mutatja be: a rövid távú önérdék felülírja a közösségi kohézió fenntartásának érdekét. Ha Castle Rock közösségére úgy tekintünk, mint ami a társadalmi szerződés eredményeképpen jött létre, akkor láthatóvá válik, hogy a lakók felborítják a két szerződéstípus, a mikro- és a makroszociális szerződések közötti egyensúlyt azáltal, hogy figyelmen kívül hagyják az utóbbit az előbbi érdekében.

A Castle Rockban történtek a következőképpen is modellezhetők. Az individualista szerződésfelfogás a szerves kapcsolatokon alapuló társadalmi szerkezet helyét vette át.⁴⁹ Ennek a történeti modellnek a regényben történetekre való rávetítésével sajátos kettősség mutatható ki. Castle Rock kisváros, lakóinak viszonya nem olyan személytelen, mint ami a milliók által lakott megapoliszokban tapasztalható. Ez azonban csak a felszín. A bonyodalmat már a regény nyitó szakasza előre sejteti, amikor az ismeretlen második személyű beszélő úgy fogalmaz, „dohognak az emberiségek, akár a terhes fülhő”,⁵⁰ majd később kimondja megérzését, miszerint „itt baj lesz hamarosan”.⁵¹ Ahogy pedig halad előre a cselekmény, fokozatosan feltárulnak az emberek önző és rosszindulatú indítékai, az ebből kialakuló káosz pedig megfeleltethető a hobbesi természeti állapotnak. Hobbes magyarázata szerint az emberi természetben három ok eredményez viszályt: a versengés, a bizalmatlanság és a „dicsvágy”.⁵² A versengés Hobbes megfogalmazásában az erőszak alkalmazása azért, hogy az egyén „uralkodhassék mások személye, felesége és jószágá felett”, a bizalmatlanság indíttatására cselekvő egyén célja pedig az, hogy „mindezt megvédje”.⁵³ Castle Rockban mintha ezek történnének. Ugyan a szereplőknek nem célja az, hogy kifejezetten mástól vegyenek el javakat, attól nem riadnak vissza, hogy másoknak jogtalanul ártsanak saját vágyaik beteljesítése érdekében, és mivel a kívánt áru a birtokukba került, nem haboznak ártani másoknak azért, hogy azokat meg is tarthassák.⁵⁴ A látszólag működő társadalmi struktúra ily módon a természeti állapot káoszába süllyed, s ezt a folyamatot az individualista szerződésfelfogás katalizálja.

Fontos kiemelni egy további körülményt, ami már inkább a locke-i természeti állapot elképzelésével áll összefüggésben. Locke kormányzat előtti társadalmamint arra fentebb utalás történt, összességében „emberbarátibb”, mint a hobbesi vízió. Locke esetében ugyanis az egyéni szabadságról való részleges lemondás célja egy olyan autoritativ szervezet létrehozása, amely a jogok és a kötelezettségek érvényesítéséről gondoskodik. A Gaunt és vevői között megkötött szerződések esetében egyszer sem tűnik felbírói szerv. Ugyanakkor, mint azt azok a jelenetek tanúsítják, amelyekben Gaunt megfenyegeti Briant az álmában, vagy megjelenik Myrának, Gaunt nem habozik saját kezűleg kikényszeríteni a szerződéseket. Természetfeletti képességei egyértelműen demonstrálják a természeti állapotban megfigyelhető viszonyok tisztességtelenségét:

⁴⁹ Vö. *uo.* 814.

⁵⁰ KING (28. j.) 9.

⁵¹ *Uo.* 11.

⁵² HOBBS (43. j.) 108.

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ Ez a törekvés érzékletesen jelenik meg akkor, amikor Brian, miközben úton van tréfája végrehajtásához, azon morfondírozik, hogy nem hajlandó visszaadni a kártyáját, „mert az övé” (következésképpen teljesíti a csíny, amivel megbízták). KING (28. j.) 112.

vevőinek nem áll hatalmában vitatni a követeléseit. Ilyen vitatásra akkor kerül sor, amikor Brian azzal érvel neki, hogy mindössze egy csínyről volt szó az alkuban, ezt a tétova érvelését azonban Gaunt félresöpri és kijelenti, hogy akkor járnak le Brian kötelezettségei, amikor ő azt mondja, elég. A locke-i gondolati keretben szemlélve a másokkal szembeni személyes igényérvényesítésnek lehetünk tanúi, amire a természeti állapotban azért van szükség, mert nincs a jogok érvényesítésére rendelt, egyetemes hatalom. Ennek a viszonynak a sarkított változatát tárja King az olvasó elé.

Konklúzió

Tanulmányom célja annak bemutatása volt, hogyan bontják le a társadalmi szerződést az egyedi szerződések Castle Rock fiktív városában Stephen King *Hasznos Holmik* című regényében. Ennek érdekében, első lépésben, Lawrence Friedman nézeteit hívtam segítségül, hogy bemutassam, miért lehet helye a jogábrázolás kutatásának a populáris kultúra, közelebbről a spekulatív fikció terén. Ezt követően leírtam, hogy a regényben bemutatott szerződések milyen szerződéselméleti keretbe illeszthetők bele, és úgy érveltem, hogy egy erősen individualisztikus emberkép sejlik ki mögülük, továbbá az ellenszolgáltatásnak a bennük kikötött értéke markánsan szubjektív. Bemutattam azt is, milyen írói technikákat alkalmazott King, amelyek e megállapításaimat igazolják. Végül egyes klasszikus társadalmiszerződés-elméletek fényében elemeztem a regényt, és ennek során arra jutottam, hogy a *Hasznos Holmik* mind Hobbes, mind Locke természeti állapotából tükröz valamit, és a cselekmény végén a zűrzavar az individualisztikus szemléletű szerződések eredményeképpen alakult ki.

„Mérd föl, hogy mennyi hitelt kaphatok”¹ – a jog hitelessége *A velencei kalmárban*

PETHŐ NÓRA

Kedves Busziriszem, mi itt mindnyájan tudjuk, hogy a jog a képzelőerő iskolái között a leghatalmasabb. Költő soha nem értelmezte oly szabadon a természetet, mint jogász a valóságot.

(Jean GIRAUDOUX: *Trójában nem lesz háború*, 1935)²

A „jog és irodalom állatorvosi lova”

Tanulmányom³ Jean Giraudoux francia drámaírótól származó nyitó idézete a *Trójában nem lesz háború* című, 1935-ben bemutatott drámában hangzik el, és francia jogász kollégám – az előttük álló jogi tanulmányok és jogászai munka jellegzetességeire utalva – ezzel az idézettel szokta elsőéves joghallgatóit köszönteni. Ami a jelen tanulmány tárgyát, az imént említett *Trójához* képest mintegy háromszázötven évvel korábban íródott Shakespeare-művet, *A velencei kalmárt* illeti, azt egy kedves ismerősöm szellemesen a „jog és irodalom állatorvosi lovának” nevezte. És valóban: vitathatatlan tény, hogy a darab a joghallgatók,⁴ valamint a tapasztalt elméleti és gyakorlati jogi szakemberek által újra és újra, szinte vég nélkül elemzett irodalmi klasszikusok egyike. Ugyanakkor még az olyan ismert jogászok, mint például Rudolf von Jhering,⁵ Kenji

¹ William SHAKESPEARE: „A velencei kalmár”, (1.1.179) in *Shakespeare drámák, III.* [ford. NÁDASDY Ádám] (Budapest: Magvető 2018) 28. Ha másképpen nem jelölöm, a darabból származó magyar nyelvű idézetek Nádasy Ádám fordításai.

² Az idézetet saját fordításomban közlöm.

³ Ezúton köszönöm dr. Gellért Marcell anglistika professzornak a tanulmány megírásához nyújtott önzetlen segítségét.

⁴ H. SZILÁGYI István is hivatkozik arra, hogy a „jog és irodalom” kurzusokban *A velencei kalmár* az egyik leggyakrabban elemzett mű. Lásd H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 8, <https://bit.ly/3jh0iQn>. Vö. FEKETE Balázs: „Két szemeszter »jog és irodalom« szeminárium tapasztalatairól” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2018) 223.

⁵ Rudolf VON JHERING: *Küzdelem a jogért* [ford. BALLAI Lajos – LIPPE Vilmos] (Budapest: Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés, Hoffmann és Molnár 1874), <https://bit.ly/344UNOu>, lásd különösen: 52–54.

Yoshino,⁶ Richard A. Posner⁷ vagy a *Cardozo School of Law* jogász professzorai⁸ sem riadtak vissza attól, hogy Shylock zsidó uzsorás és Antonio velencei kereskedő történetét – a már számos korábbi elemzés ellenére – ismételten górcső alá vegyék. A hazai jogászok közül nemrégiben Menyhárd Attila tartott előadást „Shylock igazságjáról”.⁹ Emellett 2018-as angol nyelvű szakdolgozatomban ugyan én magam is foglalkoztam részletesebben *A velencei kalmárral*,¹⁰ de akkor elsősorban azt vizsgáltam, milyen képet alkot a mű általában a jogról. Ebben a tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy alkalmazkodva a műfaji kötöttségekhez, röviden rámutassak néhány olyan fontos összefüggésre, amelyek a konkrét művön belül, kifejezetten a hitelesség és a meggyőzés gondolkörével kapcsolatban vetődhetnek fel és elemezhetőek a „jog és irodalom” szemszögéből is. Ezért tanulmányomban röviden megemlítek jogelméleti, jogszociológiai, jog- és társadalomtörténeti, irodalomelméleti-esztétikai, valamint filozófiai összefüggéseket, amelyeket egyrészt újhistorista¹¹ megközelítésből – azon belül is különösen a darab történeti-társadalmi kontextusának vizsgálata útján –, másrészt a mű szubjektív továbbgondolása révén kívánok feltárni. Céлом kettős: egyfelől a jog egy adott aspektusból történő vizsgálata a művön keresztül (*law in literature*), másfelől előbbi révén a meggyőzésnek, mint a jog és az irodalom egyik kulcsfontosságú kapcsolódási pontjának beazonosítása (*law as literature*), és lehetséges hasznosítási módjainak számbavétele.

Bizalom és hitelesség

A tanulmányom címében szereplő idézet szavait Antonio intézi barátjához, Bassanióhoz, de annak „fölmérése”, hogy vajon valaki vagy valami „mennyi hitelt kaphat”, a *Kalmár* egyik központi gondolatára utal, akár annak mottója is lehetne. A darabban

⁶ Kenji YOSHINO: „The Lawyer of Belmont” *Yale Journal of Law and Humanities* 1997/1, 183–216.

⁷ Richard A. POSNER: „Law and Commerce in *The Merchant of Venice*” in Bradin CORMACK – Martha C. NUSSBAUM – Richard STRIER (eds.): *Shakespeare and the Law. A conversation among disciplines* (Chicago–London: The University of Chicago Press 2013) 147–155.

⁸ A *Cardozo Studies in Law and Literature* folyóirat (jelenlegi nevén *Law and Literature Journal*) például egy teljes lapszámot (1993/1) szentelt *A velencei kalmárral* kapcsolatos tanulmányoknak.

⁹ MENYHÁRD Attila előadása *Shylock igazsága – A velencei kalmár jogi olvasata* címmel a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Jogtudományi Intézete által szervezett Balás P. Elemér emlékkonferencián (Kolozsvár, 2018. szeptember 28.) hangzott el.

¹⁰ PETHŐ Nóra: *The Merchant of Venice from a Legal Point of View – Law as Fiction in The Merchant of Venice* [szakdolgozat] (Budapest: ELTE BTK 2018), <https://bit.ly/347eJjK>. Erre a tanulmányra, mint szakdolgozatom témájának továbbgondolására tekintek, és egy általam újonnan felvetett speciális szempont részletesebb kibontására törekszem. Ugyanakkor a szakdolgozatomban szereplő egyes forrásokra való hivatkozásokat, megállapításokat ebben a tanulmányban szükségképpen megismétlek.

¹¹ Az újhistorizmus „[f]eltételezi azt, hogy az irodalmi szövegek sajátos történeti feltételek materiális produktumai, melyek a tiszta textuális mentén nem értelmezhetőek kielégítően. Az irodalmi szöveg, éppúgy, mint más szövegek, társadalmi, politikai és kulturális hatások mentén születik, és ilyeneken keresztül hat, működik.” BÓKAY Antal: *Bevezetés az irodalomtudományba* (Budapest: Osiris 2006), 153–156. <https://bit.ly/3kZpHyw>, vö. Stephen GREENBLATT: „Towards a Poetics of Culture” in Stephen GREENBLATT: *Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture* (New York–London: Routledge 1995) 196–215; Catherine GALLAGHER – Stephen GREENBLATT: „Introduction” in Catherine GALLAGHER – Stephen GREENBLATT: *Practicing New Historicism* (Chicago–London: The University of Chicago Press 2000) 1–19; H. Aram VEESER: „Introduction” in H. Aram VEESER: *The New Historicism* (New York–London: Routledge 1989) ix–xvi.

megmérettetik többek között barátság, házastársi hűség, gyermeki hűség és – amely témám szempontjából a legjelentősebb – a jog hitelessége. A darab általában véve is szembeállít minket a látszat és a valóság közötti egyezés kérdésével, amely egyébként a shakespeare-i probléma-színművek¹² gyakori és visszatérő témája.

Amikor Bassanio Antonio szavaira a Rialto felé veszi az irányt, akkor Bassanio Antonio „hitele”, vagyis ebben az esetben a teljesítőképességébe vetett üzleti bizalom, valamint az azzal gyakran együtt járó társadalmi megbecsültség felmérésére indul el, hogy a darab dramaturgiai kulcsmozzanata, a Shylock általi „hitel”, vagyis pénzkölcsön nyújtása megtörténjen, azaz az uzsorás és Antonio között létrejöjjön a hitelszerződés. Érdekes lehet egy pillanatra elgondolkozni azon, hogy végül Antoniónak nem jóhíre, hanem a Shylockkal szemben tanúsított megvető magatartása, tulajdonképpen „negatív hitele” járul hozzá ahhoz, hogy Shylock a bosszúvágytól vezérelve kölcsönt adjon neki. Shylock Antoniónak nemcsak az emberségében, de pénzügyi teljesítőképességében sem bízunk teljes mértékben, hiszen úgy tűnik, már a szerződés megkötésétől kezdve reméli, hogy bosszúvágyból a zálogot, az egy font húst megkaphatja.¹³

A *Magyar etimológiai szótár* szerint a „hitel” jelentései egyrészt „szavahihetőség”, vagyis ha valaki valamit mond, annak hitele van; másrészt „bizalom, amelynek alapján kölcsönt adnak valakinek” (vö. „hitelképes” bankkölcsön esetén, „hitelt vesz fel” vásárlás, fogyasztás későbbi megfizetésére); származékai: *hiteles, hitelesít, hitelesítés, hitelez, hitelező*. A „hitel” a *hisz* ige származéka a rövid *hi-*tőből, azzal a *-tel* képzőeggyütessel, amely az *étel, vétel, vitel* szavakban található. Lásd még *hiszen, hit, hites, hitves, hív, hű, meghitt*.¹⁴ Az is köztudomású, hogy az angol *credit* („hitel” vagy „hitelez”) szó is – amely a középkori francia nyelv közvetítésével körülbelül az 1540-es években jelenthetett meg az angol nyelvben – a latin *credo, credere* („hisz, bíz, rábíz, biztosnak lenni valaminek az igazságában”) igére vezethető vissza.¹⁵

Ahogy arra a nyelvtörténeti adatok is utalnak, a hitel és az ahhoz szorosan kapcsolódó hitelesség – már jóval Shakespeare kora előtt is – alapvetően bizalom kérdése volt. Valakiben vagy valamiben pedig akkor bízhatok, ha valóban az, akinek vagy aminek látszik. Bizalom révén valakinek az őszinteségét, valaminek a valódiságát feltételezzük, és arra hagyatkozunk. Ezen felül a bizalmon alapuló hitelesség összefüggésben van egyfajta pozitív elvárással is, nevezetesen hogy az, amit hitelesnek tartok, illetve amiben bízom, az rám nézve haszonnal, előnyökkel jár. Magának a bizalomnak számtalan modernkori meghatározása lehetséges, attól függően, hogy társadalomtudományi, közgazdasági vagy pszichológiai szempontból közelítjük-e meg. Emellett beszélhetünk személyek közötti, intézmények, szervezetek iránti bizalomról, vagy éppen egy általános, össztársadalmi bizakodásról is.¹⁶ Francis Fukuyama szerint „[a] bizalom a szabály-

¹² A magyar Shakespeare-kiadásban bevettnek számít a királydrámákra, vígjátékokra, tragédiákra és színművekre való négyes felosztás. A színműveken belül a nemzetközi Shakespeare-filológia megkülönbözteti az ún. „probléma-színműveket”, más néven „keserű vagy sötét komédiákat”, amelyek közé sorolódik *A velencei kalmár* is. Lásd GÉHER István: „Shakespeare színművei” in *Shakespeare összes drámái, IV. Színművek* (Budapest: Európa 1988) 883–898. Ugyanakkor *A velencei kalmár* a vígjátékok jellegzetességeit is mutatja.

¹³ „Tönkreteszem. Megkínozom.” – mondja például Shylock Tubalnak. (3.1.91) SHAKESPEARE (1. j.) 76.

¹⁴ *Magyar etimológiai szótár*, <https://bit.ly/30iBGQ3>

¹⁵ *Online Etymology Dictionary*, <https://bit.ly/3jsmJSl>

¹⁶ A bizalom meghatározásaihoz lásd SZABÓ I. László: „Az intézményi, szervezeti bizalom helyzete Magyarországon 2014 elején” *Nemzet és Biztonság* 2014/3, 119–124.

szerű, becsületes és együttműködésre kész viselkedés *elvárása* egy közösségen belül, a közös normák alapján, e közösség más tagjai részéről¹⁷ (kiemelés – P. N.). Boda Zsolt az intézményi bizalom vizsgálata kapcsán szintén kiemeli, hogy „a bizalmat *várakozásként* szokás értelmezni: arra irányuló *várakozásként*, hogy az adott intézmény működése kedvező kimenetekkel fog járni”¹⁸ (kiemelés – P. N.). A bizalom tehát leírható úgy, mint egy várakozásnak megfelelő, előre megjósolható, vagyis kiszámítható cselekvésbe vetett hit és az ebből fakadó biztonságérzet.

Hitelesnek akkor fog utólag valami bizonyulni, ha kiderül, alappal bízhattam benne. Addig azonban csak a *látszatra* hagyatkozom, és tulajdonképpen biztosnak fogok fel valamit, ami esetleg valójában nem az. Hitelesként akkor tudok értelmezni valamit, ha *úgy tűnik*, alappal bízhatok benne, (pozitív) várakozásaimat ez esetben a *meggyőző látszat* indukálja. Kulcsfontosságú tehát abbéli *meggyőződése*m, hogy az adott dolog a tőle elvártakat fogja számomra nyújtani, hiszen e meggyőződés nélkül nincs hitelesség – természetesen ugyanakkor e meggyőződés ellenére is bebizonyosodhat valamiről a hamissága. A hitelesség végső soron tehát nem a ténylegességen, valóságban, hanem a bizalmon, és az azt kialakító meggyőzés sikerességén múlik, így a hitelesség gyakorlati szempontból felfogható úgy is, hogy az nem más, mint meggyőző erő.

A hitelesség problémájának történeti kontextusa

Mit lehet tudni a jogról, a bizalomról és hitelességről, valamint a meggyőzésről *A velencei kalmár* keletkezésének társadalmi-történelmi kontextusán belül? Mennyire bízhattak az Erzsébet-kori Anglia polgárai egymásban, a jogban, az igazságszolgáltatásban, a hitelezett összegek visszafizetésében, és vajon lehetett-e bízni abban, hogy szerződéses kötelezettségeiket teljesítik? Általánosságban elmondható, hogy a darab színházi bemutatásának idején, 1596-ban, és általában Shakespeare korában Anglia nagy „jogi korszakát” élte. A XVI. század második felétől a polgári forradalomig a jog mint meghatározó társadalmi tényező korábban soha nem látott jelentőségre tett szert, ami többféle módon is manifesztálódott. A *common law* jelentősége hihetetlen mértékben megnövekedett, ami a gyakorló jogászok számának és az igazságszolgáltatás hatalmának megnövekedésében mutatkozott meg.¹⁹ A polgári perek száma meredek ívben nőtt, a bíróságok virágzottak.²⁰

Az 1580-as és 1590-es években a kötelmekkel kapcsolatos jogvitáknak köszönhetően a perek száma robbanásszerűen, az angol történelem során addig nem tapasztalt drámai ütemben növekedett, így például 1588-ban több mint egymillió polgári per volt

¹⁷ Francis FUKUYAMA: *Bizalom* (Budapest: Európa 1997) 45–46. Idézi SZABÓ I. László (11. j.) 122.

¹⁸ Margaret LEVI – Audrey SACKS – Tom TYLER: „Conceptualizing Legitimacy, Measuring Legitimizing Beliefs” *American Behavioral Scientist* 2009/3, 354–375. Idézi BODA Zsolt: „Bizalom, legitimitás és jogkövetés” in JAKAB András – GAJDUSCHEK György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2016) 844, <https://bit.ly/30nenVg>

¹⁹ Penelope GENG: „On Judges and the Art of Judicature: Shakespeare’s Henry IV, Part 2” *Studies in Philology* 2017/1, 97, <https://bit.ly/2Gavp1S>

²⁰ Arthur UNDERHILL: „Law” in Arthur UNDERHILL: *Shakespeare’s England. An Account of the Life & Manners of His Age I.* (Oxford: Clarendon 1950) 381–412, különösen: 383–389; Stephen A. COHEN: „The Quality of Mercy: Law, Equity and Ideology in The Merchant of Venice” *Mosaic* 1994/4, 36; GENG (19. j.) 97–98.

folyamatban Angliában és Walesben, és – témánk szempontjából korántsem elhanyagolható módon – ezek 90%-a pénzkölcsönnel volt kapcsolatos.²¹ Egy másik érzéletes leírás szerint a késő XVI. században Angliában szinte nem volt olyan felnőtt ember, akinek ne lett volna folyamatban lévő pere, vagy éppen ne készült volna pereskedni.²² Következésképpen, a jogi-igazgatási feladatok ellátásával megbízott tisztviselők száma szintén folyamatosan növekedett, csakúgy, mint a céhszerű, jogászegyletek iskoláiba (*inns of court*) iratkozó tanulóké.²³ Az *inn of court*-ok nemcsak a jogot tanulók és a gyakorló jogászok lakó-, illetve képzési helyei voltak, hanem igen eleven közösségeket is alkottak.²⁴

A négy londoni *inn of court* – a Middle Temple, az Inner Temple, a Lincoln’s Inn és a Gray’s Inn – I. Erzsébet uralkodása alatt élte virágkorát.²⁵ A „jog és irodalom” története szempontjából jelentős az a tény, hogy az *inn of court*-okban a jogot tanulók, jogászok gyakran tartottak álarcosbálokat, ünnepségeket és színi előadásokat.²⁶ Az angol dráma néhány jelentős eseménye is az *inn*-ekhez kapcsolódik: az Inner Temple dísztermében 1562-ben vízkereszt alkalmával adták elő az első angol tragédiát, a *Gorboduc*-ot, amelyet az *inn* két tagja írt.²⁷ Shakespeare *Vízkereszt, vagy amit akartok* c. vígjátékát kifejezetten a Middle Temple karácsonyi ünnepségére írta, a *Tévedések vígjátékát* pedig a Gray’s Inn dísztermében mutatták be 1594-ben.²⁸ Emellett már akkoriban bevett jogi oktatási módszer volt a jogeset-megoldó, valamint érvelési-retorikai készségek fejlesztését, továbbá az eljárásjogi tapasztalatok bővítését célzó, *moot court*-ok tartása, vagyis fiktív jogesetek megoldása és az ahhoz kapcsolódó per eljárástátása a tanulókkal. (A módszer elsősorban az angolszász hagyományú jogi oktatásban használatos napjainkban is, és szép számmal léteznek igen rangos, nemzetközi *moot court* versenyek is.) Minden valószínűség szerint Shakespeare színházi – azaz az *inn*-eken kívüli – közönségének is jelentős részét tették ki a jogászok és a jogi iskolák tanulói, ami szintén befolyásolhatta drámáinak témaválasztásait is.

Általános tényerésén túl a jog az Erzsébet-kori Anglia valamennyi lakójának mindennapjait is átszötte. A folyamatosan növekvő számú pereken kívül a polgárok a különböző jogi okiratok szerkesztése, a szerződések írásba foglalása során találkozhattak a joggal. Stretton a különböző kötelezvények, tartozáselismerő nyilatkozatok, adóslevelek és más „pecséttel ellátott okiratok” (*other written instruments under seal*)

²¹ Tim STRETTON: „Conditional Promises and Legal Instruments in The Merchant of Venice” in Donald BEECHER – Travis DE COOK – Andrew WALLACE – Grant WILLIAMS (eds.): *Taking Exception to the Law: Materialising Injustice in Early Modern English Literature* (Toronto: University of Toronto Press 2015) 74.

²² Maxine MacKAY: „The Merchant of Venice: a Reflection of the Early Conflict Between Courts of Law and Courts of Equity” *Shakespeare Quarterly* 1964/4, 371, <https://bit.ly/33hdZcO>

²³ GENG (19. j.) 97.

²⁴ UNDERHILL (20. j.) 381.

²⁵ *Uo.* 408–409.

²⁶ *Uo.* 381.

²⁷ *Uo.* 410.

²⁸ *Uo.* 410–411. Az *inn of court*-okon belül a jog és a művészet összekapcsolódásához lásd még: Jessica WINSTON: *Lawyers at Play: Literature, Law and Politics at the Early Modern Inns of Court, 1558–1581* (Oxford: Oxford University Press 2016); Jane Elisabeth ARCHER – Elizabeth GOLDRING – Sarah KNIGHT (eds.): *The Intellectual and Cultural World of the Early Modern Inns of Court* (Manchester: Manchester University Press 2011); Michelle O’CALLAGHAN: *The English Wits: Literature and Sociability in Early Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press 2007).

számának nagymértékű növekedéséről számol be.²⁹ A vállalt szerződéses kötelezettségek teljesítése azonban gyakorta elmaradt és, bár ennek okát Stretton részletesen nem vizsgálja, korabeli jogi vonatkozású és egyházi forrásokra hivatkozva arra a következtetésre jut, hogy ez az adott szó, így például a jogi eljárásban is bizonyítékként alkalmazott eskü devalválódását okozta.³⁰ Az ígéretek, eskük, szavak hitelességének hiányára és az ebből fakadó bizalomdeficitre Stretton az Erzsébet-kori Anglia egyik általános társadalmi jelenségként tekint.³¹

Maga Shakespeare azt is megtapasztalhatta, milyen az, amikor egy megfontolatlan döntés miatt egzisztenciális veszélybe sodródik egy egész család: apja, John Shakespeare kesztyűkészítő mester és Stratford-upon-Avon-i városi tisztviselő rendszeresen adott kölcsön kamatra. Mivel a kamatra nyújtott hitel alapvetően tilos volt, John Shakespeare-nek az ügylet kockázatán túl egy esetleges büntetés kockázatával is szembe kellett néznie.³²

Bizalom és hitelesség a *Velencei kalmárban*

Ládika, zálog és gyűrű: három egybevágó cselekményszál

Már csak az előzőek ismertetése miatt is nehéz volna feltételezni, hogy Shakespeare darabjával elsősorban Velence valóságghú ábrázolására, mintsem inkább saját jelenének bemutatására törekedett volna. Továbbá maga a színház életszerűsége is megkövetelte, hogy a darab minél inkább megszólítsa a közösséget. Az Erzsébet-kori londoni színházi életben ugyanis hihetetlen verseny folyt az egyes színi társulatok között a közönség meghódításáért, mert a tömegek színházba csábítása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a társulat jól jövedelmező vállalkozásként működhessen. Joggal feltételezhetünk tehát tudatosságot a témaválasztásban: *A velencei kalmár* bemutatásának idején Angliában jellemző gazdasági-társadalmi dinamizmus, az azzal együtt járó kiszámíthatatlanság, a jognak való kiszolgáltatottság érzése, a jogászság és a jog befolyásának hirtelen és erőteljes megnövekedése, az egyes rétegek társadalmi státuszának hirtelen megváltozása mind-mind olyan téma, amelyek a színházi közönséget foglalkoztathatták, és amelyek Shylock és Antonio hitelszerződésének történetén keresztül a műben is megjelennek.

Ami a hitelességet, a megbízhatóságot és kiszámíthatóságot illeti – a Stretton által vázolt általános trendhez hasonlóan – a *Kalmárban* is azt látjuk, szinte nincs eskü, szerződés, ígélet, amelyet így vagy úgy meg ne szegnének. Bár a szereplők maguk is

²⁹ STRETTON (21. j.) 73. A hitelszerződések tartalmával kapcsolatban lényeges utalni arra is, hogy a korabeli közéletben – jog és erkölcs, illetve vallás összefüggése szempontjából is – jelentős közéleti polémia zajlott az uzsora elfogadhatóságáról. Lásd PIKLI Natália: „Szerelmem hitelbe, kamatra és kötvényre: A velencei kalmár és a kora újkori angol uzsoraügyletek” in SZLUKOVÉNYI Katalin – SÁNTHÁNÉ GEDEON Mária (szerk.): „Ügyse hiába”: Emlékezések és tanulmányok a műhelyalapító Géher István tiszteletére (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium 2013) 270–287.

³⁰ STRETTON (21. j.) 72–72.

³¹ *Uo.*

³² The Shakespeare Birthplace Trust: „The Life of Shakespeare.” A Digital Video-Ex Production, 2002, 6’6”. GREENBLATT is megemlíti a John Shakespeare által nyújtott „örült kölcsönöket”. Lásd Stephen GREENBLATT: *Will in the World. How Shakespeare became Shakespeare* (London–New York: W.W. Norton Company 2004) 79.

eleve megtett végrendeletek, kényszerből megkötött, tisztességtelen hitelszerződések, szerelmi hűségeskük, vagy éppen az úr és szolgálja közötti bizalmi viszony elvárásai miatt, egy leszűkített mozgástérben szenvednek, nem rettennek vissza attól, hogy újabb esküket, ígéreteket, fogadalmakat tegyenek. E tekintetben Grudin megjegyzi, hogy *A velencei kalmárban* a társadalom a rendet és az ellenőrzést kötelezettségek rendszerén keresztül érvényesíti, és a cselekménybe szőtt kötelékek és kötelmek száma figyelemre méltó. Blanchard a darabot egészen egyszerűen eskük sorozatának tekinti, Stretton szerint pedig az ígérek oly mértékben árasztják el a darabot, hogy az már abszurd.³³ Az elköteleződés iránti lelkesedés ugyanakkor csak látszólagos, ugyanis az ígérek, vállalások megtartása – a már említett módon – szinte mindig elmarad. A darab szereplőinek jogi regulája a *pacta non sunt servanda* lehetne. Emiatt pedig az üzlet, az érzelmi élet, az úr–szolga viszony, a gyermek–szülő viszony, valamint a jogérvényesítés tekintetében kulcsfontosságú kiszámíthatóság nem tud érvényesülni. Hiába a sok ígért és eskü, írott szerződés és végrendelet: az elköteleződés hitelessége nem az elköteleződés aktusából, megtételéből, hanem annak megtartásából, és ezáltal annak utólagos megerősítéséből fakadhatna. Az elköteleződésnek megfelelő cselekvés hiányában inkább az ígérek devalválódása, kiüresedése kap hangsúlyt. Ennek betetőzése, amikor Antonio, több szempontból is abszurd módon, az elzálogosított teste fölötti rendelkezést szinte éppen visszakapva immáron a lelkét ajánlja zálogul Bassanio Portia iránti, egyszerűen már megszegett házastársi hűségének biztosítására: „lelkem lesz a kötbér, hogy a férje / ezentúl sohasem lesz szószegő.”³⁴

A velencei kalmárban három jelképes tárgy – a ládika, a zálog és a gyűrű – köré fonódó egy-egy cselekményszál azonosítható.³⁵ A kritikai irodalomból talán ismertebb az az értelmezés, miszerint a megfelelő ládika (mint ismert hermeneutikai jelkép) adott jelek alapján való azonosítása és felnyitása a 4. felvonás 1. jelenetében látható tárgyalás előképének tekinthető.³⁶ A ládikák kiválasztásakor Portia csal: burkoltan segíti Bassaniót a megfelelő ládika kiválasztásában, többek között egy megfelelő szövegű dalocska megszólaltatásával.³⁷ Trisha Olson kreatív olvasatában a gyűrű elajándékozása miatti számonkérés szintén egyfajta tárgyalásnak tekinthető.³⁸ A bohócjelenethez közelítő, vaskos humort sem nélkülöző szóváltás a gyűrűvel kapcsolatban tekinthető úgy, mint az élet–halál kérdést tárgyaló per komikus ismétlése. Ekként a három cselekményszál mindegyikében egy-egy tulajdonképpeni bírósági tárgyalási jelenet azonosítható.

Célszerű azonban e ponton Olson találó gondolatát továbbvinni: ha három tárgyalás szerepel a darabban, akkor arra a következtetésre is juthatunk, hogy mindhárom

³³ Robert GRUDIN: *Mighty Opposites. Shakespeare and Renaissance Contrariety* (University of California Press 1979) 61; Jane BLANCHARD: „Contesting Constancy in *The Merchant of Venice*” *Renascence* 2009/4, 209; STRETTON (21. j.) 72.

³⁴ (5.1.253–4) SHAKESPEARE (1. j.) 131.

³⁵ Lásd YOSHINO (5. j.) 201; Alice N. BENSTON: „Portia, the Law, and the Tripartite Structure of *The Merchant of Venice*” *Shakespeare Quarterly* 1979/3, 367–385, <https://bit.ly/3mY3brP>; KÁLLAY Géza: „A ládika, a gyűrű és a zálog: a jelentés értelmei *A velencei kalmárban*” in KÁLLAY Géza: *Nem pusztá tett* (Budapest: Liget 1999) 139–170.

³⁶ YOSHINO (6. j.).

³⁷ YOSHINO (6. j.); KÁLLAY (35. j.) 154; William SHAKESPEARE: *The Merchant of Venice* (The Arden Edition) [ed. John Russel BROWN] (London–New York: Routledge 1995) 80.

³⁸ Trisha OLSON: „Pausing upon Portia” *Journal of Law and Religion* 2003–2004/2, 303.

cselekményszál esetében egy tág értelemben vett szabály: egy végrendelet, egy szerződés és egy hűségeskü szerepel. További közös pont, hogy az adott szabályt mindhárom esetben kijátsszák: nem a méltó kérő nyer, mert Portia titkon segít Bassaniónak; Antonio szabadul a szerződésből, mert bár nem tudta visszafizetni a hitelt, Portia áruhában kifogatja Shylock szavait; és végül Portia áruhában kicsalja a gyűrűt jegyesétől, Bassaniótól. Mindhárom résztörténetben ugyanúgy fontos motívum tehát a burkoltság, a titkosság, a látszattal ellentétesség, a szabálynak csak látszólagos követése, vagy éppen megszegése, valamint általában a színlelés. Több kritikus is úgy tekint *A velencei kalmár*ra, mint a „hamis látszatok” darabjára.³⁹ Végezetül pedig a három cselekményszál között további hasonlóság, hogy mindhárom esetben Portia játssza a „bíró” szerepét, ő dönt nemcsak a kérők sorsa és Antonio szerződése, hanem vőlegénye büntetése felől is. Beszédese egyébként, hogy „bírói” szerepe ellenére Portia személyét nemcsak Iustitiához, hanem a kegyet gyakorló Szűz Máriához (Barbara K. Lewalski)⁴⁰ és a vak Fortunához (Ellen M. Caldwell),⁴¹ vagyis a jog többé-kevésbé racionális, kiszámítható világán kívüli kultikus alakokhoz is hasonlították. Portia munkálkodása, szélsőséges jogi instrumentalizmusa következtében nem csoda, ha szkeptikussá válunk általában a jog működőképességével szemben, kétkedünk a jog uralmában.

A három cselekményszálnak hasonló tehát a szerkezete; mindhárom a „szabály rögzítése” + „szabályszegés csalárdsággal” + „döntés a következményekről” felépítést követi. Ha a ládikákhoz és a gyűrűhöz kapcsolódó cselekményszálakat is egységesen egy-egy „jogról szóló történetként” értelmezzük, akkor a jog egyfajta működési modelljét, azon belül is egy-egy megszegett szabály sajátos életciklusát figyelhetjük meg. Mindhárom esetben a kötelékekből, kötelezettségekből, kötelmekből való szabadulást láthatjuk, amely jól példázza a korabeli közönségnek általában a joghoz és a jogi kötelezettségekhez való ambivalens viszonyát. A közönség tagjai között minden bizonnyal ültek szép számmal nemcsak jogászok és jogot tanulók, hanem az éppen peres ügyeik kimenetelén aggódó, talán el is adósodott polgárok is, így valószínűleg mulattatta őket a kötöttségekből való fortélyos szabadulások sorozata, különösképpen az uzsorás markából (vagy Nietzsche szavaival élve, az adóst gyöttrő hitelező „*úri-jogának*” szorításából⁴²) való csodával határos menekülés története. Ha a darabban meglátjuk ugyanannak a témának a többszöri ismétlését, még hangsúlyosabbá válik benne a szabályok – többek között a jogi szabályok – tiszteletének hiánya.

³⁹ Marci A. HAMILTON: „The End of Law” *Cardozo Studies in Law and Literature* 1993/1, 126; Richard A. LEVIN: „Portia’s Belmont” in Harold BLOOM (ed.): *William Shakespeare’s The Merchant of Venice* (Bloom’s Modern Critical Interpretations) (New York: Infobase Publishing 2010) 36; STRETTON (21. j.) 85.

⁴⁰ Barbara K. LEWALSKI: „Biblical Allusion and Allegory in ‘The Merchant of Venice’” in William SHAKESPEARE: *The Merchant of Venice* (A Norton Critical Edition) [ed. Leah S. MARCUS] (W.W. Norton 2006) 169–188.

⁴¹ Ellen M. CALDWELL: „Opportunistic Portia as Fortuna in Shakespeare’s Merchant of Venice” *Studies in English Literature* 2014/2, 349–373.

⁴² Vö. OLSON (38. j.) 314. „[A] direkt kárpótlást nyújtó előny helyett (tehát a pénzben, földben, bármiféle tulajdonban történő kiegyenlítés helyett) a hitelezőnek egyfajta jóleső érzést biztosítanak visszafizetés és kiegyenlítés gyanánt, ama jóleső érzést, hogy minden aggály nélkül kiélheti hatalmát egy hatalmától megfosztott emberen, a »*de faire le mal pour le plaisir de le faire*« kéjes gyönyörűségét, az erőszakétél élvezetét: [...] Az adósón végrehajtott »büntetés« révén a hitelező az úri-jog részese lesz: végre-valahára ő is eljut ama felemelő érzésig, hogy mint valami »alatta állót« vethet meg és gyötörhet egy lényt...” in Friedrich Wilhelm NIETZSCHE: *A morál genealógiája. Vitairat – Filozófia* [ford. ÓVARI Csaba] (Máriabesznyő: Attraktor 2019) 45.

A jog hitelessége: elvárás vagy látszat?

Az azonos szerkezet, a ritmikus, rituális ismétlődés egymással párhuzamba állítja, és végső soron egyenértékűvé teszi a három cselekményszálát: ha a gyűrűvel kapcsolatos bonyodalom egy tárgyalás, a per sem más, mint a felek közötti csetepaté. Nagyvonalúság és kicsinyesség, komolyság és komolytalanság, élet-halál kérdésének eldöntése⁴³ és huncut évődés egybemosódik, így minden relativizálódik. Nem csupán a joggal, mint előre kiszámíthatóan szabályozni képes normarendszerrel kapcsolatos kétkedés miatt, de a szélsőséges, mindent átható relativizálás miatt is alappal merül fel a kérdés: lehet-e bármi *hiteles*, van-e a jognak és egyáltalán bárminek vagy bárkinek *hitele*, vagy csak abban bízhatunk, hogy a *hit* és a *jóhiszeműség* megfelelően szabályoz a jog helyett? Visszatérve a hitelesség fogalmához, ha az alatt valódiságot, őszinteséget, kiszámíthatóságot, nyíltan deklarált célokat értek, és ha a hitelesség lényegét abban ragadom meg, hogy a „várakozásaimnak megfelelően megbízhatok benne”, akkor a jog hitelessége *A velencei kalmár*ból teljes egészében hiányzik, sőt azt gondolom, eszményként is *hitelét veszti*.

Mi történik azonban akkor, ha úgy tekintünk a hitelességre, mint a valódiság meggyőző látszatára? Akár tapasztalat (*a posteriori*), akár az elme működése (*a priori*) révén szerezzük ismereteinket,⁴⁴ az episztemológia általános tétele szerint hitünk csak akkor tudás, ha valamiről igazoltan tudjuk, hogy igaz (illetve, hogy hamis).⁴⁵ Ezzel összefüggésben a mű értelmezéséhez érdekes fontolóra venni a kérdést, miszerint a *Kalmár* szereplői törekednek-e a tudásra, vagyis az igazolt igaz hitre, az vajon jó-e, hasznos-e, kell-e nekik a boldoguláshoz? Azt gondolom, hogy nem. Úgy tűnik, Velencében az önérvényesítéshez elég, ha az igazságba vetett *hitre* építünk, hiszen, még akár akkor is, ha az adott dolog hamis, elég, ha bíznak bennem, ha *hitelem* van másoknál – más kérdés, hogy alappal vagy alaptalanul. (Vagyis az episztemológiai tudás sémájából adott esetben hiányozhat mind egy adott dolog igaz volta, mind pedig annak igazolása.) Akinek *hitele* van, az kölcsönt kap, pénzt kap, elismerést, boldogságot kap, *hitelét* más javakká konvertálhatja. Portia *hitelesen* adja az ártatlan, passzív, atyai végrendeletnek engedelmeskedő „tanulatlan, neveletlen kislányt”, aki megkapja az általa választott férjet, *hitelesen* alakítja a jogtudóst, és megmenti férje barátjának életét, majd próbára teheti a férjét csak azért, hogy később zavarba ejtő nagyvonalúsággal megbocsásson.

A látszat azonban mindvégig fontos marad. Joggal mondhatja követeléséről Shylock, hogy:

„Ha nem ítélik meg, szégyenletes,
Hogy Velencében nincs igazi törvény”⁴⁶

⁴³ FABINY Tibor: „Az élet és a halál kötéltánc A velencei kalmárban” in ALMÁSI Zsolt – FABINY Tibor – PIKLI Natália (szerk.): *Élet és halál Shakespeare életművében, 400 éves jubileum* (Budapest: reciti, 2017) 109–126.

⁴⁴ Az ismeretszerzés módjainak klasszikus kanti felosztásához lásd Immanuel KANT: *A tiszta ész kritikája* [ford. Kts János] (Budapest: Atlantisz 2009) 51.

⁴⁵ Edmund L. GETTIER: „Lehet-e a tudás igazolt hit?” [ford. FORRAI Gábor] in FORRAI Gábor (szerk.): *Mikor igazolt egy hit? Ismeretelméleti szöveggyűjtemény* (Budapest: Osiris 2002) 31–33.

⁴⁶ (4.1.101–102) SHAKESPEARE (1. j.) 102.

és hiába kéri Bassanio:

„Kérem, urak:
a törvényt rúgják föl hatalmi szóval!
Egy kis rosszal nagy jót tennének így...”⁴⁷

„Az nem lehet.” – hangzik a jogtudósnak álcázott Portia válasza. Ezzel kapcsolatban Terry Eagleton a jog és a jogi nyelv természetét vizsgálva úgy véli, Shylock a perben nem csupán jogos követelésének ad hangot, hanem a leleplezés csapdáját is felállítja a velencei jogrend számára azzal, hogy ha nem adják meg neki, a kirekesztett zsidó uzsorásnak, ami a szerződés szerint jár, az az egész jogrendbe vetett bizalmat áshatja alá. Eagleton szerint Shylock célja ezzel a jog általános *hiteltelenítése* („*to discredit the law in general*”).⁴⁸ Mondanom sem kell, tanulmányom szempontjából mennyire tökéletesnek találok Eagleton szóhasználatát.

Kállay Géza találó megfogalmazásában: „*A velencei kalmárban* szinte mindenki arra kényszerül, hogy minőségek és mennyiségek között válogasson, hogy választását értelmezze, indokolja, magyarázza, újra, meg újra [...]”⁴⁹. A jog hitelességének látszatát pedig Portiának kell megőriznie, méghozzá értelmezése, indoklása, magyarázata, vagyis meggyőző érvelése révén. A szabálykövetés látszatát ugyanis fenn kell tartani, a jogot formális autoritásától nem szabad megfosztani, ugyanakkor Antoniót is meg kell mentenie.

A meggyőző érvelés mint jogteremtés

Portia okfejtése, érvelése a korabeli szakmai elvárások szempontjából kitűnő: a történész Quentin Skinner a kora újkori angol jogi retorika tökéletes iskolapéldájaként tekint rá.⁵⁰ Ahogyan azt Skinner kimutatja, a dráma 4. felvonása 1. jelenetének írásakor Shakespeare az anonim szerzőtől származó *Rhetorica Ad Herennium* és Cicero *De inventione* munkájában foglaltakat ültette át, gyakorlatilag sorról sorra, így téve hitelessé Portiát a művelt és kiváló jogtudós szerepében. Shakespeare a mű írásakor nagyban támaszkodhatott arra is, hogy a korabeli általános iskolai tananyag jórészt klasszikus szerzők műveinek tanulmányozásán alapult. A hatéves *grammar school* első öt évében latin nyelvtant, a hatodik osztályban klasszikus retorikát tanultak a diákok. A meggyőzés érdekében Portia latba veti minden tudományát. A kegyelemről szóló híres monológja (4. 4. 180–199)⁵¹ az ún. *deprecatio* retorikai eszköze, amelyben a szónok a

⁴⁷ (4.1.210–212) *Uo.* 107.

⁴⁸ Terry EAGLETON: *William Shakespeare* (New York: Blackwell 1986) 38.

⁴⁹ Stanley Cavell *A velencei kalmárt Az ész igénye* c. könyvének egyik alfejezetében vizsgálja mennyiségi és minőségi azonosság, különbség és hasonlóság mértéke és mérhetősége szempontjából. Stanley CAVELL: *The Claim of Reason. Wittgenstein, Skepticism, Morality and Tragedy* (Oxford: Oxford University Press 1979). Idézi KÁLLAY (35. j.) 142.

⁵⁰ Quentin SKINNER: „Why Shylock Loses His Case – Judicial Rhetoric in The Merchant of Venice.” *Shakespeare 2016! Series Lectures with Quentin Skinner*, Washington and Lee University, Lexington, Virginia, 6 April, 2016. (Nyilvános angol nyelvű előadás.) <https://bit.ly/34asFcN> (50a. j.); Quentin SKINNER: „Why Shylocke Loses His Case? Judicial Rhetoric in The Merchant of Venice” in Lorna HUTSON (ed.): *The Oxford Handbook of Law and Literature 1500–1700* (Oxford: Oxford University Press 2017) 97–117 (50b. j.).

⁵¹ SHAKESPEARE (1. j.) 106–107.

bűnösséget, felelősséget elismeri, de kegyelmet kér. A kegyelemért esdekléssel természetesen az a probléma, hogy valójában nem egy jogi érv. A *deprecatio* mint retorikai eszköz alkalmazásakor a szónok az ún. *loci communes*-re,⁵² vagyis olyan általánosan elfogadott alapfogalmakra és az azokhoz kapcsolódó találó gondolatokra, érvekre hivatkozott, amelyek esetében mindenki egyetértene a kegyelem megadásával. Shakespeare korában ezeknek az alapfogalmaknak és a hozzájuk kapcsolódó érveknek akkora gyakorlati jelentősége volt nemcsak a jogi szakmában, hanem a hétköznapi „műveltség” megcsillogtatása szempontjából is, hogy szócikkek (pl. „igazság”, „kegyelem”, „bosszú”, „megbocsátás”, „jó”, „rossz”) szerint tagolva, rendszerezve könyvbe gyűjtötték őket. E könyvek sokszor kézzel írott jegyzet formájában is léteztek, például egy olvasmányélmény rögzítésére, vagy annak pótlására. A nyomtatott formában kiadott ún. *common place book*-okat a jogi oktatás során is használták, amelyből a jogász meggyőző érvelése összeállításához ezekből a korábban már jól bevált, „előre csomagolt” gondolatok – közhelyek – közül mondandójához alkalmasat kereshetett magának.⁵³

A *velencei kalmárban* ábrázolt per második felében az írott jog szövegértelmezésének kérdése (*constitutio negotialis*) merül fel. Az értelmezés során – az említett klasszikus rétorok szerint – a szónok támaszkodhat a szó szerinti értelmezésre (*verba ipsa*) vagy a szöveg írójának céljára és szándékára (*sententia scriptoris*). Ezzel kapcsolatban Skinner felhívja a figyelmet Cicero azon intelmére, miszerint az érvelés során célszerűbb inkább a szöveg írójának céljára és szándékára, mint értelmezési elvre hivatkoznunk, mert ekkor érvelhetünk azzal, hogy nem szükséges olyat kifejezni, ami egyértelmű. Ez az, amit a szó szerinti értelmezés híve, Shylock elmulaszt figyelembe venni. Skinner elemzését azért tartom hasznosnak, mert – bár célja elsősorban a retorikai eszközök azonosítása a darabban – egy újabb megvilágításból mutatja be Shylock kirekesztettségét. Hiszen amikor Shylock érvelésbeli hibát követ el, ezzel tulajdonképpen a diskurzus kulturális meghatározottságára hívja fel a figyelmünket. Shylock nem ért, illetve nem akar érteni a bíróság nyelvén. Ahogy uzsorásként túl nagy kamatra *ad hitelt*, úgy *ad* túl nagy *hitelt* a szavaknak, és végső soron mindkettővel megvetetté, kirekesztetté válik. Az egyértelmű nyelvi megfeleltetés lehetetlensége egyfajta dinamizmussal, értelmezési rugalmassággal is együtt jár: az ebben rejlő lehetőségeket ismeri fel Portia, és ezt hagyja figyelmen kívül Shylock, akinek értelmezési rendszere a merev, szó szerinti, zsidó hagyományokban gyökerező „ószövetségi” értelmezés.⁵⁴ Portia a végső csapást a *leges contrariae* érveléssel méri Shylock-ra, aki azért nem kaphatja meg azt, ami a

⁵² A *loci (locus)* jelentése nem egyértelmű, jelenthet „érvek”-et és „alapfogalmakat” is. Vö. a magyar „köz hely” fogalmával.

⁵³ Ann MOSS: *Printed Commonplace-books and the Structuring of Renaissance Thought* (Oxford: Clarendon Press 1996) viii, 122. Lásd még: Peter MACK: *A History of Renaissance Rhetoric, 1380–1620* (Oxford–New York: Oxford University Press 2011) 73; Margaret MCGLYNN: „Idiosyncratic Books and Common Learning Readings on Stautes at the Inns of Court” in Lorna HUTSON (ed.): *The Oxford Handbook of Law and Literature 1500–1700* (Oxford: Oxford University Press 2017) 53.

⁵⁴ SKINNER (50a. j.) 43; Jean-Claude DUPAS: „Dieu et mon droit à propos du *Marchand de Venise* et de *Mesure pour Mesure*” in François OST – Laurent VAN EYNDE – Philippe GÉRARD – Michel VAN DE KERCHOVE (eds.): *Lettres et lois. Le droit au miroir de la littérature* (Université Saint Louis 2001) 61–75, 67–69; LEWALSKI (40. j.) 174–178; KÁLLAY (35. j.) 169.

szerződés alapján járna neki, mert az egy másik, magasabb rendű jogi szabállyal volna ellentétes.⁵⁵

A Skinner által is követett historikus szempontú elemzés mellett a mai olvasó számára Portia és Shylock érvelésének számtalan posztstrukturalista, marxista, nyelvi pragmatista, pragmatista jogszociológiai stb. elemzése létezik, illetve adható.⁵⁶ Ugyanakkor a különböző lehetséges megközelítések közül a jogi realisták⁵⁷ által vallott „nincs a jog a döntést megelőzően” elvét azért érdekes megemlíteni, mert – a joggal szembeni általános szkepszis kifejezésén túl – arra is utal, hogy a bíró, és általában a jogász által alkalmazott jó jogi érv, a meggyőző erő, egyúttal egyfajta teremtő erő is.⁵⁸ Szintén egyfajta neorealista jogforráskritikát dolgozott ki Martti Koskenniemi finn nemzetközi jogász is, igaz, a belső jogtól eltérő sajátosságokat mutató nemzetközi jog területén. Összetett és az elmúlt évtizedek során több különböző tudományos munkájában kidolgozott elméletének részletes ismertetése nélkül ehelyütt lényegesnek tartom kiemelni elméletének bizonyos megállapításait: Koskenniemi szerint a nemzetközi jog „összetett érvelési gyakorlat”,⁵⁹ továbbá jog az, ami „jó jogi érv”, illetve „bármilyen is a nemzetközi jog, az mindenképpen az, ahogyan a nemzetközi jogászok érvelnek, [...] ez pedig csak véges, olyan szabályok szerint tehető meg, amelyek ebben »nyelvtant« képeznek, a jó jogi érvek létrehozatalának rendszerét”.⁶⁰ Elgondolkodtató, hogy a tanulmányom bevezető idézetében szereplő szavakkal Hektor szintén azért fordul Busziriszhez, a szicíliai jogászhoz, hogy Trójának kedvező értelmezést kérjen tőle a háború és a béke jogát, azaz a nemzetközi jogot illetően.

Az előbbiek alapján úgy gondolom, hogy a meggyőző érvelés *A velencei kalmár* egyik kulcsmozzanata, mert annak révén megy végbe a „jogteremtés”. A jogász kreatív alkotófolyamat elemzése átvezet a jog és az irodalom közötti hasonlóság tárgyalá-

⁵⁵ SKINNER (50b. j.) 102, 112–113.

⁵⁶ Egy-egy jellegzetes példát említek a vonatkozó szakirodalomból. Posztstrukturalizmus, dekonstrukció: KATRIN TRÜSTEDT: „Derrida’s Shylock: The Letter and the Life of Law” in Peter GOODRICH – Michel ROSENFELD (eds.): *Administering Interpretation: Derrida, Agamben, and the Political Theology of Law* (New York: Fordham University Press 2019) 168–186. Posztoszocialista marxista irodalomelmélet: TERRY EAGLETON: „Law: The Merchant of Venice, Measure for Measure, Troilus and Cressida” in EAGLETON (48. j.) 35–48. Nyelvi pragmatizmus: KÁLLAY (35. j.) 165–166. Pragmatista jogszociológia, instrumentalizmus: YOSHINO (6. j.).

⁵⁷ Bár a Jerome Frank névvel fémjelzett jogi realizmus irányzatához sorolt szerzők egyéni elképzeléseiből nem lehet egységes jogelméleti koncepciót nyerni, a realistákat leginkább a korábbi jogszemlélettel szembeni kritikai hozzáállás köti össze, ebben pedig nagy szerepet kap a jog bizonytalanságának hangsúlyozása. Lásd FEDOR Anett: „Gondolatok Jerome Frank »Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt« című válogatott írásairól” *Büntetőjogi Szemle* 2014/2, 28.

⁵⁸ Jerome FRANK: *Courts on Trial* (Princeton, NJ: Princeton University Press 1949) 264. „Frank szavaival: »a normák nem... jelentik a jogot, hanem csak egyikét ama sok forrásnak, amelyhez a bíró az eléje kerülő eset jogának megalkotásakor fordul [...] a jog ezéért döntésekből és nem szabályokból áll.« [...] A jog lényege tehát a bírói tevékenységben, a bírói döntésben rejlik. [...] Amikor Frank megállapítja, hogy a jog nem szabályokból, hanem döntésekből áll, a jogalkotási tevékenységet vizsgálva is fontos következtetésre jut, miszerint ha a bíró bármikor egy esetet eldönt, jogot alkot.” FEDOR (57. j.) 29. Vö. PESCHKA Vilmos: „A polgári jogelméleti gondolkodás a XX. század első felében” in VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981) 25. Idézi FEDOR (57. j.) 29; KULCSÁR Kálmán: *Jogszociológia* (Budapest: Kulturtrade Kiadó 1997) 44–49.

⁵⁹ Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument* (Cambridge–New York: Cambridge University Press 2005) 566. Idézi VARGA Csaba: „Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – jogontológiai tanulmány” *Állam- és jogtudomány* 2016/2, 82.

⁶⁰ KOSKENNIEMI (59. j.) 568. Idézi VARGA (59. j.) 84.

sához. E hasonlóság lényege pedig a valóság felidézésének – a valóság leírásának vagy megteremtésének – módja és eszközei tekintetében áll fenn.

„Jog és irodalom”: teremtés meggyőzés révén – *A velencei kalmár* tanulságai

A bizalom és hitelesség kérdéséhez kapcsolódóan a meggyöző látszat, illetve a meggyöző érvelés jelentőségének felismerése elvezet ahhoz a kérdéshez is, hogy hogyan működik a meggyőzés a jog és az irodalom metszéspontjában. A jog és az irodalom esztétikai összefüggéseivel kapcsolatban közhelynek számít, hogy a görög *krinei* ige jelentése „bírálni, megítélni”, a *kritész* pedig „bíró”, amelyből a „kritika” és a „kritikus” kifejezések származnak. A kritika tehát ítélet, a kritika alkotása megítélés. Talán a perbeli jogi ítélet és az irodalmi művek megítélése közötti analógia indíthatta Arisztotelészt, hogy *Poétikájában* (1449a) az irodalmi művekkel kapcsolatban használja a kifejezést.⁶¹ Ezen kívül érdemes megemlíteni két további etimológiai összefüggést is Shakespeare nyelvéből: Arisztotelész a színjátszást a *hüpokriszisz* görög szóval jelölte, amelyből a kora újkori angol nyelv *hypocrite* „képmutató” kifejezése származik, míg az angol *actor* „színész” eredete a római jogi eljárás világába nyúlik vissza.⁶² Mivel a jogi teremtő folyamat, és annak a költészettel fennálló analógiájának felismerése az ókorra nyúlik vissza, az sem teljesen anakronisztikus, hogy Giraudoux a trójai Hektor szájába adja azokat a Buszirisz jogtudóshoz intézett szavakat, amelyek a jogi képzelőerőről szólnak.

Az arisztotelészi hagyomány Shakespeare korában, a kora újkorban is meghatározó volt. Erről tanúskodik a korszak központi jelentőségű esszéje, amelyet az angol irodalomtörténet az első angol nyelvű irodalomelméleti munkának tekint: Sir Philip Sidney *A költészet védelme* című munkája (*An Apology for Poetry*, 1580 k.).⁶³ A korszakos jelentőségű elméleti munkában alapvetően az arisztotelészi hagyomány ölt új testet. Amit témám szempontjából szeretnék kiemelni, hogy Sidney e művében többször is párhuzamba állítja a jogot és az irodalmat. Így például érvelése szerint a költő és a jogász – a történésszel és a filozófussal szemben – egy másfajta valóság megalkotására törekszik. Költő és jogász egyaránt a fikciós módszert – elképzelt cselekmények felvázolását – alkalmazza annak érdekében, hogy nem konkrét körülményeket, hanem az emberi cselekvést egy általánosságban véve igaz módon mutassa be.⁶⁴ A költő által alkotott valóság, csakúgy, mint a jogász általi, nem hazugság, hanem, „hasznos invenció” a félrevezetés, megtévesztés szándéka nélkül.⁶⁵ Ezekből is következik, hogy a jog és az irodalom egyaránt a meggyőzés „művészete”.

⁶¹ Andrew ZURCHER: „Preamble” in Andrew ZURCHER: *Shakespeare and Law* (The Arden Shakespeare) (London: Methuen Drama 2010) 2.

⁶² Kathy EDEN: *Poetic and Legal Fiction in the Aristotelian Tradition* (Princeton University Press 1986) 5.

⁶³ Philip SIDNEY, Sir: *An Apology for Poetry (or The Defence of Poesy)* [eds. Geoffrey SHEPHERD – R.W. MASLEN] (Manchester–New York: Manchester University Press 2002) (63a. j.); Philip SIDNEY, Sir: „A költészet védelme” [ford. MOLNÁR Katalin] in HORVÁTH Iván (szerk.): *Francia és angol poétikák 1392–1603* (Szeged: József Attila Tudományegyetem 1975) 53–127, <https://bit.ly/2HE9qk9> (63b. j.).

⁶⁴ EDEN (62. j.) 3.

⁶⁵ Uo. 159.

A jog és az irodalom általános esztétikai összefüggésein túl, maga a drámai műnem és a jog drámája, vagyis a per további szoros kapcsolódást mutat, így például már „fizikai megjelenésében” is. A drámához hasonlóan a perben is adott időben és helyen, adott szereplők meghatározott szerepet játszanak, kiosztott szerepüknek megfelelően meghatározott szöveget adnak elő, hogy ugyanazt a problémát többféle nézőpontból – kontradiktórius eljárás keretében – közelítsék meg, ráadásul mindehhez a szerepüket megfelelően tükröző öltözékben jelennek meg.⁶⁶ A formai egyezéseken túl Cs. Kiss Lajos további hasonlóságokat is számba vesz Horváth Barna *A géniusz pere* c. munkája kapcsán. Mint összegzően megállapítja: „a művészet és a jog módszertanilag és metafizikailag kitüntetett érintkezési pontja a dráma és a per. Ezt az érintkezést, s ezáltal a dramaturgiai metafora jogtudományi operacionalizálását az elméletalkotásban és kutatásban, szerkezeti-funkcionális hasonlóságok teszik lehetővé, sőt az újrealizmus szerint kötelezővé.”⁶⁷ *A géniusz perének* elemzése során H. Szilágyi István pedig a mű érdekéért kiemeli, hogy: „[...] Horváth írásainak meggyőző ereje nem bölcséleti tételeinek igazságából, hanem sajátos stílusából adódik, melyben összekapcsolja a dialektikus érvelést a dráma irodalmi műfajával: a drámában (mint irodalmi műfajban) rejlő dialektikus gondolati feszültség és a dialektikus gondolatban rejlő drámai feszültség között próbál – több-kevesebb sikerrel – egyensúlyozni, s kihasználni a kettő közötti feszültségből fakadó energiákat gondolatai közléséhez”.⁶⁸ Az én olvasatomban H. Szilágyi ezzel egyúttal a dramatizációnak, és azon belül is a per formájában történő dramatizációnak, mint irodalmi eszköznek az egymással szembenálló, egymásnak ellenható gondolatok, érvek felvonultatására és ütköztetésére való kiemelten alkalmasságát is hangsúlyozza.

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Shylock bukása nem feleltethető meg a nagy ókori görög tragédiákból ismert tragikus hősök oknyomozást és felismerést követő bukásának, amelyet katarzis követ. Többek között emiatt sem lehetséges egyszerűen tragédiaként besorolni a darabot, amelyet a többi probléma-színműhöz hasonlóan Géher István találóan „tragikus színpadon játszott vígjátékként” aposztrofál.⁶⁹

Akárhogyan is, a dráma és per kapcsolatának vizsgálata önálló kutatási terület, amely számos jogi (pl. jogszociológiai) és irodalmi (pl. irodalomelmélet, színház- és drámatörténeti) irányzatot felölel. E komplex kutatási terület és felhasználási lehetőségeinek⁷⁰ ismertetése külön-külön is egy-egy hosszabb disszertációs téma lehetne, ezért a dráma és a per kapcsolatának részletes tudományos elemzése helyett inkább a

⁶⁶ Az athéni bírósági eljárás kontradiktórius jellegéből adódóan a hasonlóságok már az ókori görög színházi kultúrában is jelen voltak. Lásd EDEN (62. j.) 13.

⁶⁷ Cs. Kiss Lajos: „A színoptikus jogelmélet esztétikája és metafizikája” *Jogelméleti Szemle* 2003/1, <https://bit.ly/3icp6HX>. A jogi újrealisták közül az amerikai Thurman ARNOLD a jogban a dráma elemeit azonosította; úgy vélte, a jog mindannyiunkra meghatározott szerepeket oszt. Lásd BIHARI Zsuzsanna: „Dráma a jogelméletben – Horváth Barna géniusza”, 207, <https://bit.ly/2HJ2HFQ>

⁶⁸ H. SZILÁGYI István: „Horváth Barna géniusza” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 31.

⁶⁹ GÉHER (12. j.) 886. A darabot – többek között az eredetileg szintén komikusnak szánt Shylock figurája miatt – annak első nyomtatott kiadása is komédiának nevezi: „*The comical history of the Merchant of Venice*”. Lásd MARCUS (40. j.) ix.

⁷⁰ Lásd például a Hegyi Árpád Jutocsa és dr. Kisteleki Károly által indított *Jog és dráma* kurzust az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. A jogeset megoldó és retorikai képességeket fejlesztő pergyakorlatokról, a *moot court*-okról ebben a tanulmányban már korábban szó esett.

jelen tanulmány szempontjából még egy „beszédés” idézetet szeretnék említeni, magától Horváth Barnától: „A művészet lényegi elem a világinterpretációban. A modern dráma áll legközelebb ehhez a világtértelezéshez, amely gondolkodásomnak mindig is tárgya volt: az emberi cselekvés a maga társadalmi, politikai és erkölcsi relevanciájában. Azt hiszem nem túlzás azt állítani, hogy *Shakespeare*, Ibsen és Shaw tudat alatt inspirálta elméleteimet”⁷¹ (kiemelés – P. N.).

A Horváth Barna által példaképnek tekintett Shakespeare – más Erzsébet-kori és Jakab-korabeli színházi szerzőhöz hasonlóan – igen gyakran saját magára a színházra reflektál, azon belül is gyakran a színház felsőbbrendűségét hirdeti. Ennek pedig gyakori eszköze a metaszínház, a „színház a színházban” módszere. Elég, ha a híresebb példák közül a *Hamlet* vándorszínészei által előadott „egérfogó” jelenetre vagy a *Szentivánéji álom* mesterembereinek előadására, a „Pyramus és Thysbé”-re gondolunk. Utóbbi jelenet egyébként a saját, „tartalmazó” szerelmi vígjátékon kívül a *Rómeó és Júlia* szerelmi tragédiának is metaszínháza, amely érzékletesen mutatja be, mi a különbség az amatőr és a profi színi társulat (vagyis a szerző színi társulata!) között. Shakespeare szerint nemcsak „színház az egész világ, és színész benne minden férfi és nő”, hanem a színház az egész világ. A színész attól több, hogy bárkit képes hitelesen alakítani, akár egy jogászt is, annyira, hogy még egy valódi jogásznál is meggyőzőbb lehet.

Ezzel kapcsolatban kijelenthető, hogy a meggyőzést, mint kapcsolódási pontot, és ezáltal a jog és az irodalom közötti összefüggést Shakespeare minden bizonnyal nemcsak felismerte (sőt, talán a klasszikus szerzők tanulmányozása során a *grammar school*-ban tanult is róla), hanem ki is használta úgy, hogy az általa írt tárgyalási vagy tárgyalásszerű jelenetek⁷² egyfajta metaszínház szerepét töltsék be az adott darabokban. A *velencei kalmár* tárgyalási jelenete is értelmezhető egyfajta metaszínházként.

Ebben az összefüggésben Portia alakja egyfajta „metaszínészi” alak. A színész – aki a kor szokásai szerint minden bizonnyal egyébként férfi volt – alakítja a nő Portiát, Portia alakítja Baltazárt, a férfi jogtudóst, aki a perben rászabott szerepet eljátssza. Persze Portia egyszemélyben alakítja a „tanulatlan kislányt” és a számonkérő feleséget is. Minden csak meggyőzés kérdése, és Portia remek színész a mű valóságában, és valószínűleg remek színész az előadás valóságában is. Ez is egy egyértelmű üzenet arról, hogy profi drámaíróval és színi társulattal van dolgunk, akiknek olyan hiteles az alakításuk, hogy a színész által alakított jogász talán még a valódi jogásznál is frappánsabban (és nem utolsósorban, a közönségnek tetsző módon) oldja meg az ügyet.

Bár a szerzői szubjektum feltérképezésére több évszázad távlatából (sincs) lehetőség, valószínű, hogy Shakespeare, aki elsősorban a színház elkötelezettje volt, a *velencei kalmár* tárgyalási jelenetében nem elsősorban jogelméleti kérdések dramatizálásának lehetőségét, hanem inkább a metaszínház funkciót látta, amely jelenetben így a nézők előtt nemcsak a *hitel*, hanem a *hitelesség* is megmértetik. Bizonyítani szintén nem tudom, de a Posner-vita⁷³ relációjában mégis elképzelhetőnek tartom, hogy

⁷¹ HORVÁTH Barna: *Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944–45-ből* [ford. NAGY Endre] (Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet 1993) 39. Idézi BIHARI (67. j.) 207.

⁷² Példa Shakespeare-művekből tárgyalásokra: *A velencei kalmár* 4.1., *Téli regé* 1.2., *VIII. Henrik* 2.4.; tárgyalásszerű jelenetekre: *Lear király* 3.6., *Titus Andronicus* 1.1., *Szeget szeggel* 2.2.

⁷³ Richard A. POSNER: *Law and Literature: A Misunderstood Relation* (Cambridge, MA: Harvard Univer-

Shakespeare a jogról is akart képet festeni a *Kalmárban*, hiszen már magának a jogi témának a felvetése is a közönséget a színházba vonzó csaletékként működhetett. A jogi háttér, az *inn of court*-ok színjátszásban betöltött szerepe miatt szinte tálcán kínálta magát a jog, mint téma, amely egyszerre volt rendkívül aktuális és gyökerezett a klasszikus hagyományokban. A jog olyan alapanyagot szolgáltatott a dráma témájához, amely – többek között a lakosság körében elszaporodott peres ügyek nagy száma miatt – a populáris kultúrának is része volt, így valószínűleg emiatt is kedvező fogadtatásra talált. Még ha a jogi téma felhasználásának célja esztétikai is, ezáltal mégis a jognak az irodalommal közös tulajdonsága válik hangsúlyossá. Ebben az esetben tehát a jogról szóló ismereteknek nem a közlése, hanem inkább a tudatosítása valósul meg.

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy tanulmányomban először *A velencei kalmárban* a jogról alkotott képet vizsgáltam meg a hitelesség szempontjából, és arra a következtetésre jutottam, hogy a darabban a jog nem hiteles, amennyiben működése nem megbízható, kiszámítható, szabályszerű. *A velencei kalmárban* nincsenek nagy biztonsággal kijelenthető igazságok, nem a természetjogot látjuk működni, hanem a merkantilista világot átható dinamizmust, amelyben kulcsfontosságú az értelmezési rugalmasság, a konvertálhatóság, átválthatóság, amely folyamatos megmérettetéssel jár együtt. Ebben a velencei világban semmi sem biztos, kiszámítható: „Nem mind arany, ami fénylik”, ahogy azt az arany ládikában található vers is megerősíti. Ezzel szemben csak a meggyőzés számít,⁷⁴ és az lehet csak győztes, aki az ólom ládika felirata szerint „kockára tesz mindent”.

Ezt követően azt vizsgáltam, a hitelesség hogyan függ össze a jog és az irodalom esztétikai kapcsolatában, és az hogyan válhat hasznossá *A velencei kalmár* történeti-kulturális kontextusának feltárása, valamint a jog metaszcénaként való értelmezése, és ezáltal a mű értelmezése szempontjából. A jog és az irodalom, illetve a per és a dráma közötti esztétikai összefüggéseket azért emeltem ki, mert ezekkel kívántam alátámasztani azt, hogy *A velencei kalmár* tárgyalási jelenete metaszcénának, a jog hitelességét meggyőzés révén kialakító jogász képe pedig művészi, művészeti önreflexiónak tekinthető.

Sir Philip Sidney *A költészet védelme* c. munkájában a már említett esztétikai fejte-

city Press 1988). Vö. Richard H. WEISBERG: „Entering with a Vengeance: Posner on Law and Literature – Review: Law and Literature: A Misunderstood Relation by Richard A. Posner” *Stanford Law Review* 1989/6, 1603–1604. Posner szerint: „az irodalmi művek egyrészt sohasem a jogról, hanem mindig az »örök emberi kérdésekről« szólnak, ezért semmi lényegeset nem is tudhatunk meg belőlük a jogra vonatkozóan. Másrészt az irodalom célja valójában nem is (a társadalomra vagy a jogra vonatkozó) »ismeretek közlése«, hanem esztétikai élmények kiváltása.” H. SZILÁGYI István (4. j.) 25. Vö. „[Posner] a jog és irodalom irányzat »bosszúálló angyalaként« azt próbálja meg igazolni, hogy a jognak és az irodalomnak alig van érdemi közük egymáshoz.” NAGY Tamás: „Néhány eljárás: Kafka olvasatok a jogirodalomban” *Jogelméleti Szemle* 2001/3, <https://bit.ly/33dCTdd>

⁷⁴ A már említett jogi realizmus fő képviselőjeként számon tartott FRANK bíró meglátása szerint a kortárs amerikai per kultúrában lényegében a peres felek közötti, akár végtelenségig menő jogi harc határozza meg a per kimenetelét, vagyis a bírósági döntés a meggyőzőbb fellépésű peres fél „igazságán” fog alapulni (ún. „fighting” vagy „adversary method”, illetve „fight theory” vs. „truth theory”). Lásd FRANK (58. j.) 80–102.

getéseken kívül egyúttal bátorkodik általában nemzetének és saját korának irodalmát is *megítélni*, amelyről többnyire *elítélően* nyilatkozik. Ritka kivétel ez alól a már említett *Gorboduc* (1561), az első angol tragédia, amelyről ezt írja: „A becsületes udvariasság és az ügyes költészet szempontjából nem ok nélkül kelnek ki tragédiáink és komédiáink ellen /ismétlem, csak azok közül, amelyeket én láttam/, kivéve a *Gorboduc*-ot, amely ezekkel ellentétben tele van impozáns beszédekkel és jól hangzó fordulatokkal, és így Seneca stílusának a csúcsára tör, valamint tele van nemes erkölcsiséggel, amelyet a leggyönyörködtetöbben tanít, s így megvalósítja a költészet végső célját.”⁷⁵ Csodálkozunk ezek után, hogy a *Gorboduc* két szerzője, Thomas Sackville és Thomas Norton, jogászok voltak?

⁷⁵ SIDNEY (63b. j.) 114.

A szocialista törvényesség „aranymérlegén” Költői igazságszolgáltatás az 1970-es évek német és magyar nyelvű Kohlhaas-parafrázisaiban

TÓTH KATINKA

Bevezetés

„Élt valahol a Havel partján, a tizenhatodik század közepe felé egy lókereskedő, név szerint Kohlhaas Mihály, egy tanító fia, a maga korában az egyik *legderekkabb*, ugyanakkor *legelvetemültebb* ember. – Ez a rendkívüli férfiú, egészen harmincéves koráig, a jó állampolgár példaképének számíthatott volna. [...] A *jogérzék* azonban rablóvá és gyilkossá tette őt.”¹ (kiemelés – T. K.)

„Életre kelt oxümoron”: így jellemzi Földényi F. László Kleist Kohlhaas Mihályát.² Egy ember, aki – a lutheri antropológia emberképe szerint – egyszerre igaz és bűnös, sőt, mindez felsőfokban: „legderekkabb” és „legelvetemültebb”. Azonban mitől minősül valaki „deréknek”, mitől „elvetemültnek” – és *milyen jogalapon*: az állam törvénye, „saját keblének ítélőszéke”,³ a társadalom elvárásai, a Biblia, a kanti kategorikus imperatívusz szerint? A jogérzék, a Jhering szerinti Rechtsgefühl *feljogosítja-e* az egyént arra, hogy áthágja a pozitív jog szabályait? *Hol a határ* a morálisan pozitív értelmű jogérvényesítés és bűn(cselekmény)nek számító önbíráskodás között? Egyáltalán pedig: *ki jogosult dönteni* abban a kérdésben, hogy merre billen az „aranymérleg” nyelve?⁴ Összefoglalva mindezeket: hogyan értelmezhető a Kohlhaas-dilemmában a költői igazságszolgáltatás kérdése?

¹ Heinrich von KLEIST: „Kohlhaas Mihály (Egy régi krónikából)” [ford. MÁRTON László] in Heinrich von KLEIST: *Próza* (Pozsony: Kalligram 2013) 9.

² „Kohlhaasra nem lehet csak úgy odanézni: aki rápillant, azt Gorgóként megbénítja. Kant belehalt volna a látványába. Egyhelyben áll, és mégis száguld. Nyugodt, mint egy kődarab, mégis őrjöng. *Egy életre kelt oxümoron.*” FÖLDÉNYI F. László: *Heinrich von Kleist. A szavak hálójában* (Pécs: Jelenkor Kiadó 1999) 298. Kiemelés az eredetiben.

³ KLEIST (1. j.) 13.

⁴ *Uo.*

A kleisti Kohlhaas-elbeszélés mint fabula alapján – amely a legfrissebb német kutatások szerint Peter Hafftitz XVI. századi Kohlhase-történetének parafrázisa⁵ – mind a német nyelvű szépirodalomban, mind számtalan más nemzet irodalmában számtalan szüzsé született,⁶ különösen olyan időszakokban, ahol az állam általi jogsértések és e sérelmekkel szembeni ellenállás a kulturális diskurzus egyik központi témáját képezték. E tanulmányban a *VII. Jóg és irodalom szimpózium* tematikájára való tekintettel, Nagy Tamás emléke előtt való főhajtásként,⁷ azt vizsgálom meg, hogy mennyiben „strukturálódik át” a kleisti Kohlhaas-dilemmában megjelenő költői igazságszolgáltatás kérdése a „keleti blokk” 1970-es évekbeli szocialista viszonyai között: az NDK-ban, a kádári Magyarországon, illetve a Ceaușescu-korszak romániai magyar irodalmában.

Vizsgálódásaimnak kettős célja van: bízom egyrészt abban, hogy a *poetic justice*⁸ fogalmának feltárása – egyfajta „szubjektív jogszociológia-pótlékként” – hozzásegít bennünket a „szocialista törvényesség” mint rendszer működésének megértéséhez (vö. *korreferens* olvasat⁹); másrészt pedig talán nem naiv az a meggyőződés, hogy a formális jog szabályainak alkalmazásán alapuló „jogszolgáltatás” hatókörén kívül eső tényezők figyelembe vétele mindannyiunkat – jogászokat és nem-jogászokat egyaránt – támogat abban, hogy az elénk kerülő, kisebb-nagyobb „Kohlhaas-dilemmákban” meg-alapozottabb döntést hozhassunk (vö. a *normatív univerzum* koncepciója felőli megközelítés¹⁰).

Módszertani megfontolások és az elemzés szempontjai

Az elemzés alapjául a tanulmány terjedelmi kereteire való tekintettel minden területről egyetlen, a korszak viszonyait meglátásom szerint meglehetősen plasztikusan bemuta-

⁵ Hans Kohlhase történetét első ízben Peter Hafftitz iskolai rektor dolgozta fel *Märkische Chronik* című munkájában (1520–1602 között), melyet Kleist George Christoph Kreysig és Christian Schöttgen 1731-es kompendiumából ismerhetett. Kleist közvetlen forrásaihoz bővebben lásd Bernd HAMACHER: „Michael Kohlhaas” in Ingo BREUER (hrsg.): *Kleist Handbuch. Leben-Werk-Wirkung* (Stuttgart–Weimar: J. B. Metzler 2013) 97–100; FÖLDÉNYI F. László: „Jegyzetek” in KLEIST (1. j.) 426.

⁶ A Kohlhaas-recepciótörténetéhez lásd HAMACHER (5. j.) 105; BREUER (5. j.) 410–474; Thomas MUELLER: *Historizität-Aktualität-Intertextualität: Kohlhaas in der deutschsprachigen Literatur. PhD Thesis* (University of British Columbia 1988) <https://open.library.ubc.ca/collections/ubctheses/831/items/1.0098169>; NAGY Tamás: *Egy arkangyal viszontagságai* (Budapest: Gondolat 2018) 56; Klaus MÜLLER-SALGET: *Kleist und die Folgen* (Stuttgart: J. B. Metzler 2017) 116–136.

⁷ Nagy Tamás részletesen foglalkozik Kohlhaas Mihály alakjával Hajnóczy Péter *A fűtő* című novellája kapcsán, vö. NAGY (6. j.) 33–163.

⁸ A *poetic justice* fogalmának értelmezésekor a nussbaumi koncepcióból indulok ki. Martha Craven NUSSBAUM: *Poetic justice: The literary imagination and public life* (Boston: Beacon Press 1997). A fogalom értelmezését lásd a módszertani megfontolások között.

⁹ Nagy Tamás „valóságelvű” olvasatról, H. Szilágyi István az irodalmi mű jog-, illetve eszmetörténeti, továbbá jogszociológiai kutatások forrásául szolgáló felfogásáról beszél. Vö. NAGY (6. j.) 47; H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5–27, 9, 10.

¹⁰ „A jog intézményeinek vagy előírásainak semmilyen készlete sem létezhet azoktól a narratíváktól függetlenül, amelyek meghatározzák és jelentéssel töltik meg. Mert minden alkotmányhoz tartozik egy eposz, és minden tízparancsolathoz egy szentírás. Amint azoknak az elbeszéléseknek a kontextusában értjük meg a jogot, amelyek jelentéssel töltik meg, az már nem egyszerűen egy betartandó szabályrendszer, hanem egy világ, amelyben élünk. Ebben a világban jog és narrativa szétválaszthatatlanul összefüggnek.” Robert M. COVER: „The Supreme Court 1982 Term Foreword: Nomos and Narrative” *Harvard Law Review* 1983, 4–5. Az idézett szövegrész fordítását lásd NAGY (6. j.) 12.

tó művet választottam: két novellát – Christoph Hein: *Az új (szerencsésebb) Kohlhaas*,¹¹ Hajnóczy Péter: *A fűtő*¹² és Sütő András *Egy lócsiszár virágvasárnapja* című drámáját.¹³

A nevezett hypertextusokat a „law in literature” sajátos megközelítésmódjával vizsgálom.¹⁴ Magáról a Kohlhaas-problémáról – az igazságosság–törvényesség dichotómiával összefüggésben – a jogelméleti irodalomban könyvtárnyi szakirodalom született, csakúgy, mint ahogyan hazánkban a Sütő-dráma, illetve a Hajnóczy-novella is számos kutatás tárgyát képezte (túlnyomórészt, de nem kizárólag az irodalomtudomány keretein belül maradván).¹⁵ Hangsúlyozni szeretném, hogy ez az elemzés egyrészt interdiszciplináris, másrészt összehasonlító megközelítésű: a jogért folytatott küzdelem egyes aspektusait, az igazságszolgáltatás kérdését vizsgálja az irodalmi alkotások tükrében – teszi pedig mindezt úgy, hogy a hasonló történelmi situációban, de más országhatáron belül született három konkrét irodalmi alkotást egyrészt a kleisti interpretációval hasonlítja össze, másrészt a modern parafrázisok párhuzamait, eltéréseit egymás vonatkozásában is vizsgálja.

Fenti megfontolások szerint a következőkben Kohlhaas Mihály (Kleistnél), Kohlhaas Mihály (Sütőnél, a főhős nevében egyetlen „h”-val), Kohlász Mihály (Hajnóczy művében „magyarítva” „á”-val és „sz”-szel) és Hubert K. (Hein novellájában) jogért folytatott küzdelmét elemzem az alábbiakban kifejtett szempontok alapján, majd következtetéseket vonok le a költői igazságszolgáltatás szocialista viszonyok közötti „működésével” kapcsolatban.

Az összehasonlító elemzés előtt tisztázni szükséges, hogy a *poetic justice* fogalmával kapcsolatban a nussbaumi koncepciót tekintem kiindulópontnak.¹⁶ Ennek középpontjában az igazságérzet fogalma áll. Nussbaum hangsúlyozza, hogy a morális és az esztétikai ítélet ugyanarról a tőről fakad: mindkettőhöz „szimpátia” szükséges – amelyhez pedig elengedhetetlen a *literary imagination* vagyis az „irodalmi képzelőerő” erőforrásainak mozgósítása. A szimpátia pedig – ahogy H. Szilágyi István az általa találóan „ér-

¹¹ Christoph HEIN: „Az új (szerencsésebb) Kohlhaas. Beszámoló egy pereskedésről az 1972–73-as esztendőből” [ford. HALASI Zoltán] in Christoph HEIN: *Meghívás polgári lever-re* (Budapest: Európa 1986) 81–100.

¹² HAJNÓCZY Péter: „A fűtő” in HAJNÓCZY Péter: *A halál kilovagolt Perzsiából. Válogatott írások* (Budapest: Osiris 2007) 68–85.

¹³ SÜTŐ András: „Egy lócsiszár virágvasárnapja” in SÜTŐ András: *A máglya füstje* (Budapest: Helikon 2008) 7–71.

¹⁴ A „jog az irodalomban” megközelítés áttekintéséhez lásd H. SZILÁGYI (9. j.) 6–14.

¹⁵ Christoph Hein novellájával kapcsolatban jóval kevesebb olyan forrás áll rendelkezésre, amely a művet részletesen vizsgálja. A magyar nyelvű szakirodalomban Nagy Tamás, Chován István, Dömjén Katalin tesznek említést a műről a Kohlhaas-problémával összefüggésben: NAGY (6. j.) 56, 64; CHOVÁN István: „Kohlhaas Mihály gyalogos reménysége (Kleist és Sütő András)” in BARANYAI Norbert – IMRE László – TAKÁCS Miklós (szerk.): *In memoriam Görömbei András* (Debreceni Egyetemi Kiadó 2015) 350; DÖMÉNY Katalin: „Elbeszélés Kleist módján, avagy az eredeti Kohlhaas Mihály” *Literatura* 1994/4, 420–429. A német nyelvű szakirodalomban a kutatásom során fellelt legrészletesebb elemzés: Jochen MARQUARDT: „Es war einmal ein Land, das hiess DDR oder Wie Kohlhaas zum Staatsbürger ward” in Klaus HAMMER (hrsg.): *Chronist ohne Botschaft. Christoph Hein. Ein Arbeitsbuch* (Berlin–Weimar: Aufbau 1992) 56–66. A novella értelmezéséhez lásd továbbá: Phillip MCKNIGHT: *Understanding Christoph Hein* (Columbia, SC: University of South Carolina Press 1995) 163–166.

¹⁶ Nussbaum (8. j.) A nussbaumi koncepciót a hazai szakirodalomban Horkay Hörcher Ferenc gondolta tovább, aki a költői igazságszolgáltatást olyan mechanizmusként értelmezi, amely a befogadóban meglévő igazságérzet működésével az „öröknek tételezett (erkölcsi) értékrend helyreállítását” biztosítja. HORKAY HÖRCHER Ferenc: „A költői igazságszolgáltatásról” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 43–55, 45.

telmes érzelemnek” fordított fogalommal kapcsolatban aláhúzza – kétféle mozzanatra bontható: egyrészt megköveteli, hogy az empátia révén beleéljük magunkat a másik ember lelki- és gondolatvilágába, majd az értelem segítségével össze kell vetnünk azt saját érzésvilágunkkal, értékendünkkel.¹⁷

Hogyan helyezhetnénk el a költői igazságszolgáltatást a „normatív univerzum” rendszerében? A két fogalom összefüggésének lényegét a következőkben látom. Azt állítom egyrészt, hogy a költői igazságszolgáltatás a szépirodalmi mű befogadása révén „normatív univerzumunk” komplex, értelmi és érzelmi síkon történő megértéséhez vezet. Ez az összefüggés azonban nem egyirányú: a költői igazságszolgáltatás nem pusztán „szubjektív lenyomat”, hanem – éppen a komplex megértés révén – gondolkodásunkat jelentősen alakítja, érzelmeinket befolyásolja, ezáltal egyéni és társadalmi cselekvésekre is visszahat, így „normatív univerzumunkat” maga is formálja.¹⁸

Az összehasonlítás szempontjaira áttérve: ezek kialakításánál a problémaközpon-túságra törekedtem, vagyis olyan aspektusokat választottam, amelyek vizsgálata a két-fajta igazságszolgáltatás működésére vonatkozóan releváns megállapításokra vezethet. Elemzésem szempontjai mindezek figyelembevételével a következők: a parafrázisok történeti és fiktív kontextusa, ezzel összefüggésben a narratív helyzet bemutatása; a költői igazságszolgáltatás tényezőinek összehasonlító áttekintése az egyes parafrázi-sokban (a jogsérelem jellege, a jogért folytatott harc „mozgatórugói”, a küzdelem jel-legzetességei, a törvény értelmezése alapján); a költői igazságszolgáltatás fogalmának értelmezése az egyes szűzsékekben (következtetések).

A parafrázisok kontextusa

A Kohlhaas-dilemmában megjelenő költői igazságszolgáltatás kérdésével kapcsolat-ban az elsőként vizsgálandó szempont a művek keletkezésének történelmi-társadalmi háttere, és a hypertextus „meséjének” kontextusa, vagyis a „fiktív háttér”. A kétféle kontextussal meglátásom szerint szorosan összekapcsolódik a narratív helyzet, amely-nek értelmezését a *poetic justice* vonatkozásában kulcsfontosságúnak tartom.

A kleisti kulisszák

A „szocialista szűzsék” értelmezéséhez először a kleisti alpdilemmát mint Hein, Haj-nóczy és Sütő művének „nyersanyagát” szükséges tisztázni. Lássuk tehát az eredeti problémafelvetés történelmi-társadalmi hátterét!

Heinrich von Kleist művének végső változata 1810-ben jelent meg Berlinben.¹⁹ A francia felvilágosodás eszméi, Montesquieu, Rousseau művei jól ismertek voltak a né-met értelmiség körében, zömük azonban a francia forradalom eszméinek „mérésékelt változatát” tette magáévá, és – nem utolsósorban a tömeges erőszakkal, illetve terrorral együtt járó jakobinus diktatúra tapasztalataira tekintettel – a „szabad monarchia”

¹⁷ H. SZILÁGYI (9. j.) 15–16.

¹⁸ Vö. 10. j.

¹⁹ Günter BLAMBERGER: *Heinrich von Kleist. Életrajz* [ford. FÖLDÉNYI F. László] (Pozsony: Kalligram 2015) 398.

eszméjében hitt.²⁰ II. Ferenc császár 1806 augusztusában lemondott a Német-római Birodalom trónjáról, ami a birodalom fennállásának végét jelentette.²¹ A német államiság romokban hevert. III. Frigyes Vilmos porosz király 1806 októberében hadat üzent Napóleonnak, aki a poroszok több nagy veresége után bevonult Berlinbe. Poroszország jelentős területeket veszített. A külpolitikai vereség és a tisztázatlan belpolitikai viszonyok országszerte növekvő elégedetlenséghez vezettek.²²

A porosz reformereknek ebben a helyzetben kellett megtalálniuk az állami-társadalmi modernizáció útját, amelyet számtalan belső vita kísért. Blamberger korreferens olvasata szerint ezek a korabeli viták a novella fontos háttérét képezik: Kleist azon mérsékelt nemesi reformerek pártján állt, akik – elkerülendő egy esetleges lázadást vagy a francia megszállók „szélsőséges” forradalmi ígéreteinek való behódolást – a nép élére akartak állni, egyidejűleg azonban a konzervatív rendi ellenzékkel is meg kellett küzdeniük.²³

A valós háttér után a fiktív kontextus a következőképpen körvonalazható. Az elbeszélésben megjelenő fabula hőse, Hans Kohlhase történelmi személy volt, aki a Brandenburg tartománybeli Cöllnben élt. 1532-ben a lipcsei vásárra utazott, útközben azonban az egyik földbirtokos lefoglalta Kohlhase két lovát, zálogként a továbbutazás fejében. Kohlhase először a jog eszközével vette fel a harcot lovai visszaszerzéséért, sikertelenül. Ezt követően megindította „magánháborúját”: házakat gyűjtött fel, kifosztott egy kolostort és egyéb erőszakos cselekmények kísérték útját. Luther szavára sem hallgatott, és a harcot tovább folytatva a brandenburgi választófejedelmet is megtámadta. A lócsiszárt 1540-ben elítélték és kivégezték.²⁴

Látható tehát, hogy az „ősfabula” – melynek a kleisti mű a genette-i értelemben vett hypertextusa²⁵ – a XVI. században játszódik, közvetlenül az 1524–25-ös német parasztháborút követően, a vallásháborúk időszakában. A valós és a fiktív kontextus kapcsolata vonatkozásában elmondható: a Kleist-féle „szüzséből” több ponton az látszik, hogy a szerző a közel 300 évvel korábbi történet díszletei közé az öntudatára ébredő polgár problémáit vetítette vissza:²⁶ a locke-i, hobbesi szerződéselméletek kérdéseit, a természeti törvénnyel, az ellenállási joggal kapcsolatos korabeli diskurzusokat.²⁷ Az anakronizmusok szövegbeli jelenlétére utal továbbá, hogy Kleist – a feudális viszonyoktól idegen – ellenállási jogot boncolgatja, provokál, gyakori nála a többértelműség, a bizonytalan helyzetek („saját keblének ítélőszéke előtt még nem volt biztos benne, hogy ellenfelét valóban bűn terheli-e”²⁸), kedveli a paradoxonokat,²⁹ szemléletét

²⁰ Heinrich August WINKLER: *Németország története a modern korban I.* [ford. D. MOLNÁR Judit] (Budapest: Osiris 2005) 46.

²¹ WINKLER (20. j.) 51.

²² *Uo.* 56.

²³ BLAMBERGER (19. j.) 400.

²⁴ *Vö.* 5. j.

²⁵ Gérard GENETTE: „Transztextualitás” [ford. BURJÁN Mónika] *Helikon* 1996/1–2, 82–90.

²⁶ Török Ervin szerint a mű „egy új polgári öntudat és egy új hatalomtudat egybefüggő megjelenésének [...] dokumentuma”. TÖRÖK ERVIN: „Az erőszak határai. Heinrich von Kleist: Kohlhaas Mihály” in TÖRÖK ERVIN: *Elmozdult képek. Nyelvi kép és megértés Heinrich von Kleist műveiben* (Budapest: Ráció 2015) 239–240.

²⁷ Szemléletes példa erre Luther beszélgetése Kohlhaas Mihállyal. KLEIST (1. j.) 38–41.

²⁸ *Vö.* 3. j.

²⁹ A kortárs szakirodalom éppen ilyen okok miatt hangsúlyozza olyan gyakran Kleist modernségét. *Vö.*

mindvégig áthatja az abszolút, „objektív” igazság megismerését tagadó kanti ismeretelmélet.³⁰ Az effajta megközelítés egy XVI. századi krónikásra nem lehet jellemző, Kleist így szándékosan elidegenítő hatásokat alkalmaz, saját korának olvasóit ugyanúgy döntéshelyzetbe hozva – de legalábbis nyugtalanító kérdésekkel szembesítve –, ahogy a mindenkori olvasót is.

A valós és fiktív kontextus, illetve a narratív helyzet vizsgálata alapján láthatóvá válnak a kleisti Kohlhaas-dilemma történelmi-társadalmi-filozófiai „kulisszái”. Ahhoz, hogy a kleisti „igazságszolgáltatás” fogalmát értelmezni tudjuk, fontos tekintettel lennünk a fenti előzményekre: különösen a kanti ismeretelméletre, valamint a szerződélemletekben megjelenő természetjogi felfogásra. Távol áll azonban tőlem, hogy a kleisti művet pusztán a korabeli diskurzusok fényében vizsgáljam, ahogy egy effajta szemlélettől – Kundera nyomán – Nagy Tamás is óvta magát.³¹ A kontextus bemutatásával az „ösdilemma” korabeli díszleteit, a narratív helyzetet, a kleisti szemléletmód alapvetéseit kívántam vázolni, kiindulópontként a modern parafrázisok vizsgálatához.

Az 1970-es évek díszletei

Többen felfigyeltek már arra a jelenségre, hogy a Kohlhaas-történet az 1970-es években világszerte reneszánszát élte.³² Hein elbeszélésében, Hajnóczy novellájában és Sütő történelmi drámájában közös, hogy a Kohlhaas-motívummal mindannyian az igazságért folytatott korabeli küzdelem lehetőségét/kötelezettségét példázzák; mindhárom mű főszereplője – a maga sajátos módján – a fennálló rendszerrel veszi fel a harcot; mindhárom műben hangsúlyos a társadalomkritikai szemlélet. Az alábbiakban áttekintem, hogy milyen körülmények között került sor a keletnémet, a magyar, illetve az erdélyi hypertextusok megszületésére. Ugyanúgy, ahogy fent Kleist esetében, a modern „imitációk” esetében is az igazságszolgáltatás mibenlétének tisztázásához fontosnak tartom a történelmi körülmények és a narratív helyzet elemzését. Ezek vizsgálata nélkül Hein, illetve Hajnóczy iróniája, groteszk látásmódja, vagy Sütő „parabolikus” igazságkeresése a *law in literature* megközelítésű elemzésemben nehezen lenne értelmezhető.

Hein

Az NDK „hivatalos” irodalompolitikájának aligha Kleist volt a legkedveltebb alakja. Az író a kemény diktatúra időszakában – nem utolsósorban Lukács György kritiká-

Bodo PIEROTH: „Was hilft gegen Rechtsverweigerung? Heinrich von Kleist: Michael Kohlhaas, 1810” in Bodo PIEROTH: *Recht und Literatur* (München: C. H. Beck 2015) 167–168.

³⁰ „Nem tudjuk eldönteni, hogy amit igazságnak nevezünk, az igazán az igazság-e, vagy csak annak látszik előttünk.” Lásd „Kleist levele 1801. március 22-én Wilhelmine von Zengének” in Heinrich von KLEIST: *Levelek* [ford. FÖLDÉNYI F. László] (Pécs: Jelenkor 2000) 163.

³¹ „Milan Kundera vélhetően felettébb utálná a *jelen tanulmányt*” NAGY (6. j.) 35. Kiemelés az eredetiben.

³² 1975-ben jelent meg Edgar Lawrence Doctorow *Ragtime* című regénye is, mely szintén Kohlhaas-parafraízisnak tekinthető. Hein, Sütő, Hajnóczy művével kapcsolatban felhívja a figyelmet a nevezett jelenségre többek között Bernd FISCHER: „What Moves Kohlhaas? Terror in Heinrich von Kleist, EL Doctorow, and Christoph Hein” in Jeffrey L. HIGH – Sophia CLARK (eds.): *Heinrich von Kleist. Artistic and Political Legacies* (Rodopi: Brill 2013) 185–196; NAGY (6. j.) 56; DÖMÉNY (15. j.) 420; CHOVÁN (15. j.) 350. Lásd még 6. j.

ja nyomán³³ – túl modernnek és túl lázadónak találtatott. Főhősei gyakran fanatikus igazságkereső karakterek, ami szintén nem passzolt bele a központi kultúrpolitikai elképzelésekbe. Viszonylagos enyhülésre Walter Ulbricht, az Államtanács elnöke 1971-es visszalépését követően került sor, amikor az irodalompolitika is „átmenetileg liberalizálódott”.³⁴ Eközben a hatvanas-hetvenes években az NSZK-ban is egyre sokasodtak a rendszerkritikus, túlnyomórészt újbaloldali felhangok, az 1968-as diáklázadások nem múltak el nyom nélkül, és felütötte fejét Nyugat-Németországban – addig ismeretlen jelenségként – a nagyvárosi terrorizmus a Vörös Hadsereg Frakció (Rote Armee Fraktion, RAF), a Június 2. Mozgalom és egyéb kisebb szervezetek révén.³⁵ (1979-ben publikálta az NSZK-ban *Kohlhaas* című regényét Elisabeth Plessen, melyben az író az eredeti Kohlhaase-történet kifejezetten szubjektív interpretációjával a Vörös Hadsereg Frakció tevékenységére igyekszik válasz(oka)t találni.³⁶)

Az átmeneti enyhülés az NDK-ban lehetőséget adott arra, hogy – bár természetesen közvetetten – rendszerkritikus megnyilvánulások is „beszivárognak” az irodalmi kánonba: e többé-kevésbé rejtett utalásokhoz Kleist művei – kiváltképp a *Kohlhaas Mihály* – kiváló nyersanyagot biztosítottak. Így született meg ebben az időszakban több kelet-német Kohlhaas-parafraízis, például Stefan Schütz 1975-ös drámája, a *Kohlhaas*, melyben a „passzus” (Passsheim), az útlevel, illetve a „határ”, országhatár fogalma – kleisti hivatkozásként – egyértelmű aktuális olvasattal bírt.³⁷ Günter Kunert 1975-ös műve, a *Pamflet K. mellett* Goethe Kleisttel szembeni elutasító magatartását párhuzamba állította az NDK dogmatikus kultúrpolitikájával.³⁸ Szintén Kohlhaas Mihály alakját idézi meg Heiner Müller 1977-ben született drámája, a *Gundling Porosz Frigyes élete*, *Lessing alvása álma sikolya*, amely Kleistet és egyben Kohlhaast pusztító-önpusztító személyként ábrázolja.³⁹ A néhány éven belül született számtalan transztextusból arra következtethetünk, hogy a hetvenes évek NDK-ja mint történelmi-kulturális szituáció, a szocialista törvényesség játékszabályai szerint működő jogrendszer társadalmi valósága a Kohlhaas-motívum számára kiváló „táptalajt” biztosított.

Ilyen kulturális környezetben adták ki 1980-ban Christoph Hein művét a következő címmel: *Az új (szerencsésebb) Kohlhaas. Beszámoló egy pereskedésről az 1972–73-as esztendőből*. Az elbeszélést az irodalmi kánonban elhelyezve megállapítható, hogy az több művel is transztextuális kapcsolatban áll, melyek a heini igazságszolgáltatás-fogalom szempontjából szintén jelentősek. Egyértelmű az utalás Kafka *A per* című művére egyrészt a főszereplők névhasznossága (Josef K. és Hubert K.), másrészt az abszurd mozzanat megjelenése révén (a teljes véletlennek, egy ifjú, becsvágyó szakszervezeti dolgozó közbenjárásának köszönhető, hogy Hubert K. követelésének a Legfelső Bíróság végül helyt adott). Meglepő módon – a címbeli hasonlóságon kívül – ugyanúgy az abszurditás fogalma kapcsolja Hein novelláját mint hypertextust Kleist egy rövid anekdotájához,

³³ Peter GOLDAMMER (hrsg.): *Schriftsteller über Kleist: eine Dokumentation* (Berlin–Weimar: Aufbau 1976) 293.

³⁴ BLAMBERGER (19. j.) 459.

³⁵ ORMOS Mária: *Németország története a 20. században* (Budapest: Rubicon 2008) 360–365.

³⁶ MÜLLER-SALGET (6. j.) 96; BLAMBERGER (19. j.) 461.

³⁷ MUELLER (6. j.) 178–190.

³⁸ MÜLLER-SALGET (6. j.) 90.

³⁹ *Uo.* 90; BLAMBERGER (19. j.) 460–461.

az *Egy újabb (szerencsésebb) Werther* címűhöz⁴⁰ – amelyben a szerző Goethe szentimentális Wertherét „facsarja ki” egy váratlan-groteszk fordulattal –, illetve Kleist *A lelenc* című elbeszéléséhez egy névazonosság révén (a főszereplő feleségét mindkét mű esetében Elvirának hívják).⁴¹ A különböző transztextuális utalásokból az szűrhető le, hogy a szocialista törvényesség világában való jogkeresés, jogért való küzdelem egyszerűen nem írható le „abszurd” összetevő nélkül.

Hajnóczy

Kafka kiváló átkötést jelent a következő parafrázishoz, az 1975-ben megjelent⁴² és az 1970-es évek kádári Magyarországon játszódó szüzséhez, *A fűtő*höz: a novella kapcsolódik ugyanis egyrészt Kafka *A fűtő* című elbeszéléséhez, másrészt *A perhez* is, ahogy erre több Hajnóczy-kutató is rámutatott.⁴³ A Hajnóczy-mű kontextusát Nagy Tamás részletesen és igen plasztikusan mutatta be, tepertőkrémes kenyerekkel és hétfői adás-szünettel.⁴⁴ Elemzéséből kiemelem, hogy felhívja a figyelmet a novella rokonságára a hetvenes évek hazai és nemzetközi tényirodalmával, szociográfiáival (a valóság-hű olvasat lehetőségeiről szólva), részletesen bemutatja a mű és a szociográfiák közti párhuzamokat.

Kafka mellett – szintén az abszurd mozzanatnál maradva – Camus hatása is több ponton felismerhető Hajnóczy szemléletmódjában.⁴⁵ A fűtő ugyanúgy az értelmes emberi lét lehetőségeit keresi egy tőle idegen, őt korlátozó vagy éppen létezését tagadó világban – abszurd jogi és egyéb díszletek között –, mely világban megmaradni heroikus küzdelmet, folyamatos lázadást igényel. Ha azonban nem lázad, élete elveszti értelmét: az abszurd győzedelmeskedik.⁴⁶ E ponton pedig itt az újabb párhuzam Christoph Hein látásmódjával: mind *Hubert K. küzdelmében*, mind például *Az idegen barát* című regényben felfedezhetők a francia egzisztencialista filozófus „nyomai” (utóbbi mű főszereplőjében a *Közöny* „idegen”-jére ismerhetünk⁴⁷).

Nagyon érdekes és a „létező szocializmus” működéséről rendkívül sokat elmond, hogy az Ulbricht- és a Honecker-korszak NDK-jában (1960–1973, illetve 1976–1989 között) és a „legvidámabb barakk” magyar viszonyai között két író művészetében a fennálló rendszer megdőbbsen hasonlóan „csapódott le”: mindketten Kohlhaas-motívumhoz fordulnak, mindketten az objektív-dokumentarista, „jegyzőkönyvező” krónika hangján szólalnak meg, de keverik mindezt abszurd, szürreális elemekkel, gro-

⁴⁰ A kapcsolatra Marquardt hívja fel a figyelmet: MARQUARDT (15. j.) 56. Az anekdotát lásd Heinrich von KLEIST: „Egy újabb (szerencsésebb) Werther” [ford. HÁMORI Ágnes] in KLEIST (1. j.) 220–221.

⁴¹ Heinrich von KLEIST: „A lelenc” [ford. MÁRTON László] *uo.* 157–170.

⁴² REMÉNYI József Tamás: „Eletrajzi jegyzet” in HAJNÓCZY (12. j.) 284.

⁴³ A rokonságra utal Nagy Tamás is: NAGY (6. j.) 55.

⁴⁴ *Uo.* 35–87.

⁴⁵ Dömény Katalin is hivatkozik rá, hogy *A fűtő* első mondatában szereplő, „kipontozott” évszám *A pestis* indítását „asszociálhatja”. DÖMÉNY Katalin: „Egy Hajnóczy-novella esztétikumának sajátossága” *Irodalom-történet* 1992/23, 890–899.

⁴⁶ Albert CAMUS: „Szisziüphosz mítosza” [ford. VARGYAS Zoltán] in Albert CAMUS: *Szisziüphosz mítosza. Válogatott esszék, tanulmányok* (Budapest: Magvető 1990) 191–332.

⁴⁷ Brigitte SÄNDIG: „Zwei oder drei Freunde: Berührungspunkte zwischen Camus’ L’Étranger und Christoph Heins Der fremde Freund” in Annamarie PREPER (hrsg.): *Die Gegenwart des Absurden. Studien zu Albert Camus* (Tübingen: Francke 1994) 37–51.

teszk mozzanatokkal, iróniával, a tragikomikum és a tragikum síkjainak váltogatásával. Mindkettejük fontos előképe Franz Kafka és Albert Camus, akiknek műveiben ugyanúgy az elszigetelődött *Kisember* áll szemben személytelen bürokratikus *Hatalmakkal* – gyakran az *Igazságszolgáltatás* monstrumával –; akiknek világában az abszurd rendszer viszonyai közti elidegenedés, félelem vagy éppen rezignáltság ugyanúgy „tőkesúlyként” nehezedik a főszereplők lelkére, mint a hetvenes évekbeli két író novellájában.

Hein és Hajnóczy esetében a narratív helyzet is hasonló: a Kohlhaas-motívumot mindketten saját világukba – az 1968-as rendszerellenes lázadásokat követő – hetvenes évek szocialista világába helyezik át,⁴⁸ és mindketten a kívülálló krónikás hangján szólnak. A két mű esetében a fiktív, illetve a történeti kontextus egybeesik, az írók nagyon is számítanak – joggal – arra, hogy „kortárs” olvasóik tökéletesen fogják érteni kohlhaasi „példázatukat”. Ahogy érteni fogja az a mindenkori olvasó is, aki egyfajta sajátos, „szubjektív-költői jogszociológiaként”,⁴⁹ vagy éppen a mindenkori értelmes emberi lét lehetőségeit kereső, abszurd metaforaként tekint Hubert K. és Kolhász Mihály történetére.

Sütő

Szintén példázathoz, a historizáció eszközához nyúlt Sütő András is: az ő hypertextusa azonban alapjaiban más, mint Hajnóczyé vagy Heiné. Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* 1974 márciusában jelent meg az *Igaz Szó* című folyóiratban,⁵⁰ ősbemutatója 1974 októberében volt Kaposvárott. A Kolozsvári Állami Magyar Színház 1975 áprilisában mutatta be, és tíz évig folyamatosan műsorán tartotta.⁵¹

Boka László a történelmi dráma kontextusát részletesen feltárja. A hetvenes évek társadalmi-politikai környezetét Romániában nagymértékben meghatározta a prágai tavasz és annak következményei. 1968 eseményei pár évig tartó ideológiai enyhülést hoztak a Ceaușescu-rezsimbe, a hetvenes évek közepére azonban a nemzetiségi politikában erőteljesen megmutatkozott a hatalmi önkény (diszkriminatív tanügyi törvények, magyar nyelvű sajtótermékek kiadásának korlátozása, számos magyar anyanyelvű értelmiségi letartóztatása Kolozsvárott, Kolozsvár „átkeresztelése” Cluj-Napocára a kontinuitás-elmélet jegyében, magyar műkincsek államosítása stb.).⁵²

Ebben a társadalmi-történeti kontextusban a hatalom és az egyén viszonya, az értelmiség pozíciója és feladata, a kisebbségi lét kérdései, továbbá mindezek kapcsolata a személyes hittel az erdélyi kulturális diskurzus központi kérdéseit jelentették. Ez abból

⁴⁸ Hajnóczy utal is a prágai tavaszra az önégetés motívuma által (Jan Palach halála 1969-ben).

⁴⁹ Vö. 9. j. Nagy Tamás az 1970-es évek hazai jogszociológiai vizsgálódásaival kapcsolatban arra a következtetésre jut, hogy az empirikus vizsgálódások a rendszer adottságaiból fakadóan alkalmatlanok voltak a korszak jogszolgáltatásának tudományos igényű bemutatására, a szocialista jogszolgáltatás valóságának hű ábrázolására. „Azaz az egyik részterületen működésében akadályozott és ennyiben diszfunkcionális társadalmi alrendszer (a tudomány) feladatát – ha csak részben és időlegesen is – átveszi egy másik alrendszer (a művészet) szubuniverzuma: az irodalom.” NAGY (6. j.) 86.

⁵⁰ LÁZOK János: *Sütő András drámatilológiája* (Marosvásárhely: Custos-Mentor 1997) 101.

⁵¹ ABLONCZY László: „Egy lócsiszár virágvasárnapja” in SÜTŐ (13. j.) 253.

⁵² BOKA László: „Historizáció, példázat, dilemma...” in BOKA László: *Egyszólamú kánon?* (Budapest: Gondolat 2012) 183–184.

is látható, hogy e kérdéseket járják körül az ugyanezen időszakban született további erdélyi tézis-, illetve történelmi drámák szerzői: Deák Tamás, Páskándi Géza, Lászlóffy Csaba csakúgy, mint Székely János, Kányádi Sándor vagy Kocsis István.⁵³ A tézisdráma mint műfaj lehetőséget biztosított az egyes meggyőződések ütköztetésére (lásd például Kolhaas és Nagelschmidt vitáját), a történelmi cselekmény pedig – azon túl, hogy segítette megugrani a cenzúra tűréshatárának szintjét – azért bizonyult célszerű választásnak, mert meg tudta mutatni, milyen következményekkel bírt a múltban és bírhat a jövőben az egyes dilemmákban való ilyen vagy olyan oldali elköteleződés (vagy éppen az elköteleződés hiánya, illetve halogatása).

A fiktív kontextus tehát a kleisti kontextus, az 1524–25-ös német parasztfelkelést követő korszak, a vallásháborúk időszaka, Münzer és Luther kora. Sütő minderről így ír: „Kohlhaas Mihály történetének olvastán egy *másik ablak* nyílt meg előttem. Azon át nézve: nem a kleisti szemlélet égtája gomolygott föl, hanem egy vérbe fojtott parasztforradalom kormos-pernyés-akasztófás, újra moccanó világa, a látszólagos társadalmi és lelki nyugalom kínzókamráiban. Ezt az ablakot pedig nem is magam vágtam: az azóta eltelt idő nyitotta meg mindannyiunk előtt, akik e dráma hőseinek arcvonásai között talán ismerős vonásokat is felfedezhetünk: a magunkéit.”⁵⁴ A narratív helyzet a sütői „vallomás” alapján további magyarázatra nem szorul. Az igazságszolgáltatás problémájával kapcsolatban is fontosnak tartom azonban hangsúlyozni – ahogy ez számtalan rendszerváltás utáni Sütő-tanulmányban dilemmaként felmerül –, hogy a diktatúrában az írónak a közönségével folytatott dialógusa fontos olvasata, azonban „csak” az egyik lehetséges olvasata a drámának.

A kontextus fenti vizsgálata alapján – a korreferens olvasatról szólva – megállapítható tehát, hogy bár Kleist XIX. század eleji művének és Sütő tézisdramájának fiktív kontextusa azonos, a fabula interpretációjában jelentős különbségek fedezhetők fel. Kleist anakronizmusai alapján nyilvánvaló, hogy elsősorban saját kora öntudatára ébredő polgárának problémáit vetítette vissza Luther korába; Sütő pedig – immáron a kleisti szüzséből dolgozva – szintén jelentősen „testre szabta” a Kohlhaas-történetet, ezért korántsem csupán az eredeti mű drámái adaptációjáról van szó. Sütővel ellentétben Hein és Hajnóczy ironikus-groteszk novelláikban már elhagyják a középkori krónika díszleteit, és „abszurd Kohlhaasok” jogért folytatott küzdelmét beszélnek el a szocialista törvényesség világában. A négy irodalmi mű költői igazságszolgáltatásfogalmának meghatározásakor a kifejtett történelmi-társadalmi-filozófiai referencia-

⁵³ GÖRÖMBEI András: *Sütő András* (Budapest: Akadémiai 1986) 207. (Új kiadás: 2008.) Vö. BOKA (52. j.) 171–174. Itt jegyzem meg továbbá, hogy szintén Romániában, 1977-ben született a romániai német szerző, Frieder Schuller *Viele Grüsse, Michael Kohlhaas!, azaz Viszontlátásra, Michael Kohlhaas!* című Kohlhaas-parafraízisa, melyet a Ceaușescu-rezsím tiltólistára tett. A szerző ezt követően Németországba emigrált, és drámáját első ízben 2016-ban mutatták be Bécsben, a rendezői koncepció szerint a határok felismerését, átgondolását és áthidalásának lehetőségeit középpontba állítva. Az előadás honlapja: <https://vielegruessemichaelkohlhaas.wordpress.com/projekt/>

⁵⁴ Sütő András: „Néhány szó a nézőhöz. A kolozsvári bemutató elé” in SÜTŐ (13. j.) 262. Kiemelés az eredetiben.

pontok – amennyiben a valóságelvű olvasatok abszolutizálását elkerüljük – vitathatatlanul jelentőséggel bírnak.

A költői igazságszolgáltatás tényezői

Az alábbiakban megvizsgálom azokat a tényezőket, amelyek releváns szerepet játszanak a Kohlhaas-dilemmában „közvetített” *poetic justice* kialakításában.

A jogsérelem jellege

A konkrét jogsérelem vonatkozásában feltűnő, hogy mind Kleist művében, mind a modern parafrázisokban a konfliktus közvetlen kiváltó oka – különös tekintettel a későbbi fejleményekre – alapvetően jelentéktelennek tekinthető: Kohlhaas két lovának lefogolása (Kleistnél és Sütőnél), napi fél liter „védőital”, illetve 40 márka prémium megvonása (Hajnóczynál és Heinnél). A „Kohlhaasokon” kívüli világ – azok tehát, akik a konfliktust csak a konkrét „kereseti kérelem síkján” látják – éppen ezért nem is tudja értelmezni a lócsiszár harcát: Hubert K. felesége, Elvira „piszlicsaré ügynek”,⁵⁵ Hajnóczy főgépésze „apró-cseprő ügynek”⁵⁶ látja azt. Az „elhanyagolhatónak látszó” jogsérelem azonban nagyon is tudatos választás mindegyik mű esetében, a szerzők pont ezzel húzzák alá, hogy itt valami többről, valami másról van szó: a „konkrét kereseti kérelem” síkján a kohlhaasi motiváció, illetve maga a költői igazságszolgáltatás értelmezhetetlenné válik. Ezen a szinten kizárólag a „jogszolgáltatás” vonatkozásában vonhatunk le következtetéseket: eldönthetjük, jár-e kártérítés vagy nem; a kohlhaasi magatartás bűncselekménynek minősül-e vagy sem. A Kohlhaas-dilemma lényegéhez azonban ezen az úton aligha juthatunk el.

A kezdeti jogsérelem tehát a későbbiek tükrében banális, ezt követi Kleistnél és Sütőnél a szolga, Herse megveretése, majd Kohlhaas feleségének halála. (Heinnél és Hajnóczynál az asszony nem hal meg, csak „áttételesen”, Hubert K. és Kolhász számára szűnik meg létezni: mindkét nő nemcsak hogy kivonja magát a küzdelemből, hanem kifejezetten hibáztatja és felelőtlennek is tartja férjét értelmetlennek látszó harca miatt.) Az asszonyok halálával, illetve Herse sérülésével a főszereplők sérelmei már más síkon jelentkeznek: a megsebzett jogérzéken túl a főszereplők motivációi között megjelennek érzelmi mozgatórugók is, úgy mint a bosszú, a harag (a Hein- és a Hajnóczy-féle kohlhaasi harcnak is fontos „ösztönző ereje” a feleség ellenséges magatartása, piszkálódásai).

A kezdetben a saját jogok védelmében, anyagi jellegű kártérítésért indított küzdelem kitágul, és elindul egy olyan lavina, ami – egészen a végkifejletig – megállíthatatlannak tűnik. A „Kohlhaasok” immár nem saját jogaikért és nem saját nevükben, hanem az egész emberiség érdekében, igazságosztó arkangyalként harcolnak: Sütő Kohlhaasa szerint „a porszem igazsága nélkül értelmetlenné válik az egyetemes jog és igazság is”,⁵⁷ Kolhász Mihály „az ellene elkövetett gáztettet az emberi faj elleni merény-

⁵⁵ HEIN (11. j.) 89.

⁵⁶ HAJNÓCZY (12. j.) 69.

⁵⁷ SÜTŐ (13. j.) 64.

letnek tekinti”,⁵⁸ Hein szerint „a hozott döntés korántsem a panaszos magánügye”.⁵⁹ Az „ötvengarasos-nyegenmárkás” követelés általános érvényűvé, egyetemessé válik: az emberi létezését magát szabja meg, hogy az egyén benne ragad-e egy igazságtalan, abszurd, tőle idegen rendszerben, vagy kiáll az igazáért.

A jogért folytatott harc mozgatórugói

A költői igazságszolgáltatás kérdésének vizsgálatakor – az empátikus érzék működése során kialakított, nussbaumi „szimpátia” kérdésére való tekintettel⁶⁰ – a Kohlhaasi küzdelem motivációinak vizsgálatát is elengedhetetlennek tartom.

Kleist

A Kohlhaasi motivációk kérdése a Kleist-kutatás egyik központi témája. Az egyik legfrissebb elemzésben Badura az érzelmi intenzitás fokozását a következőkben látja: Kohlhaas először „bosszúságot” (*Ärger*) érez amiatt, hogy munkájában a passzussal kapcsolatban megakasztják – itt még nem beszélhetünk morális dimenzióról. Utána következik a „düh”, illetve a „harag” szintje (*Wut und Zorn*) – a düh mint a harag előszobája –, amikor Kohlhaas becsapva érzi magát: a történetek úgy csapódnak le benne, hogy az etikai normák sérültek, és igazságtalanság történt vele. Végül harmadik lépcsőként a haragból létrejön a gyűlölet (*Hass*), a tronkai Vencel ugyanis semmibe veszi a lócsiszár személyét, így Kohlhaas emberi méltóságán esik csorba.⁶¹

A szenvedélyek kanti értelmezése – melyet Kleist bizonyítottan tanulmányozott⁶² – a költői igazságszolgáltatás vonatkozásában megítélésem szerint fontos referencia-pont. Kant antropológiája szerint ugyanis „az elszenvedett jogtalanság nyomán fakadt gyűlölet, vagyis a *bosszúvágy*, oly szenvedély, amely ellenállhatatlanul fakad föl az emberi természetből, és – a megengedett *igazságszeretetnek* köszönhetően, amelynek hisz analogonja – bármily gonosz is, benne a hajlandóság az ész maximájával szövődik össze, s ettől a leghevesebb és a legmélyebb gyökeret verő szenvedélyek egyike; amely ha kialudni látszik is, titokban, hamu alatt izzó parázsként, valamiféle dühöt hagy maga után, valamit, amit *nehzeltetésnek* hívunk.”⁶³

A *poetic justice* tényezőinek vizsgálatakor azonban élesen el kell különíteni a jogeszme sérelmének „reparációját” célzó vágyat – amely Kant szerint „a szabad önkénynek a tiszta gyakorlati észből származó meghatározása”⁶⁴ – a jogaiban megsértett személy önös érdekét, „becsvágyát”, „uralomvágyát” vagy „bírvágyát” szolgáló szenved-

⁵⁸ HAJNÓCZY (12. j.) 81.

⁵⁹ HEIN (11. j.) 97.

⁶⁰ Itt fontos visszautalni arra, hogy a „szimpátia” (*sympathy*) nussbaumi értelmezése a fogalom hétköznapi használatától részben eltér, ahogy erre a módszertani megfontolások körében utaltam, továbbá vó. NUSSBAUM (8. j.).

⁶¹ Bozen Anna BADURA: „Wut- und Zorndarstellungen im Erzählwerk von Heinrich von Kleist” in Bozen Anna BADURA – Kathrin WEBER (hrsg.): *Ira – Wut und Zorn in Wut und Literatur* (Giessen: Psychosozial 2013) 277.

⁶² BLAMBERGER (19. j.) 51–82; FÖLDÉNYI (2. j.) 213–220.

⁶³ Immanuel KANT: „Pragmatikus érdekű antropológia” in Immanuel KANT: *Antropológiai írások* [ford. MESTERHÁZI Miklós] (Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány 2005) 223. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁴ „A vágy, hogy embertársainkkal egyetemben oly állapotban leleddzünk, s oly viszonyba keveredjünk

délytől, amely „a gyűlölet érzéki ösztökéjéről árulkodik, mármint nem az igazságtalanság gyűlöletéről, hanem a velünk *igazságtalanok* gyűlöletéről.” Ez utóbbi szenvedély pedig a német filozófus szerint egyértelműen elítélendő: „a sértést elkövető ellen fordult igazságszeretetet a megtorlás szenvedélyébe fordítja át, ez a szenvedély pedig gyakran az örületig hevül, kitéve a romlásnak azt is, aki bosszút forral”.⁶⁵

Ezen a ponton fontos határhoz érkeztünk. A mindenkori olvasónak el kell döntenie, hogy nála hol van az a pont, ahol az aranymérleg nyelve átbillen, és Kohlhaas haragja már nem a felborult világrend helyreállítását szolgáló, morális értelemben pozitívan értékelendő motiváció, hanem egy gögös, a társadalomtól teljesen elszigetelődött, hatalom után vágyakozó egyén öncélú mozgatórugója. A kérdés vitathatatlanul központi jelentőségű a főszereplő felett kimondott ítélet meghozatalakor; az abban való állásfoglalás viszont igencsak nehéz, Kleist ugyanis szándékosan váltogatja Kohlhaas pozícióját – áldozati vagy tettesi minőségét – és tartja bizonytalanságban olvasóját.

Mégis, mi határozhatja meg a „szimpátiát”? A befogadó értékítélete függhet attól, hogyan értékeli a „béke” fogalmát⁶⁶ és hogyan tekint a haragra mint a keresztény felfogás szerinti hét főbűn egyikére. Luther a műben mélyen elítéli Kohlhaas erőszakos tetteit, elsősorban a magát Isten helyébe képzelő gögje miatt: „Kohlhaas, te, aki azzal kérkedel, hogy küldetésed van rá, az *igazság* kardjával hadakozni, mit merészelsz vakvilágtalan szenvedélyed őrzöngésében, elvetemült, aki te magad el vagy töltve *igaztalansággal*, fejed búbjától a lábujjad hegyéig?!”.⁶⁷ (kiemelés – T. K.) Szintén meghatározó lehet, mennyiben tudunk azonosulni Jhering felfogásával, aki klasszikus tanulmányában egyértelműen arra az álláspontra helyezkedik, hogy a lócsiszárt nem vad bosszúszomj hajtja, aki „megsértett jogérzetből az egész emberiségnek hadat üzen”, hanem „erkölcsi eszme lelkesíti”, a filozófus által mindennél többre becsült jogeszme, és Kohlhaas azért küzd, hogy az elszenvedett jogsérelmet megtorolva a felborult rendet helyreállítsa, nem elsősorban saját, hanem polgártársai jövőbeli érdekében.⁶⁸ Szerepet kaphat értékítéletünkben az is, hogy mennyiben tekintjük úgy a haragot, mint Földényi, aki az „ádáz dühöt” a „felfokozott életerő megnyilvánulásának” tartja, és úgy értékeli, hogy a haragban Kohlhaas aktivitása nyilvánul meg, szemben korábbi passzivitásával.⁶⁹ (A kohlhaasi aktivitás–passzivitás kettősség a Hein- és a Hajnóczy-féle parafrázisokban is tetten érhető, amelyekben sokkal inkább a fűtő, illetve a könyvelő passzivitása, rezignációja dominál, lásd lent.)

A probléma korreferens értelmezésekor pedig az igazságtalan szuverénnel szembeni locke-i ellenállási jogról sem feledkezhethetünk meg: jogában áll-e aktív engedetlen-

velük, ahol is mindenkinek az lehet osztályrésze, amit a *jog* akar, persze nem szenvedély, hanem a szabad önkénynek a tiszta gyakorlati észből származó meghatározása.” *uo.* 223–224. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁵ *Uo.* 224. A kohlhaasi bosszúvágyhoz lásd még Richard A. Posner „klasszikus” jog és irodalom elemzését, amelyben a Kohlhaas-történetet a bosszúvágy megjelenítésének „prototípusaként” mutatja be: Richard A. POSNER: *Law and Literature* (Cambridge, Massachusetts – London, England: Harvard University Press 2009) 97–99. Kiemelés az eredetiben.

⁶⁶ A „shalom” jelentőségéről lásd: VARGA Csaba: „Irodalom? Jogbölcselet?” *Iustum Aequum Salutare* 2007/2, 131.

⁶⁷ KLEIST (1. j.) 36.

⁶⁸ Rudolf von JHERING: „Küzdelem a jogért” in VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből* (Budapest: Osiris 1998) 11–12.

⁶⁹ FÖLDÉNYI (2. j.) 17–20.

séget gyakorolnia az egyénnek, ha a kormányzat visszaél a belé helyezett bizalommal és polgára jogait a továbbiakban nem képes biztosítani? Hogyan határozhatóak meg az engedetlenség korlátai? Mi az a határ, amelynek átlépése a véres jakobinus diktatúrához hasonló állapothoz vezetne?

Látjuk tehát, hogy Kleist a kolhaasi mozgatórugókkal kapcsolatban számtalan nyugtalanító dilemma elé állítja olvasóját. Az alapidilemma motivációit fontosnak tartottam felvázolni, hiszen ebből látjuk, hogy mennyire sokrétű az a „nyersanyag”, amelyből a modern szerzők dolgoztak. Az alábbiakban megvizsgálom, mennyiben struktúráldódik át a jogért folytatott küzdelem, milyen hangsúlyeltolódásokat mutat a kleisti problémafelvetés az 1970-es években született művekben.

Sütő

Sütő András „virágvasárnap-illatú”⁷⁰ lócsiszárja esetében a kolhaasi küzdelmet megindító esemény a hőn szeretett asszony, Lisbeth halála miatt érzett fájdalom és bosszúvágy, a kínzó lelkiismeret-furdalás, hogy feleségét engedte maga helyett a tettek mezejére lépni: „A gyávaságom áldozata lett.”⁷¹ Kolhaasnak el kellett veszítenie ahhoz a társát, hogy rádöbbenjen: a „Törvény Szentsége”,⁷² amelyhez mindenáron ragaszkodott, a „hiszékenység s a folyamodványos reménység”,⁷³ amit ő hitnek és mindenek felett álló reménységnek tartott, és a törvényes hatalomba vetett feltétlen bizalom csupán önáltatás, álságos békesség volt. Ezen a ponton nagyon éles a dramaturgiai váltás: „Hová lett a régi, szelíd Kolhaas Mihály?”⁷⁴ Luther a krisztusi példára hivatkozva az elvakult arkangyal-szereptől óva inti a lócsiszárt, ahogy ezt Kleistnél is láttuk. Sütő azonban a reformátort egyúttal „politikus” egyházi vezetőnek is láttatja: Kolhaast nem utolsósorban azért sem támogatja harcában, mert a fenyegető ellenreformáció miatt összefogásra van szükség, és nem öldöklő harcokra.⁷⁵

Kolhaas egyéni sérelme útján jut el odáig, hogy kiábrándul mindabból, amiben hitt, törvényen kívül helyezi magát és vérengzésbe kezd. Ebben az esetben tehát – ahogy Boka megjegyzi – a lócsiszár egyéni sérelme, megaláztatása az elsődleges, ez vezeti el a hőst a törvény látszat-jellegének belátásig, míg Kleist hőstét a jogrend megsértésének tragédiája indítja el a küzdelem útján, mely küzdelemben a jog és az erkölcs abszolút mivolta kérdőjeleződik meg.⁷⁶ A lócsiszár harca tehát egyéni síkon indul, azonban küzdelme ebben az esetben is egyetemes dimenziót kap: a hobbesi jogfilozófia „pusztai farkasaként”,⁷⁷ törvényen kívül állóként így legitimálja tetteit: „Most magam veszem kézbe a törvényt, amelynek vigyáznia kellett volna rám.”⁷⁸

Látható, hogy a sütői küzdelem háttérében is többféle érzelmi, hitbeli motiváció, valamint racionális megfontolás azonosítható. A *lócsiszár virágvasárnapja* esetében ki-

⁷⁰ Sütő (13. j.) 14.

⁷¹ *Uo.* 50.

⁷² *Uo.* 30.

⁷³ *Uo.* 65.

⁷⁴ *Uo.* 49.

⁷⁵ *Uo.* 63.

⁷⁶ BOKA (52. j.) 161.

⁷⁷ Sütő (13. j.) 62.

⁷⁸ *Uo.* 60.

emelten fontosnak tartom, hogy a költői igazságszolgáltatás értelmezésekor a korabeli „kultikus-kanonikus interpretáció”⁷⁹ abszolutizálása kerülendő, a kizárólagos monolit olvasat meggyőződéseim szerint hamis következtetésekre vezetne. Fontos tehát, hogy a mindenkori befogadó a fenti mozgatórugókat a kontextus bemutatása során vázolt, korabeli erdélyi helyzettől függetlenül is vizsgálja meg és alakítsa ki saját álláspontját.

Hein és Hajnóczy

A fenti két művel ellentétben a főszereplők harcának motivációja a modern elbeszélések esetében teljesen más jellegű: „kifacsart” bosszú, pizskálódások miatti „csakazértis”.⁸⁰

A jogérzék ugyan a két novellában is „működésbe lép”, azonban a jogeszme „kontextusa” itt egészen más. „Hubert K.-t bosszantotta, hogy a prémiuma így megcsappant, mégis, sokkal inkább a kapott indoklás böszítette fel, melyet az *aszociális gondolkodásmód* megnyilvánulásának érzett.”⁸¹ Hein itt nem igazságról beszél, hanem „aszociális gondolkodásmódra” hivatkozik, amelyet egyébként a rendszer – mint az tudvalevő – „hivatalosan” mélyen elítélt. A jogeszme ilyen fonák módon tehát valóban sérült, a rend helyreállításáért folytatott harc azonban eltökéltnek legkevésbé tekinthető: a főhős panaszát majdnem vissza is vonta, „mivel e bejelentés pusztá ténye is (a tárgyalás kitűzése – T. K.) elégtételt jelentett sértett jogérzetének”.⁸² Ami pedig a kleisti/sütői harag, illetve bosszú síkját illeti: Hubert K. esetében legfeljebb valamilyen „csakazértis megmutatom” jellegű motivációról lehet szó, panaszát is csak a környezete, kollégái bujkáló mosolyai, komolytalan tanácsai és elsősorban a felesége, Elvira szarkasztikus, bántó megjegyzései miatt nem vonja vissza.

A fűtő jogérzetén esett sérelem mintha ennél „nagyobb volumenű” lenne: a groteszk mozzanat, a tragikomikum itt nem az igazságtalanság megfogalmazásának sikerén jelentkezik, hanem abban mutatkozik meg, hogy az igazságnak érvényt szerezni a rendszer adottságai miatt eleve lehetetlen. Kolhász küzdelmének motivációját világosan megjelöli Kiáltványában: „küldetésének egyetlen célja, hogy érvényt szerezzen az egy és oszthatatlan igazságnak, és az ügy felülvizsgálata során félelem és bosszúvágy nem vezette.”⁸³ Érdekes – és a szocialista törvényesség rendszeréről sokat elmond –, hogy Kolhász a Hubert K. által megjelölt jogsérelemhez hasonlóan az „égbekiáltó igazságtalanságot”⁸⁴ a védőital megvonásával kapcsolatban abban látja: „mindez [...] nem bizonyítja hitelt érdemlően, hogy „az ügyet a törvényerejű rendelet betűjének és szellemének értelmében zárták le”.⁸⁵ (kiemelés – T. K.) Ha pedig „azok nem törekednek az igazságra, akiknek szolgálniuk kellene, neki magának kötelessége, hogy az igazság ne-

⁷⁹ VINCZE Hanna Orsolya: „Szó és test. Egy lócsiszár virágvasárnapja: három olvasat” in VINCZE Hanna Orsolya: *Helyzet, jelentés* (Kolozsvár: Komp-Press 2010) 264–269.

⁸⁰ HEIN (11. j.) 88.

⁸¹ Uo. 84. Kiemelés az eredetiben.

⁸² Uo. 90.

⁸³ HAJNÓCZY (12. j.) 83.

⁸⁴ Uo. 81.

⁸⁵ Uo. 71.

vében törvényt üljön felettük.”⁸⁶ Az ellenállási jog tehát Hajnóczynál is megjelenik, a kolhászi végrehajtási mód, a kivitelezés azonban groteszk: a fűtő mint bíró utóbb elégetett Kiáltványában az ítélet végrehajtásának módjáról úgy rendelkezik, hogy azt „az emberi faj szabad lelkiismerete nevében maguk az elítéltek szabják meg”.⁸⁷ A főhősnek a létező szocializmus világában sem komolyan vehető bosszúra nincs lehetősége, sem a megbocsátásra, hiszen – ahogy erre Nagy Tamás is rámutat⁸⁸ – a korábbi jogsértők megbocsátása fonák módon éppen a fűtő cselekedeteire irányul, miután az „önkritikát gyakorolt”.

Amit viszont a költői igazságszolgáltatással kapcsolatban a fentiek mellett – és elenére – ki kell emelni mindkét novella esetében: a 40 márka prémium és a napi fél liter védőital megvonása a jogszabály egyszeri sérelmén jóval túlmutat, a védőital ugyanis „a tűrhetetlen helyzetben való helytállás jelképes elismerése volt”⁸⁹ – mondhatja Hajnóczy Kolhász Mihállyal. Vagyis: a fűtő és a könyvelő *emberi méltóságán* esett csorba azáltal, hogy e juttatásokat megvonták. Ugyanez történt Kleist és Sütő hőse esetében is: a *Törvény* hangja a passzus bemutatására és önmaguk igazolására hívta fel őket, nemlétező joggalapon.⁹⁰

A jogért folytatott harc jellegzetességei

Mind a négy mű esetében közös tehát, hogy nemcsak a főhősök jogait sértette meg a tőlük totálisan elidegenedett *Törvény*, hanem többről van itt szó: egzisztenciájukat vonta kétségbe. A sérelmet mind a négy hős azonosítja, azonban küzdelmük más-más módon valósul(hat) meg, és ez nem pusztán nekik felróható, hanem elsősorban rendszerspecifikus, lehetőségeiket a fennálló rendszer determinálja. Ennek pedig a „Kohlhaasok” feletti ítélet kimondásakor nagy jelentősége van.⁹¹

Az egyes parafrázisok esetében a következőképpen foglalható össze a jogért folytatott küzdelem módja, jellegzetességei:

– Kleist Kohlhaasának harcára az eltökéltség, a forradalmiság, a hősiesség jellemző; a főszereplő nem riad vissza sem az erőszaktól, sem a jogelleneségtől, még sorozatos bűncselekmények elkövetésétől sem; megállíthatatlanul száguld célja felé.⁹²

– Sütő lócsiszárja kezdetben a „tűzcsóva helyett a szeretet erejével”⁹³ küzd, azonban Lisbeth halála után már ő sem lesz „virágvasárnap-illatú” többé, az erőszaktól ő sem riad már vissza, küzdelmét mindvégig valamilyen emelkedett tragikum, hősiesség és minden körülmények közti helytállás jellemzi.⁹⁴

– Hubert K. harca ezzel szemben távolról sem eltökélt, nem is erőszakos, a jogi eszközöket is szinte „épphogy” veszi csak igénybe (panaszát majdnem vissza is vonja,

⁸⁶ Uo. 79.

⁸⁷ Uo. 83.

⁸⁸ NAGY (6. j.) 62.

⁸⁹ HAJNÓCZY (12. j.) 72.

⁹⁰ Vö. alább a törvény értelmezésénél írtakkal.

⁹¹ Megjegyzem, hogy a Kohlhaasi harc jellegét, intenzitását a művek stílusa nagyszerűen érzékelteti. Ebből is látható, hogy a befogadói értékítélet stilisztikai eszközökkel is befolyásolható.

⁹² Ugyanígy „száguldanak” Kleist mondatai is.

⁹³ Sütő (13. j.) 16.

⁹⁴ Ugyanígy fennkölt a sütői „zsoláros nyelv” is.

majd a bírósági tárgyaláson kijelenti, hogy minden további jogorvoslatról lemond); a könyvelő küzdelme rezignált, passzív, „beletörődő”.⁹⁵

– Hajnóczy fűtője céljaiban eltökéltnek tekinthető, „nyilvánvaló és égbekiáltó igazságtalanságról”, az „emberi faj elleni merényletről”⁹⁶ beszél, a célok megvalósítása azonban még a „legvidámabb barakkban” is csak kifordított módon lehetséges. Nála már szó sincs a büntető-igazságosztó Kohlhaas Mihály arkangyalról, hanem – ahogy Nagy Tamás fogalmaz – a fűtő mint arkangyal „trombitája kétszer harsan fel, egyszer szelentészként, egyszer orrfújásként”.⁹⁷ A kifacsart metafora sokat elmond a Hajnóczy-féle kolhászi küzdelem jellegéről: itt már nemcsak hogy erőszakról nem beszélhetünk, de még jogi eszközök igénybevételéről sem, csupán egyfajta abszurd igazságszolgáltatásról, amit egy abszurd rendszer hívott életre.⁹⁸

További – és a szocialista törvényesség rendszeréről rendkívül sokat eláruló – különbség a kolhaasi küzdelmekben, hogy míg Kleist XVI. századi hőse egész hadsereget tud megnyerni az ügyének, addig Hubert K. és Kolhász Mihály harca magányos. Az 1970-es évek hőseinek nemcsak magával a rendszerrel kell megküzdeniük, hanem – és ez legalább ugyanolyan kemény harc – saját környezetük elutasításával is: feleségük lenéző, szánakozó magatartásával, szarkasztikus megjegyzéseivel, kollégáik „bujkáló mosolyaival”.⁹⁹ Tudniuk kell kezelni, hogy ügyüket mindenki „pizlicsáre ügynek”,¹⁰⁰ a jogaik védelmében való fellépést pedig „kukacoskodásnak”¹⁰¹ tartja, „aranymérleghez hasonló jogérzetüket” „cicamica-naivitásként”¹⁰² értelmezi. A hetvenes években a sorba beálló *Többiek* tehát ugyanúgy a rendszer részeinek tekinthetők, akiktől a „Kohlhaasok” elhatárolódni kénytelenek.

A fentiek fényében, a főhősök motivációinak és küzdelmük jellegének vizsgálata alapján azt látjuk, hogy tettük megítélésekor mindig körültekintően, a rendszerbe kódolt akadályok figyelembevételével kell eljárunk: Hubert K.-t és Kolhász Mihályt nem szabad pusztán viszonylagos passzivitásuk miatt elítélni, mindig figyelemmel kell lenni arra is, hogy egyáltalán mi egyébre lett volna lehetőségük az adott körülmények között. Éppen ezért alá kell húznom a *poetic justice* koncepcióval kapcsolatban a racionális mozzanat jelentőségét. Az „empátia”, a főhős lelkivilágába való beleérzés csupán a kérdés egyik oldala lehet, amely mellett – az értelem segítségével – minden olyan tényezőt meg kell vizsgálni, amely a kérdésben való állásfoglalást befolyásolhatja és amely – adott esetben – a főhősön kívül álló tényező, és pedig rendszerspecifikus adottság.

⁹⁵ Hein nyelve ennek megfelelően visszafogott, tárgyilagos, „jegyzőkönyvszerű”.

⁹⁶ HAJNÓCZY (12. j.) 79, 82.

⁹⁷ NAGY (6. j.) 66.

⁹⁸ Mindezt kiválóan visszatükrözik a szereplők szájába adott, jegyzőkönyvekre „hajazó” függő beszédek.

⁹⁹ HEIN (11. j.) 91.

¹⁰⁰ *Uo.* 89

¹⁰¹ *Uo.* 83.

¹⁰² SÜTŐ (13. j.) 39.

A törvény értelmezése

Vitathatatlan, hogy a törvény értelmezése, a „jogalap” meghatározása kiemelt jelentőségű, amikor a költői igazságszolgáltatás kérdésében állást foglalunk. Az alábbiakban ennek megfelelően az egyes parafrázisok törvényértelmezését tekintem át.

Az állam által „jogszabályként kanonizált” törvény – tekintsük ezt ebben a körben *Törvénynek*, nagy kezdőbetűvel – közös vonása mind a négy mű esetében az „elidegenedett” karakter, ahogy arra Kleist kapcsán elemzésében Török Ervin rámutat: a jogszerűség, a *Törvény* az elbeszélésben hatalmas és névtelen, közelebről meg nem határozható *Hangként* jelentkezik, amely az egyént megállítja, felszólítja és „tétlenségre kárhóztatja” (amikor ti. Kohlhaastól a határon egy névtelen hang az ablak mögül a passzusát követeli).¹⁰³ A meghatározás meglátásom szerint rendkívül találó az 1970-es évek művei esetében is: itt is egyértelmű a *Törvény* megfoghatatlan, karkai, „idegen” jellege, a jogalap bizonytalansága vagy éppen hiánya. Úgy, ahogy a passzus követelésének indoka sem világos, ugyanúgy nem tudni, *valójában* miért is vonták meg a védőt a fűtőtől vagy a 40 márkás prémiumot a könyvelőtől. A *Törvény* tehát üres, érthetetlen és érthetetlen, csak egy tekintetben egyértelmű: feltétlen engedelmisséget követel az egyéntől.

Feltétlen engedelmisséget követel ez a *Hang* úgy, hogy közben az egyén létezését vonja kétségbe. Kleistnél és Sütőnél Kohlhaasnak igazolnia kell magát és az áthaladás jogosságát; Hajnóczynál és Heinnél pedig a *Törvény* megvonja a „tűrhetetlen helyzetben való helytállás jelképes elismerésének” szimbólumát,¹⁰⁴ majd semmibe veszi a panaszosok ügyét és ezáltal magukat a személyeket is: „Amennyiben a fűtőt ért vélt vagy valódi sérelem ügynek tekinthető, kizárólag Kolhász Mihály számára lehet az.”¹⁰⁵ A *Törvény* tehát identitásokat határoz meg, a szocialista törvényesség keretei között még az emberek személyiségébe is beépülni látszik. Nagy Tamás szavaival: a fűtőnek nincs arca, sem indulatai, szavai pedig mintha nem a sajátjai lennének, mondatai egy hivatalos jegyzőkönyv mondatai.¹⁰⁶

A létező szocializmus *Törvénye* megállít, korlátoz és határt szab. Az egyéntől totálisan idegen, üres, bízni nem lehet benne, csupán a szólamok szintjén, a jegyzőkönyvekben létezik: „Az elnöklő bíró [...] még néhány, Hubert K.-hoz intézett keresetlen szót fűzött igazságszolgáltatás és törvényesség, valamint *kötelesség és belátás* vonatkozásában” (Hein);¹⁰⁷ „hogy ez a döntés *igazságos* vagy *igazságtalan*, »azt ne feszegezzük, az ügyben lefolytatott eljárás viszont kétségtelenül *törvényes*«” (Hajnóczy);¹⁰⁸ „A törvény igazsága általános és sajnos, *hózzávetőleges*. Mint a katonabakancs. Célja nem az egyén igazsága, amit föltárni amúgy is képtelen”.¹⁰⁹ (kiemelés – T. K.)

Az ilyen módon meghatározott *Törvény* pedig az egyént – akaratán kívül – döntési helyzetbe kényszeríti, határhelyzetbe taszítja: határoznia kell, beáll-e a sorba vagy

¹⁰³ TÖRÖK (26. j.) 248.

¹⁰⁴ Vö. 89. j.

¹⁰⁵ HAJNÓCZY (12. j.) 81.

¹⁰⁶ NAGY (6. j.) 115.

¹⁰⁷ HEIN (11. j.) 96.

¹⁰⁸ HAJNÓCZY (12. j.) 76.

¹⁰⁹ SÜTŐ (13. j.) 39–40.

pedig „törvényen kívül helyezi magát”, mint a hobbesi „puszták farkasa”,¹¹⁰ és maga veszi kézbe a törvényt, sőt, önmagát definiálja törvényként, egyben a törvény bírójaként és végrehajtójaként. Kleist hősenek törvénye „saját keblének ítélőszéke”;¹¹¹ Hajnóczy fűtője „önmaga lesz ügyének törvénye és bírója”, aki „az emberi faj felelős megbízottjaként fog eljárni”, hogy „érvényt szerezzen az egy és oszthatatlan igazságnak”;¹¹² Sütő lócsiszárja hasonlóképpen: „Most magam veszem kézbe a törvényt, amelynek vigyáznia kellett volna rám. A jogaimra.”¹¹³

Fentiekben áttekintettem tehát az egyes parafrázisok törvényértelmezését mint a költői igazságszolgáltatás „jogalapját”. Céлом az volt, hogy rávilágítsak: a *poetic justice* esetében is meghatározható – sőt, meg kell határozni – a döntés „jogcímét”, mely jogcímet azonban a fentiek szerint legkevésbé sem paragrafusok rögzítik.

A költői igazságszolgáltatás a Kohlhaas-parafrázisokban

Az előzőekben lépésről lépésre áttekintettem az egyes parafrázisok kontextusát, továbbá a költői igazságszolgáltatás tényezőit: a jogsérelem jellegét, a hősök motivációit, a Kohlhaasi küzdelem jellegét és az egyes szüzsék törvényfogalmát. Alábbiakban felvázolom a Kohlhaas-dilemmákban megjelenő költői igazságszolgáltatás körvonalait, meghatározom a felbomlott világregend helyreállítását célzó mechanizmus lényegét.

Kleist

Kleist művében a birodalmi törvényszék a törvénysértő Tronkaid arra ítéli, hogy Kohlhaas lovait felhizlalja és visszaszolgáltassa, ezzel párhuzamosan pedig a brandenburgi fejedelemség bírói ítélete a lócsiszárt a tartományi béke megsértése miatt pallos általi halálra ítéli. Ennyi a jogi döntés – „in the field of pain and death”, ahogy Nagy Tamás mondaná kedvelt szófordulatával, Rober Cover után szabadon.¹¹⁴

Mi azonban a költői ítélet? Beérhetjük-e válaszként annyival, hogy a rejtélyes, mesebeli cigányasszony megjelenése és a választófejedelem számára fontos cédula lenyélése révén Kohlhaas az akasztófa alatt mégis bosszút áll? Vagy azzal, hogy Luther szavainak hatására rádöbben: halálos bünt követett el azáltal, hogy – Isten kardjaként – az igazságszító szerepét osztotta magára? Sajnos nem ennyire egyszerű a válasz, ez csupán a „mese” szintje.

A korreferens értelmezés szerint Kleist a XIX. század eleji Poroszország politikai-erkölcsi válságára világít rá, bemutatja az abszolutista (jog)rendszer emberi méltóságot értelmezni képtelen működésének visszasságait, az „önmagáért való” önkényt, a hatalmi közvetítők rendszerét. Felvet számos, az újfajta, felvilágosult, „polgári öntudattal”

¹¹⁰ Vö. 77. j.

¹¹¹ Vö. 3. j.

¹¹² HAJNÓCZY (12. j.) 81–83.

¹¹³ SÜTŐ (13. j.) 60.

¹¹⁴ NAGY (6. j.) 108. hivatkozza Covert: R. M. COVER: „Violence and the Word” in M. MINOW et al. (eds.): *Narrative, Violence and The Law. The Essays of Robert Cover* (Ann Arbor MI: Michigan University Press 1995) 203.

bíró egyén előtt álló dilemmát, aktivitásra, változtatásra buzdít, azonban hangsúlyozza a határokat és kétségbe vonja a mindenáron való győzelem létjogosultságát.

A költői igazságszolgáltatás „normatív univerzum” felőli olvasata jóval összetettebb. A válasz Kleist esetében: nincs válasz. Egyértelmű válasz semmiképp sincs, épp ez a szándékolt bizonytalanságban tartás, nyugtalanító többértelműség az, amit Kleist „belénk éget” és amivel minden egyes elénk kerülő Kohlhaas-dilemmában szembesülünk. A megismerhetetlen, gyakran paradox világban ugyanis a „jóralóság” és az „elvetemültség”, a tettes és az áldozat, a mindenképp felett álló igazságért küzdő angyal és a bosszúsomjas arkangyal, a jogérvényesítés és az önbíráskodás fogalma nehezen választható el egymástól, gyakran egyazon személyben, egymás mellett létezik – ezt minden kisebb-nagyobb ítéletünkben figyelembe kell vennünk, legyen szó jogi vagy erkölcsi döntésről. Nem könnyíti meg a dolgunkat az sem, hogy gyakran a legkisebb jogsérelem is jelképezheti magának a jogeszmének a sérülését, a rendszer álságos mivoltát, ezért a kicsiny sérelmekért való, áldozatokkal járó harc sem feltétlenül ítélandó el „saját keblünk ítélőszéke” előtt. További probléma a jogalap bizonytalansága: „nem akarom a jogot tanulmányozni, nem akarom az ész ingadozó, bizonytalan, kétértelmű jogait tanulmányozni, hanem a szívem jogaihoz akarom tartani magam, és ezeket akarom gyakorolni”, írja Kleist egyik levelében.¹¹⁵ Ami pedig az igazságot illeti, különösen a kanti ismeretelmélet tükrében: „Nem tudjuk eldönteni, hogy amit igazságnak nevezünk, az igazán igazság-e vagy csak annak látszik előttünk. Ha ez utóbbiról van szó, akkor az igazság, amit e földön begyűjtünk, a halál után többé nem az”.¹¹⁶

Kleist esetében a magam részéről a költői igazságszolgáltatás fogalmához a fentieknél közelebb nem tudok férkőzni és szerintem Kleistnek kifejezetten ez volt a célja. Ha a coveri „normatív univerzum” koncepcióra gondolunk: jogászként vagy nemjogászként éppen elég az, ha minden egyes döntésünkben számolunk a fenti nyugtalanító bizonytalanságokkal, többértelműségekkel, paradoxonokkal. Ha pedig megengedjük magunknak, hogy az ügyet a fonákjáról is megvizsgáljuk, hitem szerint megalapozottabb döntésre juthatunk.

Sütő

A lócsiszár virágvasárnapja esetében is előljáróban a jogi ítéletet célszerű tisztázni. Frigyes választófejedelem megállapította, hogy a lócsiszárt „sem rablási szándék, sem békés társadalmi rendünk felforgatásának jobbágyindulata nem vezette, hanem saját kicsiny javainak, igazsága morzsáinak visszaszerzése.” Elrendelte, hogy a lócsiszár lovai „csengőstől”, a jogtalanul behajtott ötven garasa és Herse szolga nevesített személyes tárgyai Kohlhaasnak „visszaadassanak”.¹¹⁷ Ezzel egyidejűleg azonban V. Károly császár Kohlhaast az általa elkövetett bűncselekmények miatt – várakat gyújtogatott, emberek életét oltotta ki – kötél általi halálra ítélte, „mert az igazság elfordul attól, aki igazságtalan módon igyekszik hozzá”.¹¹⁸

¹¹⁵ „Kleist levele Wilhelmine von Zengének (Frankfurt an der Oder 1800. április–május)” in KLEIST (30. j.) 42.

¹¹⁶ „Kleist levele Wilhelmine von Zengének (Berlin, 1801. március 22.)” *uo.* 163.

¹¹⁷ Sütő (13. j.) 67.

¹¹⁸ *Uo.* 69.

A korreferens értelmezéssel kapcsolatban előrebocsátom, hogy *A lócsiszar virágvasárnapjával* kapcsolatban a rendszerváltás előtti időszakban a „kultikus-kanonikus interpretáció”¹¹⁹ gyakorlatilag kizárólagosnak tekinthető. Boka ennek okait abban látja, hogy a romló kisebbségi helyzet, a magyar anyanyelvű írók közvetlen társadalmi-politikai szerepvállalása, a Sütő személyiségéhez köthető kultusz,¹²⁰ a közönség igénye a művek politikai áthallásos értelmezésére és a nagy, közös mítoszokra: mind olyan tényezők, amelyek a dráma monolit értelmezéséhez vezettek a Ceaușescu-rezsimben. Miért a „münzeri út” a követendő? Miért ennyire fontos, hogy időben döntsünk arról, átlépünk-e bizonyos határokat? A tettek mezejére kell-e lépnünk akkor is, ha ez esetleg azzal jár, hogy a nehezen kialakított, „valahogy mégiscsak működő” helyzetünket ellehetetlenítjük? Hogyan viszonyuljon az értelmiség a hatalomhoz és mennyiben feladata, hogy „Kolhaasként” szolgálja a közösséget? Az ehhez hasonló kérdések igencsak égetőek voltak a hetvenes-nyolcvanas évek Erdélyében, a dráma ettől eltérő olvasatairól azonban – amellet, hogy a mű a közönség fenti igényeit messzemenően kielégítette – az adott korszakban nem beszélhetünk.

Éppen ezért Sütő művével kapcsolatban kiemelten fontosnak tartom a referenciá-független értékelésre való törekvést. Nem lehetetlen ez: az utóbbi időszakban a darabot 2009-ben a Győri Nemzeti Színház, 2011-ben a Nemzeti Színház tűzte műsorára, 2017-ben a Marosvásárhelyi Nemzeti Színház Tompa Miklós társulata kezdte játszani.¹²¹ A költői igazságszolgáltatás körében azt mondhatjuk, hogy – bár a darab nem pusztán adaptáció – a kleisti értelmezéssel számos rokon vonást mutat. Sütő drámájában sem létezik „kis” és „nagy” jogsérelem, ahogy Kleistnél sem: „A porszem igazsága nélkül értelmetlenné válik az egyetemes jog és igazság is”.¹²² Ugyanúgy legitimálható az erőszakos fellépés is, ahogy Kleistnél, sőt, még a Biblia alapján is alátámasztható: „Lepecsételt sírjából a jogot miként lehetne kiszabadítani a farizeusok hadának szétverése nélkül?”¹²³

Amit a sütői *poetic justice* körében a kleistinél hangsúlyosabbnak találok, az a motivációk körében a hitbeli mozzanat, a „virágvasárnap-illatú” Kolhaas-lét, a Biblia mint referenciapont. Sütő többször hangsúlyozza a hit-hiszékenység, remény-reménytelenség kettősségeket, a lócsiszar úgy értékeli, hogy harca során a „térdeplő reménységben” való létét a „főlegyenesedett reménytelenség” állapota váltja fel.¹²⁴ Kolhaas ugyanúgy bibliai alapon érvel az igazsága mellett – a remény és a reménytelenség fázisában is –, ahogy a vele kezdetben ellentétes álláspontra helyezkedő Nagelschmidt vagy az „eszközember” Müller ügyész.¹²⁵ A másik, ami a sütői parafrázisban meglátásom szerint

¹¹⁹ Vö. 79. j.

¹²⁰ BOKA (52. j.) 191.

¹²¹ Forrásaim a színházak honlapjai: <https://www.gyoriszinhaz.hu/component/k2/item/1395-egy-1-%C3%B3csiszar-%C3%A1r-vir-%C3%A1gvas-%C3%A1rnapja>; <https://nemzetiszinhaz.hu/eloadas/egy-locsiszar-viragvasarnapja>; <https://theater.hu/hu/szinhazak/jokai-szinhaz-3/eloadasok/egy-locsiszar-viragvasarnapja-2040>.

¹²² Vö. 57. j.

¹²³ SÜTŐ (13. j.) 69.

¹²⁴ „A hiszékenység s a folyamodványos reménység vetet véget Lisbeth életének.” *Uo.* 65.

¹²⁵ „[...] a kard hatalma az egész közösségéé, nem egyetlen emberé, Dániel hét, Jelenések könyve hat, és ha nem igazságos valamely ítélet, a keresztények közösségének azt meg kell tagadnia, Mózes negyedik, per tizenhét” (Nagelschmidt érvelése, lásd *uo.* 15). „Mihálynak egész jogi ténykedésem mottóját köszönöm: zörgessetek és megnyitattik néktek” (Müller ügyész szavai, lásd *uo.* 41). Az „eszközember” mint hatalmi köz-

nagyobb hangsúlyt kap, mint Kleistnél: a kolhaasi döntéshelyzet *idejében* történő felismerésének képessége, a döntés meghozatalának és a harc következetes végigvitelének kötelessége (ahogy ennek a korreferens olvasat esetében is jelentősége van, lásd fent). A későn meghozott döntés, a halogatott cselekvés vagy a félúton való megállás a sütői igazságszolgáltatásban majdnem akkora bűn, mint a teljes passzivitásba burkolózás: „Egyezkedés közben veszett el mindenem.”¹²⁶

Sütő András költői igazságszolgáltatása a fentiek szerint a kleisti interpretációval számos hasonlóságot mutat. A költői igazságszolgáltatás itt sem egyolvasatú, a fenti tényezők mindegyikét körültekintéssel kell megvizsgálni a kérdés értelmezésekor. Az erdélyi szerző azonban kevésbé hagyja nyugtalanító bizonytalanságban olvasóját/közönségét, tézisdramája ilyen szempontból – a korabeli közönség fentebb kifejtett igényeihez alkalmazkodva – jóval „befogadóbarátabb”, mint az eredeti mű. A kolhaasi érveket a dráma már-már didaktikusan ütközteti a „forradalmár” Nagelschmidt, a hatalmi közvetítő Müller ügyész, majd a mindenáron békére törekvő Luther álláspontjával – dramaturgiailag is aláhúzva, hogy a lócsiszár kezdetben a lutheri, lázadása során azonban – ahogy utolsó szavai is erről tanúskodnak – az azzal ellentétes nagelschmidti (münzeri) meggyőződést teszi magáévá.

Sütő András a nussbaumi felfogással – és saját meglátásommal – rokon álláspontot fogalmaz meg a költői igazságszolgáltatás és jogi igazságszolgáltatás kapcsolatáról egy újságírói kérdésre adott válaszában: „Kolhaas, mint minden ember, hiték, illúziók, csalódások, vétkek összege, s mindenekelőtt az abszolút igazságosság soha meg nem valósítható álmának áldozata. Papírmaséva lesz, mihelyt bírának esze járásával s a Btk. paragrafusaival próbáljuk őt megítélni.”¹²⁷

Hein és Hajnóczy

Christoph Hein és Hajnóczy Péter költői igazságszolgáltatásának lényegét a rokon vonások miatt egyidejűleg tartom célszerűnek elemezni.

Elsőként itt is a formális jogi eljárásban született döntésről, egyúttal a korreferens, „jogszociológiai” értelmezésről kell szót ejteni. A Hubert K. kontra állami székgyár ügyben – ne feledkezzünk meg róla, hogy csak a kollégák piszkálódásainak köszönhető, hogy a felperes nem állt el a pertől¹²⁸ – a járásbíróság egy óra negyven perces tárgyalást követően „az alperes üzemet mindhárom tárgyalási pontban felmentette”, a perköltség viselésére Hubert K.-t kötelezte.¹²⁹ Feltűnő, hogy a novella a kereseti kérelmet nem nevesíti (a konkrét jogsérelemről szó sem esik), és az ítéletnek is csak rendelkező részét tartalmazza, ahhoz *semmilyen* indokolást nem fűz – amellet pedig a tárgyalás időtartamát és a perköltség összegét a lehető legprecízebben (percekben és pfennigekben) látja fontosnak rögzíteni. Az effajta leírás Hein részéről nyilvánvaló-

vetítő kifejezés forrása: Sütő András: „Vidám sirató egy bolyongó porszemért” in Sütő András: *Színművek* (Budapest: Akadémiai 1995) 25.

¹²⁶ Sütő (13. j.) 60.

¹²⁷ Sütő András: „A münzeri út” *uo.* 254.

¹²⁸ Vö. fent a heini jogi harc jellegéről írtakkal.

¹²⁹ HEIN (11. j.) 96.

an nagyon is szándékolt, a korabeli jogrendszer pusztán formális, abszurd, a jogaiért küzdő embertől teljesen elidegenedett működéséről sokat elárul.

Szintén árulkodó és a rendszer fenyegető jellegéről tesz tanúbizonyságot a heini ironia: az üzemvezetőség képviselője az ítélethirdetést követően „még a tárgyalóteremben kijelentette [...], a székgyár reméli, hogy *a mindig is nagyra becsült káder* ezentúl újra a bizalom jegyében végzi náluk a munkáját.” Ugyanerre következtethetünk abból, hogy a bíró – bár magával a jogsérelemmel kapcsolatban érdemi nyilatkozatot nem tett – a tárgyalás berekesztése előtt „még néhány, Hubert K.-hoz intézett kérészetlen szót fűzött igazságszolgáltatás és törvényesség, valamint kötelesség és belátás vonatkozásában”,¹³⁰ a szocialista törvényesség üres szólamait és a rendszer elvárásait hangoztatva.

Ahogy pedig az egész procedura az egyénben lecsapódik: „Hubert K., aki előtt már a per folyamán világossá vált, hogy panaszát itt is el fogják utasítani”, „rezzenetlen arcúcal annyit mondott csupán, hogy ebben az ügyben minden további lépésről *lemond*”.¹³¹ A hetvenes évek Kohlhaasa kénytelen tehát belátni, hogy ilyen karkai „jogi díszletek” között további jogorvoslatnak realitása nincs, annak igazságtartalmától egyébként teljesen függetlenül.¹³²

Ugyanezzel függ össze az az írói csavar, ahogyan Hubert K.-nak a Legfelső Bíróság *bizonyos értelemben* mégis „igazságot” szolgáltat. Egy ifjú és becsvágyó szakszervezeti aparatszik ugyanis a következő kijelentést adja a könyvelő szájába: „*Nincs többé bizalmam a szocialista törvényességben*”.¹³³ Erre már a rendszernek reagálnia kellett. A jogsérelemmel nem foglalkozott, a rendszer ideológiájának megkérdőjelezését azonban nem hagyhatta szó nélkül, ahogy ebben a városi főbíró, a Legfelső Bíróság bírái, a szakszervezeti vezetők, illetve a főállamügyész – mint sütői „eszközemberek” – a tárgyalást megelőző „imbisziók” során egyetértésre jutottak.¹³⁴ A Legfelső Bíróság a semmitő eljárásban (az eljárás legfelsőbb fórum elé vitele jól mutatja az addigi „piszlicsáré” ügy átdimenzionálódását) „kötelezte az alperest, hogy fizesse ki Hubert K.-nak a teljes évi prémiumot”.¹³⁵ A konkrét jogsérelemtől magáról itt sem esik egyetlen szó sem, a döntés jogalapja, indokolása sem szerepel a novellában, ahogy a járásbíró ítélete esetében sem. Amit viszont a legfelsőbb fórum fontosnak tart hangsúlyozni: a felperes „*súlyos konfliktusba* került társadalmunkkal”, amit a „nyilvánosság színe előtt felül kell bírálni”. Tegyük hozzá: azért kell felülbírálni, hogy a szocialista törvényesség rendszerébe vetett „bizalom” ismét helyreálljon, nem pedig azért, hogy a jogsérelmet orvosolják. Utóbbinak ugyanis ilyen abszurd világban nincs relevanciája, az igazságnak pedig kiváltképp nincs: Hubert K.-nak sem igazságot szolgáltatottak, hanem a rendszer „igazán rendkívüli támogatásban” részesítette őt.¹³⁶

A következőkben vizsgáljuk meg a szocialista igazságszolgáltatás rendszerének Hajnóczy-féle olvasatát! A *fűtőben* „hivatalos” jogi eljárásra nem kerül sor, Kolhász

¹³⁰ Uo. Kiemelés az eredetiben.

¹³¹ Uo. Kiemelés az eredetiben.

¹³² Vö. rezignáció mint Hubert K. magatartásának jellemzője, lásd a küzdelem jellegének elemzésénél fent.

¹³³ HEIN (11. j.) 98. Kiemelés az eredetiben.

¹³⁴ Uo. 99.

¹³⁵ Uo. 99.

¹³⁶ Uo. 100.

semmilyen panasz előterjesztésének nem látja értelmét. Ahogy a karkai per Huldját idéző ügyvéd fogalmaz:¹³⁷ „semmiféle mód nincs a védőitalügyet lezáró döntés ellen jogorvoslattal élni, mert ez a döntés a törvényerejű rendelet nevében született”, Kolhász Mihály „*megsértett igazságérzete*” pedig „nem elegendő ok jogi eljárás megindítására, az ügy csak a fűtő számára tekinthető „ügynek” (kiemelés – T. K.).¹³⁸ A döntés tehát a „jogszabály nevében” született, ennyi az abszurd rendszer abszurd indoklása. Azt pedig, hogy ez a döntés igazságos vagy igazságtalan-e, „ne feszegessük”,¹³⁹ ilyen világban úgyszincs semmilyen jelentősége.

Tényleges jogi eljárásra, jogszolgáltatásra A *fűtő*ben egyáltalán nem kerül sor, a jogorvoslat benyújtásáról a rendszer részét képező hatalmi közvetítők is – az arctalan főgépész, a főmérnök, a szakszervezeti bizalmi és az ügyvéd – eltanácsolják Kolhászt, aki számára nem marad más megoldás, mint hogy „önmaga lesz ügyének törvénye és bírója”, aki „az emberi faj felelős megbízottjaként fog eljárni”, hogy „érvényt szerezzen az egy és oszthatatlan igazságnak”,¹⁴⁰ és így, kifordított-szubjektív módon saját maga kísérelje meg helyreállítani a felbomlott világ rendjét. A fűtő a *Kommunista Kiáltványra* „hajazó” ítéletében megállapítja: „az ügyben hozott ítélet minden kétséget kizáróan „rosszhiszemű és igazságtalan”, így az ítéletet megsemmisíti és a bűnösöket „az emberi faj nevében felelősségre vonja és elítéli”, az ítélet végrehajtásának módját pedig „az emberi faj szabad lelkiismerete nevében” maguk az elítéltek szabják meg.¹⁴¹ Az ítélet „kihirdetése” is abszurd: a prágai tavasz elfojtását követő Jan Palach-i önégetést megidézve, azt a groteszk szabályai szerint kifacsarva, a fűtő a *Kiáltványt* tűzbe dobja és elégeti. Ezt követően pedig nem marad más hátra, mint hogy „önkritikát gyakoroljon” és maga kérjen bocsánatot a jogsérelemért felelősnek tartott személyektől.

Hein és Hajnóczy elbeszélésében is sérül tehát a jheringi jogeszme, ezt mind a könyvelő, mind a fűtő érzékeli, annak helyreállítása azonban csak abszurd módon lehetséges. A létező szocializmus viszonyai között a kleisti nagy volumenű, tragikus, igazságért folytatott küzdelem értelmét veszti, ahogy Nagy Tamás fogalmaz: értelmezhetetlenné válnak az egyén jog-, illetve igazságkeresésének „heroikus/tragikus” dimenziói.¹⁴²

A „jogszociológiai” olvasat szerint a költői igazságszolgáltatás konklúziója valóban ennyi a kohlhaasi harc végeredménye vonatkozásában, ahogy Nagy Tamás fogalmaz: „kis hűhó semmiért”.¹⁴³ A Hajnóczy- és a Hein-féle költői igazságszolgáltatásnak azonban – meggyőződésem szerint – nem ez az egyetlen olvasata. A nussbaumi *poetic justice* fogalmával kapcsolatban – a szimpátia mint „értelmes érzélem” relációjában – nemcsak annak van jelentősége, hogy a kohlhaasi küzdelem elérje-e a célját, különösen olyan körülmények között, ahol a cél objektíve nem elérhető. A kohlhaasi paradoxonban semmi sem zárja ki, hogy a külvilág, a szocialista törvényesség rendszere által

¹³⁷ A dr. Huld alakjával való – lényeges – párhuzamra Nagy Tamás hívja fel a figyelmet. NAGY (6. j.) 61.

¹³⁸ HAJNÓCZY (12. j.) 81.

¹³⁹ *Uo.* 76.

¹⁴⁰ *Uo.* 81–83.

¹⁴¹ *Uo.* 83.

¹⁴² NAGY (6. j.) 63.

¹⁴³ *Uo.*

örültnek, „kötözni való bolondnak” tartott egyén¹⁴⁴ az egyedüli legyen, aki – legyen az bármilyen bátortalan vagy éppen groteszk – egyáltalán kísérletet tesz arra, hogy „a sorból kiálljon”, vállalva ezzel környezete megvetését, szánakozását vagy éppen gyűlöletét.¹⁴⁵ Kolhász és Hubert K. az egyetlen, aki felismeri, hogy a jogsérelem lényege nem napi fél liter tej vagy negyven márka prémium megvonásában rejlik, hanem a fentiek szerint többről van itt szó: az emberi méltóságon esett sérelemről (Sütő lócsiszárjánál a hit elvesztésével összefüggésben). Ők az egyedüliek, akik hajlandóak tudomást venni a camus-i értelemben vett abszurdról; akik azonosítják, hogy nem létezik kétfajta igazság, kicsi és nagy¹⁴⁶ (ahogy Sütő szerint sem értelmezhető az egyetemes igazság a „porszem igazsága” nélkül¹⁴⁷), az ezzel szembeni lázadás, harc pedig szenvedélyükké válik.¹⁴⁸

A Hein és Hajnóczy által is nagyra becsült camus-i filozófia szerint¹⁴⁹ az igazság után sóvárgó ember „hívó szavára a világ esztelen csöndje a válasz: ebből az ellentétből születik az abszurd.”¹⁵⁰ Az abszurd ennek a relációnak, ellentmondásnak a tudatosítása: nemcsak felismerést jelent ez, hanem sokkal többet annál: „életszabályt”.¹⁵¹ Az öngyilkosság, a hit és a remény bármiben, továbbá a tudatos elfogadás, beleegyezés megszünteti az abszurdot.¹⁵² Hajnóczy főhőse – ahogy Heiné és Sütőé is – bár a rendszer adottságaiból fakadóan célt nem érhetett, „életszabállyá” emelt magatartásával mégis felismerte és tudatosította a létező szocializmus játékszabályainak abszurditását: így válhatott a legnemesebb értelemben vett „jóraivaló” emberré – ezzel pedig helyreállította a felbomlott világ rendjét. Ez az 1970-es évek Kohlhaas-hypertextusaiban megjelenő költői igazságszolgáltatás másik lehetséges olvasata.

Záró megjegyzések

Elemzésemben felvázoltam a Kohlhaas-parafrazisokban megjelenő költői igazságszolgáltatás néhány lehetséges olvasatát, rávilágítva egyúttal a formális jogi igazságszolgáltatás korlátaira. A kohlhaasi harc kontextusát, mozgatórugóit, a jogsérelem jellegét, az egyes művek törvényfogalmát elemezve és egymással, továbbá a kleisti alapfelfogással is összevetve bemutattam a *poetic justice* meghatározása szempontjából releváns „szimpátia” kialakulásának értelmi és érzelmi tényezőit, megkülönböztetve a korreferens, „jogszociológiai” olvasatot és a „normatív univerzum” koncepciója felőli megközelítést. A következtetések szintjén bármiféle teljességre vagy definícióalkotásra –

¹⁴⁴ HEIN (11. j.) 100.

¹⁴⁵ „Az akarás mindig paradoxonokat vet fel. Minden úgy van elrendezve, hogy megszülessen a posványos nyugalom, melyet a szellem renyhesége, a szív szunnyadása vagy a halálos beletörődés biztosít.” CAMUS (46. j.) 211.

¹⁴⁶ HAJNÓCZY (12. j.) 83.

¹⁴⁷ Vö. 57. j.

¹⁴⁸ „Ha az abszurdot felismerik, szenvedély lesz, a legmarcangolóbb szenvedély.” CAMUS (46. j.) 213.

¹⁴⁹ Camus hatását Hajnóczy és Hein írásművészetére fent „Az 1970-es évek díszletei” alcím alatt tárgyaltam.

¹⁵⁰ CAMUS (46. j.) 218.

¹⁵¹ „Ebben az abszurd állapotban benne kell élni. Tudom, min alapul: az egymásnak gyürköző, de egymást átfogni nem tudó szellem és világ szembenállásán. Én életszabályt keresek ehhez az állapothoz [...]” Uo. 230.

¹⁵² Uo. 221–222.

a kutatási kérdés jellegéből fakadóan – nem törekedtem. Kifejezetten hangsúlyozom, hogy fenti elemzés csupán a probléma egyik lehetséges olvasata, és munkámat kettős cél vezérelte: ad1) az irodalom segítségével „közelebb férközni” a szocialista törvényesség rendszerének megértéséhez, ad2) olyan szempontokat felvázolni, amelyeket jogásznak vagy nem-jogásznak érdemes figyelembe venni egy komplexebb látásmód érdekében mindazon esetekben, amikor életének különböző „Kohlhaas-dilemmáiban” kell döntést hoznia. Szándékom szerint vizsgálódásaim segítettek rámutatni arra, hogyan lehet egyidejűleg a „legelvetemültebb” ember a „legjóravalóbb”, a „pizlicsáré” ügy „égbekiáltó igazságtalanság”, a „cicamica-naivitás” pedig a jogeszmében való feltétlen hit.

Az utópia mint disztópia

TÓTH J. ZOLTÁN

Bevezetés

Az utópia egy olyan *irodalmi* műfaj, melynek szerzői az ideális társadalom meghatározását keresik. Emellett persze minden utópia egyben *politikatudományi* mű, melynek alkotója le kívánja írni az ideális társadalom megvalósítását szolgáló vagy elősegítő politikai-állami rendet is. E rend általában jogi eszközökkel alakítható ki és tartható fenn, így a jogi szabályozás minden utópista szerző számára kiemelt fontosságú.

A *law and literature* irányzatában e két terület (ti. a jog és az irodalom) alapvetően kétféle módon kapcsolódhat egymáshoz.¹ Egyrészt elemezhető a jog *mint* irodalom (*law as literature*), mely az irodalmi szövegértelmezésnek a jogértelmezés során történő módszertani felhasználhatóságára épül, és az irodalmi szövegelemzési kánon metódusait próbálja meg hasznosítani a jogi szövegek interpretációja során. Másrészt a jog (a jogi problémák, jogi normák, jogintézmények) közvetlenül is megjelenhetnek az irodalmi művekben (*law in literature*), mely utóbbiak így értékes forrásként szolgálhatnak egy korszak vagy egy szerző jogfelfogására, a jogról való közfelfogásra, az adott kor jogi problémáinak meghatározására vagy tipizálására nézve, továbbá a jog és igazságosság kapcsolata, a jog erkölcsi helyessége, illetve a jogszerű cselekvések morális megítélése számára – utóbbi nevezhető a „jog és irodalom” „humanista” megközelítésének is.² (Mindemellett a „jog és irodalom” irányzatának számos más részterülete is azonosítható.³) Az utópiák erkölcsi (és részint ebből is következő pragmatikus) ha-

¹ Vö. pl. ARISTODEMOU, Maria: „A jog és irodalom tanulmányozása: irányok és kapcsolódások” in SZABADALVI József (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések* (Miskolc: Bótor 1996) 194; H. SZILÁGYI István: „Jog és irodalom” *Iustum Aequum Salutare* 2010/1, 5.

² Ahogyan azt a magyar „jog és irodalom” kutatások egyik atyja, H. Szilágyi István – Jane B. Baronra hivatkozva – írja, „a »humanista« szerzők műveinek jellegzetes szerkezete van: valamilyen általános, elméleti megállapítással kezdődnek, amit aztán néhány klasszikusnak tekintett irodalmi mű elemzése követ, melyben elsősorban a szereplők jellemére, illetve a cselekmény elemzésére összpontosítják figyelmüket a szerzők. Végsőül levonják a morális tanulságot, s egyben hitet tesznek az irodalom erkölcsi felemelő hatása mellett.” H. SZILÁGYI (1. j.) 6.

³ Jelen mű szerzője korábban legalább *nyolc*, egymástól különböző lehetséges kutatási irányt detektált. Így a (1) „jog az irodalomban” („*law in literature*”) és (2) a „jog mint irodalom” („*law as literature*”) irányzatai mellett megkülönböztethetjük (3) azokat a kutatási irányokat, melyek az irodalom jogára („*law of literature*”) vonatkoznak, például szerzői joggal, irodalmi plágiumvitákkal stb. foglalkoznak, vagy irodalmi művekben (azok által) elkövetett bűncselekmények, szabálysértések vagy kártérítési követelést megalapozó polgári

tásainak elemzése, illetve az utópia mint műfaj demisztifikálására tett jelen kísérlet alapvetően az utóbbi körbe tartozik.

Jelen írásban – a terjedelmi és észszerűségi korlátok keretei között – arra a kérdésre keresünk választ, hogy az utópiának mint irodalmi és politikatudományi műfajnak milyen *jellegzetességei* vannak. Ezáltal megkíséreljük meghatározni azokat az attribútumokat, melyek az utópiák tartalmi sajátosságai – és fogalma – szempontjából konstitutívnak tekinthetők.⁴ Ennek érdekében kiindulópontként mindenekelőtt definiáljuk azt a fogalmat, mely alapján e vizsgálatot el kívánjuk végezni; áttekintjük e műfaj kialakulásának leglényegesebb lépcsőit; rávilágítunk arra a tényre, hogy Morus *Utópiája* – a nevével és a fogalom mai tartalmával ellentétben – egyáltalán nem egy ideális, kívánatos világot ír le; majd kiemeljük (anélkül, hogy a számtalan létező, konkrét utópiát részleteiben is bemutatnánk) az utópiákra *általában* jellemző vonásokat. A tanulmány végkövetkeztetéseként arra jutunk, hogy az ún. utópia tartalmi elemei nem térnek el lényegesen az ún. disztópia tartalmi elemeitől, és ez nemcsak Morus munkájára, hanem az utópia műfajában íródott bármely műre igaz; a különbség sokszor csak annyiból áll, hogy a szerzők célja eltérő (ti. az utópiákban a szerzők a *jónak*, míg a disztópiákban a *rossznak* tartott állam- és társadalomszervezési megoldásokat írják le), ezek azonban hatásukat tekintve nem különböznek egymástól. Az utópiák tehát tipikusan olyan jellemvonásokkal rendelkeznek, melyek alapján megvalósulásuk gyakorlati következményei hasonlóak lennének az eredetileg is disztópiákként megírt művekben található kritériumok megvalósulásának gyakorlati következményeire.

Az utópia fogalma

Az utópiák – bár ilyen tárgyú művek már az ókorban is léteztek – lényegében a késői humanizmus termékei; virágkoruk a XVI–XVII. század volt, majd a XIX–XX. században az utópia ismét népszerű műfajjává vált. Az „utópia” görög eredetű szó, és azt jelenti, „seholy”.⁵ Magát a kifejezést mai értelmében az ugyanilyen címmel utópiát író Morus Tamás (Thomas More) angol teológus, filozófus, politikus (politikus pályája csúcán

jogi (személyiségi jogi) jogsértések jogi szempontú elemzését tartalmazzák. Nagy Tamás alapján önálló ágként detektálhatjuk (4) az ún. „narratív jogtudományt” („*narrative jurisprudence*”) vagy – másképpen – „jogi történetmondást” („*legal storytelling*”), valamint (5) azokat az „intertextuális elemzéseket”, amelyek azt mutatják meg, vajon „miként gyakorol és gyakorolt a múltban hatást egy-egy jogi szöveg valamely irodalmi mű szövegének a formálódására”. Szintén a kutatási tárgyhoz tartoznak (6) azok az elemzések, melyek azt vizsgálják, hogy egy-egy konkrét irodalmi mű (vagy ezek valamely csoportja) hogyan befolyásolta a hatályos jog megváltoztatását, *de lege ferenda* elképzelések kialakítását és/vagy azok törvénné válását, melyek (7) a jogtudományt mint irodalmi műfajt fogják fel és művelik; végül pedig (8) azok az elemzések is ide sorolhatók, melyek a jogi szövegeket (jogszabályszovegeket, bírói ítéleti indokolásokat, keresetleveleket, fellebbezéseket stb.) mint esztétikai értékkel bíró műveket vizsgálják. Lásd Tóth J. Zoltán: „A »jog és irodalom« felhasználása az egyetemi oktatásban” in FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István – NAGY Tamás (szerk.): *Iustitia mesél. Tanulmányok a »jog és irodalom« köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2013) 231–232.

⁴ E vizsgálatnak a tudományos szempontokon túl oktatási céljai is vannak; az utópiák és disztópiák (illetve az utópiák mint disztópiák) oktatási felhasználhatóságáról (és más témáknak egy „Jog és irodalom” óra keretében történő hasznosíthatóságáról) lásd bővebben: CZINE Ágnes – DOMOKOS Andrea – NAGY Péter – PRIEGER Adrienn – RIXER Ádám – TÓTH J. Zoltán: „»Jog és irodalom« kurzus a Károli ÁJK-n” *Ügyészek Lapja* 2019/1, 99–104.

⁵ Az „utópia” szó egy fosztóképzőből (a görög „ou” – „nem”), és a „toposz” („hely”) szóból áll.

angol lordkancellár) és egyházi méltóság (érsek) alkotta meg; szójátékai egyikeként az „utópia” szó utal a görög „*eutopia*” kifejezésre, amely annyit jelent, hogy „jó hely”.⁶ Mind Morus, mind a későbbi szerzők utópiáiban keveredik az utópia e két konnotációja: az ideális világ bemutatása (a világ ideálissá, tökéletessé tételének elvi célja), és annak belátása, hogy ez az ideális állam, illetve társadalom vagy nem valósítható meg, vagy csak az emberi gondolkodás radikális átalakításával, valamikor a távoli jövőben.

Ha azonban egy adott utópia kifejezetten azért íródik, hogy a világot (lehetőleg még az utópia szerzőjének életében) megváltoztassa, *program-utópiáról* beszélünk; az ilyen utópia Karl Mannheim szerint *ideológiává* válik annak érdekében, hogy ösztönözni tudja a cselekvést.⁷ Ilyen utópiákat tömegesen a XIX. század végi, XX. század eleji marxista, anarchista és utópikus szocialista gondolkodók találtak ki; ezen felül az utópiák program jellege még a XX. század második felének feminista vagy ökológiai utópiáira jellemző. A legtöbb utópia (így a klasszikus, kora újkori utópiák) azonban nem számolnak az eszményi társadalmi elképzelések gyakorlati megvalósulásával, így nem is törődnek (nem is kell törődniük) azokkal a praktikus szempontokkal, amelyek az ideális világ megvalósulásához vezető utat, az ahhoz szükséges konkrét politikai lépéseket mutatnák be.

Az utópia tehát egy olyan irodalmi és politikaelméleti műfaj, illetve egy olyan gondolkodási paradigma, amely az ideális világ (ideális állam, avagy ideális társadalom) leírását tartalmazza, amely mintául szolgálhat a jelenleg fennálló, tökéletlen társadalom helyetti berendezkedés megvalósítása számára is, de csak egy alapvetően megváltozott emberi gondolkodás alapján, a távoli jövőben (vagy csak eszményképként lebeghet a társadalomformáló erők – például a politikusok – szeme előtt). Az utópizmus pedig az előbbiek alapján az a mozgalom, illetve azon politikai törekvések összefoglaló neve, mely az ideális, tökéletes világ gyakorlati megvalósításán, illetve ennek alapjaként az eszményi állami és/vagy társadalmi rend feltételeinek a kidolgozásán munkálkodik. (Megjegyzendő, hogy sokan különbséget tesznek egyrészt az irodalmi, másrészt a politikaelméleti-államelméleti-politikai filozófiai utópiák között, e felosztás azonban mesterséges, mivel az irodalmi utópiáknak is *van* politikai filozófiai tartalmuk; a megkülönböztetés alapja tehát nem tartalmi, hanem műfaji-stilisztikai. A továbbiakban mi e mesterséges megkülönböztetéssel – annak viszonylag csekély magyarázó ereje okán – nem élünk.)

⁶ Az angolban (amely nyelvre végül Morus maga nem engedte lefordítani még életében a művét, noha az eredetileg latinul írt munka lefordítására lehetőség lett volna, ezért az csak halála után jelent meg angolul is) ráadásul a két szót ugyanúgy kell kiejteni, így pusztán a szóbeli közlés, a szó kiejtése esetén nem lehet tudni, melyik jelentés releváns.

⁷ Az ideológiák – Karácsony András meghatározásával – azon eszméket jelentik, „amelyek – értékek, intellektuális modellek, célok és eszközök meghatározásával – társadalompolitikai programokat tartalmaznak, s mint ilyenek képesek mozgósítani a társadalom valamely részét vagy egészét. E »mozgósítás« abban áll, hogy meghatározott társadalmi rend kialakítása érdekében szervezik a cselekvéseket.” KARÁCSONY András: „Ideológia – utópia – állam” in TAKÁCS Péter (szerk.): *Államelmélet* (Miskolc: Miskolci Egyetem Jogelméleti és Jogsociológiai Tanszék 1997) 310.

Utópiák a politikai filozófiai gondolkodásban

Utópiákat Morus előtt is írtak, még ha ezeket – nem ismervén a később alkotott kifejezést – nem is nevezték így. Tartalmilag utópiának (és az *első* ismert utópiának) tekinthető Plátón *Az állama* (pontosabban annak egy része).⁸ Plátón idealisztikus elképzelése – az igazságosság megvalósítása, összességében annak érdekében, hogy mindenki, beleértve az öröket és az örök segédeit (vagyis az állam politikai vezetőit és fegyveres védelmezőit) a maga dolgát végezze – a körükben megvalósítandó vagyon-, nő- és gyermekközösség volt. A vagyonközösség az utópikus elképzelések gyakori eleme, a nő- és gyermekközösség ellenben nem az: Platónnál azonban mindkettő ugyanazt a célt szolgálta, nevezetesen, hogy az állam irányítói és fenntartói kizárólag e fontos feladatukkal foglalkozzanak, és az állam számára fontos dolgokban ne döntsenek részrehajlóan, önérdelkeik szerint. Az önérdék kikapcsolása egyedül a magánvagyon, valamint az állam más tagjaival szembeni személyes elfoglaltság kizárásával valósítható meg, amihez nemcsak az kell, hogy az állam vezetőinek semmijük se legyen, aminek az önkényes gyarapításával a közérdek helyett a magánérdekeiket preferálhatnák, hanem az is, hogy mások (a családtagjaik) javára se élhessenek vissza helyzetükkel. Mivel az emberi természet hajlamos a családtagok iránti elfoglaltságra, ezért a helyes az, ha az örök (és segédek) körében nincsenek családtagok; ennek eszköze a nő- és gyermekközösség. (A családalapítás iránti természetes ösztönnel – illetve bármely más természetes ösztön leküzdésének praktikus nehézségeivel – azonban Plátón nem foglalkozott, ahogy később a platóni gondolatokat sok tekintetben átvevő Campanella sem.)

Plátón gondolatmenetének alapja, hogy „a nők és a férfiak képességei közt nincs alapvető különbség”,⁹ ezért ugyanazokkal a képességekkel rendelkezők, például egyforma testi erővel bírók (akár nők, akár férfiak) ugyanazokat a munkákat kell, hogy végezzék.¹⁰ Ha a nők kötelességei nem különböznek a férfiakétól, akkor nevelésüknek is ugyanolyannak kell lenniük; abban csak egyéni képességeik játszanak szerepet, nem pedig az a tulajdonságuk – mely e szempontból irreleváns –, hogy milyen neműek. Plátón odáig megy, hogy a természettel ellentétes, pusztán a konvenciók, erkölcsök által az emberekbe plántált ellenérzéseket egy ideális államban ki kell zárni, mert a valódi emberi természetnek megfelelő viselkedésben semmi elítélendő nincs; éppen ezért a harcra termett nők ugyanúgy meztelenül, a többi katona között gyakorlatoznak, tornáznak, bajvívjanak, ahol a férfiak is, és ne csak együtt gyakoroljanak, hanem együtt is lakjanak,¹¹ és minden munkát együtt csináljanak.¹²

⁸ Maga Plátón is ideális, de (egyelőre) nem reális elképzelésként ír a vagyon-, nő- és gyermekközösségről: „Hiszen már az sem biztos, hogy egyáltalán lehetséges-e [...]” PLATÓN: *Az állama* [ford. JÁNOSY István] (Szeged: Lazi 2001) 152. „[...] úgy kell szólanunk, hogy biztos hit nélkül csak keressük az igazságot, ahogy én most keresem [...]” *Uo.* 153.

⁹ *Uo.* 156.

¹⁰ „[N]incs olyan foglalkozás az államban, amelyre kizárólag csak nők volnának alkalmasak, mert nők, vagy csak férfiak, mert férfiak [...]” (*Uo.* 158.) Ez még a háborúskodásra is igaz: a hadászatban is végezzenek azonos feladatokat (és kapjanak azonos nevelést) az azonos képességű nők és férfiak. (*Uo.* 154.) Bár a nők átlagosan gyengébbek, mint a férfiak, ez nem jelenti azt, hogy azok a nők, akik elég erősek a harchoz, ne kapják meg ugyanazt a (hadászati) nevelést, mint a hasonló erősségű férfiak – legfeljebb kevesebb nő lesz a katonák között.

¹¹ *Uo.* 159.

¹² *Uo.* 161.

Ahhoz, hogy az állam hatékonyan működjön, a személyes elfogultságokat ki kell küszöbölni; ennek az alapja a nő- és gyermekközösség. Az együtt lakó és munkálkodó férfi és női örök nem házasodhatnak össze, és nem lehetnek saját gyerekeik, mert akkor az örök egysége felbomlana, és az egyéni részérdekek érvényesítése váltaná fel a közösségi érdekek szolgálatát. Fontos tehát, hogy a gyermekek ne tudhassák, kik voltak vér szerinti szüleik, de a férfiak és a nők se tudhassák, kik a gyermekeik. Ezért a nőktől szülés után el kell venni a gyerekeiket, úgy, hogy később se ismerjék fel őket, és közösen kell nevelni őket a többi, hasonló módon a vér szerinti anyától elszakított gyermekekkel. Így minden nő gyermekének tekint majd minden, gyermekével hasonló korú gyermeket, és minden gyermek szüleinek tekinti azokat, akik születése időpontját megelőzően 7–10 hónappal korábban gyermeket nemzettek¹³ (e gyermekek pedig egymást testvérüknek). Így a családi kapcsolatok ereje nem felbomlasztja a közösséget, hanem egységet teremt benne, hiszen mindenki mindenkit rokonának tekinthet, de senkit sem tekinthet jobban rokonának, mint másokat (hiszen nem tudhatják, *valójában*, vér szerint ki kinek a rokona). A gyermekek neveléséért tehát a közösség egésze, egészen pontosan az államon belül erre megszervezett *hivatal* lesz felelős,¹⁴ amely dajkákat alkalmaz a nevelés céljára,¹⁵ és amely még arról is gondoskodik, hogy ne bárki bármikor keljen egybe másokkal, hanem csak az erre rendelt alkalmakkor; és bár elvileg a párválasztás (a természetes vonzalom alapján) szabad, lehetőség szerint (az állam érdekében) „a legkülönb férfiaknak és nőknek minél többször kell egybekelniök, a leggyarlóbb férfiaknak és nőknek pedig minél kevesebbyszer. És a kiválók utódait fel kell nevelnünk; a gyarlókat nem, ha azt akarjuk, hogy a nyáj viruló legyen. De e mesterkedésünkről senki se sejtjen semmit, csak a vezető, ha azt akarjuk, hogy az örök nyájában ne támadjon civódás. [...] Úgyes párosítással kell kimódolnunk, hogy párosításkor a gyarlóbb a sorsot okolja, és ne a vezetőket.”¹⁶

A vagyonközösség pedig valójában a magánvagyon teljes tilalmát jelenti: az öröknek „külön nem lehet sem magánházuk, sem földjük, sem vagyonuk, hanem az örség zsoldjaként másoktól kapják az étket, és közösen költik el”¹⁷ – a vagyonközösségen kívül tehát fogyasztási közösséget is jelentett a platóni politeia. Így nem lesz az örök között egyenlenség, nincs miért eltérni a közjó szolgálatától, végső soron az államot szolgálók csak a közösséggel kell, hogy törődjenek, nem pedig önmagukkal.

Ahogy a platóni elképzelés is ideális volt, mert a realitással bevallottan nem törődött, ugyanúgy egy idealizált, a valóságban (akkori körülmények között) meg nem valósítható államot és társadalmat ír le Morus Tamás *Utópia* című, e műfajnak nevet

¹³ „De ha valaki egybekel, az mindazokat a gyermekeket, akik a nászi naptól számítva a tizedik és hetedik hónap között születtek, ha fiú, fiának, ha lány, lányának hívja, ezek őt mind apjuknak, és így tovább [...]” *Uo.* 166.

¹⁴ *Uo.* 164.

¹⁵ „Gondolom, a kitűnőek gyermekeit átveszik és nevelőintézetekbe viszik dajkákhöz, akik külön laknak egy városrészben. A gyarlók gyermekeit és a kiválók nyomoréknak született gyermekeit pedig, ahogy illik, eltüntetik valami hozzáférhetetlen titkos zugban. (*Uo.* 164–165.) (Platónnál tehát „az állam minden előtt”: az állam mint szerves egység megelőzi részeit, és ha a részek feleslegesek az állam mint egész számára, akkor tölük meg lehet szabadulni.)

¹⁶ *Uo.* 164.

¹⁷ *Uo.* 169.

adó munkájában.¹⁸ Bár az eszményi államrendről szóló írásokat Morus műve alapján azóta is utópiáknak nevezzük, mégis azt kell mondanunk, hogy az *Utópia* (Morus műve) a kifejezés mai értelmében nem volt igazi utópia. Pontosabban: szándékai szerint az kívánt ugyan lenni, valójában azonban nem egy vágyott, az emberek valódi boldogságát szolgáló, hanem egy végletekig beszabályozott, elnyomó, kegyetlen, sivár és hierarchikus államot ír le. Az *Utópiában* jól tetten érhető, milyen okok következtében rajzolódik ki a tökéletesnek szánt, eszményi berendezkedésből egy *autoriter, elnyomó állam képe*; ugyanezen okok miatt *lesz szükségképpen minden felülről megvalósítani gondolt, mesterségesen kimódolt és a társadalomra rákényszerített utópiából disztópia*, azaz az egyéni boldogságot és szabadságot ténylegesen elfojtó állam.

Morus az antik görög irodalom egyes szerzőihez és az őskeresztények közösségi életformájához nyúlt vissza, és ezeket véve mintának alkotta meg Utópia kommunisztikus jellegű társadalmi, gazdasági és politikai életét. Utópia egy elképzelt ország valahol az Újvilágban, amelyről egy fiktív személy, Hythlodaeus Raphael¹⁹ elbeszéléséből értesülünk, ő mutatja be az ország társadalmi berendezkedését és mindennapi életét. Ezen kommunisztikus jellegű társadalom létezésének elvi lehetőségéhez Morusnak szüksége van arra, hogy ez a társadalom valamiképpen elkülönüljön a külvilágtól, hogy annak a kegyetlen realizmusa ne befolyásolja Utópia képzeletbeli országának fejlődését. Ezt úgy oldja meg, hogy egy tengeren nehezen megközelíthető, zátonyos partú szigetállamként festi meg Utópiát, amelyet ezért nehéz megtámadni és elfoglalni, így az nyugodtan és békében fejlődhet, saját törvényei szerint, külkapcsolatokat pedig csak akkor létesít, ha neki erre szüksége van. Az így biztosított zavartalan nyugalom adja meg a lehetőséget arra, hogy az ország lakosai külső behatásoktól mentesen, Utopus király törvényei alapján valósíthassák meg „ideális” társadalmukat. Ez a néhány, valóban eszményi elképzelés azután a későbbi századok utópiáiban rendre visszatér, különösen a XIX. századi és XX. század eleji szocialista, kommunista és anarchista utópiákban.

Ezen utópikus elképzelések közül az első *a magántulajdon megszüntetése és a közösségi tulajdon intézményesítése*. Senkinek nincs semmije, minden az államé, és pedig nemcsak a föld és az egyéb termelési tényezők, mint a későbbi kommunista utópiákban, hanem még az olyan személyes használati tárgyak is, mint például az a ruha, amelyet naponta viselnek. A házakat, amelyekben a családok laknak, tízévente sorshúzás útján kicserélik egymás között, jóllehet maguk a házak is egyformák, és természetesen azok is a közösség tulajdonában vannak. További „klasszikus” elképzelés, hogy mindenki dolgozik, férfiak és nők egyaránt kiveszik a részüket a termelésből, mindenki részt vesz a javak előállításában. Miután pedig nincs magántulajdon, ezért mindenki beadja a közösbbe, amit és amennyit megtermelt, valamint abból és annyit vételez ugyanonnan, amire és amennyire neki és családjának szüksége van. Senki nem termel lustaságból vagy kényelemből kevesebbet, mint amennyit a kötelező munkaidő (6 óra) alatt megtermelni képes, ugyanakkor senki sem vételez a közösből többet, mint amennyire feltétlenül szüksége van, és senki sem pazarol. Ez tehát annyiban valóban

¹⁸ MORUS Tamás: *Utópia* [ford. KARDOS Tibor] (Budapest: Magyar Helikon 1963).

¹⁹ „Csupatúz Rafael” – Kardos Tibor fordításában, illetve „Délbáb János” – Moór Gyula fordításában. Mindkét elnevezés arra utal, hogy az utazóban, a történet tényleges elbeszélőjében több az érzelem, mint a megfontoltság, és hogy ezért csak fenntartásokkal szabad szavainak hitelt adni. (Hythlodaeus: görög szó, mely körülbelül annyit jelent: „bolondságokért hevülő”.)

utópisztikus elképzelés, amennyiben megvalósíthatatlan, mivel az emberi természettel ellentétes, hogy saját vágyait visszafogva beérje annyival, amennyi neki minimálisan elég.

Mivel Morus szerint *a munkából mindenki a képességei szerint veszi ki a részét, a javakból pedig a szükségletei szerint részesül, ezért nincs szükség pénzre sem*, Utópiában tehát a pénz létezésének nincs értelme, így az nem is létezik.²⁰ Ha pedig nincs pénz, akkor nincs pénzvágy sem, hiszen akinek bármire szüksége van, azt ingyen megkapja, a szükségtelen dolgok (például cicomás ruha, ékszerek, drágakövek) tartása pedig vagy tilos, vagy lealacsonyító, megvetendő. Így nincs értelme az olyan bűnöknek sem, mint a lopás, a rablás, a csalás, és mivel mindenkinek dolgoznia kell,²¹ ezért nincsenek léhűtők, naplopók sem. Kiemelkedni (pappá, fejedelemmé válni stb.) sem ősi címek vagy örökölt vagyon segítségével, hanem mindenkinek csak a saját egyéni kiválóságával lehet. Nincsenek örökölt hierarchiák, születési jogon alapuló egyenlőtlenségek sem, elvileg tehát *mindenki egyenlő*.

A hagyományos utópista nézetekhez tartozik az is, hogy a legtöbb tisztséget (fejedelem, pap, a nagytanács tagja) *választással* töltik be, illetve, hogy a nők ugyanúgy lehetnek akár még papok is, mint a férfiak. Továbbá már ebben a műben megfogalmazódik a *szociális biztonság*hoz való jog gondolata is, hiszen Utópia aktív polgárai eltartják mindazokat, akik már munkaképtelenek (özvegyek, betegek, rokkantak), de korábban dolgoztak. Végül úgyszintén utópisztikus (akkor irreális, ám évszázadokkal később mégis csak megvalósult) gondolatnak tekinthetjük az *általános iskoláztatást* (közoktatást) mint elérendő célt is. Morus szerint ugyanis tényleges egyenlőség csak akkor lehet, ha a neveltetés biztosítja az egyenlő feltételeket a tehetség kibontakoztatásához, vagyis ha az egyenlő jogokkal egyenlő esélyek is járnak, ez pedig a tudás mindenki számára hozzáférhetővé tételével valósulhat csak meg.

Ezek tehát azok az elgondolások az *Utópiában*, amelyeket helyeselni lehet. Van azonban ebben az alkotásban olyan elképzelések is (és ezek vannak többségben), amelyek valójában az individuuum elnyomását, a teljes uniformizálódást és a ma alapvető jelentőségűnek tekintett hagyományos szabadságjogok kiiktatását eredményezik. Az egész alkotáson végighúzódik Utópia társadalmának végletekig beszabályozott és

²⁰ Egyetlen funkciója azonban mégis van az aranynek és az ezüstnek, mégpedig a felhalmozási funkció. Ez individuális szinten ugyan tilos, társadalmi szinten viszont egyetlen célból mégis megengedett. Ha ugyanis Utópia a környező államokkal kereskedelmi kapcsolatba lép azért, hogy eladja felesleges termékeit és terményeit, akkor az ezért kapott aranyat és ezüstöt félreteszik arra az esetre, ha háború törne ki és külföldi zsoldosokat kellene fogadniuk. Egyébként a seholszigetiek ezeket a „kincseket” természetes értékükön kezelik, amely jóval kisebb, mint a vasé. A seholszigetiek az aranyat és az ezüstöt szándékosan gyalázatban tartják, hogy ezekhez a lakosok negatív érzelmekkel viszonyuljanak és ne vágyódjanak utánuk. Aranyból készítik például az éjjeliedényeket, rabláncokat, bilincseket, továbbá a rabszolgákat és a bűnözőket arany ékszerekkel aggatják teli, hogy az emberek alantás és undorító dolognak tartsák ezeket az ékszereket. Az igazgyöngyökkel, gyémántokkal is csak gyermekek játszanak, amíg ki nem nőnek belőle. Ezért például amikor Széllébélt-ország követei jártak náluk, a pompázatos ruhákba öltözött és felékszerzett követeket a seholszigetiek rabszolgáknak vagy udvari bolondoknak nézték, míg a legnagyobb tiszteletben az egyszerű szolgákat részesítették.

²¹ Ez nem teljesen igaz, egyesek ugyanis mentesítve vannak a munkavégzés alól. Így nem dolgozik a fejedelem, és nem dolgoznak a törzs- és nemzetségfők (az előljárók), akik a munkát felügyelik; a papok, akik vallási kérdésekkel és az ifjúság erkölcsi nevelésével foglalkoznak; végül ötszáz kiemelkedő kognitív képességekkel rendelkező ember, akik a tudomány különböző területeit művelik.

a seholszigetiek egész életének törvényekkel körülbástyázott jellege. Habár Morus azt mondja, hogy kevés törvény is elég egy társadalom irányításához, hiszen csak akkor várhatjuk el a polgároktól vagy alattvalóktól, hogy betartsák azokat, ha módjuk van mindet megismerni, mégis az a „néhány” törvény, amelyet még Utopus király alkotott meg több száz évvel ezelőtt, az élet minden területére kiterjedő részletes szabályozást tartalmaz,²² megszüntetve (sőt büntetve) az egyéniséget, az autonómiát, a kritikát vagy az önálló véleményt.

Ami az Utópiában a szemünk elé tárul, az valójában egy egysíkú, unalmas, uniformizált világ. A sziget minden városa egyforma alaprajzú, egyformák az utcák, sőt még a házak is. Mindenki ugyanolyan ruhában köteles járni, akár tél van, akár nyár, sőt ennek a ruhának nemcsak a fazonja, de még a színe és az anyaga sem lehet más, mint a többieké. Morus elképzelt „ideális” világában még a család létszámát is központilag határozzák meg,²³ továbbá a mozgásszabadság is korlátozott a szigeten.²⁴ Ezenkívül az élet minden perce szabályozva van, önálló elképzelése a tevékenységére vonatkozólag senkinek sem lehet. Meg van határozva, hogy mikor (és hogyan) kell kelni, dolgozni,²⁵ enni,²⁶ tanulni²⁷ vagy játszani,²⁸ és ettől eltérni nem lehet. Összességében a nap min-

²² Összességében Morus – Platónnal ellentétben – nem a kiváló vezetőkből, hanem a kiváló intézményekben bízunk. Vö. pl. PACZOLAY Péter – SZABÓ Máté: *A politikaelmélet rövid története* (Budapest: Kossuth 1984) 49.

²³ Ennélfogva a földműves családok létszáma nem lehet negyven főnél kevesebb, a városi családokban pedig a felserdült gyermekek számának el kell érnie a tízet, de nem haladhatja meg a tizenhatot. (A serdületlen gyermekek számát nem korlátozzák.) Ha esetleg egy családban ennél több vagy kevesebb gyermek lenne, azt úgy oldják meg, hogy „a kevesebb családtaggal bíró családokba írják át azokat, akik a fölös számúakban nőnek föl”. Ez az „átírás” pedig nemcsak papíron történik meg, hanem ténylegesen is átteszik a „felesleges” gyermekeket korábbi családjukból egy idegen családba. Ám Utopia törvényei még ennél is tovább mennek: „Ha pedig az egész városban többen lennének a szabályosnál, más városok túlságosan ritka népességét toldják meg velük.” Ha pedig az egész szigeten meghaladná a lakosok száma az előírtat, akkor kiválasztanak polgárokat, akik a szárazföldön gyarmatot alapítanak.

²⁴ Még ahhoz is engedély kell, hogy valaki a saját városát elhagyja. Ebben az engedélyben pontosan meg-szabják, hogy az illető mikor indulhat, mikorra kell visszaérkeznie, illetve hogy hova és milyen útvonalon utazhat.

²⁵ Mindenkinél két munkája kell, hogy legyen, az egyik mindenkinek a földművelés (ugyanis meghatározott időközönként minden család köteles két éven át mezőgazdasági munkát végezni), a másik pedig egy szabadon választott munka. Azonban ez a „szabad” választás is korlátozott, hiszen a férfiak csak négyféle, a nők pedig csak kétféle munka közül választhatnak (ez a kétféle munka a nőknél a gyapjú- vagy vászonszövés, a férfiaknál pedig a kőművesség, a kézművesség, a kovács- és az ácsmunka lehet), továbbá ha valamelyik fiúgyermek más szakmát akar tanulni, mint ami az apja mestersége, megteheti ugyan, de akkor átteszik egy olyan mesterember családjába, aki azt a foglalkozást űzi, amit ő is meg szeretne tanulni.

²⁶ Enni naponta kétszer lehet (vagyis inkább: kell), mégpedig harminc családonként közös csarnokokban, mindenkinek ugyanazt az ételt. És nemcsak a szedési sorrend van részletesen szabályozva, hanem az is, hogy ki hol ehet. A férfiak például a fal mellett ülnek, az asztal belső részén, a nők pedig velük szemben, a külső részen. Egy fiatal mellett egy öregnek, megint egy fiatalnak, majd ismét egy öregnek kell ülnie, és így tovább. A szoptatós anyák és az ötévesnél fiatalabb gyermekek egy külön csarnokban kötelesek étkezni, az ötévesnél idősebb, de még serdületlen gyermekek pedig egyáltalán nem ülhetnek le, mert az ő feladatuk az, hogy kiszolgálják a felnőtteket.

²⁷ Azt az időt, amit az emberek nem munkával, evéssel, alvással vagy játékkal töltenek, tanulásra kötelesek fordítani. Reggeli előtt tudományos előadásokra kell járniuk, az étkezések előtt felolvasások vannak, egyébként pedig az előbb felsorolt tevékenységeken kívüli összes „szabad” időt otthoni tanulásra, művelődésre kell felhasználniuk.

²⁸ Utópiában szabályozva van nemcsak az, hogy mikor (estebéd után), mennyi ideig (egy órát), hol (közös játszótérházakban), hanem az is, hogy *mit* lehet játszani. Seholszigeten ugyanis csak kétféle, ún. „hasznos

den perce úgy telik el, hogy önálló, kötetlen tevékenységre semmiféle lehetőség nincs; olyan az élet, mint egy kolostorban.²⁹

Továbbá – habár Utópiában elvileg mindenki egyenlő – a nemek közötti egyenjogúság sem létezik. A társadalom alapja a hagyományos nagycsalád, melynek élén a családapa áll, szinte korlátlan hatalommal családja felett. A feleség mindenben köteles engedelmessé válni férjének, éppen úgy, ahogy a gyermek is apjának. Még a sok későbbi elméletörténész által dicsért „vallásszabadság” is csak korlátozottan létezik: habár mindenki abban hisz, amiben akar – például a Napban, a Holdban, egy régen élt kiváló emberben vagy (ahogy a legtöbb seholszigeti is) egyetlen örök, mindenható Istenben –, de az ateizmus vagy az agnoszticizmus tilos (tehát valamiben *kötelező* hinni), továbbá a többistenhit sem megengedett.

Morus *Utópiája* mellett érdemes említést tennünk a kora újkor „második leghíresebb” utópiájáról, Tommaso Campanella *A Napvárosáról* is. Műfajilag egyértelmű Morus hatása – és az általa először felvázolt utópikus toposzokat (*véletlenül az ideális állami berendezkedést megvalósító helyre vetődő utazó, a világtól elzárt terület*,³⁰ *az őskortól/alapítótól származó törvények, a törvények tartalmában való tökéletes társadalmi egyetértés, részletes szabályozás az élet minden területére, a nevelés kiemelt szerepe, az ideális államról szóló információk párbeszéd formájában való közlése* stb.) Campanella hűen követi –, azonban a konkrétumokban sok tekintetben Platón (és Seneca) volt a minta.

Campanella *A Napvárost* 1602-ben, börtönben töltött „vizsgálati fogsága” alatt írta olasz nyelven (eredeti címe *La città del Sole*); latinra 1613/14-ben fordította le, első – latin nyelvű – kiadására pedig 1623-ban került sor Frankfurtban *Civitas Solis* címen. E mű – Morus *Utópiájához* hasonlóan – kora társadalombírálatát adta, melyben lakóhelye, a spanyol uralom alatt álló Nápolyi Királysághoz tartozó Calabria problémáiból (a calabriai emberek mindennapi életének nyomorúságából és a Nápolyi Királyság közállapotaiból), valamint az eredeti bibliai tanoktól eltért egyház belső meghasonlásából indult ki, lényegében ezek kritikáját adva, egy jobb, helyesebb, igazságosabb társadalom bemutatására törekedve. Mintája a reneszánsz kori olasz városköztársasági forma volt, melynek idealizált példájaként tekintett a Velencei Köztársaságra. A köztársasági államforma konkrét működési módjaként a XVI. századi itáliai „vegyes kormányzat” (*governo misto*) eszméjét tette magáévá, melyben a várost (városköztársaságot) vezető tisztviselő mellett az optimaták (előkelők) közül kikerült néhány személy vesz részt a stratégiai döntések meghozatalában és a főbb kormányzati szervek irányításában, az ezek alapjául szolgáló normákat pedig egy nagyobb, a közösség polgárjoggal rendelkező tagjai által választott szerv látja el. (Vagyis a köztársaság egyszemélyi vezetése mellett az arisztokratikus és demokratikus elemek vegyítésével áll elő ez a kormányzati forma.)

játék” megengedett, melyek közül az egyik a gondolkodást, a másik az erkölcsöket fejleszti; „haszontalan játékot nem szabad játszani”. (Sőt: az estebéd utáni egy órában nem csupán lehet, hanem *kötelező* játszani.)

²⁹ Morus 1501–1505 között a londoni karthauziak kolostora mellett lakott, naponta részt vett a kolostor vallási gyakorlatain, és feltehetőleg erről a kolostorról mintázta meg Utópia szigetét és Utópia egész társadalmának életét.

³⁰ Napváros is egy szigeten helyezkedik el, valahol India partjai közelében, bár itt vannak rendszeres (politikai és kereskedelmi) kapcsolatok: a szigeten még négy másik, ellenséges állam is található.

Campanella Napállamában az állam vezetője a Nap, akit Metafizikusnak is neveznek; ő az, aki művelt a filozófiában, teológiában, a természettudományokban és a mesterségekben, így mint a város legnagyobb tudású polgára vezeti a várost, amelynek főpapja is egyben. Ezt azonban nem egy személyben teszi, hanem három „fejedelem” segítségével: a Pon, azaz a Hatalom (amely itt az „erő”, a „képesség” szinonimája) a város katonai vezetője, hozzá tartozik a háborúról és békéről való döntés, a hadimesesterségek gyakorlása és a csaták vezetése; a Sin, vagyis a Bölcsesség, ő felel a különböző művészetekért és a tudományokért, valamint az összes mesterségért; és a Mor, a Szezelem, aki az emberi kapcsolatok és az emberi szükségletek felelőse, így hozzá tartozik a nemzés (a lényegében eugenikai alapú népességszabályozás), a nevelés, az élelmezés és a ruházkodás.³¹ Minden fejedelem alatt három alfejedelem, és azok alatt is egyenként három-három tisztviselő van (a különböző mesterségek vezetői), akik (összesen negyvenen) a legfőbb döntéshozó és tanácskozó testületet, a nagytanácsot alkotják (e pozíciók adják a berendezkedés arisztokratikus elemét). E tisztségekbe választással lehet bekerülni; a választás a Campanella által Tanácsnak elnevezett népgyűlés, a húsz év feletti városlakók mindegyikéből álló döntéshozó szerv feladata (ez valósítja meg a demokratikus hatalomgyakorlást). Kifejezetten utópisztikus elem, hogy ugyan „a tisztviselők a nép akarata szerint váltják egymást”,³² ám a Nap (a főpap-fejedelem), valamint a Pon, a Sin és a Mor (a három mellérendelt fejedelem) „csak akkor cserélődik, ha egymás közti tanácskozás után átengedik helyüket annak, akiről látják, hogy náluk többet tud”.³³

E műben is *megjelennek az utópiák „kötelező” elemei: a vagyonszövetség, azaz a közösségi tulajdon (senkinek nem lehet magánvagyon, minden közös, amit a város irányítóinak bölcs belátása szerint, az emberek valódi szükségleteinek mértékében osztanak szét az emberek között, így senki nem vágyik többre, mint mások); az értelem által vezetett politikai közösség és így az értelem megkérdőjelezhetetlen szerepe (a vezetők a legjobbak lesznek, akiknek tudását senki nem vonja kétségbe, és akik tudásuk és bölcsességük révén mindig helyes döntéseket hoznak); a hierarchikus közösségi viszonyok (bár jogilag mindenki egyenlő, szükség van vezetőkre, akik irányt mutatnak a közösség tagjai számára, akik szervezik a közösség életét és döntéseket hoznak); a meritokrácia pártolása (az emberek képességeik és teljesítményük, azaz érdemeik szerint jutnak pozíciókba, nem pedig nemesi címek öröklése vagy más, az érdemtől független szempontok révén); a nevelés kiemelkedő szerepe; avagy a részletekbe menő szabályozás. E részletek az élet valóban minden szegmensére kiterjednek; Campanellának (ahogy az utópistáknak általában) kidolgozott rendszerük van az emberi élet teljes tartamára vonatkozóan (mind az emberi életutat, mind a napi rutintevékenységek felkeléstől lefekvésig tartó végzését tekintve).³⁴ Mindezekhez képest kevésbé általánosak az utó-*

³¹ Tommaso CAMPANELLA: *A Napváros* (Szeged: Lazi 2002) 10–11, 42–43.

³² *Uo.* 43.

³³ *Uo.*

³⁴ Meghatározzák pl. a viselhető ruhákat (azok formáját, színét és anyagát); az engedélyezett férfi és női hajviseletet; a napi időbeosztást (melyben a munka kevés, de állandó jellegű a tanulás, a gyakorlás, a vita és a versengés); azt, hogy ki hol (melyik övezetben, és azon belül melyik házban) lakhat (és ezt félévente változtatják); a játszható játékokat – ülőjátékokat pl. tilos játszani, csak sportokat (pl. labdajátékokat, lövészetet, birkózást lehet űzni) stb.

pikus gondolkodás főáramán belül Campanella fegyelmezésre és büntetésre vonatkozó elképzelései (például a munkában resteket és az engedetleneket fizikailag fenytik, ellenben a bűncselekményt elkövetővel addig vitáznak, amíg maga is be nem ismeri, hogy megérdemli a büntetést). Egyértelműen Morus hatása érződik a közös étkezésre és az étkezések alatti felolvasásra vonatkozó elgondolásban, melyben Campanella számára is – bevallottan – a kolostorok étkezési gyakorlata, a szerzetesek refektóriumuma jelentette a mintát.³⁵ Ugyanakkor közvetlenül Platón hatása az arra rátermett nők és férfiak „görög mintájú” közös, meztelen testgyakorlása.

A legtöbb vitát kiváltó gondolatok azonban a *nőközösséggel* voltak kapcsolatosak: a platóni mintára, de nála sokkal részletesebben kidolgozott elgondolás szerint a közösség érdekében a nemi kapcsolatokat szabályozni kell (kivéve olyan esetekben, amikor azokból nem születhet gyerek). Mivel a család önzést és önszeretetet szül, és az önérdek érvényesítésére ösztönöz, ezért azt meg kell szüntetni; az erős férfiakat és az egészséges, szép nőket pedig egymással kell párosítani, hogy az utódok is a lehető legjobbak legyenek, akiket aztán két éves koruktól fogva a közösség által megbízott nevelők nevelnek fel, pontosan meghatározott szabályok szerint.³⁶ Azt, hogy ki kivel hálhat, a tisztviselők döntenek el, a folyamat pedig szintén minuciózusan szabályozott.³⁷ Mindezek eredményeképpen a városi polgárok mindenkit testvérüknek, illetve (15 évnél nagyobb korkülönbség esetén) apjuknak-anyjuknak, fiuknak-lányuknak tekintenek, és a közösség egészének javát tartják szem előtt, nem a partikuláris (egyéni, illetve családi) érdekeket.

Antitézis: a disztópiák

A disztópia vagy antiutópia (ellen-utópia), ahogy a neve is mutatja, az utópia inverze, vagyis *a legrosszabb, elnyomó, zsarnoki* (illetve a szerző által ilyennek tartott) *állami és/vagy társadalmi berendezkedés leírása*. A zsarnokság nemcsak egy központi akaratból, hanem az emberek tudati viszonyulásából is származhat, mellyel szemben – éppen azért, mert ez az akarat többségi – lehetetlen szembeszállni. A disztópia *célja a figyelemfelhívás* bizonyos, a jelenben is létező vagy a közeljövőben várhatóan létrejövő olyan társadalmi problémákra, melyek – ha nem teszünk óvintézkedéseket – jó eséllyel bekövetkezhetnek. Antiutópiát így mindig azért írnak, hogy e veszélyek eltűlésével vagy azok gyakorlati hatásainak következetes végigvitelével e veszélyeket tematizálják, és egyfajta „immunreakciót” váltsanak ki az emberekben, beindítva a védekező mechanizmust e veszélyek kialakulásával vagy kifejlődésével szemben. Az utópiákkal ellentétben *a disztópiák gyakran bemutatják* az emberi boldogság végletes korlátozását megvalósító *helyzet kialakulási folyamatát*, melyekben közös, hogy az elnyomás valamilyen jelenlegi probléma megoldásának igényéből jön létre, ám a probléma megoldásának eszköze téves, mely eszköz ezáltal még nagyobb problémákat szül (elősegíti

³⁵ CAMPANELLA (32. j.) 20.

³⁶ A többi nemi kapcsolat akkor megengedett, ha abból nem születhet gyerek.

³⁷ Így pl. kövér férfiak sovány nőkkel, sovány férfiak kövér nőkkel kell, hogy háljanak; előtte imádkozni és aludni kell (amíg a mesterasszony által meghatározott idő el nem jön), és három napig tartózkodni a „gonosz cselekedetektől”. CAMPANELLA (32. j.) 23–24.

a zsarnoki rendszer létrejöttét). A disztopikus berendezkedés kialakulását az antiutópiákban *gyakran előzi meg valamilyen társadalmi kataklizma*, például forradalom, háború, melyek sokszor maguk is valamilyen más társadalmi probléma következményei. De ugyanilyen eredményre vezethet az elidegenedés, a bőség eredményezte tétlenség és unalom, a technikai fejlődés túlhajtása, a környezetszennyezés stb.

A disztópia jellegénél fogva *az emberi félelemre épít*: az elnyomás bemutatásával arra ösztönöz, hogy e helyzet kialakulását előzzük meg. A disztópiák elnyomó uralmát nem feltétlenül egy személy vagy csoport okozza (akkor sem, ha látszólag ez a helyzet); gyakran előfordul, hogy egy szisztéma kialakulása önmagában lehetetlenné teszi az azzal szembeni ellenállást, vagyis *az emberi szabadság és boldogság rendszerszinten akadályozott*. Ebből következik végül a disztópiák legfélelmetesebb vonása: *a rendszer megdönthetetlensége*, mert amíg egy zsarnoki személlyel vagy csoporttal szembe lehet szállni, addig az egész társadalomra kiterjedő, önmagát fenntartó rendszerek (a disztópiában bemutatott világban) megdönthetetlenek.³⁸

Ha azonban e kitérő után visszatekintünk *az utópiákra*, azt láthatjuk, hogy valójában azok *is megdönthetetlenek*, mivel azokban – az adott utópia szerzője szerint – a helyes társadalmi berendezkedés (és így az igazságosság) egyetlen végső forrásának az ott leírt szempontok mindenek feletti érvényesülését tekintik. Az utópiák közösségi normái ugyanúgy megkérdőjelezhetetlenek, az ellenállás ugyanúgy lehetetlen, kritika nem fordulhat elő; illetve ha mégis, a rendszer ugyanúgy kiveti magából (elpusztítja vagy szolgásgába veti) a renitenst, ahogy az a disztópiákban leírt rendszerekben is történik. Így *tűnik el a különbség utópiák és disztópiák között, és így válik disztópiává bármely, az utópista gondolkodó apriorisztikus értékeiből dedukált, doktriner* (tisztán elvi-elméleti alapokon nyugvó), az ellenvéleményeket és más értékek meglétét nem tűrő *elgondolás*.

Az utópiák jellegzetességei

A 2. fejezetben említett három „klasszikus” utópia csak példaként szolgált arra, hogy bemutassuk, hogyan is épül fel egy ilyen műfajú alkotás, milyen témákkal foglalkozik, és milyen alapvető jellemzői vannak. A 3. fejezetben továbbá azt állítottuk, hogy az utópiák lényegileg nem különböznek a disztópiáktól: előbbieik szerzőinek céljai ugyan mások, mint az utóbbiakéi, ám eredményeik (hatásuk) ugyanaz. Jelen írás lezárásaként most az utópiák műfaji tartalmi sajátosságait tekintjük át, nemcsak a „klasszikus”

³⁸ Ilyen, egyszer kialakult és azóta önmagát fenntartó zsarnoki társadalmi rendszert mutat be a világirodalom két leghíresebb antiutópiája, Aldous Huxley *Szép új világa* és George Orwell 1984-e is. Vö. Aldous HUXLEY: *Szép új világ* (Budapest: Kozmosz Könyvek 1982); George ORWELL: 1984 (Budapest: Európa 2010). Utóbbi példáján bemutatva a fentieket: Orwell disztópiájában nem az a legfélelmetesebb, hogy „Nagy Testvér szemmel tart”; még csak nem is az, hogy Nagy Testvér akarata és mindenkorai véleménye maga az objektív kényszerített igazság, és az ezek ellen való minden tett, sőt minden gondolat tilos és következménye nemcsak a fizikai, hanem emellett a lelki-tudati-akarati halál, tehát a fizikai annihiláción túl, de még időben azt megelőzően a személyiségnek is a totális megsemmisítése; hanem az, hogy Óceánia világában egy élettelen és lélek nélküli mechanizmus, egy *mém* vette át az emberek feletti uralmat, mely sajátosságainál fogva örök és megdönthetetlen; az igazán félelmetes tehát az, hogy *nincs Nagy Testvér*. E vonatkozásokról részletesebben lásd Tóth J. Zoltán: „Emberi jogtalanság az 1984-ben – a legsötétebb utópia” *Ügyészek Lapja* 2010/5, 77–86.

utópiákra koncentrálna, hanem az utópia műfajának általában vett jellegzetességeinek rögzítésére törekedve. Állításunk az, hogy e jellemzők igazolják tanulmányunk alapvető tételét, nevezetesen hogy *az utópia – deklarált célja ellenére – jellegénél fogva nem más, mint egy nem kívánatos, zsarnoki, az egyéni akaratot elnyomó kényszerrend leírása*, annak a társadalom minden tagja számára történő *kötelező tételének igényével* (vagy legalábbis vágyával). (Így azt utópiák és a disztópia között inkább csak megírásuk célját tekintve van különbség, nem lényegi jellemvonásaikban.) Az utópiák főbb általános jellemzői tehát a következők:

1. Az utópia mindenekelőtt egy *eszményi*(nek tekintett) állami és/vagy társadalmi berendezkedés leírása. Minden utópista egy *ideális* (tökéletes) politikai állapotot szeretne létrehozni egy közösségen belül; az utópia a szerző ezen ideális berendezkedésről vallott elgondolását tartalmazza.

2. Az utópista által vallott eszmények (ideák) különbözőek lehetnek; *a cél* azonban (a tényleges hatást a kiindulásnál ellenpontozva) mindig *az emberi boldogságra való törekvés* (melynek tehát csak az eszközei különböznek az egyes utópiákban, az utópista gondolkodó világnézetétől, erkölcsi alapállásától, filozófiai felfogásától függően). A tipikus eszmények (a boldogság vélt forrásai) lehetnek a gazdagság, a rend, a biztonság, a tudás növelése, a technikai fejlődés, a kényelem, a környezettel való harmónia, vagy akár a hedonizmus is.

3. Minden utópia *perfekcionista*: alapja a tökéletlen létező világ, melynek jobbítására, tökéletesítésére kell törekedni. (Eltérő azonban, hogy ennek megvalósítása már a történetileg belátható jövőben is reális lehetőség-e, avagy arra csak jelentősen eltérő társadalmi feltételek mellett, jelentősen eltérő emberi gondolkodás kialakítása után, a nem belátható, távoli jövőben kerülhet-e sor – ha arra praktikusán sor kerülhet egyáltalán.)

4. Az előbbiből következik a *kritikai alapállás*: minden utópia megírásának motívációja, azaz létrejövetelének *alapja a létező közállapotokkal szemben fennálló elégedetlenség* (ti. az utópia szerzője – és nem feltétlenül a társadalom – részéről).

5. Az ideális társadalmi berendezkedés – elviekben vallott – tipikus értéke az *egyenlőség*, mely az ember méltóságából, azaz az emberek *morális egyenlőségébe* vetett hitből következik: minden ember önérték, akiknek azonos jogaik vannak az államban, és társadalmi helyzetük tényleges különbözősége pusztán eltérő képességeiken, szorgalmukon, azaz releváns, valódi különbségeken alapul. Az egyenlőség nem merül ki a vagyoni egyenlőségben: ahhoz hozzátartozik a szellemi-kulturális egyenlőség is – ebből azonban sajátos módon egy *kommunitárius államfilozófia* következik.

6. *A társadalom* az előbbi pontból következően elméletileg mindig *meritokratikus*: csak az érdemek (a tudás, a tapasztalat, a képességek, a szorgalom) számítanak, a születési helyzet nem.

7. Az utópiák helyszíne általában egy *elszigetelt hely* (a korai utópiákban sokszor kifejezetten egy sziget),³⁹ ahol a külvilággal való érintkezés hiányzik (külkapcsolatok

³⁹ Ezeket általában kizárólag az adott állam területén – ez a helyzet Morus Utópiájával, illetve Francis Bacon Új Atlantiszának helyszínével, Bensalemme is (vö. Francis BACON: „Új Atlantisz” in Francis BACON: *Novum organum. Új Atlantisz* (Budapest: Nippon 1995). Nagy kivétel Campanella Napállama, amely szintén egy szigeten helyezkedik el, de ott ugyanezen szigeten más államok is vannak.

és kereskedelmi kapcsolatok nincsenek), vagy annak léte kizárólag az utópikus társadalom akaratán (és nem a környezetén) múlik.

8. Az utópiákban *a társadalom célja mindig adott* (amit gyakran egyetlen személy, a bölcs alapító határoz meg), és azt mindenki *a priori* értéknek tartja: nincsenek viták a célokról, és nincsenek viták az eszközökről sem. Az utópisták tehát feltételezik, hogy az emberek azonosak, vágyaik egyformák, és mindenki ugyanazt akarja, így *senkinek nincsenek* (nem lehetnek) *eltérő érdekei és értékei*. Ha pedig egyetértés van a célokban és az eszközökben, az szükségképpen a *politikai-társadalmi természetű viták hiányához* vezet.

9. Jellemző az utópikus berendezkedés kialakulásához vezető *út leírásának hiánya* vagy elnagyolása: általában nem tudni, hogy a létező, valós helyzetből milyen módon, milyen lépésekkel lehet(ne) eljutni a kívánatosba (sokszor egy bölcs egykori uralkodó, államalapító akaratára forrás, de hogy a megvalósított állami berendezkedést hogyan, milyen konkrét intézkedések egymás utáni végrehajtásával hozta létre, az nem derül ki).

10. Tipikus a *felülről elrendelt szabályozás*: a szabályozás, az adott berendezkedés kötelező, és nem kérdőjelezhető meg. Ebből következően az utópikus állam politikai berendezkedése állandó, *a változás (fejlődés) lehetősége* (lévén az már eleve tökéletes) *nem merül fel*. Az állam alapítói és az alapító(k) akaratát továbbvivő későbbi vezetők tudják (és elsősorban ők tudják), mi a helyes, és gondoskodnak a közösség tagjairól (*paternalista szemlélet*).

11. Kiemelt szerepe van a *nevelésnek*: minden utópia kulcsmomentuma a célok, eszközök és értékek átadása generációról generációra, vagyis a politikai közösség ideális állapotának fenntartása, mely csak a nevelés részletes szabályozásával és hangsúlyos szerepének elismerésével lehetséges. Így alakul ki a *nézetek, értékek és vélemények hegemoniája*, mely tehát a *társadalom tagjai által megkérdőjelezhetetlen*.

12. Az utópiákat általában *totális állameszmény* jellemzi: a szabályozás minden életviszonyra kiterjed, a magánéleti vonatkozások is szabályozva vannak, és az e szabályoktól való eltérés nem lehetséges (a közszféra és a magánszféra megkülönböztetése tehát nem merül fel, lényegében *minden ügy közügy*).

13. Összességében: az utópia szerzője tudni véli, hogy mi lenne jó az embereknek (akik ezt csak műveletlenségük, vélt rövid távú érdekeik vagy egyéb, morálisan figyelembe nem vehető okok alapján nem látják be) – *végső soron* tehát *az embereket kényszeríteni kell a boldogságra* (illetve arra, amit az utópista annak gondol).

Látható tehát, hogy az utópia és a disztópia esetében alapvetően csak a *cél* más (az emberek felemelésének, illetve elnyomásának kívánalma), a *hatás* azonban nem: minden felülről szabályozott, a reális egyéni motivációkat figyelmen kívül hagyó, mesterségesen konstruált, kimódolt, az igazság végső forrását kizárólagosan az utópista gondolkodó értékrendjének és világfelfogásának megfelelő normarendben megtaláló, ellenvéleményt vagy egyéni preferenciát nem tűrő rendszer *szükségképpen* disztópikus, elnyomó lesz.

A kötet szerzői

FALUSI MÁRTON tudományos főmunkatárs, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet; író

FAZAKAS ZOLTÁN JÓZSEF kutató, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet Magánjogi Kutatások Főosztálya; egyetemi tanársegéd, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Kereskedelmi Jogi és Pénzügyi Jogi Tanszék

FEKETE BALÁZS habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék; tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

FILÓ MIHÁLY egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Büntetőjogi Tanszék

H. SZILÁGYI ISTVÁN egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcseleti Tanszék

IZSÁK-SOMOGYI KATALIN PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar

KOKOLY ZSOLT egyetemi adjunktus, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Jogtudományi Intézet

MATYASOVSKY-NÉMETH MÁRTON fiatal kutató, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet

MOLNÁR ANDRÁS egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet

MUNKÁCSI PÉTER vezető-kormányfőtanácsos, Igazságügyi Minisztérium

PETHŐ NÓRA PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

SZILÁGYI PÉTER professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jog- és Társadalomelméleti Tanszék

TÓTH J. ZOLTÁN habilitált egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszék

TÓTH KATINKA PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

VARGA ATTILA egyetemi docens, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Jogtudományi Intézet; alkotmánybíró

VERESS EMŐD kutatóprofesszor, főosztályvezető, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet Magánjogi Kutatások Főosztálya; egyetemi tanár, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Jogtudományi Intézet